

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ I

YU ISSN 0350—185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

L

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан-Премк, др Ирена Грицкат, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ђупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1994

Секретар редакције:
др Стана Ристић

Израду и штампање финансирали су Министарство науке и технологије Србије,
„Беобанка“ Београд и „Траншпед“ Београд

Издаје:
Институт за српски језик САНУ, Кнез-Михајлова 35

Припрема за штампу: Давор Палчић

Штампа:
Стручна књига
Лоле Рибара 48, Београд

Решењем Министарства за науку и технологију Републике Србије, број
451—03—497/94—02 од 30. 6. 1994. године, ова публикација је ослобођена
пореза на промет.

САДРЖАЈ

Милка Ивић: Педесети број Јужнословенског филолога	1—3
Расправе и чланци	
Ирена Грицкат: Из историје стабилизације књижевног језика код Срба — после Вукове и Даничићеве победе —	5—31
Павле Ивић: О српском говору у Батањи	33—49
Асим Пецо: Из деклинационе проблематике босанско-херцеговачких говора (датив, инструментал и локатив множине)	51—97
Милка Ивић: Плава боја као лингвистички проблем	99—116
Даринка Гортан-Премк: Типови и врсте речи	117—128
Егон Фекете: Апелативи с негацијом као лексикографске одреднице	129—137
Александар Лома: <i>Illyricum Slavicum</i> . Првих пола миленија словенства на северозападном Балкану у светлу лингвистике	139—144
Стана Ристић: Илокуцијски аспекти употребе партикула	145—154
Билјана Sikimić: Neke specifičnosti srpskohrvatskih narodnih zagonetaka prema opšteslovenskom kontekstu	155—168
Искра Ликоманова: Опыт структурного описания двупредложных конструкций (на материале болгарской разговорной речи)	169—175
Радмила Ковачевић: Глаголи који означавају кретање бродом у словенском преводу Новог Завета	177—187
Марко Роровић: Kreteriji zasnovanosti ekspletivne („suviše“) negacije	189—198
Марта Бјелетић: Терминологија крвног сродства у српскохрватском језику	199—207
Рајна Марковић: О неправим антонимима на материјалу Вукових Пословица	209—218
Мирослав Николић: О променама савременог српског правописа	219—229
Прикази и критике	
Dragoljub Petrović: Fonetika i fonologija „standardne novoštokavštine“: Stjepan Babić — Dalibor Brozović — Milan Moguš — Slavko Pavešić — Ivo Škarić — Stjepko Težak, <i>Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku</i> , Zagreb (HAZU — Globus), 1991, 741 str.	231—241

Мирослав Николић: <i>Правопис српског језика</i> , приредили Митар Пешникан, Јован Јерковић и Мато Пижурица, Матица српска, Нови Сад 1993, 505 стр. . . .	243—247
Васа Павковић: Ранко Бугарски, <i>Језици</i> , Матица српска, Нови Сад 1993, 130 стр.	249—251
Радмила Ковачевић: <i>Струмички (Македонски) апостол. Кирилски споменик од XIII век</i> . Подготовиле Емилије Блахова и Зое Хауптова, Скопје 1990, I—XXXIX + 398 стр.	253—254
Радосав Ђуровић: Милисав Вукићевић, <i>Огледи из дијалектолошких истраживања</i> , Приштина 1993, 5—121 стр.	255—258
Хроника	
Лили Лашкова: Један значајан јубилеј	259—265
Драго Ђупић: XI међународни славистички конгрес	267—270
In memoriam	
Првослав Радић: Блаже Конески (1921—1993)	271—275
Milograd Radovanović: Kenneth E. Naylor (1937—1992)	277—280
Јасна Влајић-Поповић: Франце Безлај (1910—1993)	281—283
Библиографија	
Скраћенице	285—287
I. Општи теоријско-методолошки проблеми	287—289
II. Примењена лингвистика	289—290
а) Питања превођења језика и сл.	289
б) Контрастивна проучавања језика	289—290
III. Прасловенски језик, словенска језичка заједница и посебна питања појединих словенских језика	290—291
IV. Етимологија, историја речи, тумачења речи, ономастика, збирке речи	291—293
V. Несловенски језици	293—294
VI. Балканологија	294—295
VII. Старословенски језик	295
VIII. Српскохрватски језик	295—303
а) Фонетика (експериментална, физиолошка) и фонологија	295
б) Граматика и граматичка питања	295—297
в) Нормативна питања и питања развоја књижевног израза	297
г) Дијалекти	298
д) Текстови стари и нови, издања; њихова критика, порекло итд.	299—300
ђ) Историја српскохрватског језика	300
е) Стил	301
ж) Метрика	301
з) Методика наставе књижевног језика	301
и) Терминологија	301—302
ј) Народне умотворине (текстови, тумачења итд.)	302—303
IX. Речници стари и нови српскохрватског језика (српскохрватског и ког страног језика)	303—304

X. Биографије, аутобиографије и сл. грађа	304—305
XI. Библиографија	305
XII. О становништву	305—306
XIII. Разно	306—307

Регистри

Предметни регистар	309—310
Регистар имена	311—316

ПЕДЕСТИ БРОЈ ЈУЖНОСЛОВЕНСКОГ ФИЛОЛОГА

Када је 1913. године прва књига Јужнословенског филолога угледала света, његови покрстачи, Љубомир Стојановић и Александар Белић, нису ни слутили да ће ускоро почести страшна катаклизма — Први светски рат — која ће српском народу за дуже време пресећи све нормалне животне токове. На другу се књигу морало чекати пуних осам година — до 1921, а потом је часопис излазио постојано, али у нередовним временским размацима (отуда му на корицама, уз назив, и напомена: *повремени спис*). Тешко што се у рукама корисника Јужнословенског филолога обрела XVII књига, ужасно страдање је поново погодило српски народ — избио је Други светски рат. Овог пута прекид у излажењу часописа потрајао је још дуже; на тој последњој, седамнаестој књизи стоји податак: 1938/1939. година, а на првој следећој, осамнаестој: 1949/1950. После те деценијске паузе Јужнословенски филолог поново живи као *повремени спис* све до 1976, а почев с том годином, па све до дана данашњег, то је редовна годишња публикација (којој је, сходно томе, скинуто са корица обавештења о „повремености“). На све се те околности морамо подсетити како би нам био разумљивији неповољан бројчани однос између педесетог оваплоћења нашег часописа и његовог осамдесет и првог рођендана. Осећам се, међутим, дужном да разговор о овој теми не закључим док не подсетим и на ово: педесету књигу не бисмо још дочекали да није било, за ових осамнаест година, велике пожртвованости свих оних (часопис им бележи имена) који су тако ревносно водили бригу о разним аспектима припреме примљених рукописа за штампу, о изради библиографије и одговарајућих регистара, чиме је часопису осигурано, пре свега, излажење о предвиђеном року. Посебно ваља истаћи допринос директора Института за српски језик САНУ др Драга Ђупића: у ово зло време сурових међународних санкција због којих пресахњују толике корисне публикационе активности, он је, изузетним залагањем, успео да обезбеди неопходна материјална средства за публикување како претходне, тако и ове, јубиларне, педесете књиге; то му никако не смемо заборавити!

Покренувши Јужнословенски филолог, Александар Белић је остао за његовим кормилом до 1960, до дана своје смрти (дакле — пуних четрдесет и седам година!) одржавајући му и физиономију и развојне правце. Белића је у улози главног уредника наследио Михаило Стевановић, а Стевановића, 1975. године, потписница ових редова.

Основну тематску оријентацију Јужнословенског филолога формулисао је Александар Белић у свом уводном напису II књиге овог часописа: „Јужнословенских језика непосредно или посредно“ (стр. 2). Он је истом приликом часопису одредио међународни профил — није упутио позив само домаћим стручњацима, већ „свим специјалистима, испитивачима не само јужнословенских језика, него и осталих словенских“ да Јужнословенском филологу „учине част слањем својих прилога“ (н. м.). Двадесет осам година касније, Белић се још једном zaloжио за исто програмско начело. У свом уводном напису XVIII књиге, којом се Јужнословенски филолог, после деценијске замрлости због Другог светског рата, повратио у живот, Белић прво напомиње како ће часопис одсад излазити „као гласило Института за српски језик Српске академије науке“, а онда објашњава и ово: „Његова садржина кретаће се и убудуће у области јужнословенске и опште словенске филологије и лингвистике. Зато Јужнословенски филолог отвара своје ступце стручњацима Југославије из поменутих области, а тако исто и стручњацима те врсте словенских и несловенских земаља“ (стр. VII).

Изванредан научни реноме главног уредника — Александра Белића — осигуравао је часопису, од самог његовог покретања па надаље, елитне сараднике, како домаће, тако и иностране. Да се подсетимо: аутор првог чланка у првој књизи Јужнословенског филолога наш је многозаслужни научни, културни и јавни радник Љубомир Стојановић, одмах за његовим чланком следи прилог гласовитог руског слависте А. А. Шахматова, а ту је и рад (из глаголске проблематике) највећег хрватског синтаксичара Аугуста Мусића ... Најсигурнији јемац за то да ће новоосновани славистички часопис бити на нивоу најбољих светских био је, уосталом, сам Белић својим научним оглашавањем: управо је у тој првој књизи Јужнословенског филолога објављена његова славна студија *Промене акцената у прасловенском језику*. Отуда не зачуђује што су се на списку сарадника нашег часописа нашла, у тим првим деценијама овог века, иза Шахматовљевог, и многа друга велика имена европске славистике. Поменућу, примера ради, само нека од њих: Л. А. Булаховский, А. Vaillant, N. van Wijk, Г. А. Иљинский, А. Cronia, J. Kurz, T. Lehr—Splawiński, M. Małeckі, A. Meillet, S. Rospond, B. Havránek...

Овај необично повољан саоднос домаћих и иностраних снага, који је у прве четири деценије овог века био од непроцењиве користи за репутацију Јужнословенског филолога, неочекивано се, у једном развојном тренутку, пореметио; срећом — привремено. Наиме, после своје друге обнове, тј. после 1949/50. године, часопис је доживео видљиву осеку иностраних сарадника, мада их ипак ни тада није у потпуности изгубио. Ситуација се, међутим, поново преокренула у оном пређашњем повољном смислу половином седамдесетих година. Поново су се, као некада, на списку аутора објављених прилога, поред угледних домаћих имена, појавила, у репрезентативном броју, и имена виђених слависта из разних земаља Европе (Аустрије, Бугарске, Данске,

Естоније, Мађарске, Немачке, Пољске, Русије, Чешке), па чак, што раније никада није био случај, и са других континената (Сједињене Америчке државе заступљене су са шест језичких стручњака, а Нови Зеланд са једним).

Устројавајући физиономију овог часописа, Александар Белић је учинио и ово: одредио је да Јужнословенски филолог ревностно бележи све што се у земљи објављује о језику или у вези с њим. Да је тим мудрим потезом неизмерно задужио истраживаче језичких тема, није потребно посебно наглашавати.

Од 1921. до 1991. године земља у којој је Јужнословенски филолог излазио имала је друге границе и другачији састав становништва него што их има данас. Распадом пређашње Југославије Библиографија Јужнословенског филолога морала се на одговарајући начин преоријентисати; објављујемо само оно што можемо, односно оно што нам је доступно.

Превалити осамдесету — то ни за часопис није кратак век. Шта се све није подогађало у том раздобљу! Колико промена у непосредним лингвистичким интересовањима, методологији истраживачког рада, теоријском виђењу језика! Једном ће потоња поколења ишчитавати историју наше лингвистичке средине са страница Јужнословенског филолога...

Са ходом времена сваки се часопис претвара у својеврстан споменик постигнућима оних нараштаја који су га својим прилозима саздавали. Настојмо, докле постojимо, да се са овог нашег споменика увек има шта памћења вредно прочитати!

Београд

Милка Ивић

Ирена Грицкат
(Београд)

ИЗ ИСТОРИЈЕ СТАБИЛИЗАЦИЈЕ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА КОД СРБА

— после Вукове и Даничићеве победе —

Разгледан је језик у српским књигама издаваним између шесте и девете деценије деветнаестог века, из области егзактних наука, одн. уопште са практичним и за дато време мање традиционалним садржајима. Показане су и делом прокоментарисане особности књижевнојезичког развоја у епохи непосредно после победе Вукових начела.

I

1. У средишњем делу ове расправе разгледаће се неке одлике језичке стабилизације код Срба у раздобљу између шесте и девете деценије деветнаестог века, и то према штампаним издањима, скоро искључиво београдским.

2. Историјски ход српског језика у његовим писаним облицима, онако како тај предмет проучава филологија, засада се, после многих измена у њему, завршава на прелазу из деветнаестог у двадесети век. То не значи да је тада настала некаква стагнација, још мање неко коначно достигнуто стање. Тај језик се непрекидно развија: како под утицајима различитих спољних чинилаца — међутим, при крају прошлог века такав се вид интервентних и пресудних притисака зауставио — тако и у лаганом саморазвитку, условљеном теже докучивим разлозима. Књижевни језик се у значајној мери уобличава путем регулатива које долазе од саме филолошке науке, некад од друштвених и политичких околности, и напореда с тим, он живи свој даљи живот изван регулатива.¹ Познато је из нашег књижевног наслеђа да је

¹ Што се тиче интервентних момената, сад мислимо, разумљиво, најпре на велике преображаје у употреби писаног и говорног језика настале појавом Караџића и Даничића, заједно са понеким њиховим претходницима и са бројним следбеницима. Познато је, даље, граматичарско истрајавање одређеног конзервативизма још и после очигледне Вукове победе, као и превише ревносно следбеништво, филолошко чистунство на коме се једно време настојало. Међутим, напореда су се јављале и друге, маштовите али неупоредиво мање значајне сугестије. Неко је у својим захтевима за фонетско писмо нишао до апсурда (А. Драгосављевић, у Летопису Матице српске из 1857. г.), неко други је тражио да се уништи све што је после Светог Саве ушло у нашу азбуку (Ј.

стандардизовано изражавање с почстака двадесетог столећа било већ сасвим блиско данашњем. Ипак се оно понешто разликује од изражавања тридесетих година овог века, као што се и то друго разликује од нашег садашњег. У ова лагана померања можемо се уверити листајући публицистику, уџбенике или научна и слична дела из одговарајућих десетлећа. Лепа књижевност има при томе у извесној мери властите путеве и ритмове.

Начини казивања у култивисаном писму наших новијих епоха рачвали су се, остајући на препознатљивим основама националног језика. Отприлике до пред крај осамнаестог века у српској средини су се приметно разликовали огранци условно названог сакралног, и такође условно схваћеног профаног језичког типа; тј. духовничког, претежно традиционалног — и световног, „сазнајног“, и то са многобројним обележјима властитих еволуција и са честим прелазним облицима. „Сазнавање“ о ономе што по данашњим мерилима припада хуманистичким наукама исказивало се извесним средњим начином, који није смео да буде истоветан са лаичким, док је „сазнавање“ о егзактноме све више испољавало народну језичку боју. Нешто пре Вука и коначно у Вуковом времену сакрални израз се повукао поставши знаком распознавања у својој, посебној служби. Сама сазнајност се брзо ширила ка све универзалнијим видицима, захваљујући учвршћивању грађанског сталежа и његовом убрзаном познанству са западњачком културом. А лепа књижевност је тада налазила успешне самосвојне путеве, она се удаљавала од форми које су на њеним почецима биле стапане или мешане са сакралним (одн. полусакралним, псеудосакралним) изражајем, те се, преко славено-српске фазе, ближила лаичком, говорно и књижевно стандардном типу, и у највећој мери сливала се с њим.

Поменути сазнајни, лаички језички тип покушаћемо да нешто подробније рашчланимо и осветлимо, и то у временском оквиру који смо на почетку одредили.

II

1. Не узимају се у обзир оне тематске врсте које су, припадајући старим интересовањима и учењима, биле већ и раније дуже неговане, развијале се са мање преломних момената, а сем тога су код нас и боље проучене. То би, наиме, били, поред богословља, домаћа историја,

Михајловић; издао је поводом тога књигу у Великом Бечкерску 1863. г.). Била је понуђена замисао о стварању заједничког јужнословенског језика, о „спојењу језика“, о „узајамном правопису“ (анкета коју је о том питању расписао Д. Медаковић у Српском дневнику 1857. г., са одзивима Хрвата Љ. Вукотиновића, Бугарина Г. Раковского и Словенца М. Мајара који је сам приказао такав покушај, пишући мешавином ћирилице и латинице и на српско-словеначком волапику). Чак је и после тог таласа истакнути научник Јован Бошковић, професор Велике школе, размишљао о „јужнословенском књижевном заједништву“; по њему би „потрошња научних дела“ била заједничка, а лепе књижевности раздвојене (*На Даничићевом вечери*, Гласник Српског ученог друштва 70, 1889, 321—337; ово на стр. 335—336).

мање-више традиционално законодавство, као и граматика са својим уџбеницима и расправама знатно умноженим од почетака деветнаестог века — све оно, дакле, што бисмо означили као ближе хуманистичком кругу занимања. Овде се разгледа онај језик који је био у служби световног, и то наднационалног сазнајног круга и који је, управо у време о коме је реч, бивао снажно иновиран. Био је то језик следбих теоријских и практичних знања:

— математика (рачуница, мерс, мерни апарати); астрономија; физика, физичка географија, минералологија;

— науке у вези с живим бићима — медицина, хирургија, анатомија; зоологија, ветерина;

— науке и упутства у вези с различитим практичним активностима — пољопривреда, занати, домаћа радиност; техника; војна наука;

— музика, тј. музикологија.

Не искључују се ни друштвене науке, али усмеравање на нове начине:

— светска историја; право; политика; психологија; световна филозофија.

Изостављена је ономастичка грађа, данас институционализована, а тада још делимично у превирању.

Ни при разматрању овог, оваквог језика у тадашњим књигама, нема потребе да се указује на фонолошка варирања која се у њима ту и тамо запајају, ни на морфолошка; ни на правопис са његовим још и даље колесљивим решењима. Особености из набројаних подручја промичу кроз примере али не представљају релевантан садржај. Пажња се усредсређује на досад знатно ређе разгледана питања. Поред терминологије, која у овако замишљеном прегледу може бити само узгред додирнута пошто је крајње разноврсна, у жижу анализе су доспели ондашњи убрзано тражени начини да се за мноштво обогаћених мисаоних садржина, укључујући ту и ситније реченичне прегипе и ослонце, изнајлази погодна лексика, синтагматика, еластична реченица. Друкчије казано, ми пратимо пролажење лексичких јединица, њихових спојева и обухватнијих синтаксичких одсека кроз „огледна“ уобличења и значења, кроз трансформације и трансемантизације, већ и тада застареле или данас застареле, или неуспешно понуђене, да би се долазило и до добро нађених и у данашње време прихваћених. Уједно се сагледава одређени вид премештања речи из једних у друге комуникативне функције, како се то процењује сада, из савремене перспективе.²

2. Избор штампаних дела из разноликих дисциплина и струка, протегнут на четрдесетак година, може изгледати као методолошки непричиштен. Овај избор је донста арбитрарно прављен, он не пружа могућности да се прати развој изражавања у свакој научној или просветној области засебно, нити да, затим, буду извучени статистички

² На слична питања, у вези с једним старим издањем из наше просветитељске књижевности, осврнула сам се у раду: *Из историје борбе за књижевни језик код Срба – Поводом „Землеписанија“ Павла Соларића*, Јужнословенски филолог XLVIII, 1992, 79—94.

или слични егзактни подаци. Разнородна фактографија служи овде само као средство за шире освешћење једног одабраног сегмента наше језичке еволуције.

У изнетој грађи не може бити ни међудеценијске или уопште какве временске раздобоје. Али не треба сметнути с ума да је разливеност одговарајућег напредовања и била типична за оно доба, и то због више чинилаца. Играли су улогу неједнаки ступњевни образовања појединих добронамерних списатеља, услед њихових — тада још до прс кратког времена — нестандардизованих лектира, па и због школа где су се обликовали њихови језички критеријуми. У том периоду још су деловали неусједначени ставови друштва према законима књижевног писања, према самом укуству. Изглед језика у некој књизи зависио је и од популарности, од раније релативне разрађености одговарајуће тематике одн. од празнина у њеној лексици и идиоматици; затим од тога да ли је књига превод или оригинал; најзад, понскад, од ауторовог течнијег или мање течног владања језиком, можда од слабијег сналажења уколико је он њиме морао и да пише.

Пошто примери који су овде скупљени одударају својом структуром од начина на који би се исти садржаји исказали данас — јер су тако и били бирани — нагласиће се још нешто. Ниуколико не значи да је сав језик у књизи сличан примерима извученим из ње, нити би се густином ексцерпције, макар и са већег броја страница, могла пружити представа о сразмерама између још недостигнутог и већ достигнутог стандарда како га ми прихватамо. Дати примери не илуструју, дакле, ни самог писца, још мање степеницу на којој се одређена наука у одређеној години или деценији код нас налазила и формулисала. Ти примери, боље рећи „изражајни просек“ њихов (као што и сам избор књига представља просек), служе само као илустрација старих навика и нових продора, а дати су као дистинктивна грађа у односу на данашњицу. Тако како гласе, сведочећи о недостатностима узусног језика, они су током времена ипак све мање и мање били могућни, да би коначно постали неупотребљиви, или би исклизнули у неке померене стилизације. Једино је у том смислу био прављен избор лексике и синтаксичких обрта, премда на многим местима он може изгледати као намерно састављена лепеза бизарности и наивности. Наивност, разуме се, није тражена, али она неминовно промиче кроз ову грађу, као што промичу поменути правопис, морфолошка неустаљеност и др.

Трудили смо се да примерска дајемо у што целисходнијим обимима. А пошто илустрације за напред објашњење промицање лексике кроз појмове, као и за синтагматске и синтаксичке експерименте, често долазе у истим реченичним сегментима, овде се грађа по таквим граматичким мерилима не раздваја. Дајући потребан део реченице, истичемо у њему курзивом оне речи на које истовремено скрећемо пажњу: без њиховог понављања у неком другом, даљем опису, али уз евентуално објашњење у загради.

3.

а) Списак скраћеница ексцерпираних грађа.

Алг	<i>Алгебра за гимназије</i> , Београд, 1863.
Астр	<i>Астрономија или наука о звездама</i> , посрбио Гаврилъ Поповић, архимандритъ, Београд, 1850.
Дарв	<i>Постанак фела</i> , написао Чарлс Дарвин, превео М. М. Радовановић, Београд, 1878.
Дом	<i>Домоводство и радност</i> , Димитрије Чобић, Земун, 1856.
Жив	<i>Аналитички и систематски преглед животиња у Краљевини Србији</i> , Л. Ђ. Докић, Београд, 1883.
Ист	<i>Историја света за народ и школу</i> , књ. II, Стојан Бошковић, Београд, 1872.
Јест	<i>Естетичвена поџвѣстница</i> , Вукъ Маринковић, Београд, 1851.
Корн	<i>Гласник црквене певачке друштине „Корнелије“</i> , Београд, 1883.
Мед	<i>Народна медицина</i> , Вл. Ђорђевић, Нови Сад, 1872.
Мет	<i>Метарске мере</i> , Димитрије Нешић, Београд, 1877.
Мин	<i>Минералогија и геологија</i> , по Науману и Беданту, написао др Јосиф Панчић, Београд, 1867.
Муз	<i>Наука о музици</i> , Милан Миловук, Београд, 1867.
Око	<i>Око у животиња</i> , Жив. Живановић, Београд, 1881.
Ос	<i>Наука о осећању</i> , Милан Кујунџић, Београд, 1867.
Осн	<i>Основи за возну службу на краљ. српским жељезницама</i> , Београд, 1885.
Пол	<i>Политички речник</i> , свеска Б, Владимир Јовановић, Београд, 1872.
Пољ	<i>Општа и посебна наука о пољодељству</i> , Гаја М. Матић, Београд, 1873.
Прав	<i>Правила саперске службе</i> , Београд, 1867.
Прил	<i>Прилози дијететички душе</i> , Ернст Фајхтерслебен, превео С. В., Београд, 1880.
Рач	<i>Основна рачуница за употребленіе учеће се младежи србске у нижимъ разредима</i> , сачинио Л. Шпанић, Београд, 1853.
Реф	<i>Реформе у Србији</i> , Београд, 1860.
Рим	<i>Римска поџвѣстница одъ Еугропија</i> , преведена Матеємъ Костић, Нови Сад, 1853.
Фил	<i>Положај и задатак философије</i> , Мијаило В. Вујић, Београд, 1879.
Хир	<i>Мале хирургичке услуге и прва помоћ у повредама тела за изучене бербере у кнежевини Србији</i> , Београд, 1869.

б) Преглед грађе по областима знања, са одговарајућим скраћеницама.

математика, астрономија ...
науке о живим бићима ...
упутства о разним
активностима ...
музика ...
друштвене науке ...

Рач, Алг, Мет, Астр, Мин.
Мед, Хир, Јест, Дарв, Око, Жив.
Пољ, Дом, Оsn, Прав.
Муз, Корн.
Рим, Ист, Реф, Пол, Ос, Прил, Фил.

4. Даље се дају примери, сређени по хронолошком реду издања.

1850. г., Астр.

[Звезде] имаю стазе своје, по коима се око свогъ сунца... точно и *уредно* обрћу 3; дайте садъ позоръ на *таблицу* (= погледајте илустрацију). Да видимо гди стои земља наша зими? Ено є горе, видите ли... сунчани зрацы у тай паръ тамо недопиру 12; Они то неговоре онако насумце, него се позиваю на нелажне *доводе* (= доказе) и счисляваня 14; Сунце [је] некимъ светлѣшимъ вѣштествомъ обколѣно 15; Како му є стаза око сунца пократка [Меркуру], то се и неосмиче далеско одъ нѣга 17; Иза Венере, спроћу сунца, стои одма земља наша 19; Рјоћи утробу нѣну [Земљс] коє ашовомъ и піюкомъ, коє другимъ *згодама*... 20; и подъ землянимъ [слојевима] и подъ каменистима наилазимо често *ово* (=час) *разгѣнія* (=биљке), ово *животна* (=животиње), и то у својој целокупности, али сасвимъ у камснѣ претворена 21; Съ тога *се рађа* (=настаје) помраченіє месеца 26; Кадъ бы се на Марса попели и у сунце гледали, оно бы много манѣ изгледало 28; На томъ дугачкомъ путу прате га [Сатурн] шестъ месецій, кои у нееднакой дальини око нѣга стоє 32; Стаза му є [Урану] око сунца *грдна*, *прегрдна* 33; [Репате звезде] имаю за собомъ репъ, кои пада у очи... своимъ *магловитымъ* и бледымъ изгледомъ 33; Звездари, да се небы помели у толикомъ числу звезда, *пали су* на ту мысао, да читаве *гомиле* звезда каквымъ годъ именовъ или знакомъ означе. Тако єдну одъ ти гомилица зову *Мало псего* 36; Природна тежина своју небесны тѣлеса причинява некій *обштій тискъ къ средоточію* 38; Привлачѣща сила сунца неда іої бегати одъ себе, а одбіяюћа сила неда да се састану, те тако мора у *когуръ* око сунца да се врти 40; На свима планстама, па іошть и на самымъ репатымъ звездама мора быти живы створеня и осталы *бездушны* тварій (= неживе материје), као и на земљи 43; Кадъ на све ово помислимо, чисто намъ станс память, єзыкъ намъ се завеже и пуни смо удивленія и благоговѣнія 47—48.

1851. г., Јест.

Сва животиня неса своју чувства', али безъ обштегъ осећаня ніє ни єдна 9; *Осећанѣ* (= чуло додира) ... по целомъ телу *просуго* 9; Право нѣгово [мајмуна] *двизанѣ* пужанѣ є, у коме є збогъ руку' свои'

превећ вештѣ 33; Орангутангѣ *стиже* висину одѣ 4 — 5 стопа, и кромѣ дланова, образа и прстију свуда є риђомѣ длакомѣ обрастао 33; Животиня овогѣ *племена* [јесеви, кртице] *нѣжно* є створена на подобіе миша 39; Острагѣ 4 прста сѣ оштримѣ увлачнимѣ ноктима 43; Садѣ є у музеуму ондашнѣмѣ *учинѣнѣ* (= препариран) и набіенѣ 48; [Хијена] у Абисиніи влада сѣ како годѣ пасѣ (= држе је као и пса) 59; Елени *вицкасти* су (= витки, грациозни), лепогѣ ... *стаса*, кратке длаке *скотови*, са сузномѣ рупомѣ исподѣ ока 101; Муфлонѣ. Дивлята и *неотесана* овца (= несприпитомљена) има ... *виюгасте*, натрагѣ савіене, дебеле, треуголне ... *рогове* 111; [Птице] *украшаваю єстество* (= природу), оживљаваю воздухѣ своимѣ *фарбама* 125; [Младе птице] *лакше науче аrie* певати 138; [Петлови] *валяю* сѣ по прашини, али ипакѣ *любѣ* чистоѣу 173; [Ноге казуара] *оружіе* су му, *єрѣ* сѣ нѣма *вура* 185; [Птице пловуше] *якогѣ* су *створа* (= снажне грађе) 195; Некимѣ родовима [жаба, спољашње шкрге] *остаю на веки* 209; Перпендикулярно репно перає *двизанѣмѣ* своимѣ у страну и одуприранѣмѣ о воду *крѣѣ* рибу у *напредакѣ* 226; [Неки лускари] *чанколизно* (= паразитски) *прєбываю* на другой ... *животинѣ* 267—268; [Ракови] *имаю 10 савршєны* и *іошѣ* по неколико *осакаѣєны* ногу' (= правих и савијєсних) 269; [Пчелама] на сразмерно повеликой глави *стоє чувствєна оруђа* (= осетила) 279; [Врста сове] *знаменита ноћница*, *упрляномрке* *фарбе* сѣ *бєлимѣ лигтаромѣ* (= огрилицом, тј. обележјем друкчије боје) 310; Сва му є *површина* [сунђеру] *слинама* (= слузју) *навучена* 335.

1853. г., Рач

Рачуница ... *управля шпекулацияма* (=пословањем) *трговине* I; Сви резултати алгебрајчєски [морају сѣ] *посредствомѣ* *рачунице* у *дѣйство* *привести* II; Да бы ову *тегобу* (=потешкоѣу у рачунању) *уклоніо* ... II; Сѣ тимѣ є *дакле дѣло* ово *добыло* *свою уредну систему* IV; У нѣму [мом раду *ѣє* сѣ] по *свой прилици* *коєшта наѣи*, *што зактеваню* *вештогѣ* *математика* *нѣѣ* *моѣи* *удовлѣтворити* V; После *миліона* *долазе* *стотине*, *дєсєтице* и *єдинице* одѣ *просты* *хилѣда*, одѣ *кои єрбо* *такоѣєрѣ* *ниєдна* *ніє* *нарєчна*, *свє* *су* *попунѣє* *нулама* 17; ... *за* *колико* *сѣ* є *дѣленѣмѣ* *понизіо* (=смањіо) *умалитель* 45; [Множитєль] *немора* *быти* *нити* *нарєченый* *нити* *єдногѣ* *рода* *са* *другимѣ* *двама* *броевима*, *будуѣи* *да* є *нѣгова* *дужность* *само* *назначити*, *колико* *сѣ* *пута* *множимакѣ* *узєти* *мора* 51; *Како* *быва* *проба* *дѣленѣ*? (=како сѣ *врши*) 95; *Шта* є *запамтити* о *разломцима* *относєнимѣ* *сѣ* *на* *количинє* *манѣ* *вредности*? 119; *Производѣ* *заданогѣ* *броя* *цѣлогѣ* *множеногѣ* *чрєзѣ* *сєбє* *умножи* [сѣ] *чрєзѣ* *свєколике* *части* 141; *Овакви* *броеви* *мораю* [сѣ] *чєртомѣ* *прєвуѣи* (=брисати) 168; *Воображєный* *новацѣ* *зовє* *сѣ* *онай* *кои* *по* *имєну* *само* *постон* *бєзѣ* *да* *сѣ* *збїлѣ* *гдигодѣ* *налази* 253; *Подѣ* *правцємѣ* *кованѣ* *новаца* *разумѣва* *сѣ* *законѣ* *кои* *опредѣлює* *важину* (=тежину) и *чистоѣу* *новца* 255; *Подѣ* *новцємѣ* *сравни- тельнимѣ* *разумєва* *сѣ* *она* *сорта* *новаца*, *сѣ* *коіомѣ* *сѣ* *понайвишє* *сравнива* *вредность* *єспапа* 258; *Брой* *кои*, *кадѣ* *бы* *га* *узвєсіо* *на* *трѣѣ*

достойнство ... (=подигао на трећи степен) 348; Коликогуба є со-размѣрность? 378.

1853. г., Рим

Онда самъ себи [народ] избере Трибунс народне, кои да буду собствене њинове судіе и одбранители, и кои[x] помоћу да бы было народъ *безопасанъ* одъ нападаня Сената 11; Ово имъ буде одказано, и рать противъ њи подигнуть; кои после жестокогъ сражєня и побѣђени буду, и кадъ иѣ умире, онда Римляни триумфираю 19; Онда Пиррхъ помоћу слонова Римлянс побѣди, што су се они о томъ ништа не знајући, уплашили 22; Безбройна пакъ мложина и *теретъ* злата и сребра *достао* є (=припао је) Римлянима 33; Аннибалъ всѣхъ почне очаявати о срећномъ *излазку* (=исходу) рата 46; Даде ѣмъ миръ одъ оружја (=склопио је мир) 47; Аннибалъ три уводе (=уходе) у станове Сципионове оправи, кое похватане заповеди Сципио крозъ све свое станове провести 48; [Сципион Африканац] є прво войнике ленѣ и *невалјале* више упражняванѣмъ, неголи казнєнѣмъ ... исправно. Затимъ многе шпанске градове ово на силу, ово чрезъ предаю прими 60; Грађански се рать у Риму *роди* 68; Галлія ... є у *округлости* (=обимом) својою 600.000 корачая имала 84—85; Кадъ є се кодъ Карра, негледєћи на сва прорицаня *сразіо* (=сукобио), буде одъ Сурена ... побѣђєнъ 85; Наскоро затымъ трудећу се о томъ Лепиду Цезарь се с' Антониємъ помири 92; Принуди Римлянс, да се ѣмъ двадесетъ текъ година имаюћу конзулатъ даде 92; Бю є [Нерон] необычный *разкошникъ* и трошачія, да є ... врѣломъ се и ладномъ мастѣу трео 100; Млога противъ ѣга *созаклетія* (=завєре) [су] бивала 105; *Препирке* (=полемике) є латински одправляю, стихотворства и печална позоришта грчки є сачинявао 106; Побунс се и новцоковательи, кои су *преварливѣ* (=лажан) новацъ ковали 133; Овом' се совѣту Херкулій с' великомъ больомъ (=врло нерадо) повиновао 143.

1856. г., Дом

У онымъ предѣлима и државама, у којима ниє обдѣлаванѣ землѣ достаточно, или є пренебрегнуто, онде є оскудность, раана (=храна) врло скупа, и живити є тежко и опасно IV; Мора добро *свеитбати* (=проучити) кои усѣвъ напредує у врло гойной, а кои опетъ у умѣреногойной земљи 13; Цвѣтъ є ѣзизнѣ [хельде] за пчеле врло *напреданъ* 21; Гди є прилика да се може какова вода прєко ливада *напустити*, врло є пробитачно 28; Челядъ у кући пуновольно слуша [газду], и ѣгово мудро уреждєніє радостно извршує 29; Говєда су зємлѣдѣлцу найнужднїя зато него конѣи, што говєда даю више и боля ѣубрєта 33; Легу [се] разне шкодливє бубє, и найвєћу *пакость* правєћи ровцы 37; Башта на *таблє* (=парцелє) поделѣна 37; Наспє се по пєдлю, двє, три *ли* новогъ коньскогъ топлогъ ѣубрєта 40; Прасъ (=пазилук) се расаѣує на лєє онда кадъ му є посѣяномъ стабло на форму гусчїєгъ перєта дебєло 42; Нужно [је] да иѣ [свилєне бубє] сѣ котарицомъ на даску какову намєсти, и у исту пєћ за неко кратко врємє да поскапаю, тури 49; За 5 недєля стостручна наплата [се] получава 50;

Кошнице ... зимую ... у амбару гди нмъ не бы зима врло големогъ *квара* нанела 55; ... због чега ће ... одъ цѣлогъ човчества вечито упоминаніе и захвалностъ получена слѣдовати морати 57; [Наслов:] О занатима и умештвима у *обзиру* одѣла човческогъ 66; Нѣки руководѣлцы граде одъ вуне сукно и друге вунене матеріе 67; Одъ најчистіе и *наифайніе* землѣ прави се порцеланъ 73; Лію се [свѣће] и воскомъ посипаю, докле до полакъ *неодебляю*, затымъ се на даски за то начинѣной да округле постану, валяю 78.

1860. г., Реф

Свако време прима по које наследство одъ предходны дана свои. На томе наследству прирашћу нови добитци, ту *єдре* они и развіаю се 1; Четрдесетъ година затимъ появи се опетъ *навала буйны идеа* 3; Сваку потребу [ће] накнадити *сласть навичая*, у коме бы насъ новости могле неприятно потрести 6; ... да појемо нескомъ авантюризномъ логикомъ, коя незастае ни предъ каквомъ умишљотиномъ, да се *стропоштамо* у валове агитацие 6; Предстон намъ предузети основна *преображєня* на трошной згради наши политички установа 8; [Скупштина] коя бы вотирала законе и упуштала се у *финоће* и поєдиности ньюе 9; [Путем реформе] имало бы дакле пасти све што у себи *ган клицу нереда* 12; Малу хвалу нашої логици одаю они параграфи, кои понаособъ (=таксативно) означую случаєве 13; [Скупштина] ние у староме патријархалноме *станю* 14; [Реформе] су за друштвено преображенѣ темель, на кои бы се влада *одупрла*, да чврстимъ коракомъ далѣ поје 15; [Земље] где се све напредне идее могу слободно *расути* ... 15; Допуштао нмъ є наплаћивати таксе на неке *поглавитиє* еспає 17; 78 ђумручки линія, коє образова[х]у доста заплетену *машинарию финансијску* 17; 1796 године ... бы проглашенъ декретомъ єднимъ *падежъ* нѣнъ (=укинута је установа) 17; Озбыльно испитує, пре негъ што какву *огромну реформу* учини 19; Нагле измене нису могле остати безъ велики премашая, кои садъ треба да уђу у корито реда, да се подвргну ладноме *прегледу* 24; Лозинка наша, кою ћемо мы свомъ *жестиномъ* душе своє неговати 27.

1863. г., Алг

По разлики премѣна, коє мы предузимамо, да изъ дати броєва траженый брой изнађемо, наилазимо и на разне начине рачуна 5; Потомъ треба изъ *b* по примѣру као што є съ *m* изъ единице чинѣно, некий резултатъ пронаћи 25; Садъ овогъ новогъ остатка првый чланъ подѣли првимъ чланомъ дѣлителя, и отудъ ће ти изаћи трећий чланъ количника. Овимъ начиномъ дѣли єднако (=и даље) 32; Сваки писменомъ некимъ представљеный брой сматрамо као простъ, ако противномъ изрекомъ неуговоримо 38; Кодъ одузимања разломака предпоставля се да су они, ако заєдничкогъ именителя имали нису, на таквогъ именителя сведени 62; Десетне разломке пишемо *особитимъ начиномъ*; т. є. ставлямо само бронтеля, и *одсѣчемо* у истомъ съ десна на лево толико цифра єдномъ точкомъ ... 68; Да *значєнѣ* (=вредност) цифра десетного разломка изнађемо, треба намъ *промогрити* десетный

разломакъ 69; Изразъ ... значи *ямачно* брой, кои е сложенъ изъ періода и изъ періоду предходѣи десетны цифра 75; Треба *разсудити*, есу ли оба рода броєва право или обрнуто сразмѣрна 105; Кадъ посмотримо значенѣ изрза a^{-2} , видиѣмо, да изъ *a* понайближимъ вишимъ *послованѣмъ* (=рачунском радњом) нескій резултатъ тако извести валя ... 115; По изложеномъ *башѣ* правилу (=по управо изложеном) ... 127; Едначина съ два непозната броя неопредѣлѣна е; има т. е. *безбројно* много вредностій (=неограничен број решєна) 181; *Поступанѣ* ... было бы, кадъ су сачинители велики броєви, врло заметно 202; Колика е дубљина бунара, кадъ узмємо да *падный просторъ* (=дужина пада) 15 пута толико стопа износи 229; *Доистный успѣхъ метова* (=бацања копке) приближиѣ се израженой у броєвима вероватноѣи толико више, колика е всѣа мложина метова 278.

1867. г., Мин

[Минералогія] се бави са дознавањемъ важнијихъ *карактера* минералнихъ 4; Први [карактери = особине] су за минералогіју зато *најпретезнији* (=најбитнији), што су всѣиномъ врло точни 5; ... при друкче пријатнимъ околностима (=под иначе повољнијимъ условима) 5; Особито расположење електричке струје (=распоред токова) 6; Минерална се материја мора брзо стињавати (=стезати) и кристали се стварају несавршени (=постају неправилни) 6; Од првобитногъ кристала [се] само по гдекоји *дувар* још види 6; На свакомъ кристалу имају *се сматрати* (=узимати у обзир) ... кристалне равни 7; Ивични угао ... постаје од нагнућа двеју ивицу састављајућихъ плосни 7; Има 13 *фела* до сада познатихъ тесералнихъ форма 10; Ова форма држи средину између октаедра и хексаедра безъ да би једна од тихъ првобитнихъ форма над другомъ владала 12; Најпосле се могу ... форме међу собомъ и са осталимъ формама од исте руке комбинисати затупљєњемъ, заострењемъ и завршєњемъ рогаља 14; Плосни [су] многократъ искривљєне и рапаве (=неравне) 22; Одстојање свију плосни од среде кристала [се] поремећава 23; [Гониометар] у осталомъ за наше цели залеже (=по другимъ особинама је довољанъ за наше сврхе) 24; Цепљивостъ му је [калцијуму] другојачија а другојачије и *владање* у ватри 27; Можемо *наблизу* (=егзактно) дознати тврдоћу минерала ако га стружемо добримъ *јегетомъ* (=оштрачемъ) 32; Ови поли (=полови) не задржавају свакадъ једнаку електричностъ, већ ју мењају 40; Многи минерали ... дејствују *од сваке* руке на органъ *куса*, бљутави су, сладуњави, горки 41; Течности којима се *на ту целъ* служимо јєсу ... 60; Од растворљива минерала остаѣ на лиму по *излапењу* воде видљива мрља 60; На горњи крајъ цєви окачи се *режањ* од хартије ... скробъ на хартији поплавєтниѣ од јодове паре 63—64; ... тела која су некада спадала у два *царства* органска, а после су дошла у свєзу са другимъ минералима 87.

1867. г., Прав

По растењемъ дѣйству градске ватре при постєпеномъ приближеню къ граду, *извршаваю се Саппе* (=праве се шанчеви) на разне начине 2; За єданъ у тој точки укуцанъ кочићъ веже се поклопацъ, и

онъ [офицер] онда полако корача у правцу прсма познатимъ му предметима 10, У едно (=уједно) одкорачава дужине и подноси о овомъ ... своје извѣстије заповедајућемъ вишемъ инцинирскомъ офицеру 11; Раденици узму ашове подъ десну пазуву ... будакъ се съ гвожђемъ обеси о лево раме 17; Близу скретајуће точке дошавши, стане чело колоне, докъ слѣдуюћи редъ не стане на нову пругу (=линију) 22—23; Разшираванѣ просте саппе посредствомъ дневни раденика. Дневни раденици скупе се пре сванућа у *слагалишту алатскомъ* 27; При непријатељскомъ изпаду владаю се раденици као што је у прошломъ члану (=претходном параграфу) речено 40; Съ обе стране *изквареногъ* (=оштећеног) грудобрана ... 47; Пошто је подофицеръ све прегледо, дал' је у свомъ реду, командуе онъ за одпочетаъ рада 60; Остае инцинирскомъ офицеру ... на разположенѣ, да овакова згодна *магно-вѣня* употреби, и са *на брзу руку сапомъ* толико наступа, у колико му на разположеню стоѣћа или брзо у помоћ добивсена радѣћа снага дозвољава 76—77; Држаоци кука валяюћу се корпу помичу 89; Слѣдуюће се корпе съ обе стране поедино редомъ ставляю посредствомъ првогъ сапера докъ се јоштъ не може да мете дотеруюћа мера 111; Кадъ је чело сапе толико продужено, да корпа 1. на спољној страни удара одприлике у правацъ ивице корпи заднѣгъ сапскогъ *гркляна*, онда се командуе 128; Окромъ (=осим) тогъ су потребна 4 коса подупирала 157; Поставлянѣ дирска починѣ се на страни, која није граду *на угледу* (=на видиду) 157.

1867. г., Муз

Музика је вештина која *раздрагава* уво 1; ... све што се чује ... кад се *телеса* *птресу* и кад то ваздушни таласи доносе до ўва 1; Два пут подвучено *С* ... јасно је на обон, а *дречи* на тромбон 1; Виши или нижи *предео* октаве 3; [Знак] пред нотом *хоће* (= означава), да се не узме нотом првобитно означени тон 7; Секстола је *расцепана* триола на шест равни дела 29; Пауза, мала дугуласта подебља црта, која виси под којом год цртом у систему црта 30; *Подѣљење* тонова ... то се зове такат 37; Акценти не стављају се над нотама, но *свирац* их по датим правилима *унешто* ујача 42; Уколико дуже треба да траје нота ... то је остављено *кусу* и *суђењу* свирца 46; *Солосвирац* у концертским *парчетима* 53; *Помицање* акорде, које *чувство* не *умирује*, у другу акорду, која *чувство* умирује, то се зове *разрешење* 62; Овака *пофторовања* зову се *слѣства* (= секвенце) 73; На чланке *мотива* могу да се *обесе* нови чланци (= могу да се наставе варијације на исту мелодију) 73; Ставови симфоние ... имају исти *крој*, као и ставови квартета 81; Каприса (*Capriccio*), то је музичко парче у ком композитор *хоће* да изрази неке особене, *чудновате* *ћудливости* 81; *Јогунасто басо* (*basso ostinato*), то је пофторени став баса, над којим други гласови праве разне *фигурације* 85; Тонове постају од *заклаћивања* *жице* 92; Тимпана ... *издаје* тон кад се по њему *лупа* 104.

1867. г., Ос

Као највиша сталност у знању, наука се развија из природне сталне *одредбе* своје ... из те одредбе, из тога *цртежа* њеног *ударали*

су [људи] опет на све стране, да њиме покушају осветлити целокупно поље 3; Спиритуализам у опште *разлива се у два зрака*, у реализам и рационализам 7; Дуализам ... није ништа друго радио но кројио облике личноме погледу своме и жељама својим 10; Унутрашњост људска излази на видик најпре у осећању, за тим у свести 11; Наука неће *растројена*, наука неће *угонућа*. Наука тражи светлости и живота 18; [Човек је] *врх* природе, он је ради остварења клице природине 19; Изјашњавање јестаствених делова од вајкада се дељаше у два правца 25; Мишићи, на прилику, могу бити *накормљени* само азотном храном; топлина и дисање пак само безазотном храном 29; Апсолутнога мира ... нема. И камен је непрестано у *радњи* да облик свој одржи 37; То се не може у појединим *ситницама* (= детаљима) напред одредити 37; Модификације зависе од *стечаја* појединих појава 37; Из алкохола и угљенога воденика излази бесконачан ред нових *сложјаја*. И кад се синтеза масних тела удружи са синтезом органскога шећера, кадра је *вештина* да изведе милијунима нових тела 43; Срце показује радљивост своју и пре *потпунога постанја свога* 54; *Представничке радње* (= активности организма) према спољном свету јесу: покретање, пипање, кушање, мирисање, чување и виђење 55; Осетљивост ... је унутрашњост тела, снага телесна у рођеноме изразу своме — дакле је особа природна и предмет природни у једној истој *јединици* (= живој јединки) 59; Око ... је још *уметније* развијено него ухо. У очима се верно црта израз унутрашњости особе какве 78; Што два ока има, тим се добија пластичност у гледању, предмет сваки излази одвојен 78; У механизму осећања главан је израз хармонија 82.

1869. г., Хир

Продужење мозга у *лику* подебелог конопца (= кичмена мождина) 7; У кожи има сијасет *скважница* (= пора) 29; *Укогурити повезу* (= обавити завој) 48 и другде; [Спужва] је каоно-жута, састављена из многих ... укршћаних влакана, шупљикава ... упругљива 105; где на уду има испупчаја или ма каква *израсла* (м. р., ном. „израстао“) са кога летвица не може да се приљуби уза уд, ваља ју на тим местима *сходно* изрезати 110; Са некога засебног *условља*, које иште да се вена безбедно отвори, нашло се да су за то на врату, на прегипку лакатног зглоба и на *лесици ножја* (= на глежњу) *најсходније* ове вене 117; [Болесник] може да *онесвесне* ... те с тога могу произаћи неприлике, које ваља свакојачко *мимонћи* 135; [Медицинска] пијавица кад допадне болести јако се узнемири и у томе немиру плива ... оне што су здраве мирују и мирно *отпочивају* на дну суда 184—185; У појединим случајевима нађу се на њима [доњим кутњацима] *пуцасте чворуге* 211; Зуби који *дупке* стоје извлаче се дупке 245; [Зуби] се или не дају кљештама добро ухватити, или се ласно скрхају под притиском кљуновних пола (= зубарски инструмент) 251; Поступа се [код загнојене ране] у свему онако, као што отонч поменуемо 266; Течност која из њега [мехура] изађе покупи се ... јер је она *немила* (= штетна) као влага 275; Ово потоње мора *другдаш* (= каткада; рус. „иной раз“) 2—3 дана узасопце да се чини 281; Ка предњем крају све тања певчица [канила], где се

најзад (= на крају) дугмасто завршује 283; Живот човечији ... може да дође у опасност ... кад му се *пословање* (= функција) ма ком важнијем органу или читавој органској системи спречи 303; Когод се ијоле знатније рани, томс је права помоћ од *вештачког* (= стручног) лечења 309; [Усијаним гвожђем] *произведе се* краста, која покрије *ушће* суду из кога крв иде 316; Ако је рана на месту које је обрасло у косу, као на глави ... 317; ... да се ивице *упречној рани* тим бољма сљубе 320; *Руковати гнојењем* ... онако као што је зарад лечења ... таквих рана науком и искуством условљено, не може бити, те и није, посао изученим берберима 327; Ко хоће *да се обезбрижи* од опасности грома ... 401.

1872. г., Мед

Добро би било кад би српски популарисачи на то помислили 5; Они по свом *надртом* (= псудонаучном) знању имају већ готову дијагнозу 5; У појединим *громадним* варошима нагомилава се стотинама лекара 6; Дипломисане колеге пустише да фрагменти [кости] срасту 9; *Врже* ногу у непомични тврди завој (= стави у гипс) 9; Болести, које ... својом *бурношћу* застраше околину 12; Унутрашње болести *састављају* (рус. „составляют“, чине, представљају) најслабији део народне медицине 12; Круг радње (= делокруг, компетенција) женских народних лекара 14; Неудесним покретом тела запало је нешто меса између два прстена (= пршљсна) у кичменом стубу 17; Храна која зачепљава и ипертрофише трбушне жлезде ... продуцира читаве патолошке расе људског рода 20; Савршено *равнодушна* појава (= безопасна) 20; Одмах му [детету] *уклопе* кришку хлеба у шаку 24; Родилца [се] за време мучења намести на врло сниској столицници 26; Душевни утицаји учине, да се крвин сасуди на лицу ... стегну 47; ... на ушћима срчаних преграда и на *коренју* његових главних крвних сасуда 51; Душе се (= дува се) у дно ждрсла извештан прашак 52; Болести у *таштим* (= танким) и дебелим цревима 54; *Разголићене* висине (= планинске голети) 59; Повређеника глава боли 65; Затим се бријачицом прекине кожа ... окрајци кожни поткупе истом бритвом, која дакле *заступа* и распаторијум (= замењује стругач) и којом се разголити парче лобање 65; Тиска црево ... натраг у трбух, докле га не сагура сасвим 68; Свака детиња болест *подмеће се* (= приписује се) томс што дете добија зубе 73.

1872. г., Пол

Банка је одговорна за свако закосњење (= закашњење, уп. рус. „косность“) и нехатност 179; [Банке] прикупљају заштеде и све залудно лежеће капитале, да би их предале привредној *радњи* (= активности) 186; [На банкетима] се у здравцама и *развезеним* беседама (вероватно: неусиљеним, спонтаним, уп. рус. „развязный“) исказују осећања, мисли 206; Може ли бити стиднијег злоупотребења власти, него кад се извлаче из народа новци 211; *Тиграти се* са поверитељима само зато што су слабији ... арчити *неверно* новце ... то је дрска безстидност ... то је срамна *развратност* и грабеж 211—212; О стварима за које се ... не зна коме као сопственост припадају, каже се да су без *госе* 220; У администарском погледу биро значи одбор, а *час* (= понескад) скуп

званичника 240; Није нужно размишљавати шта ће се решити, почем се решења од старијих случаја као у цепу готова имају 244; Пошто би обилно надовољили прече потребе своје ... господари су се луксусу предавали 254; Почну се делити Богомили у мњењу о главном *чланку* њихове вероисповеди 265; [Богохуљење је] кад ко јавно, било писмено или *нацртом* и сликом грди Бога 268; [Средња Босна] где је и лето ладовитије и зима *строжа* 281; *Просторија* Босне и Херцеговине није никад тачно измерена 281; *Брак је слободно удружење* човека и жене освештано јавним *наравима* (= обичајима) ... удружење свечано 297; По схваћању политичких економа он [брак] је извор народног расплођавања и множења 298; [Полиандрију] неки тумаче мештанском или пределном *сувишности* мушкиња (= локалном превагом у бројности мушке популације) 305; Неимајући више ни да осваја ни да се брани, народ се могао предати своме побожноме чувству 315; ... жртвовање удовица, које се спаљују над *лешинном* мужа 321; ... *напустив* (= нахушкатавши, рус. „напустить“) најпре Русе на Бугаре 332; Кад погледамо још и на њихова [Срба] новија патриотска *усливања* на књижевном и просветном пољу: онда, заиста, немамо очајавати о будућности њиховој 333; Уз те четири истине долазе још десет *одвратности* (= упозорења) или уздржања, што су десет заповеди Будистичких 337.

1872. г., Ист

... иза грозних домаћих ратова, иза силеџијске владе Јулија Цезара и његових наследника, оних *измета* људских 3—4; Устану неки смели и просвећени људи ... против *рим-папске* власти 12; Карактер словенских народа *означиће се* у другој периоди средњег века 13; Стара престоница и *заповедница* свету (о Риму) 18; Моћ и *сјајност* лозе Меровића (Меровинга) 35; Много му је стало за тим да га најзнатнији странски владооци уважавају 48; Освојења и установе његове нису биле трајашне, јер нису извршене као послерад каког животног начела 49; Карло ... колико је с једне стране увео неки поредак у *збрку* (хаос — додато у загради) ондашњих народа ... толико је с друге стране учинио *квара* природном здравом развијћу 50; Никаква сила неби могла заданути живот у овакве мртве и растројене удове државне 60; Народ се *узруја* по улицама (= почели су улични нереди) 61; Палмово *дрвље* 67; По старини времена, како се словенски народи јављаху извесније на позоришту историје, долазе на прво место Анти 87; Жупаније једнога већег предела ... имале су међу собом неку лабаву свезу. 93; Византијски дворски систем владе [имао је] *шкодљивог* утицаја 126; Светски власници (= световни моћници) 131; Запитају Словени, да ли ће, ако се покрсте, морати да живе и *онога света* с Немцима 179; Мусломанску војску спопадала је чудна стравa 226.

1873. г., Пољ

Могућство (= способност) [земље]: апсорбирати, сгушћавати и испаравати гасове 56; На загревање земље ... боја њена има позамапан

утицај и значај 57; Утиче на растварање хранећих материја 60; Главна начела о овоме могла би се овако назначити: што више земља једна лежи над морем, или морском површином, тим је све студенија 63; Нагиб ка странама света такође промешује топлоту, влагу и сву *радњу* земље 64; У дубоку, па још трошнију ораницу, ваздух много лакше продире, биљно корење може дубље и *удобније* да се простире 66; *Полепшавање* глинe. Тешку глину поправљају ... извесне ... операције ... полаганим продубљивањем оранице, ако ова лежи на лакој пропу-стљивој здравици 74; Крупнији песак, заокругласт 75; Где је много несковитих земаља, морају да се гаје овце већ и за љубав бољег утврђења тих земаља (о набијању пескуша) 77; Угљени хумус ... узрочи те је [земља] *ужас* (= првише) растресита 84; Што је најгрђе, то је, што се горњи, исушни слој одтргне, одсли од дољњег, те онда не само што се корење прскине ... него је онда спречен долазак воде 87; Мњења о постанку њезином [земље црнице] веома [су] различна. Неки мисле да је она производ *грдних шума* 87; При свој тој разнострукости његовој [хумуса], он би остао *незнатан* (= слабо проучен), да тако звана хумуса теорија не изиђе на среду, те ... обори једно *ужас* застарело питање 88; „Ћубре је душа земљеделију“, то је девиза која је важећа за све пределе без изузетка, то је глас моћни, громовити, који се *растележе* по свима крајевима 93.

1877. г., Мет

Створио [је] нов систем мера, који је са своје простоте ... унутрашње свезе, правилног десетног чланања и *дивне номенклатуре* све досада познате системе ... далеко надмашио 4; Четвртина *земног* меридијана 6; Код метарског система није дакле ништа остављено *самовољи*, све је ту једно с' другим у свези као оно *гривне* једног ланца 18; Види [се] *несравњена* правилност ... метарског система 19; Скло-пиле су се у многим државама дружине, које су живо радиле на усвојењу једног општег и десетно чланајућег се система мера 25; Мера за течна и *трошна тела* (= расута роба) 37; Бурад са еспапом непосредно из страних земаља долазећа 47; Код мера за тежине килограм (иљада грамова — у загради) *заступиће* (= замениће) садању оку 57; Јединице из којих се тај број састоји моћи ћемо сложити у једну или више *гомила* (= целина) 61; При изговарању [вишецифрених бројева] не треба од тих нула никаква рачуна водити ... треба ћутећи прећи класу главних јединица представљену трима нулама 69; Куб — коцка — којег су *оштрице* (= ивице) један метар дугачке 103; Куб ... тело ограничено са 6 *плошта*, које су све сами квадрати 103; Делење метарских мера *свршује се* опет по истим правилима 118; Понајзгод-нији начин израчунавања запремине буради јесте онај, где се буре сматра као једнако са једним ваљком 135; *Кутови* сандука биће споља оковани 138; Свака од тих гомила подраздељује се (рус. „подра-зделяется“) према природи мера на четири *одељка* 149; Почетни и свршетни урези 193; Мерила [су] по своме саставу доста менљива 193; На доњем крају павте (= карице) ... је утврђено јаје, које је са беоцугом *нераздвојно* скопчано (о кантару) 216.

1878. г., Дарв

Домаће расе имају често нешто наказни карактер 14; Они [би] у средњу руку (= просечно) варирали онолико, колико су варирале родитељске феле 16; Мисле да дуг живот у *питомини* ништи у фелама то строго тежење ка јаловљену 28—29; ... да њоме станемо доказивати е су *ћа* (уп. добровачко „ћа“= чак) и феле некад међусобно толико различне 29; Гуска, у увестима којима је у *питомини* изложена, има особиту, непреојиту организацију 49; Није нужно замишљати, да се сваки варијетет или започетак феле мора уздићи на ранг феле (о прелажењу из подврсте у врсту) 70; Ја ћу оставити за будуће дело једно претрес тих тешкоћа 71; Варијетет један даље се распрострљо од његове *мисаоне* (= претпостављене, хипотетичне) родитељске феле 78; У *опишрном* и метафорном значењу (= у буквалном и преносном) 84; Друга фела мора поћи на мањак ... видимо фелу какву како се уима 93; Јастреба *вид* (= чуло вида) на грабеж наводи, и то тако силно, да се ... на континенту људи опомињу да не држе бело голубље 116; У ... другим *догађајима* (= случајевима) находимо ... да имају [биљке] специјалне *направе* (= органе) 138; Сад, дај да видимо, како тај принцип *благодети* (= позитивни учинак), кога бива од *раступања карактера* (= разједначавања одлика), сдружен с принципима ... одабирања и пропадања, тежи да делује 161; Могу остати [створови] кроз неодређену *поворку година* 177; [Животиње] *груповане* у *гомиле* (= сређене по врстама) 187; [Животиња] *удешена за сумраче* (= адаптирана на полумрак) 200; Квага [афрички магараш] ... по телу *дивно* пругаста 232; Модификације које нису важне по *благостање феле* (= по одржавање врсте) 322; Кљун је патке кашикаре много великолепније ... структуре него уста кита 337; [Плочине у кљуну] *излазе на помол*, уместо да су управо наниже оборене 337; Иверци *знаменити* су својим несиметричним телом 349; Кад не би особите *направе* било (= посебног анатомског устројства), кенгурче би се морало *неопходно* угушити 349; Немамо ниједног факта који би нам *водац* (= путоказ) био 391; *Прекори* (= противдокази) противу теорије 418.

1879. г., Фил

Сам је и нехотице морао да нагази на понска „идеална питања“ ... Њиме се нису задовољили људи *научари* 6; Мишљење људско у свакој *узајмици* (= повезаности) појава налази неопходну узрочност 9; Епикурско учење ... разрадио је Бруно истина у појетском али тако јасном, *поширеном* облику, да је наук његов био од најмоћнијег утицаја 16; Он је ... математичким радовима *прилагао* највећу вредност 22; Из наших појмова ... ваља издвојити оно што ми умишљамо, наше мислене *придевке* од реалног искуства 28; Одавде се природно *изметло* питање ... 35; Сва је грађа искуствена, а облици сређивања и довођења у свезу јесу *умни прилози* 35; Атоме или *сионе центре* (= средишта сила) ми нисмо у стању да опажамо 38; Природа нашег разума ... тежи да све оделитости доведе у суглас 40; То становиште мора остати стално, *непогресно* (= непоколебљиво) 52; Живот је човсков *неопходна*

комедија, која се закључује *неопходном* трагедијом (= неизбежна) 53; Цело *човештво* мора ... да пређе доба тсолошког мишљења 57; У нову логику унео [је] и нов *живаљ* (= обогатио ју је) 60; [Натурфилософија] је хтела да пређе *ћутом* сва заметна питања из теорије сазнања 65; Питање о извору сазнања ... *цепало* је и дан-дани *цела* философију на разне правце 74.

1880. г., Прил

Дејство, које показаше на понском патнику ова *добру рада расматрања* (= која су задовољна позитивним учинком), беше писцу најмилија рецензија I; Написао је ... врло *бистру* оцену наше књижице II; *Мила* драж (= пријатна) буди *оживљиви* живац 15; Атмосфера њина [великих градова] састављена је од страсти, брига и мисли *становничких* 16; Иљаду *инфлуенца* (= утицаја) вреба самртника 17; Све *партије људске организације* (= сви системи у људском организму), која представља жив круг, улазе једна у другу 23; Животна енергија појединчева 37; Досетко — дивни елементе у целини људског образовања! ... Лечиш нас смешноћом и спасаваш од сићушности и педантизма (о хумору) 40; Сав нервни систем прима дрхатни покрет; цео човек чисто запева и забруји 41; Ово премисљање требало би да учини [човеска] *решљивим* (= одлучним) 46; Будућност као веленадна сврха неког признатог одређења 59; Лакоумност, ова весела *изјава* природног еластичитета у карактеру, има већ сама чудно *храњиву моћ* 64; [Метода] коју ћемо ми да предложимо у *будућим листовима* (= на даљим страницама књиге) 67; Нека су доста ови *бачени мигови* (= набачене идеје). Ја сам навалице кратак у овом *одсеку* (= одељку књиге) 75; Они оплакују човеска ... уместо да га *студују* 79; Што више ум исприкупља све ствари под појам нужности, то више задобија *област* над страстима 83; Да се обрнем практичној сврси ових листова (смислу мог писања) 102; Цео живот пулсовима дејствује 105; Опажа своје лелујање између бића и ништавила 116.

1881. г., Око

[Органи] за храњење и *произвођење* (= расплођавање) 2; Тиме као да се *оверава* неподељеност органске природе 3; [Очни живац] у многоме је на *просторији* (= протезући се) од ока до мозга, што је она свима позната телеграфска жица, од једнога телеграфа до другог 10; Кад би невичној руци могуће било да пажљиво *отпучи* (= одвоји) *белизну* (= беоњачу), под њом би се указала друга опна, којој је дато име *судовна опна* (= мржњача) 11; [Мржњача] обложена је црном *поставицом*, за коју се мисли да је намењена да ублажава у око долазећу светлост 12; Онда је [дужица] црвена и *неиздржљива* за јачу светлост 12; [Нестална величина зенице] долази отуда, што се онај други котур око зенице — дужица — може да *прибере* 14; [Једна] дужица не ради, и то је *бољешљиво* стање 15; Сочиво може да се удали из ока срећном операцијом вештих очњих лекара 17; Очњи капци јесу два врло покретљива дела, који се ... непрестано крећу: склапају и отклапају — који рад (чији рад) ми зовемо: *трептање* 19; Ивице оба капка обрасле

су длакама, које су упоље повијене, јер ако додирују око, производе *непријатност* 19; Сузе имају то *опредељење* ... да очњу куглу омазују 19; [Око] је свуд унаоколо обложено меканом *поставом* од сала 21; Живци неки из мозга свезују с мозгом чула наша и *посредују чулно осећање*, остали пак посредују кретање језика, лица ... 32; [Жута мрља] је најосетљивија спрам долазећих зрака ... На сред *иконице* (= жуте мрље, Панчићев термин) има једно *угонуће* које се зове и мрежичина јамица 33; Ми смо пореметили укрштање зрака, како је то по организацији нашег ока било угодно: наступила је *неразговорност* (= замућење вида) 38; Све су рибе обитаваоци воде. И код њих — почем им је тело редовно скоро с бока спљоштено — и очи стоје са стране главе 48; Све што одликује инсекте од других њима *подобних* или *неподобних* животиња ... 50.

1883. г., Жив

Реп кратак, закружен, ноге ... режњасте I, 63; ... дела која су ујемчила културним људима духовно надмоћије II/1, IV; Љуштура је у кожи укрита (о пужу) II/1, 7; Крила су састављена из два слепљена *платна*, а у средини су разнолике гранате вене (о једној врсти инсеката) II/1, 33; Фамилија *Phasmodea*, тело *линеарно*, дугачке ноге за *крочење* ... облици без крила личе сувом грању II/1, 48; [Инсект] штркљаст, беле боје ... предње ноге за *хођење* II/1, 54; На лицу [инсекта] је бодљава брада II/1, 101; Ноге су *различитог састава* (о инсекту који има различит број чланака) II/1, 120; Трбух састављен из 6—7 *кретљивих чланова* II/1, 145; Пипци ... у мужјака махом нису *разговорно* коленасти ... предња се крила не склапају ... живе *солитарно* (= ван заједнице) II/1, 178; Уста су *удесна* за сисање и бодење. Вилични пипци или су увлачљиве бодље, или су опружене кукe II/1, 196; [Пауци] имају четири плућа и толико жигова на бази трбуха II/1, 207; Чекиње [су] редимице поређане (о црвима) II/2, 1; Трепље могу бити поређане на *узвишеном* кожном набору, и овај може бити *целцаг*, или је подељен урезима II/2, 12; Ждрело је код неких *опружљиво* (= растегљиво) II/2, 83.

1883. г., Корн

У Бечу је добио нову технику за клавир (= стекао нову технику свирања), а стару и вајкадашњу *граматику музичну* мораде одбацити 25; Како какав млађан калуђер писаше нотама богаштину наших црквених мелодија, и даде се на то да их *вештачки изради* (= уметнички обради) и украси 31—32; [Корн. Станковић] је наше црквено појање изradio хармонички са правим вештачким одушевљењем, *без егостичког ефекта* (= без властитог дотеривања) 45; Ниједно дело његово није изопачено празним *зијањем* и грамзењем за ефектом или нагомиланим смелим *узвикивањем* 53; [Сонате и опере] примане ... у Лондону, Паризу и Петрограду пљескањем руку 54; У Европи је данас музика честица једна сваког изображења 56; Стаде он народне песме *израђивати* и *узвишавати* 57; Саме мелодије су тихе, крећу се у пределима мола и у полагањем временом (временском) размеру, а тежњом за накимом *проказују* очито свој источни постанак 71; Особита му је

заслуга што је из уста човечијих преписао на хартију онако чудне прелазе (= необичне модулације) и *органисао* их, т.ј. у ритам довео 72; [Певачи] ће бити способни и одушевљени вршиоци културне мисије *средством* песме у нашем народу 101.

1885. г., Осн

Ако се дуж пруге стоварују предмети са *одвесним* (= усправним, рус. „отвесный“) површинама, онда они морају бити удаљени од унутрашње шинине ивице 5; *Пругине ... справе* (= предмети за одржавање железнице) морају бити увек довољно на окупу 5; Сигнали на влацима морају на време осветљени бити тако, да их мрак никад неосветљене не затече 6; *Експлодну* робу не треба ни са којим другим еспапом заједно товарити 7; Влаци се деле на ... ванредна путовања, која се по нужди без вознога реда, па и без *приказивања* (= најаве) чине 8; Кад се са стоком маневрише, онда мора при руци бити осим *стоковоће* још једно лице, које ће са *подесним* справама кола зауставити 11; [Да се вагони сами не покрену] ваља нарочито пазити кад наступа бура ... а особито у оним станицама што леже у *паду* (= на низбрдици) 13; У влаке што су одређени за возидбу путника мора се уврстити ... бар најмање једна кола ... као штитна кола 14—15; Пратиоци жељезничких возних средстава која на сопственим точковима *трче* ... 21; *Приређивање* путничких кола 22; Није дозвољено бавити се на степеницама колским, нагибати се на страну ... 26; Влак устопице иде за снежним грталом, које је у напред измакло да му пут прокрчи 27; Влак се заштићава позади безусловно (= обавезно) и онда, кад га је *одстојни сигнал* (= семафор) обуставио 35; Поставе се ручни *лопари* (= сигнали) окренути зеленом страном напоље, а белом ка *повређеном месту* (= ка оштећењу на прузи) 39; Кад се неки влак закасни, онда му ваља гледати да то закашњење *накорми* (= надокнади) 41.

5. Пошто ће се бацити летимичан поглед и на тадашња терминологијска трагања, потребно је дати неколико претходних напомена.

Најпре, добро је познато да се стварање термина, у начелу, не сме форсирати. Током интелектуализације и стандардизације српског језика у деветнаестом веку било је покушаја исхитреног грађења таквих речи, за којима се све више осећала потреба, али и упозорења да се то не ради програмски. У савременим филолошким расправама доста су се пута спомињале ове појединости из историје нашег језичког развоја. Друкчији је задатак — склапање номенклатура, при којем је неопходно промишљено распоређивати јединке, па макар се неко празно место у попису назива попунило сасвим новим изразом: по неопходности, али усклађено са задатим системом. Од тог проблема наши културни прерадоци средином прошлог века и још деценију-две после, били су доста удаљени.

Треба скренути пажњу на чињеницу да је сама терминологија у суштини широка област, са разливеним границама. Јављају се не само нови предмети, процеси, открића, стручне и научне систематизације у чијим је оквирима нужно примењивати раније непостојећа именовања, него се током духовног развоја уопште намећу разне мисаоне јединице,

које могу постепено напредовати из вантерминолошких поља према терминима у правом смислу. На пример, неспецијализована реч „радња“ у споју „основна аритметичка радња“ није могла бити унапред мишљена као члан терминолошког система, али се, као што знамо, томе приближила (у Алг 5 читамо: аритметичко *пословање*).

У сферама оног напред спомињаног традиционалног књижевног стварања — националног, историјског, сакралног — наилази се на више тога што би већ била терминологија (па и својеврсна номенклатура, нпр. у богословљу). Али се са даљим, убрзаним ширењем видика и знања рађа нова лексика, или се по новоме семантизује постојећа, у служби нових захтева. Ту су безбројни индивидуални покушаји, хапакси, измишљенице. Испрва прсовлађују славенизми, често у славеносрпском духу, наравно и чисто српске творевине, а тек после све многобројније несловенске позајмице и општеприхваћене међународне речи. У свему овоме различите области научних знања понашају се различито и не иду укорак.

Илустрације које дајемо вађене су из напред наведених књига. Дајемо их у минималном опсегу, и једино зато што питање принципски спада у тему о којој је реч, мада га је на овом месту немогуће обрађивати. Једино што се јасно запажа јесте то да размотрени временски период није још обележен продором савремених интернационализама.

Рач — на више места: равни и неравни бројеви (парни и непарни), две почивателне (знак једнакости), стоећа количина (стална), обштый именитель (заједнички), сатна часть (стоти део). **Алг** — на више места: особени бројеви (посебни бројеви, за разлику од општих), единице положне [рус. положительный!] или одречне (позитивне и негативне), знак равноће (знак једнакости), ако су у каквој сразмѣри унутрашњи членови еднаки, то е мы зовемо савезна сразмѣра (геометријска размера) 98, квадраћенѣ алгебрајски израза (дизање на квадрат) 125, ако кѣ доистномѣ брою *a* додамо уображенный брой (реални, имагинарни) 142, прва часть у кубу каквомѣ (први члан неког полинома, дигнут на куб) 151, постепеность е растећа или падајућа (прогресија) 236. **Мет** — на више места: измере (димензије), стотични термометар (Целзијусов) 12, равнострани веси (равнокраке теразије) 43. **Астр** — на више места: равнитель (екватор), ове четири [планете] безъ наочарне цевии (дурбина, пуштуле — сам аутор додао у загради) неможемо видити 6—7. **Јест** већајућа стакла 267. **Мин** — на више места називи у номинативима : литија, калија, барија, стронција, калција, мада на другим местима постоје и називи са завршецима *-ијум*; специфична тежа; упала ивица ... испала ивица (под конкавним или конвексним углом) 7, симетријски пентагони 13, савезност најмањих честица (кохезија) 31, орган такнућа (чуло додир) 42, идентност (идентичност) 78.

Мед [знаци] код прераширених плућа (код емфизема) 5, плускавице (екцеми) 23, запаљење клстачног ткања (хелијског ткива) 40, без лекарског наређења (рецепта) 46, кеса која обмотава срце (перикардијум) 51, трупна преграда (дијафрагма) 52, бубрежачко ткање (бубрежно ткиво) 54, савезно ткање (везивно ткиво) 55, баруштинска зараза

(маларија) 59, надмангански кални (калијум хиперманганикум) 62. Хир — на више места: кажипут (кажипрст), кљетно откање (ћелијско ткиво) 166, зуби мудрости (умњаци, русизам) 206, сокови (лимфа) 319. Јест — на више места: ссжняци (пипци), животиня коштунява, или сь костуромъ (коло кичмењака) 24, колсно негерско (црна раса) 31, кретини зову се блесани 32.

Дом оловна спондба (амалгамисање) 90. Прав точка за провалу (тачка пробоја) 92. Оси писмени приказ (авиза) 23.

Муз — на више места: тасте (дирке), сазвук (акорд), знаци повишавајући, унижавајући и успостављајући (повисилице, снизилице и разрешнице), сводна цртица (лук у нотацији), преузвишени трозвук (прекомерни) 56, расцепљене акорде (разложени акорди) 66, гасионик (сординна) 96.

Реф староволя (конзервативац) 6. Ист неспоредак и општа забуна (анархија) 5, преврт у двору (дворски преврат) 127—128. Пол — на више места: брђани (монтањари). Ос — на више места: стихија (хемијски елемент).

6.а. Показана грађа даје повода за нека тумачења, а и за оправдања поводом ових језичких лутања у другој половини деветнаестог века.

Познанство са световним наукама пристизало је Србима већ много раније, нарочито војвођанским Србима; на сасвим специфичне начине и пре осамнаестог столећа, а доста изразито ближе његовом завршетку и после тога. Приликом превођења, прављења компилација и самосталних састава, тражене су речи за „новоприобретена поњатија“. Подсећамо на ту чињеницу, јер је умесно да се направи једно упоређење. Таласи настојања да се не заостаје за европском образовношћу запљускивали су, на пример, руске православне земље већ од петнаестог века, па се тако ученост у њима равнала испрва према списима на латинском, а ускоро затим према савременим западноевропским, писаним на тамошњим националним језицима. То је пружало довољно времена за добро познати руски књижевнојезички развитак, укључујући у њега и аутентична народна обележја, и бесконфликтно прихватање наставка црквенословенског елемента. (О овоме ће бити још нешто речено и на крају расправе.) Срби су се одговарајућим токовима придруживали у осамнаестом веку, када је водећа наука била у највећој мери француска и немачка, уз модернизацију такође и руске. Српски језик је морао да хвата корак не само у знатно сажетијем временском распону, већ и посве друкчије. Он је тада био снабдевен мање искористљивим оријентирима у властитој традицији, имао је мање потребних норми у сопственој писменој прошлости.

У деветнаестом веку код нас се стварао интелигентски слој, са његовим, како практичним, тако и апстрактним али осавремењеним знатижељама и задацима. Напоредо с тим мењале су се представе о томе како се, заправо, мора испољавати интелектуални језик у књизи. До тог времена корисник књиге је био навикнут да се о ученим темама пише понешто „уздигнуто“, неразговорно, неприродно, са архаизмима, са разноликим (од писца до писца) поигравањем и маневрисањем

језичким средствима, што би, у суштини, почесто одисало неправилношћу, аграматичношћу. Сада је то нишчезавало, само што су поједине још незатрпте традиције — педесетих, шездесетих година — подсећале на ту књишку прошлост. Виђамо стављање глагола на крајеве реченичних целина,³ јачу склоност ка попривдевљавању падежних односа,⁴ последње трагове „барокнизација“, различитих инверзија и парентеза,⁵ Такве појаве, као и изобичајена лексика и семантика, представљају за садашња мерила одбачена средства, а чак и у своме времену депласирано употребљена. Истина, нешто од тога могло је тада бити дијалектизам (подразумевамо првенствено лексику), какав би се и данас можда нашао негде у народу.

Без обзира на околности, издвајају се уопште слабији оновремени писци (нпр., Око) од бољих, обдаренијих за писмо, упућенијих у филолошка збивања. Утицај оригинала са кога се прводило био је приметан код појединаца (латински обрти или њихове новеште прераде у Рим); за Прил не знамо да ли је емпатични тон придао књижи сам преводилац. У књигама оваквих садржаја колебања те врсте данас се не допуштају. На другој страни, има текстова (Ист и већина из осамдесетих година) у којима би обичан данашњи читалац дуж читавих појединих страница стицао утисак како држи у руци савремену књигу. Језик је у њима сведочио о способности да искаже све што је дотле у међународним знањима било достигнуто, без икаквих тешкоћа — па тако опет и властите хуманистичке садржаје, историјске, верске, родољубиве и сл.

б. Вук Караџић је с правом сматрао да веродостојни књижевни језик може кренути само од прстонародног. Његова одбојност према господском и учесничком говору, на позадини пређашњих схватања, била је разумљива. Међутим, свстовна књига у областима о којима је овде реч губила је карактеристике упрошћених поука за неуки народ. Стога је бледела нужност наглашено народског писања, наглашено вуковског. Најкултурнији посленици на овом пољу долазили су осамдесетих година до сазнања и о функционалним разликама у оное што се данас назива: жанрови, стилони. Тако је Јован Бошковић примећивао разлику између белетристичког и новинарског писања. У овом другом, држећи пред очима оно прво као узорито, видео је доста туђинштине. Спомињао је да се новине пишу „од данас до сутра“, да у њима „преовлађује нехатни начин писања, несрпски склоп“. Још је теоретисао о томе како сваки народ има посебан „начин мишљења“, који се огледа у речима и „саставима реченица“, понешто би се, каже он, ипак могло и из таквих нама несвојствених токова прихватити.⁶ Наводимо ово као

³ И. Грицкат, *Још нека питања у вези са славеносрпском епохом*, Јужнословенски филолог XLIII, 1987, 125—126. О томе да је оваква особеност била критикована још почетком деветнаестог века в.: А. Младеновић, *Павле Соларић, Јован Дошеновић и Сава Мркаљ о српском књижевном језику свога времена*, Зборник о Србима у Хрватској 2, Београд, 1991, 369—377, на стр. 373.

⁴ Ово је вероватно потицало од навика стечених употребом црквенословенског језика.

⁵ О томе у раду И. Грицкат (в. бел. 3), 125—127.

⁶ И. (в. бел. 1), на више места.

изразе не више поствуковског пуризма (Бошковић је био један од представника те школе), него и раног разумевања за жанрове, па и за ситуације које допуштају употребу неког „страног тела“ у озакоњеном језику. То могу бити, поред осталог, увек нове стране речи, а могу бити и упади стилистичког карактера.

в. Захваљујући семантичкој и синтаксичкој структури која је већ постајала сасвим блиска нашој садашњој, понеке заостатке из славено-српских, или следбених, још увек нестабилних деценија смели бисмо данас да процењујемо као и тада већ свесне потезе стилизовања. Лексичке јединице су се у периоду којим се бавимо премештале из једних у друге равни; од стандардних за оно доба постајале су потпуно нестандартне, од несекспресивних експресивне или сл. Често се стиче утисак да је неки писац, који је иначе писао (по захтеву самог текста) стилски немаркирано, тражио понегде наглашени рељеф, убацивао метафору — јасно, у духу свога времена, онако како то сада, вероватно, не би чинио. Данашњи читалац нема ту тачних критеријума, јер нема могућности да сазна где је, код ког аутора, у којим етапама, престајала обична везаност за славеносрпство, застарелост, или неумешност, а где се из њих ишчауравала стилизација. Почети потискивања појединих речи, спојева или синтаксичких узуса из књижевне садашњости у књижевну прошлост не могу се правилно лоцирати уколико се посматра епоха која је и сама већ коначна прошлост за процењивача.

III

1.а. Језички тип о коме је доде било говора, а и поменути белетристички, који је у исто ово време примао видљиво осавремењене обресе, разрађивани су, и захтевали даљу разраду — поред осталог у том смислу да је требало да њихове реченице постају савитљиве, логично устројене и економичне на местима садржинских уметања или надовезивања. Такозвана лепа књижевност и она друга преплитале су се у том подешавању, узајамно се помагале и обогаћивале, поготову због разних прелазних врста, а и прелазних бављења истих посленика. Добри литерати су се подухватили преводилаштва, критике, есејистике, естетичких и филозофских истраживања, док су истакнути стручњаци за поједина подручја опробавали своје перо и у уметничким саставима, како се то и данас, и увек, ради.

Белетристика која је писана током разгледаних десетлећа била је несумњиво боља од истодобног научног и стручног писменог изражавања. Мањак квалитета на страни овог другог испољавао се услед ненавиклости на нове садржаје, а вишак на страни лепе књижевности захваљујући дару њених твораца, њиховој како филолошкој тако и уметничкој осетљивости.

б. Ако бисмо претпоставили да је језички развој у другој половини прошлог века (који на претходним страницама, јасно, није целовито осветљен) напредовао у резултату пораста разуђености и апстрактности самог мишљења, та претпоставка није без основа, мада се не сме губити из вида како је различитих спекулативних умовања

бивало много од епохе до епохе; и наше средњовековље их је неговало (служећи се у писму разгранатом творбом речи и замршеном синтаксом, сасвим туђим српском природном говору). Међутим, не треба замишљати да би се кретање језика по еволутивној линији, оној о којој је реч у нашем прегледу, могло органски заснивати на свесном увођењу или разради неке чисто граматичке архитектуре: на евентуалном умножавању глаголских (мислених) именица, сложеница, променљивих партиципа итд. То кретање унапред, у све даљу интелектуалност изражавања, није се на њима ни засновало.

Прилика је за једну невелику допуну овом расправљању.

2.а. Понекад се говори о томе како је Вукова реформа прекинула мање-више природан развитакањижевног језика, те да су му тиме били нанети застој и штета. Ова се тема варира на разне начине, некад са јачим нагласком на општим догађајима који су пресекали континуитет старе српске културе, па тиме и њених језичких моћи, некад и са непосредним указивањем на „изгубљене“ речи, на напуштене деривационе и синтаксичке елементе. Претпоставља се да би наш језик брже достигао своју гипкост, полихромност, свој ритам, интонацију, те да бисмо уопште већ раније створили врсну књижевност, да није било овог раскида. При томе се спомиње продуктољивност неких, најчешће Венцловићевих састава (а то већ одиста није било средњовековље него лагани улазак у ново доба); сугерише се да би се са мање сметњи на такво стваралаштво могли наставити и Његош и Сима Милутиновић и други за њима, а иде се и до Момчила Настасијевића, који је, ето, са поновљеним напорима морао достизати предодређене домете. У оваквим размишљањима учествовали су још Стојан Новаковић и Јован Скерлић, потом Станислав Винавер, Милан Богдановић, Меша Селимовић и неки други.⁷

Неопходно је раздвајати димензију садржинских, књижевних, спиритуалних вредности од димензије језика у његовом граматичком отеловљењу.

Језички квалитети предвуковских књига који се наводе са похвалама спадали су у наш језик повезано са његовом некадашњом претежно хуманистичком службом, проповедничком, дидактичком, такође и старинском белетристичком, па о таквом језику махом и мисле споменути критичари. А ти критичари били су по животним опредељењима више књижевници или теоретичари, историчари књижевног стваралаштва, неголи стручњаци за језик, или су барем стајали на размеђу тога двога. По њима је Вуково време зауставило „оплемењивање“ језика,

⁷ Преглед у књизи: М. Селимовић, *За и против Вука*, Београд, 1987, 1—136; в. и: М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, изд. Српска књижевна задруга књ. 437, Београд, 1972, 1—326, на више места, сажето на стр. 127. У приказима А. Младеновића, *Нови радови Н. И. Толстоја из историје књижевног језика код Срба*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXIII/1, Нови Сад, 1980, 209—229, износи се такве дилеме код Н. И. Толстоја и код самог А. Младеновића. О томе укратко и: И. Грицкат, *Нека ратчишњања о Вуковој реформи*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LI и LI/1—4, Београд, 1985—1986, на стр. 19—24.

његову трансценденцију, тајанство.⁸ Међутим, све то када се појављује, дугује своју појаву најмање граматичкој структури, чак не увек ни проширеној лексици, већ имажинацији која се њима служи, оно дугује умећу да се помоћу маштовито употребљених сема скривених у лексци, помоћу неочекивано, духовито састављених синтаксичких полуца, узмогне кренути у слободне висине. А за тако нешто је ипак потребно имати утврђен, природан граматички ослонац, и, што је такође важно нагласити, треба поседовати ваљано припремљене могућности да се и обични, небелетристички садржаји излажу уходано, у добрим логичким диспозицијама, у лако прихватљивим реченичним облицима. Литерарна оригиналност и понетост морају се темељити на нормама, те инспирацију саопштења не треба мешати са његовом материјалном условљеношћу.

Поставља се питање — зашто о оном предвуковском књишком профилу (који ствара утисак да у знатној мери зрачи стилском димензијом) говоримо као о неприменљивом на потоњи развој српског књижевног језика.

Српска језичка историја упозорава да се на наш језик нису могла накалемити она образовања црквенословенског типа руске или српске редакције, која, евентуално, придају старим текстовима углед и укус веће спиритуалности. Такве црте могу да се нађу у функцији (као архаизми, псеудоархаизми), али оне нису у стању да постану основно градиво. Не спори се да је славеносрпски показивао знаке унутрашњег консолидовања — ово сазнање проистиче нарочито из нових, све исцрпнијих анализа његових — али је то био у неку руку надграђени језик иако великим делом народни; у врло слободној аналогiji, сличан српскословенском у старој српској култури. При датим околностима, и то не само политичкоисторијским или културолошким, славеносрпска обојеност била би неусадива у наше стандардно језичко ткање.

б. Напред је већ било дато кратко упоређење са руским приликама. Сада ћемо то поређење свести на саме филолошке правце развоја.

Поред других, већ поменутих момената којима се у сфери о којој је реч одликовала руска средина, треба још узети у обзир фактор зближавања библијског и уопште богословског израза са народним разумевањем и народним говорним изражавањем: тачније казано — временски распон у коме се такво зближавање могло остваривати, као и карактер самих оних раздобља у којима је неки народ био у могућности да слуша духовну поуку уз чисто филолошко прихватање.

⁸ Дозволићемо себи да наведемо један занимљив пример, премда чињенично сасвим удаљен од наше теме. Грчки језик познаје удвајање речи у дистрибутивном значењу, што је временом постало и шири балканизам. У Марковом јеванђељу 6/39—40 речено је *συνλόβια συμπόδια ... πρᾶσιαῖ πρᾶσιαῖ* у контексту о народу који се поделио на групе и поседоа у редовима („ред по ред“). Д. С. Мерешковски (*Исусъ Незвѣстный*, том II/1, изд. Београд, б. г.) на стр. 174. произвољно преводи ово место на руски: *вѣлѣль имѣ разсадитѣ всѣхъ застольными ложами-ложами [...] и возлегли грядками-грядками* — а на стр. 186. коментарише: „Въ этой музыкѣ повторяемыхъ *symposia-symposia, prasiai-prasiai* какъ бы хрустально-прозрачная музыка сферъ“ (! — И. Г.). Ово је само екстремни пример, „екстракт“ у односу на слична размишљања наших, ипак стручнијих аутора.

Познато је да се раслојавање језичких типова — на црквени, канцеларијски и световни књижевни, разумљиво са међусобним прожимањима, доста јасно запажа у историји руске писмености готово још од тзв. кијевског периода. Треба имати у виду и тамошњу многобројну (у поређењу са истовременим, веома несличним српским приликама) полаупокрифну, фолклорно-побожну, ходочасничку, ту и тамо паганизовану хришћанску, усмену и писмену, књижевност — што је све доприносило да се руски говори управо и граматички, не само лексички или местимично стилизаторски, хибридују, без много отпора, са црквенословенским обележјима. У ту хибридизацију су се укључиле и одлике другог јужнословенског утицаја. Тако је руском постао сасвим присан разгранати партиципски систем (са герундијима и герундивима, а он није ни био својствен његовим дијалектима); у стандардном језику су се одомаћили наставци за грађење речи пореклом из црквенословенског (-ије, -ѝа, -ѝа и још неки); евидентна је склоност ка употреби полусложеница и сложеница (што је у црквенословенском представљало грецистички нанос), а дају се доказати и одговарајући синтаксички утицаји. — У украјинској и белоруској средини већ су се у шеснаестом и седамнаестом веку јављали подухвати синтезирања црквеног и народног елемента у циљу заснивања домаћег књижевног језика, а то је, у разним облицима, вредело и за великоруску средину.

За наше наводе је даље битно да се ова руска ситуација упореди са српском у једном нарочитом аспект — наиме, да руски језик није прошао кроз један далекосежан процес: кроз особену балканизацију језичког система по мноштву карактеристика, кроз какву је прошао српски језик. На нашем земљишту се у различитим видовима испољава језички аналитизам, кондензација значења у лексемама захваљујући контексту, а при умањеном прибегавању префиксима и суфиксима; ту се техника предлошких, прилошких и везничких скопчавања реченичних делова доста разликује од аналогне технике у источнословенским и западнословенским језицима, као и, умногоме, од источнијег јужнословенског стања; ту владају друкчије тенденције у области деминуирања, негације итд. У резултату свега овога, српски говорни језик постао је типолошки различит и од црквенословенског, и од руског који је са овим другим испао срођенији, премда географски удаљен од црквенословенских изворишта. А друкчији од овако изграђеног народног није могао постати ни књижевни српски.¹⁰

Наш језик се уопште дубље индивидуализовао у односу на црквенословенски, те се његов сензибилитет према ономе што му не лежи у темељима не може надвладати. Он лако прихвата стране речи, па и неке стране обрте — то се може односити и на славеносрпску

¹⁰ О овим питањима сам расправљала у већем броју радова. Опширније анализе: *Језик књижевности и књижевни језик*, Јужнословенски филолог XXVIII; књига *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд, 1975; *О неким могућим правцима балканистичких истраживања*, Македонски јазик XXXII—XXXIII; *О неким ефектима вишеслојне миксоглотије на јужнословенском земљишту*, рад примљен за штампу у Зборнику Матице српске за филологију и лингвистику XXXV/1/1, и другде.

грађу! — али морфолошку, творбсну или синтаксичку структуру никакве културолошке ни књижевно-стетске сугестије не могу трајно да му измене.

Резюме

Ирена Грицкат

ИЗ ИСТОРИИ СТАБИЛИЗАЦИИ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА У СЕРБОВ

Автором рассмотрен период истории сербского литературного языка близкий к его окончательной стандартизации, а именно язык второй половины 19-ого столетия, который можно видеть в книгах, касающихся распространения точных наук и разных практических сведений, вне богословской или различной собственной национальной тематики. Развитие этого языка, более короткое по времени, отличалось от тех традиционных способов книжного изложения, какие отшлифовывались уже значительно раньше поскольку речь шла о гуманитарных содержаниях.

Приводимые примеры взяты из двадцати с лишним учебников и пособий по математике, астрономии, физике, минералогии, медицине, зоологии, ветерине, земледелию, по разным ремесленным занятиям, далее — ознакомляющих читателя с музыкальной теорией, также и с модернизированной мировой историей, и под. Указывается на лексические и синтаксические „блуждания“ в поисках как можно более точных и затем окончательно укреплявшихся способов высказывания в этих чисто познавательных областях.

Вкратце показаны различия между русским и сербским развитием языков (в данном аспекте, но и в более расширенном филологическом виде), на фоне их неодинакового обусловливания в течение продолжительных исторических этапов.

Павле Ивић
(Београд)

О СРПСКОМ ГОВОРУ У БАТАЊИ

Српски говор у Батањи у мађарском Поморишју у потпуности се уклапа у дијалекатску слику Војводине, иако већ више од два века нема географског додира са војвођанским српским говорима. Говор Батање сродан је са североисточним крилом банатских српских говора. То показује да је у тим пределима пре расељавања српског Поморишја средином 18. века постајао нормалан, континуиран дијалекатски пејзаж са малим разликама међу географски блиским говорима.

1. Батања (мађ. Battonya) је место у мађарском делу Поморишја, око шездесет километара источно од Сегедина. Међу насељима са (делимично) српским становништвом у Мађарској Батања је најисточнија. Српско становништво, додуше врло малобројно, забележено је у Батањи већ 1557—8. године, а затим 1593.¹ Године 1720. село је имало 24 дома, готово искључиво српска,² а 1735. било је већ 109 домова, и даље по правилу српских.³ У годинама 1772. и 1780. Батања је означена као српско-румунско насеље.⁴ Тамошња српска школа је основана 1793. године,⁵ што није без значаја са гледишта утицаја књижевног језика на месни говор. Године 1830. Батања је била румунско-српско-мађарско насеље,⁶ а 1905. Мађари су имали апсолутну већину међу становницима. Од 12.782 житеља Мађара је тада било 8.144, Срба 2.602, а Румуна 1774.⁷ У међувремену се удео Срба још више смањио.

2. Године 1962, приликом свог једномесечног дијалектолошког путовања по Мађарској, које је организовала Мађарска академија наука у оквиру међуакадемијске размене, посетио сам и Батању, чији је говор био потпуно непознат науци, и задржао се тамо две половине дана (11. и 12. априла). Разговарао сам са већим бројем старијих људи, углавном добрих дијалекатских информатора, и исписао 26 страница свеске

¹ Душан Ј. Поповић, *Срби у Банату*, Београд 1955, 211.

² Н. д., стр. 233.

³ Н. м.

⁴ Н. д., стр. 211.

⁵ Предраг Мандић, *Два века српске школе у Батањи*, Српске народне новине, Нова серија год. III, бр. 47, Будимпешта 25. новембар 1993.

⁶ Д. Ј. Поповић, н. д., 211.

⁷ *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. год.*, У Карловцима 1910, 667.

формата А4. Као обично и другде, примењивао сам метод слободног разговора, а питањима, по правилу заобилазним, прибегавао сам само онда кад слободан разговор није донео податке о некој значајнијој говорној особини. Наравно, такво истраживање сасвим је недовољно да се добије иоле потпуна слика говора, али се његова физиономија ипак оцртава у главним линијама. Своју грађу из Батање досад нисам стигао да објавим и тек сада исправљам тај пропуст, додуше са великим закашњењем.

У међувремену је 1986. у Будимпешти изашла докторска дисертација Предрага Степановића о штокавским говорима у Мађарској.⁸ На стр. 104—116 налази се поглавље X. *The Serbian Dialects of Bánát and the Trans-Tisza Region*, где су изложени резултати ауторовог теренског испитивања говора у Сиригу, Сентивану и Дески у северном Банату (околина Сегедина) и Мађарском Чанаду и Батањи у Поморишју. Тај опис садржи веома корисне податке о говорима; њихове најважније прте видљиве су из Степановићевог излагања. Између његових налаза и мојих нема несагласја.

Ипак, у мојој грађи има и појединости које код Степановића нису осветљене. Стога је ипак потребно да и ја објавим своје налазе, укључујући и оне који се слажу са Степановићевима. То ће бити корисно ради целовитости описа, а и зато што нове потврде могу бити само добродошле кад је реч о говору са тако ексцентричним географским положајем као што га има батањски. Излагању теренских резултата додаћу и неке опсервације о месту тог говора међу српским дијалектима, а посебно о односу према (географски најближим) банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта (у даљем тексту само „банатски говори“), о којима сам сабрао обимну грађу.

3. Акцентуација у батањском говору у начелу је новоштокавска. Једини забележени пример за непренесени акценат је сложеница *сасвѝм*, обична с тим акцентом и на многим другим странама, поред осталог у целом Банату. Има, наравно, и потврда и за преношење и за непреношење акцента на проклитику:

а) *прѝд Богом, љ гости, нѝ салаш, сѝ салѝша, прѝдвече, зѝ дѝшу, љ рѝку, нѝ знам, нѝ знаду;*

нѝ грѝбље, пѝт пазу, зѝ свадбу, љ цркву, нѝ њи, нѝ пуши, — зѝ лебац, пѝт пазу, кѝт куће, љ собу, љ он, кѝд нѝс, нѝ њу, нѝ мош се жѝвити, нѝ можеду, нѝ рѝду; нѝ спаваду, нѝ треба;

б) *на зѝмљу, иш Чѝнади;*

из мѝска, око цѝркве, брѝт и јѝ, у нѝше дѝба, од нѝшого сѝла, у свѝку кѝћу.

4. Најважнију особеност батањског говора у области прозоције чини честа појава ^ акцента место и још чешћа појава ~ место :

⁸ *A Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary. The Štokavian Dialect*. Budapest 1986.

а) јунак, отац ми, понџељник, уторник, црквењак, кукуруза, појање, гйбанице, дџејка, Ђурђевка, кобасице, кокошке, пијаница, сйкира и сйкера, деџама, кџи, двај, пџгнест, гџвориш, дџеним, дправила, дтишла, појела сам, покрйвен, разумеу, сймеље, сџидићемо, да се јдам, тџко;

пџтак, с покрџвцом, бџду, Пџра, срне, с њйме, дваџесет, бйло, даду, донџећемо, жйвимо, зовџду, идџмо, крџнили, сџймо, трџмо.

б) Бџжић, јџстуге, мџмка, џлтџр, Стџјан, дџтйњства, кџрито, вџчери, сйграчке, шарџним, мџдније, четрдџесеторо, дџчекају, запџвџда, изййју, искупу, нафџрбаду, нџстало, оџџнио, позџведу, пџнуде, провџсти, прочџсту, чџстйта;

Вџлко, маџчак, по обичџју, пешкйре, тамбурџиш, лџђа, лиџе, браџа, глаџа, на глаџи, гйлисте, кџри, срне, Стџфа, шаџрама, поноћ, свйју, бџлим, плаџвим, даџа, доћу, жйџу, јџду, маџно, сџймо, доџе, џде.

Добро је познато да овакво губљсње тонских опозиција у српско-хрватском говорима долази као последица утицаја суседних језика који тих опозиција немају. У овом случају ради се о мађарском и румунском језику.

Само румунски језик, а не и мађарски, може бити одговоран за скраћивање акцента у појединим примерима:

жвйџждио је, заврйшити, кџпила, мџлко, рџчала;

кџв, пџнџер, пџви, свйњи, стџву 3. мн. през., цџв, цџкве.

Неће бити случајно што међу примерима има несразмерно велики део оних са скраћеним слоговним *р*.

5. У погледу квантитета у слоговима иза акцента батањски говор се такође налази у превирању. Ту когзистирају два система. У овом говору потпуно су ишчезле дужине иза других дужина, затим оне у отвореном крајњем слогу и оне у наставцима флексије без обзира на гласовне околности:

а) кљџчџвџ, вџљџкџ, рџвџнџк, кџћџвџнџк;

б) на њй, на њџ, лџгџ, дџнџ, мџгџ, јџдџ, тџкџ, дџшџ, пџшџ;

в) дџдџам, шарџним, мџйм, мџјџј, сџдџйм, јџдџам, нџ знам, трџћџг, тџвџйм, нџ мислџйм, дџбџаљам „добијам“, дџносџйм, по маџцарскџйм, с маџшинџм, дџжџенџйм, пџсолџйм; бџлежџймо, дџбџаљџмо, пџхитџду, разџмеџду.

У великом делу забележених примера комбинују се по два од наведених чинилаца. Те примере овде нећу ређати, али ћу навести неколико облика где су удружена сва три чиниоца:

пџд деџџ, жвйџждй, жйџвџ 3. л. мн., звџрџџ, от кџрџ, дџвет месџџџ, момџџџ, џсам сџтй; Гмн врџћџ, гџрџнџ и дџлџнџ, кџпџ 3. л. мн., маџле Нмн, сџдџми, стџро, нџсре цџкве, шџсти; прџсџџџи, изййју.

Ван тих положаја дужине се често чувају:

џлтџр, јџдџнџст, јџнџк, кџд нџс, напџрџд, црквџњџк; кџмџд, нџрџд, пџчџлџр, јџвџк;

венчање, дегањства, заповеда, на гробље, нафарбаду, чегшта; багрени, камени, комањи, корени, не раду, дегжу, подпушмамо, приграђено, четврте; за душу, иш Чанади, с крајева, кућевник, почели, свакојаке, удела, удела, у рџу.

Међутим, и у тим је положајима факултативно остварен новији процес скраћивања дужина:

једанест, капут, ковач, шесест; вогњак, нераст;

девети, девџке, десети, дванаи 3. јд. през., кокошке, не спаваду, дловку, појане, четврте; донели, новаца, обичаји, певане, са салаша, ујела, у Чанади.

Као факултативна солуција јавља се, дакле, систем без квантитета у слоговима иза акцента. Очигледно су две фазе процеса скраћивања. Прво је батањски говор дошао спонтаним развојем до стања сличног ономе у делу српских банатских говора, на пример у кикиндском или црњанском, а затим су се, очигледно под румунским утицајем, почеле скраћивати и преостале дужине.

6. Поводом скраћивања дужина забележићу овде и појаву облика као *држимо, позведе, бежиду, боледу, зведемо, зведеду, изнесемо, печемо, печеду* (доследно без дужине на вокалу презентске основе) поред *бежиду, зовемо, седимо, зоведу, идемо, седимо*. Облици типа *држимо*, обични у низу банатских српских говора, нпр. у Српској Црњи и у Сепетеру у Румунији, настали су аналогично према *држим, држиш, држи* итд. Можда је на то утицао и румунски језик са својим колумналним акцентом у парадигмама.

7. Вокализам је, на типичан војвођански начин, обележен контрастом између веома отвореног изговора кратких *e* и *o* у већини положаја и релативно затвореног изговора *e* и *o*:

цџп, жџтва, четрдесеторо, не можеду, сџје, гџнг, ђпрала, чџвек, гџгова, пџгљви;

сџт, џвџк, џџрка, от кџре, шџсти, идџмо, бџду, пџчџли, дџба, дџђе, с покрџвом, џсми, доџу.

Судећи по томе што је знатан део примера са *џ* при бележењу остао без знака затворености, рекло би се да је *џ* мање изразито затворено него *џ*. То би могло бити у вези с одговарајућом појавом у мађарском језику.

Значајно је да факултативно скраћено *џ* ипак задржава затворен изговор:

пџнџер, наџеђен, дџсџти, прџменем.

8. Вокали *џ* и *џ* изговарају се затворено кад у следећем слогу долази затворени вокал и или у (или *џ*, које се овде понаша као затворен викал). Ово важи и кад се у таквим примерима остварује "место":

дегањства, чегшта, ожџнно, не мислим, провџсти, шарџним, бџжић, девџјница, на кџњу, позџву, сазџву, џдгрџемо;

мѣни, тѣби, чѣтир, сѣдићемо, вѣдрица, лѣжиду, мѣти импер., Вѣлики сѣкак (у Банату обично *Вѣлики сѣка̋к* с акцентом одређеног вида „главна улица у месту“), *пѣћи* инф., *увѣзли, јѣзик, жѣнино, ожѣнити, отсѣлио сам се, мѣтуги* инф., *шѣгрт, чѣтврте, отѣичке, кѣмшиницу, прѣсити, дѣбићу, кѣни, посѣлио, говѣрила.*

Импреснионира доследност с којом се рсализује ова међуслоговна асимилација, иначе обична у севернобанатским и североисточним бачким говорима.⁹

9. Као затворени вокали понашају се овде и *ѣ* и *ѡ*, односно *ѣ* и *ѡ* који су настали факултативним скраћивањем:

дѣвојка, запѡвѣда, припѡвѣдам, пѡкѡјни;

кѡрѣње, пѡдѣли, ѡгѡрчена;

дѣвојка, дѣвојку, прѡменем, загѡнетке, слѡвенски „црквенословенски“, *ѡловку.*

Карактеристични су односи као *дѣвојка*: Гмн *дѣвојака.*

Ова особина иначе одликује североисточне банатске говоре (Српска Црња, Сепетер, Радојсево итд.).

10. Као у многим војвођанским говорима, и овде је раширен и затворен изговор *ѡ* уз лабијалне и всларне консонанте:

гѡвећије, гѡворим, млѡго, млѡге.

Затворено *ѣ*, свакако под утицајем суседног *ћ*, белезио сам често и у банатским говорима у примеру *вѣћ.*

11. Вокали *ѣ* и *ѡ* отворени су и кад се у следећем слогу јавља висок вокал:

стрѣфило, вѣлико (ово *дѣте* *већ* *вѣлико*), *жѣни се, трѣћи, сѣлим се, вѣрила, лѣзи, мѣћу, дѣцу, зѣмљу, свѣкрва, сѣли, кѣсимо, дѣбијемо, ѡду, уп. и нѣрѣд* са *ѣ* у следећем слогу.

И ову особеност батањски говор дели са североисточним банатским говорима, који су му географски најближи од свих српских говора.

Будући да се на месту *овде* најчешће изговара „*ѡ*“, стварају се парови као *вѣлико* неодр.: *вѣлико* одр., *сѣли се: отсѣлио сам се, прѣси: прѣсити*, што представља замстак опозиције *ѣ: ѣ*, одн. *ѡ: ѡ*.

12. Рфлекс јата овде је шумадијско-војвођански. Икавизми су исти као у северним и западним војвођанским говорима:

а) *сѣкира, сикирица,*

гњѣздо,

дѣ је, дѣ се љдала,

вѣдити, вѣдијо, сѣдићемо, вѣдићемо;

б) *снѣг вѣје, грѣје, дѡдијало ми је већ, сѣјала, пѡсијала, сѣјаћа машинна, да се смѣје,*

⁹ Павле Ивић, *О међуслоговној вокалској асимилацији у бачким српским говорима*, ЗМСФЛ XXXIII (Зборник А. Младеновићу), 1990, 167—173.

прид Пётров дан, придвече, прид Богом, прид нѣга, прико пуга, привари, пуд да приђем, се прилѣмло, пригѣрађено;

в) тѣвим да су били нѣки рѣденици, дѣшо је нѣки чѣвек, али нѣко лѣпа, тѣко нѣшто, нѣколко.

Краткоће ради нећу овде набрајати „икавизме“ обичне и у књижевном језику. Напоменућу само да су ту и облици мени, теби (уп. ДЛ мѣне, тѣбе у тамишкој зони).

Значајно је *е* у *вѣдрица*, које повезује батањски говор са источнијим и јужнијим говорима северног Баната (и тамишком зоном).

У севернобанатске одлике спада и *гођ у штѣгођ, дѣгођ нѣ салаш, кад гѣђ*.

13. Неакцентоване групе *-ао*, *-ео* и *-уо* сажимају се у *-о*:

казо, мѣго, пѣво је, плѣко је, љшо, пѣто, пѣсо;

дѣдо је, пѣдо;

маѣно, скиѣно.

Једини изузетак је *ѣуо се*.

Све ово у потпуности одговара стању у банатским говорима.

14. Кад је акценат на вокалу испред *-о*, сажимање изостаје, а место *-о* факултативно долази *-е*:

пѣо је, дѣо сам; сѣо;

дѣв сам, пѣв вѣћ у рѣпство; бѣв, тѣв сам.

Претварање послевокалског *-о* у *-е* јавља се у разним српским говорима изложеним снажном додиру са румунским или мађарским језиком,¹⁰ којима су туђе одговарајуће вокалске скупине.

15. Развој групе *-ао*- варира у зависности од лексеме:

зѣова; рѣвник; вратѣца.

Облик *рѣвник* раширен је у свим банатским говорима, док је чување *ао* у *зѣова*, у банатским релацијама, особеност севернијих говора (иначе је *зѣва*). Лексему *вратѣца* у Банату нисам забележио.

Група *-уо*- дала је *о* у *Дѣви, о Дѣвима*, док се *уо*- свело на *о*- у предлогу *очи*: *очи Пётровдана*. И једно и друго нормално је у банатским говорима.

16. Сажимање *-ае*- > *-е*- у *јѣдѣнест, трѣнест, четѣнест* спада, уколико се ради о Војводини, у одлике најсевернијих банатских говора.

17. Губљење вокала нашао сам у:

¹⁰ P. Ivić, *O srpskom govoru u selu Lovri*, *Studia slavica* XII, fasc. 1—4, Budapest 1966, 194 (за говоре Калаза, Помаза, Сентандреје, Чобанца и Чипа); Predrag Stepanović, *A Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary, The Štokavian dialect*, Budapest 1986, 121 (за говоре Калаза, Помаза, Бате и Чипа); 131 (за говор Чобанца), 138 (за говоре Тукуље, Ерчина и Ан-дзабега); Наталија Петровић, *Главније фонетске особине неких српских говора у Мађарској*, Прилози проучавању језика 15, 1979, 82 (за говоре Калаза, Помаза и Бате); Мнодраг Матицки, *Трећи коњ* (роман), Вршац 1979 (у тексту писаном говором пишчевог родног села Вели-ког Средишта североисточно од Вршца, налази се мноштво примера као *жѣв* стр. 14, *тѣв* 15, *бѣв* 15, *зѣв* 16 и чак *волев* 14, *донев* 16, *имав* 16).

касти, е пѣнда;
четрдѣсет и четвѣрте, дваестрѣћи, нѣ мош се жѣвити;
лѣсте, мѣте, сѣте (са продуженим *t!*), *јѣлте, кѣлки, нѣколко, вѣдли,*
чѣтир, ал „али“;

нѣје кѣсно „укусно“ (можда од славеносрпског *вкусно?*).

Ни овде нема ничега што би одударало од просечног банатског стања.

18. Примерима *јѣтрова* и *свѣкрова* поред *свѣкрва*, обичним у Банату, овде се придружује *нѣздраве*. Алоглотски утицаји очигледно поспешују уклањање неакцентованог *р*.

19. Замену вокала налазимо у примерима:

мѣћију;

сѣбата;

талѣки, талѣко и талѣко, талѣко сам знѣла.

Прва два примера су уопштена у банатским говорима, док је *а* у *талико* одлика северног Баната.

Уп. и *снѣвала сам* (варијанта са *и* јавља се само у делу тамишке зоне).

Познати инсекти се овде зову *ѣши*, Гмн *ѣшију*, што опет одговара севернобанатском стању.

20. Инвентар консонаната се од оног у књижевном језику разликује само уношењем африкате *з*, забележене у примеру *бѣзе* „усне“: *ѣма бѣзе вѣлике*.

Ареал ове позајмљенице из румунског обухвата цео Банат и низ србијанских говора.

21. Консонант *џ* долази у турцизмима:

џџак, пѣнцир, џѣп.

Из турског је и *џ* у *мѣцарски*, по *мѣцарским*, *Мѣцарска*.

22. Консонанти *ћ* и *ђ* изговарају се без фрикации, као палатални плозиви, дакле слично мађарским гласовима који се пишу *ty* и *gy*. Тако треба читати *ћ* и *ђ* у материјалу изнесеном у овом раду. Неколико примера:

ћѣрка, џма ћу џџћи, џонѣћемо, трѣћи, поноћ, џџћем, лѣђа, хрђаво.

23. Консонант *ф* углавном се добро чува у позајмљеницама:

фѣл, фѣџањи „фазани“ (мађ. *fásán*), *нѣфѣрбају, стрѣфило, Стѣфа, о чика-Стѣфе, Штефѣнија*, поред *Стѣван* и *Штева*.

Ту је и *ф* < *хв* у *фѣла, зафѣљујем*, али *в* у *увѣгити, љѣћена*.

24. Консонант *х* обично се изговара, додуше са слабом фрикацијом, на почетку речи испред акцентованог вокала:

хѣјде, хѣљина, хѣснира „користи, употребљава“ (мађ. *használ*), *хѣљада, хѣтају, хѣги* „жури“, *хѣдили су у џпѣнке, хѣља*.

Ово потпуно одговара стању у банатским говорима, али се овде прикључују и примери *пѣхѣтаду* и *шпѣрхѣт*. У првој од ових лексема

Ијд кључом, с кѡњом, с покрѡвцом;
 кључова, мйшови, али и с крајѣва;
 гѡдлубови, ѡрманови (и ѡрмани);
 нѣколко дѡни, пѣд дѡни, дѣсет месѣци, дсам сѡти, тридесет хѡлди
 зѣмље (мађ. *hold* „јутро, мера за површину земље“);

Гмн пѣрстију;

на пйјацу ѡдлазио с кѡли, йдемо с кѡли, уђу са свѡгови, ѡду по
 кѡму са тамбураши, али и ујѣшћу зѡбима, йдемо с кѡњима, сас кѡњима,
 о Дѡвима, по зѡбима, по пѣрстима, као и по лѣђма (можда случајно,
 изостају потврде за Лмн на -и).

33. Облици Амн по јаствуце, дѡјце (упор. и *bolesnice, Slovace* код
 Степановића, н. д. 112) изразита су одлика већине косовско-ресавских
 и смедеревско-вршачких говора, али се јављају и понегде у источнијим
 банатским насељима, нпр. у Српској Црњи.

34. Од појава које се тичу појединих именица или скупина
 именица прве врсте наводим:

бѡгрењи, кѡмењи, кѡмађи, А кѡмење, кѡрење, И с цѣѣћи (дакле,
 колектива на -је претварају се у праву множину, као у неким северно-
 банатским говорима);

гѡшчићи, мѡли пѣрсици, Д гѡшчићама, пйлићама, пѣрсицама;
 тако и свйњи, Д свйњама;

чѣкала Тѡнчила (овакво проширење основе у косим падежима
 хипокористика на -и познато је и у понеким источнијим банатским
 говорима, тако нпр. у Српској Црњи и Радојеву, па и у говору католика
 у Рекашу источно од Темишвара);

у гости;

Нјд пѡпа, мн. пѡпови;

из мѡска;

лѣбац, зѡ лебац, али Гјд лѣба;

јѣдан ѡр, ѡраси, фйл од ѡра;

Сѣбљи;

от пѡуна пѣре;

у нѡше ѡѡба, у сѡро ѡѡба.

35. Из промене именица II врсте треба поменути ДЛјд са
 неизмењеним веларом:

дѣвојки, слѡги, ћѣрки, по нѡги.

Недостају потврде за облик Лмн.

36. Хипокористичи као *Стѣфа, Штѣва, кума-Пѣра, Г о чика-Стѣфе*,
 иду у II деклинацију. Нема трагова номинатива на -о, какви су били
 чести у Поморишју у првој половини XVIII века.¹¹

¹¹ Документи објављени у књизи Душана Ј. Поповића *Срби у Банату*, Београд 1955, По-
 себна издања САН књ. ССХХХП, садрже знатан број примера: Lazo, Czvio стр. 221, Bajo,
 Mato, Stejo (уп. презиме књижевника Јована Стејића, родом Арађанина) 222, Pejo, Vasso 224,

Именице *браћа* и *дѐца* имају множинске облике у Г и ДИ:
пѐд дѐца, мѐим браћама, даду мѐра дѐцама, са дѐцама, али и
пѐд браће, мѐјој дѐци.

37. За III именичку врсту карактеристичан је наставак -'ом у Ијд:
с маишом, са сѓлом.

Забележио сам Гмн *ушију* у оба значења (орган слуха и инсект).
 Уп. и Лмн по *ушима*.

38. Од старих именица с основом на *р* имам облике:

маги, ђца и матере, матери брѓга;

једну кћѓр, удо кћѓр, пет кћѓри, али и *ћѓрка*,

Ојконим *Чѓнад* је женског рода и иде у ову деклинацију: *ниш Чѓнади*, из *Вѓлике Чѓнади*, у *Чѓнади* (тако и у северном Банату, у јужнијим крајевима не знају за ово насеље).

39. У промени личних заменица регистровани су облици:

њѓјзи брѓга, дао сам њѓјзи;

да јој да̃м, дао сам јој;

изнѓсем њим вѓна, да њим да̃м;

ћу да̃ти вѓми, идем с вѓми, мећу вѓми, али и *вѓма*.

40. И овде се јавља с *кѓм* у значењу „чиме“.

41. У заменичко-придевској промени наставци са *о* употребљавају се и код меких основа, али нису истиснули облике са *е*:

нашо вѓно, али и *наше дѓба, вѓишље, дѓвије, гѓвећије, телѓћије;*

из нашо̃г сѓла, грѓћок чѓвека.

Облици на -а типа *да̃ј мѓни бѓла лѓба, мѓло бѓла брѓшна, прѓви слѓтка тѓста* јављају се и овде. Међутим, присвојни придеви имају -о̃:
од Вѓлка Јѓвичино̃г, мѓладино̃г.

Vojo, Grujo 224 (сви у Араду 1715), Grujo, Rado, Szavo 233 (Батања 1720), Гавро 233 (Батања 1735), Чиро, Ћиро 234 (Батања 1735), Dabo, Bajo, Miho 291 (Глоговац ист. од Арада 1720), Grujo, Jovo 292 (Глоговац 1720), Грубо, Михо 292 (Глоговац 1735), Rado 338 (Мике-лака 1715), Sztojo, Boso, Rako, Nedo, Grujo 351 (Мандорлак ист. од Арада 1720), Miho, Sztijo, Simo, Vesso, Pejo, Nedo 352 (Надлак 1720), Rako, Csir 353 (Надлак 1720), Рако, Недо, Ћиро, Михо, Ристо, Симо 353 (Надлак 1735), Vujo, Nedo 356 (Павлиш између Радне и Арада 1720), Vesso, Bajo, Miho, Rako 367 (Печка 1720), Пајо, Нико 368 (Печка 1735), Нико, Рако, Лазо 369 (Печка 1735), Томо, Саво 370 (Печка 1735), Miho, Thomo, Matto, Gyuro, Jovo 373 (Радна источно од Арада 1715), Ivo, Simo, Jovo 373 (Радна 1720), Nedo, Miho, Czviyo, Mato 394 (Чанад 1720), Тешо 395 (Шајтин 1735). У истим списковима нашло се и доста хипокористика на -а, што би говорило о напоредној употреби обају наставака. Аутентичност сведочанства тих спискова утврђују две чињенице: прво, ради се о неколико разних пописа, аустријских и српских (црквених), што искључује могућност објашњења евентуалним западним штокавским пореклом пописивача, и друго, у деловима Баната даље од Мориша у истим пописима искључиво се јављају хипокористички на -а. Додаћу да и у (иначе знатно непрецизније забележеном) материјалу у турским дефтерима из XVI в. имамо потврде за облике на -о̃: Rajó 317 (Керекли 1501), Gyuro 352 (Надлак 1557—8), Gyuro 354 (Наћфала 1557—8), Racso 355 (Наћфала 1557—8).

У ДЛјд долазе познате форме на *-им*: *мџим сѣну, Йвану Рѣцковим, по мѣцарским*.

У Гмн *сејју* јавља се наставак *-ију*.

У ДИМн долази *-им*, али у самосталној употреби *-има*:

малим прѣсицама, с мџим дрѣговима, – и тѣма кѣжу „ѣши“ (тј. тако зову те инсекте), *мрѣвима зѣ дѣшу*.

42. Од придевских заменица имају карактеристичне облике:

њѣну, од њѣног;

била њѣна учитељница, њѣно је, од њѣног;

кѣкви је двај чѣвек, кѣква је рѣкија, а с друге стране тѣка, тѣки вѣлики лѣнци (однос *кѣкви*: *тѣки, овѣки, онѣки* карактеристичан је за банатске говоре, а такође и *кѣлко*: *толико* или *талико*, уп. горе т. 17 и 19).

43. Неколико придевских форми:

компаратив *вѣшље;*

дѣвије, гѣвеђије мѣсо, телѣђије мѣсо, пѣђија кѣст;

братѣвљово, мужѣвљово;

дѣвојачки ѣтац „девојчин отац“ (у контексту просидбе и свадбе).

44. Од глаголских времена нисам забележио аорист, имперфект и футур II, а од безличних облика оба глаголска прилога. То, наравно, још не значи да у говору нема ниједне од тих категорија, али је врло вероватно да, ако се нека од њих ипак јавља, њена фреквенција у говору није висока.

45. Инфинитив је чест и има облике на *-ти, -ћи*:

бѣжати, нѣ знаду нѣправити, нѣ мош се жѣвити, мѣгути, нѣ можеду дѣћи, прѣво рѣћи.

Футур се обично гради с инфинитивом, а форме са презентом су ређе:

промѣнућу, сѣдићемо, дѣни ћеду сѣдити, штѣ ћемо пѣћи, кѣди ће бити, ја ћу вам дѣти, али и ћу да пѣсолим.

Футур глагола на *-ћи* има синкопиране облике:

дѣћу дѣма.

46. У трећем лицу множине презента сви глаголи могу имати наставак *-у*:

ѣду, ѣћу, ѣзѣћу, дѣжѣу, мѣгу;

и се вѣнчајѣу, дѣрајѣу, се сѣграјѣу, ѣмајѣу, лѣпајѣу, свѣрајѣу, дѣчекајѣу;

бѣжѣу, жѣвѣу, кѣпу шѣћера, ѣскупу, обѣлазѣу, слѣжѣу, прѣвѣу, нѣ рѣду, сѣду, црѣвѣну јѣја, чѣсту тѣ слѣму, поред старијег нѣбавѣ, пѣје, прѣправѣ, прѣсе.

Значајно је да нема потврде за тип *виру* код глагола VI врсте на *а*.

Напоредо с овим облицима живе у свим конјугацијама форме на *-ду*: *нѣ можеду, пѣчеду, дѣћеду, штѣ ћеду им тѣ дѣца, забрѣњујѣду;*

даду, нѣ знаду, сѣграду се, ѿмаду, лѹпаду, мѡтаду, пѣваду, нѣ спаваду,

бѡледу ме рѹке, не разѹмеду;

бѣжиду, лѣжиду.

47. Од облика трпног придева значајни су:

однешѣни;

допушѣно, кршѣно.

48. Карактеристичне су основе познатих скупина глагола:

скѣнули, мѣтути (П. Степановић, н. д. 113, има из Батање пример *прикинули*);

забрѣнуједу, кѡзујем, попѣсујем, распѣтујем се, зафѣљујем;

бѡле ме рѹка, бѡледу ме рѹке, вѡлем, вѡре свѣћа, – вѡлела је.

жвѣждио је, ћутио је, чутио је;

врѣшти, зврѣчи: врѣскало, зврѣко.

49. Од особености основа појединих глагола вредне су помена:

јѣмо, не јѣду;

ѡдем, ѡду, ѡтишли;

врѣштити, се врѣши жѣто, овѣрили смо;

нарѣстило;

пѡјим (у цркви), пѡји, пѡје 3. лице мн.;

мѣтути „ставити“, мѣте, мѣту, рѣзмету, имп. мѣти, мн. мѣте, мѣтло, мѣтли;

тѡ се мѣћало, мѣћали су;

глѣдимо: сам глѣдо;

ѡѡбаља „ѡѡбија“, ѡѡбаљамо;

пѡпѣшћамо;

прѡменем, прѡмѣнула, прѡмѣнућу;

бѣде „буде“;

ни ми је зѣма, ни се ѣдесили.

50. Из области прилога:

ѣмо је кѡде;

и ѡѡном и ѡѡном;

свакиѡн;

сѣтридан;

ѡѡдичке.

51. Од предлога карактеристичан је удвојени облик *сас*:

сас кѣучом, саз ѡѡ ѡѡтета, саз ѣѣ ѣѣма, сас мѡло жѣта, поред облика *с* и *са* (примери у т. 53).

52. Од мање обичних везника забележио сам:

покрај мѣн чѣга;

јѣрѡ (трипут).

53. Место падежа места обично долази падеж циља кретања:

стоји за врата, пòт пазу држи, да каже прид једног учитеља;
на зѐмљу лѐжи, нòси на лѐжа, на младе свѐт òстаје, Мй у Батању
жйвимо, били у гайе и у пйпуче и у кòшуљу бѐлу, хòдили су у òпанке,
али и:

у Чанади, и чак мѐте вѐнце на глáви, уђе у соби.

Инструментал средства не разликује се облички од социјатива:

òдлазно с кòли, се вршило жйго с мáшном, нáмазала сам с
мáшном, ўдари са штáпом.

Јавља се енклитички посесивни датив уз именице:

òтац ми, брáт и ја; Òтац и брáт ми су увѐзли.

Сасвим малим бројем примера потврђене су две падежне кон-
струкције релативно нсобичне у српским дијалектима:

кòст от кѐре; от пáуна пѐре;

и́ду по вòде.

Карактеристична је конструкција:

Мйлан је био шѐз гòдина, а Ћурђевка òсам.

54. У области конструкција са бројевима већим од четири има
примера и за чувањс старог стања и за замењивање Гмн облицима Нмн
или Гјд (понекад су та два члана парадигме синкретизована):

пѐ дáна, òсам сáти, дѐвет месѐци, шѐз гòдина, пѐт прѐстију, пѐ
дѐвојака, пѐт нѐдеља;

пѐт кòла, пѐт нѐдеље (тако и млòго òраси, млòго мйшови);

пѐт јáјета, пѐт прáсета.

Напомињем да је главнина материјала у којем се место Гмн јавља
друкчији облик добијена помоћу упитника. У природнијој говорној
ситуацији можда би фреквенција потврда за Гмн била још већа.

За збирне бројеве имам само две потврде:

òтац ми, брáт и ја, мй трòје; Четрдѐсеторо смо били на вѐчеру.

Уп. и пѐтори кòла слáме сам òòно кòт куће.

55. Место заменице за сва лица, личне или присвојне, долази
заменица одговарајућег лица у примерима:

Ўзме вѐлику мáраму нá ну; да йми нѐну диплòму ў рўку.

У грађи се није нашло примера за алтернативну употребу
заменица за сва лица.

56. Румунски смештај клитика огледа се у примерима:

Сам глѐдо; Сам ўстала, Сам òála свйњама (али и Тѐо сам); Ћу
да пòсолим;

Га вòло здравò; Дòшла је свѐкрва и ме зайскала;

Се врши жйго с мйшином; Се прилòмило; Òду ў цркву и се
вѐнчају (али и Скрјало се, Рòдијо се).

Нѐ ми òáду.

Аналогни облици чести су у српским говорима у Румунији и
понеким местима на румунској граници (Српска Црња, Радојево).

Пример *кди кѧко* одговара реду речи нормалном у српским банатским говорима.

57. Свакако под мађарским утицајем, изостала је копула у реченицама:

Ово дѧте већ вељико; Ди кѧква пѧродица.

Ипак, у целини материјала претежу примери са копулом је на њеном месту.

Исти утицај се огледа у примеру *Он ми је кѧзо да штѧ се стрѧфило с њѧме*. Ту везник *да* одговара мађарском *hogy* у оваквим реченицама.

Општа физиономија лексике батањског говора не одступа много од војвођанског просека. Значајно је да број мађарских речи није битно већи него другде, а да с друге стране заступљеност турцизама у овом говору на далеком северу не заостаје за оном у већем делу банатских говора. За сразмерно кратко време проведено у Батањи забележио сам следеће лексеме оријенталног порекла (бележим их у форми у којој су записане, а која не одговара увек речничкој одредници):

сѧкак, ѧвлија, ѧцѧк, пѧнѧер, ѧѧшѧк, – пѧшѧре, у мѧрами, ѧѧп, – кѧмшије (и кѧмшиницу), ѧувѧгија, бѧкрија, дѧвани „разговара“.

59. Намеће се закључак да се батањски говор највећим делом својих особина савршено уклапа у општи пејзаж банатских говора шумадијско-војвођанског дијалекта. Велика већина овде наведених појава одликује све те говоре. Да бих растеретио излагање, ја нећу набрајати те особине, већ само оне које се у том погледу издвајају.

60. Међу особинама из те скупине најбројније су оне које се јављају у севернијим банатским говорима, дакле пре свега у кикиндској говорној зони. Овамо спадају:

затворено *ѧ* и *ѧ* испред слога са високим вокалом (т. 8);

и као рефлекс јата у глаголима *вије, грије* итд. (т. 12);

и на месту јата у *при-, прид, прико* (т. 12);

и на месту јата у *мени, теби* (т. 12);

ђ у *гођ* (т. 12);

несажето *ао* у *заова* (т. 15);

сажимање *-аест* у *-ест* (т. 16);

а у *галико* (т. 19);

сневала се *е* (т. 19);

уши, а не *ваши* (т. 19);

зова, а не *бузова* (т. 27);

сачувано *-ст* (т. 28);

сачувано *шч* у *гушчићи* (т. 29);

р у *звречи* (т. 30);

додато *р* у *већер* (т. 30);

в у *гувим* (т. 31);

енклитика *њим* (т. 39);

-иј- у *дивије* итд. (т. 43);

и у *ђугио* и сл. (т. 48);

одем (а не *отиђем, отиднем* или сл.; т. 49);

вршити (а не *врћи*; т. 49);
нарастало (а не *нарасло*, т. 49);
 удвајање у предлогу *сас*.

Наравно, немају све наведене особине једнаку изгласу. Неке захватају само најсеверније банатске говоре, већина се јавља у целој кикиндској зони, а понеке прелазе донекле и у простор тамишке зоне. Међутим, у сваком случају њихово присуство у батањском говору само показује колико је он добро интегрисан у лингвистички пејзаж српских говора у Банату.

Само једна од особина констатованих у Батањи упућује на тамишку зону у контрасту према кикиндској. То је заменичка енкликтика *joj*, а не *je* (т. 39).

61. У неколико случајева батањски говор иде заједно са североисточним (а не северозападним) банатским идиомима, што опет одговара његовом географском положају. Ово се односи на:

акценатски тип *држимо* (т. 6);
 затворено *ѐ* и *ѓ* испред слога са *ě* или *ǫ* (т. 9);
 отворено *ě* и *ǫ* испред слога са високим вокалом (т. 11);
е као рефлекс јата у *ведрица* (т. 12);
 тип *багрењи* (т. 34);
 проширење основе са *л* у облицима као *Тончила* (т. 34);
 чување основинског *-ну-* у типу *скинули* (т. 48);
добаља „добија“ (т. 49).

Ни овога пута ареали свих наведених појава нису једнаки. Осим тога, прва, друга, пета, шеста и осма појава представљају, бар уколико је реч о Банату, специфичне одлике североистока, док се у погледу треће, четврте и седме поменуте појаве североисток супротставља северозападу слажући се с тамишском зоном.

Не баш јасно омеђен ареал на истоку Баната има Амн типа *јасгуце*.

62. Наведене појединости имају махом ограничен структурални домашај. То, међутим, није случај с извесним појавама алоглотског порекла, којима се батањски говор одваја од главнине српских говора у Банату.

Утицајем мађарског језика објашњиви су:

дуги сугласник у *мџе*, *сџе* (т. 17);
 изговор палаталних пловива место африката *ћ* и *ђ* (т. 22);
 факултативно изостављање копуле *је* (т. 57);
 плеонастично *да* у изричним реченицама (т. 57).

63. И мађарски и румунски језик могли су, делујући напореда, допринети јављању следећих особина:

замена узлазних акцената силазницама (т. 4);
 свођење *-о* на *-в* у типу *пав<пао* (т. 14).

Осим тога немам података о томе да ли у говору батањских Румуна постоје палатални пловиви, раширени у неким недалеком румунским дијалектима. Ако постоје, и та особина, поменута у т. 22, могла би се везати и за румунски утицај.

64. Интерференцијом с румунским језиком треба објаснити следеће феномене:

- спорадично скраћивање дугих акцената (т. 4);
- скраћивање дужина иза ` акцента у унутрашњем слогу и у затвореној ултими ван флексионог наставка (т. 5);
- конструкцију *кост от кере* (т. 33);
- нарушавање система бројних конструкција (т. 54);
- специфичан смештај клитика (т. 56).

Румунског утицаја било је очигледно бар колико мађарског, упркос томе што су Мађари у Батањи бројнији од Румуна и што се Батања непрекидно налазила у саставу мађарске државе, тако да је службени језик увек био мађарски. Снага румунског утицаја може се објаснити заједничком вероисповешћу Срба и Румуна, која је омогућавала мешовите бракове и асимилацију појединих породица. Осим тога, румунско становништво у Батањи старије је од садашњег мађарског (уп. т. 1), тако да је контакт на српско-румунској релацији дуже трајао.

65. Неколико ситнијих појава нисам забележио у банатским говорима, неке од њих можда случајно:

- сажимање у *вратоца* (т. 15);
- а* у *ноздраве* (т. 18);
- за нијансу пространије поље чувања *х* (т. 34);
- облик *ор* „орак“ (т. 34);
- облик *њојзи*, од којег је настало карактеристично банатско *њози* (т. 39);
- конструкција *иду по воде* (т. 53).

66. Има и неколико озбиљнијих одступања од стања нормалног у Банату:

- чување *-ају* у 3. лицу мн. презента типа *играју* (а не *игру*, т. 46);
- факултативно *-е* (а не *-у*) у облицима као *набаве* (т. 46);
- тип *пописујем* (а не *пописивам*; т. 48);
- факултативно чување локатива уместо његове замене акузативом (т. 52).

Ту се сваки пут ради о изостанку или недоследном остварењу неке банатске иновације. Таква ситуација је типична последица периферног положаја говора. Значајно је и то да сваки пут бачки говори имају исте особине, додуше понекад остварене у различитој мери.¹²

67. Све што је досад речено упућује на закључак да се, ако се изузме неколико периферијских архаизама и неколико лексички ограничених појединости, говор Батање одлично уклапа у лингвистички пејзаж српских банатских говора. То је утолико значајније што већ два века нема правог географског континуитета међу српским говорима на крајњем североистоку. Очигледно је континуирани дијалекатски блок био формиран већ до XVIII века.

Будући да је српско становништво у кикиндској говорној зони добрим делом насељено средином XVIII века из Поморишја, могло би

¹² Иван Поповић, *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине*, Београд 1968, стр. 186, 187, 202, 224.

се поставити питање да нису особености те зоне донесене из оне стране Мориша. Чињеница да у Батањи неке од типичних банатских одлика не постоје, или нису уопштене (т. 66), као да сугерира да је иновациони центар ипак био у Банату. Међутим, ту се ради о општебанатским појавама, а не о специфичностима банатског севера, односно североистока. То, дакле, не доказује да те специфичности нису могле бити унете у Банат преко Мориша. Ствар се компликује тиме што су у насељавању кикиндске зоне у XVIII столећу учествовали граничари не само из Поморишке војне границе, већ и из (такође развојачене) Потиске војне границе у Бачкој. И североисточна Бачка се својим дијалекатским одликама умногом приближава кикиндској зони. Питање заслужује веће удубљивање, за које засад недостају важни предуслови: познавање других српских говора у Поморишју и већине севернобанатских говора на румунској и мађарској територији, као и прецизан увид у хронологију јављања појединих феномена на основу писаних извора из тих крајева.

Summary

Pavle Ivić

ON THE SERBIAN LOCAL DIALECT OF BATANJA

The Serbian population in Batanja (Hung. Battonya) east of Segedin (Hung. Szeged) in southeastern Hungary is a remnant of the once compact Serbian population in the region north of the Moriš river (Hung. Maros), which formed a continuum with the Serbs in the province of Banat south of the Moriš river. This geographic continuity was disrupted by the migrations in the middle of the 18th century; since that time Serbs live only in a few places north of the Moriš and their number has been constantly decreasing.

The author investigated the Serbian local dialect of Batanja in 1962, but he publishes his results only in the present article, with a great delay. His findings show that this dialect is very similar to the Serbian Banat dialect, especially to its northeastern variety, which is geographically the closest to Batanja. This means that before mid 18th century the dialects of the northeasternmost part of the Serbo-Croatian language territory constituted a normal, organically developed linguistic landscape, with small differences between neighboring local dialects.

Асим Пецо
(Београд)

ИЗ ДЕКЛИНАЦИОНЕ ПРОБЛЕМАТИКЕ БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКИХ ГОВОРА (ДАТИВ, ИНСТРУМЕНТАЛ И ЛОКАТИВ МНОЖИНЕ)

У раду се, на основу богате грађе, износи слика датива, инструментала и локатива множине у босанско-херцеговачким говорима и дају се потребна објашњења.

I

Историја нашега језика нуди различите облике за датив, инструментал и локатив множине именичких промјена. Ту налазимо потврда како за њихове ликове који су наслијеђени из старијих епоха развитка нашега језика, тако и двојинске облике, а у вријеме њиховог једначења јављају се облици једнога од ових падежа у служби другог да би се, од XV вијека, почели јављати и облици са уопштеним наставком *-ма*, прво за датив и инструментал, затим и за локатив.

У овом раду указаће се на облике тих падежа какве смо налазили у говорима Босне и Херцеговине прије ових немилих догађаја који су знатно утицали на дијалекатску слику тих области нашег језика, а и овдје, као и у раду о генитиву множине у тим говорима¹, полазиће се од грађе коју нам нуде упитници за предвиђени дијалектолошки атлас бе-ха говора². Али, да бисмо могли пратити развитак ових падежа на нашем језичком тлу, биће корисно ако укажемо на облике тих падежа у најстаријем периоду развитка нашега језика, на облике који су потврђени у првим писаним споменицима нашег језика. Потврде се узимају из Историје српскохрватског језика, књ. II, св. 1 *Речи са деклинацијом* професора А. Белића³. А у том периоду „после извршених гласовних промена у српскохрватском језику XII в.“⁴ имали смо овакву слику тих множинских облика:

¹ *Зборник за филологију и лингвистику Матице српске*, књ. 36 /2 (у штампи)

² *Босанско-херцеговачки дијалектолошки зборник*, књ. I, Сарајево 1975, стр. 347—398.

³ А. Белић, *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 1: *Речи са деклинацијом*, Научна књига, Београд 1950.

⁴ Исто 10.

1. Именице мушкога рода:

Дпл: *градом, мужем, *пугъм, *синъм, *каменъм* (облици дати под звјездицом нису потврђени у писаним изворима),

Ипл: *гради, мужи, пугми, синми, каменми*;

Лпл: *градѣх, мужих, пугѣх, синѣх, каменѣх*.

Двојински облици:

Ген. и лок.: *граду, мужу, пугју, синову, камену*,

Дат. и INSTR.: *градома, мужема, пугма, синма, каменма*⁵.

2. Именице средњсга рода:

Дпл: *селом, полем, именъм, телетъм, небесъм*;

Ипл: *сели, пол'и, имени, телети, небеси*;

Лпл: *селѣх, пол'их, именѣх, телетѣх, небесѣх*.

Двојински облици:

Ген. и лок.: *селу, пол'у, имену, телету, небесу*;

Дат. и INSTR.: *селома, полиема, именѣма, телетѣма, небесѣма*⁶.

3. Именице женскога рода (тип жена)

Дпл: *женам, душам*;

Ипл: *женами, душами*;

Лпл: *женах, душах*.

Двојински облици:

Ген. и лок.: *жену, душу*;

Дат. и INSTR.: *женама, душама*⁷.

4. Именице женског рода ĭ-основа (тип кост)

Дпл: **костъм*;

Ипл: *костми*;

Лпл: **костѣх*.

Двојински облици:

Ген. и лок.: **костју*;

Дат. и INSTR.: *костма*⁸.

II

Највећи број ових облика потврђује и Даничић у својој *Историји облика*⁹.

⁵ Исто 10—11.

⁶ Исто, 43—44.

⁷ Исто, 58.

⁸ Исто, 77.

⁹ Ђ. Даничић *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*, У Биограду 1874. У тексту се наводе и странице на којима се налази дати примјер.

1. Именице мушкога рода:

Датив множине:

Датив множине именица мушког рода зна за оваква морфолошка обиљежја (са могућим умстком *-ов/ -ев*):

- омь -емь : *виноградомь, векомь; царемь* (до краја XV в. стр. 92—93);
- ом/-ем : *ангелом, апостолом, апустолом, војником; пријатељем, коњем, кнезем* (крај XV и XVI вијек); *ангелом, апостолом, војником, гавраном, богом; непријатељем, родитељем, мужем* (XVII в., 93—94);
- амь : *грапамь, дубровѣчамь* (XII, XIII, XIV в., 95);
- емь : *владателемь, сръблемеь* (до краја XV в., 96);
- ома : *до виеки виекома, у вике викома* (XIV в.), *вику викома* (XV в.), *попома* (XVII в., 96);
- омам : *по вијеке вијекомам* (крај XV и почетак XVI в., 96);
- оман : *у вијеке вијекоман* (крај XVI в., 96);
- и : *къ своимь приатели* (крај XIV в., 96); *вашимь закони, к твојима отари, протива пођи овијем ножи бодљивијем* (XVI в., 96—97);
- им : *старцим, гријесим, дарим, духовим, коњим, оцим* (XVI в., 97), *брацим* (=братац), *гријесим, дворим, краљим* (XVII в., 97);
- има : *млацима* (=младац, XVI в., 97) *грешницима, непријатељима, оцима, синовима* (XVII в., 97—98);
- ма : *пријатељма* (XVII в., 98).

Ту, како видимо, још од краја XIV вијека има облика инструмен-тала множине у служби датива множине.

Инструментал множине:

У служби овога падежа налазимо облике са морфолошким обиљежјем:

- и : *братучеди, враги, гради, дари* (до краја XV в., 113); *гаи, крали, прародители, родители* (до краја XV в., 114); *апостоли, вепри, вјетри, закони; змаи, краљи, научитељи* (крај XV и XVI в., 113—114); *бискупи, гласи, днавли, начини; краљи, пријатељи, родители* (XVII в., 113—114);
- ми : *краљми, царьми* (XII в., 116), *виноградми, дарьми* (XIII в., 116), *братучедьми, градми, дарми* (XIV, XV в., 116), *ангелми, гласми, дарми, жуљми, законми* (крај XV и XVI в., 117), *апоштолми, власми, кључми, коњми, краљми* (XVII в., 117);
- ими : *моими боларими, своимь боларими* (XIII в.), *керстианими* (XVI в., 119); *бичими, винцими, гласими, голубићими* (XVII в., 119),
- им : *апостолим, бисацим, валим, гласим, гријесим* (XVI в., 119) *бичим, благословим; валовим; гријесим* (XVII в., 120);
- има : *синовцима, мачима* (крај XV в.); *вијенцима, гласима, даждима, дарима, дјетићима, зубима* (XVI в.), *бисерима, бичима, бози-ма, гријесима; даровима* (XVII в., 121);
- ма : *пастирма, киповма* (XVII в., 121);
- ом : *с тежаком* (почетком XVI в., 97), *прид свијем својим дворником* (XVII в., 97, Дпл у служби Ипл.);
- их, -ијех : *за својих родитељих, над глезњијех* (XV в., 137, Лпл. у служби Ипл.).

Локатив множине:

Морфолошка обиљежја локатива множине су:

-ѣхъ, -ихъ, -нехъ, -ехъ, -ихъ : долѣхъ, градиѣхъ, дукатиѣхъ, записеѣхъ (до краја XV в.);

-ијех, -их, -ех : апостолијех, биљежијех, Бнецијех, зглобијех, лузих, послых, пророцих, родих (крај XV и XVI в.), гријесијех, зглобих, народих, послых (XVII в., 131—132); версех, дарех, законех, затворех (XVI в.), постех (XVII в., 134);

-ије, -ие : гриесие; дворовије (XVII в., 135, ту без крајњег х);

-и : листи, по ових начини, чини (XVI в., 136); вали, гради, греби, у својих двори, по његових честих уздисаји (XVII в., 136. Ту, према Даничићу, имамо Гпл у служби Лпл, јер се х чува);

-ѡ : у ових валов (облик Гпл у служби Лпл, XVII в., 137);

-им : градовим; гријесим, дарим, јадим (XVII в., 137);

-има : вјетрима, напредцима, перивојима, послима (XVII в., 137).

2. Именице средњег рода

Морфолошка обиљежја именица средњег рода у дативу, инструменталу и локативу множине су следећа:

Датив множине:

-омъ / ѣмъ : оучениѣмъ, мѣстомъ, мистомъ, селомъ (до краја XV в., 92—93);

-ом / -ем : дјелом, вратом, диплом; помањкањем (крај XV и XVI в., 93—94); богатством, вратом, диплом, колином; диловањем (XVII в., 93—94);

-и : к врати, к твојим прислатким уди (XVI в., 97);

-им : дјелим (XVI в.), вратим, устим (XVII в., 97);

-и : допустит' теби и удми твојима (XVI в., 97);

-има : сатима (=сто), устима (XVI в.), дјелима, либрима, наслађењима, устима (XVII в., 98);

-ма : поштењма, хотењма (XVII в., 98);

-амъ : селамъ (XIV, XV в.), местамъ (XVI в., 98).

Инструментал множине:

-и : дѣли, диели, селин, оусти (до краја XV в.), весли, врати, дили, дјели, копиги, крили (крај XV и XVI в.), богатстви, господстви, дили, кољени (XVII в., 113—114);

-ми : дрѣвми, сельми (XIV в.), вратѣми, дрѣвми (XV в.), вратми, кљншѣми, колинми, крилми (крај XV и XVI в.), вратми, колинми (XVII в., 117—118);

-ими : устими (XV и XVI в.), дилими, дјелими, копјими (XVII в., 119);

-им : дилим, дјелим, кољеним (XVI в.), вратим, дјелим, кољеним, устим (XVII в., 120);

-има : воћима, дјелима, устима (XVI в.), бдењима, дјелима, добри-ма, једрима (XVII в., 121);

-ами : воћами (крај XV или почстак XVI в.), богатствами, досто-јанствами (XVII, в. 122);

- ам : богатствам, добротинствам (XVII в., 122);
- ије : дилије, мастилије (XVII в., 122);
- ијем : вратијем, богатствијем, створенијем (XVII в., 122).

Локатив множине:

- ехъ, -ихъ : вратехъ, селихъ, чедихъ, чедахъ (до краја XV в., 131);
- ех, -ијех, -их : брдијех, вратијех, вратих, дјелих, делих, дилих (крај XV и XVI в.), вратих, дјелијех, дјелих, дилих, мистих (XVII в., 131—132);
- срцех, устех, числех (XV в.), тлех (XVII в., 134);
- и : у свих својих деањи, у светих диловањи, у тих светих мисти, у срци њихових (XVI в.), по обћених мисти, у усти, у свих дили (XVII в., 135—137);
- ие, -ије : дилне, добрие, устије, дупљије (XVII в., 135—136);
- ахъ, -кахъ : телахъ (XIII в.), записаниахъ (XIV в.), писаниахъ (XVI в.);
- ах : срцах (XVI в.), брдах, водокристах (XVII в., 136);
- иах : ледиах (XVII в., 136);
- им : вратим, дјелим, добрим (XVII в., 137);
- има : дјелима, добрима, либрима, морима, пољима, устима (XVII в., 137—138);
- ами : у богатствами (138);
- ама : у добрама земаљским (138).

3. Именице женског рода (тип жена)

Датив множине:

- амъ / -ам : женамъ, Конавламъ (до краја XV в., 98); врстам, дјевојкам, дјевицам, думнам, женам, звиздам (крај XV и XVI в., 98); бесидам, главам, госпођам, дивницам, душам, женам (XVII в., 98);
- ами : жељами (XV и почетак XVI в., 99); ногами, дјевицами (XVI в., 99); душами, женами, ногами, злобами, гробницами (XVII в., 99);
- ама : црквама (XV в., 100); тугама, косама (XVI в., 100), главама, тугама (XVII в., 100).

Инструментал множине:

- ами : беснедами, међами (до краја XV в., 122); ближниками, бухами, веригами, водами, војскама, гиздами (крај XV и XVI в., 122); веригами, водама, војскама, врућинама, гаткама, грдобами (XVII в., 123);
- ам : бесједам, божицам, вернеам, вилам (крај XV и XVI в., 124); гиздам, главам, гозбам, грешиницам, драчам, душам, звјездам (XVII в., 124);
- ама : земаљама, голијама (XV в., 124); бесидама, вилама, женама (крај XV и XVI в., 124); водама, главама, дружбама, заушницама, кочијама (XVII в., 125);
- ми : петми, рукми (XVI в., 125);
- и : земли (XVI в., 125);

Локатив множине

- ахъ / -ах : голинахъ, Конавлахъ, рукахъ, рибахъ, слугахъ (до краја XV в., 138); бесједах, водах, дубравах, горах, жељах, женах (крај XV и XVI в., 138); вечерах, годинах, горах, долинах, душах, женах (XVII в., 138—139);

- а : вода, књига, кућа, невоља, нечистоћа, срамота (XVII в., 139);
- ам : у противишњинам (XVI в., 139); водам, гнусобам, гозбам, дубинам, забавам, згодом, молбам (XVII в., 139);
- ами : На твојијем рукама, по разлицијем странама, у хвалама, у хаљинама (XVII в., 139);
- ѿ : у књиг, по разликих држав (XVI в., 140).

4. Именице женског рода *ī*-основа (тип кост)

Именице женског рода на сугласник, у свом историјском развиту, нуде доста разнолику слику облика датива, инструментала и локатива множине. Тако имамо за:

Датив множине:

- емь : костемь, печалемь
- ем : звирем, кокошем, костем, крипостем (до краја XVI в., 100); заповиједем, заповидем, костем (XVII в., 101); ћерем (XVI в., 102);
- им : заповиједим, костим, милостим (XVI в.), заповиједим, крепостим (XVII в., 101);
- има : пјеснима, ричима (XVI в.), болестима, заповидима, заповиједима (XVII в., 101);
- ам : ричам, ствараам (XVI в.), сладостам, ствараам (XVII в., 101); ћерам (XV в. и касније, 102);
- ама : звирама, ричама (XVII в., 101);
- ом : заповидом, напастом (XVI в., 101);
- ми : ријечми вјероваг', супротива стварми (XVI в.), стварми (XVII в., 101);
- и : приправи мјесто у срцу слаткијем пјесни (XVI в.), супротива свијем напасти, дружије ствари мучнијем (XVII в., 101).

Инструментал множине:

- ьми : печатьми, рѣчьми (до краја XV в.);
- ми : болестми, заповидми, звиерми (крај XV и XVI в.), крепостми, крипостми, напастми (XVII в., 126);
- и : заповиди, кости, крипости (крај XV и XVI в.), болести, крипости, милости (XVII в., 126—127);
- ими : частими, прсими (XV в.), крипостими, мастими, писними (XVII в., 127);
- им : жалостим, крепостим, милостим (XVI в.) болестим, радостим, ричим (XVII в., 127);
- има : костима, мислима, ричима (XV и XVI в.), болестима, врстима, лажима, милостима (XVII в., 127);
- ма : болестма, жалостма, ријечма (XVII в., 127);
- ами : гуслами, писнами, ричами (XV в. и касније, 128);
- ама : ричама, стварама, тварама (XVI и XVII в., 128).

Локатив множине:

- ехъ : милостехъ, моћехъ (до краја XV в., 140);

-ех : *болестех, жалостех, јаслех* (крај XV и XVI в.), *жалостех, заповидех, јаслех, ричех* (XVII в., 140—141);

-их : *болестих, драгостих, заповидих* (крај XV и XVI в.), *болестих, жалостих, заповидих* (XVII в., 141);

-ијех : *звијеријех, мислијех* (крај XV и XVI в.) *болестијех, костијех* (XVII в., 141—142);

-и : *жалости, ствари* (XVII в., 142);

-ије : *испразностије, крипостије* (XVII в., 142);

-ми : *у стварми* (XVII в., 142);

-им : *у болестим, на милостим, у мислим, у пјесним* (XVII в., 142);

-има : *у болестима, у жалостима, костима* (XVII в., 142);

-ма : *крипостма, стварма, у многије стварма* (142);

-ах : *јаслах, писнах, немоћах, ричах, стварах* (XVI и XVII в., 143);

-ију : *по обитилију* (XVI в.), *на прсију* (XVII в., 143).

Како се на основу наведених примјера може закључити, а ту се наводи само понеким примјер из богате Даничићеве грађе, од врло раних времена, од XIV вијека, долази до међусобне замјене појединих падежних облика. То је посљедица или губљења двојине, као категорије броја, или, пак, фонетских изједначавања. У томе временском периоду, од XIV до XVIII вијека, могуће је, зато, у служби једнога од наших падежа (датив, инструментал и локатив множине) срести облике свих ових падежа, уз њих још и новостворене заједничке облике за те падеже. То говорно шаренило, добрим дијелом, потврђује и дијалекатска грађа са босанско-херцеговачког говорног подручја.

III

Дијалектолошка грађа са босанско-херцеговачког подручја прикупљена за дијалектолошки атлас те наше говорне зоне од 1976. до 1989. године, пружа нам овакву слику облика датива, инструментала и локатива множине (овдје се дају основни облици, без исказивања могућих одступања од нашега фонетског стандарда, а и без исказивања акценатских вриједности датих облика¹⁰).

Датив множине

Поред најчешћег облика са морфолошким обиљежјем *-ма*, јављају се и другачији морфолошки завршци. Тако имамо:

Мушки род:

од множинског облика *људи* Дпл (питање број 341) има оваква морфолошка обиљежја:

-*има* (*људима*) : 1—6, 8—13, 16—32, 34, 36—44, 46—50, 52—59, 64—65, 67—77, 79—81, 83—85, 88, 90, 91, 93, 95, 100—103, 105—122, 124—126, 128—131, 133, 136, 143, 144, 148—150, 154—156, 158—162, 164—167, 169, 171, 172, 174—202, 204—211, 213—218, 220, 221, 223—224, 226;

-*има* / *-ма* (*људима/људма*) : 33, 35, 45, 63, 82, 140, 163, 203, 219, 225;

¹⁰ Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс, I—V.

- има* / -*ман* (*људима*/људман) : 134;
- ма* (*људма*) : 7, 14, 60, 62, 87, 89, 92, 94, 96, 97, 99, 104, 123, 127, 141, 142, 145, 152, 153, 168, 170, 173, 212, 222;
- иман* (*људиман*) : 132;
- им* (*људим*) : 98, 135, 138, 139, 146, 147, 151;
- има* / -*им* / -*ма* (*људима*/људим/људма) : 61;
- ије* (*људије*) : 157;
- мом* (*људмом*) : 137

Из пунктова 51 (Мокро, Сарајсво), 78 (Врела, Шеховићи) и 86 (Вијака, Вареш) нема одговора у Упитнику, а пункт 66 „испуштен“ је на карти, па ни за тај пункт нема одговора у Упитнику (в. БХДЗ II, стр. 370).

Од именице *коњ* Дпл (питањс број 883) има оваква морфолошка обиљежја:

- има* (*коњима*) : 1, 3—6, 10—13, 17, 18, 20, 21, 23—29, 31, 36—48, 50, 52—59, 64, 65, 67—74, 76, 77, 79, 80, 82—85, 88, 90, 93, 95, 97, 99, 102—116, 118—122, 124, 125, 128—131, 133, 140, 155, 158—162, 165, 167, 169, 172, 174, 175, 176, 180—182, 184, 186—201, 204—207, 209, 213, 215—217, 220, 221, 224—226;
- има* / -*ма* (*коњима*/коњма) : 8, 15, 16, 33, 49, 61, 63, 101, 164, 166, 179, 203, 218, 219, 225;
- ма* (*коњма*) : 2, 7, 9, 14, 19, 22, 32, 34, 35, 60, 62, 75, 81, 87, 89, 91, 92, 94, 96, 117, 123, 126, 127, 135, 136, 141—147, 149—154, 156, 157, 163, 168, 170, 173, 177, 178, 185, 202, 208, 210, 211, 212, 214, 222, 223;
- мам* (*коњмам*/којмам) : 137;
- иман* (*коњиман*) : 132;
- ман* / -*ма* (*коњман*/коњма) : 134;
- им* / -*има* (*коњим*/коњима) : 98;
- им* / -*ма* (*коњим*/коњма) : 138;
- мам* / -*ма* (*коњмам*/коњма) : 139;
- мом* (*коњмом*) : 148;
- а̃* (*коња̃*?) : 183, (в. карту број 1).

Од именице *голуб* Дпл (питањс број 1042) има овакве облике завршетке (са, или без множинског елемента -*ов*-):

- има* (*голубовима*¹¹, св. *голубима*) : 1—7, 9—30, 32—37, 39—50, 52—57, 59—65, 67—77, 79, 80, 82, 85, 87, 88, 90—93, 95—103, 106—108, 110—111, 113—114, 119, 121, 124, 131, 140, 147, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 164—168, 172, 174—176, 179, 180, 182, 184, 185, 187, 189—192, 197—201, 203—209, 211, 213—215, 217, 220, 220, 221, 224;
- има* / -*ма* (*голубовима*/голубовма) : 8, 218, 219, 225;

¹¹ У овоме прегледу не раздвајају се увијек облици са проширеном основом множинским елементом -*ов* / -*ев* и облици без тога множинског елемента. Уз поједине наставке даје се и број пункта из кога је дати примјер. За нас је, овдје, било битно да се утврди списак падежних наставка за цијело бе-ха подручје. Различите фонетске карактеристике појединих говора — везане за рефлексе јата, за природу африката или сонаната, за нас ту нису битне. Исто тако није било нужно увијек истицати различите двојне или тројне облике за поједине лексеме из неких пунктова. Битно је било да се укаже на падежни наставак као морфолошко обиљежје датог падежа. Што се тиче множинског елемента -*ов*, -*ев* в. Павле Ивић *О језику некадашњем и садашњем*, БИГЗ — Јединство, 1990, стр 153, напомена 8.

-ма (голубовма): 58, 81, 83, 96, 109, 112, 117, 118, 126—128, 141—144, 152, 154, 163, 169—171, 173, 181, 193, 195, 196, 202, 210, 212, 222, 223, 226;

-има / -им (голубовима/голубовим): 49, 89;

-има / -им / -ин (голубовима/голубовим/голубовин): 133;

-ома (голубома): 104, 105, 115, 116, 120, 122, 125, 129, 178, 183, 186, 194;

-има / -ома (голубовима/голубома): 84

-им (голубовим): 31, 94, 123, 136—139, 145, 146, 148—151, 153, 216;

-ин (голубовин): 130, 132, 134, 135;

-ије (голубовије): 157, 160.

Од именице *пријатељ* у ДПЛ (питање број 1505) најчешће се јавља облик са морфолошким обиљежјем *-има* (*пријатељима*), знатно рјеђе облик са *-ма* (*пријатељма*), а у само неколико пунктова забиљежен је облик са морфолошким обиљежјем *им* (*пријатељим*) : 31, 38, 94, 98, 137—139, 141, 145, 146, 148, 149, 151, 159, 216. У п. 130 забиљежен је облик: *пријатељим/пријатељин*, у п. 135 : *пријатељин*, а у п. 134 *пријатељин*. Већина ових мјеста налази се западно од Неретве и припада говорима који, иначе, имају подоста говорних посебности. Ови примејри могли би упућивати на закључак да облици који се чешће јављају у говору, који се налазе у свакодневној употреби, имају устаљеније форме од оних облика који се рјеђе јављају у употреби. Али, са друге стране, могло би се рећи да су подложнији промјенама управо чешћи облици, да се дужом употребом они „троше“, постају „излизани“. Из овога произлази и начелно питање: који су облици подложнији промјенама — фреквентнији или мање фреквентни? То јест, другачије речено, да ли су промјене вршене прво у примјерима типа: *дан* и *зуб*, на једној страни, па онда у примјерима типа: *лан* и *дуб*, на другој страни — а у питању су исте фонетске промјене - промјена полугласника (дњњ, лњњ) и назала (зрбъ, дрбъ) и сл.

Инструментал множине:

За инструментал множине на подручју бе-ха говора биљежени су облици са оваквим морфолошким завршецима:

Од именице *зуб* (питање број 82) имамо:

-има (зубима св. зубовима): 1—25, 27—49, 52—59, 63—65, 67—74, 76, 77, 79—85, 88, 90, 91, 93—97, 99—116, 118—122, 126, 128, 129, 133, 136, 140, 143, 149—155, 157—177, 179, 181—185, 187—201, 204—206, 208—215, 217, 220, 221, 224, 226;

-има / -ма (зубима/-зубма): 26, 74, 124, 203, 219;

-има / -им (зубима/-зубим): 61, 89, 98, 131, 138, 180;

-им / -ма (зубим/-зубма): 141

-ма (зубма): 60, 62, 75, 87, 92, 117, 125, 127, 178, 186, 202, 207, 218, 222, 225;

-им (зубим): 137, 139, 142, 145—148;

-им / -ма / -има (зубим/-зубма/-зубима): 123

-има / -ин / -иман (зубима/-зубин/-зубиман): 132,

-има / -име (зубима/-зубиме): 156;

-има / -ама (зубима/-зубама): 216;

-ин (зубин): 134, 135.

Од именице *брк* (питање број 124) Ипл има ове обличке завршетке (са или без множинскога елемента -ов-):

-има (брковима/брцима): 1—37, 39—50, 52—65, 67—77, 79—83, 85, 87—93, 95, 96, 98—111, 113, 114, 119—122, 126, 127, 131—133, 136, 138, 140, 142, 147, 150, 153, 155—158, 161—167, 169—177, 179—182, 184, 185, 187—193, 196—202, 204—222, 225;

-омма (бркомма!): 38;

-ома (бркома): 84, 115, 116, 124, 125, 129, 178, 183, 195;

-ма (брковма): 97, 112, 117, 118, 128, 141, 154, 168, 194, 224, 226;

-им (брковим): 123, 137, 139, 146, 148, 149, 151, 152;

-ин (брковин): 134, 135;

-овима / -овим (брковима/брковим): 145;

-ин / -им (брковин/брковим): 130;

-има / -и (брковима / с бркови): 203

-и (бркови): 159, 223;

-има / -ма (брковима/брковма): 163.

Од именице *син* Ипл (питање број 388) има оваква морфолошка обиљежја (са множинским елементом -ов, или без њега):

-има (синовима): 1—48, 50, 52—57, 59—65, 67—77, 79, 80, 81, 85, 87—93, 96, 97, 99—103, 106—111, 113, 114, 119—122, 126, 131, 140, 144, 145, 149, 155, 156, 159, 162, 164—167, 172, 175, 176, 179—182, 184, 187—194, 197—201, 203—207, 209—211, 211, 213, 215, 217—219, 221, 224, 225;

-има / -ма (синовима/синовма): 49, 126, 226;

-има / -ома (синовима/синома): 84;

-ма (синовма): 58, 81, 112, 117, 118, 124, 128, 141—143, 152, 154, 161, 163, 168, 170, 171, 173, 174, 177, 185, 202, 208, 212, 214, 222, 223;

-ома (синома): 95, 104, 105, 115, 116, 125, 127, 129, 153, 169, 178, 183, 186, 195, 196;

-ома / -овма (синома/синовма): 83;

-има / -име (синовима/синовиме): 156;

-иман (синовиман): 132

-има / -и (синовима/синови): 220;

-им (синовим): 94, 98, 123, 136—139, 146—148, 150, 151;

-има / -овим (синовима/синовим): 216;

-ин (синовин): 130, 133—135;

-ије (синовије): 157, 158, 160.

Од именице *коњ* Ипл (питање број 884) има овакве падежне наставке:

-има (коњима): 1, 3—6, 10—13, 17, 18, 20—22, 24—29, 31, 36—47, 49, 50, 52—60, 64, 65, 67—74, 76—77, 79—85, 88, 90, 93, 97, 99, 100, 102, 103, 105—107, 109—116, 118—122, 124, 125, 128—131, 133, 140, 155, 158—162, 165, 167, 169, 172, 174—176, 179—182, 184, 186—202, 204—207, 209, 213, 215—217, 220, 221, 224, 226;

-има / -ма (коњима/коњма): 8, 15, 16, 30, 33, 35, 48, 63, 101, 108, 156, 164, 166, 203, 218, 219, 225;

-*има* / -*им* (*коњима/коњим*): 98;
 -*ма* (*коња*): 2, 7, 9, 14, 19, 23, 32, 34, 61, 62, 75, 87, 89, 91—92, 94—96, 117, 123, 126, 127, 135, 136, 141—147, 149—154, 157, 163, 168, 170, 171, 173, 177, 178, 183, 185, 208, 210—212, 214, 222, 223;
 -*ма* / -*ман* (*коњима/коњман*): 134;
 -*мам* / -*мом* (*коњмам/којмам*): 137;
 -*им* / -*ма* (*коњим/коња*): 138;
 -*им* / -*мам* (*коњим/коњмам*): 139;
 -*иман* (*коњиман*): 132;
 -*мом* (*коњмом*): 148 (в. карту број 2).

Од именице во Ипл (питање број 918) има овакве падежне наставке: са множинским елементом -*ов* и наставка:

-*има* (*воловима*): 1—7, 9—18, 20—30, 32, 33, 36, 37, 39—50, 52—55, 57, 59, 64, 65, 67—72, 74—77, 80, 82, 85, 87, 88, 90—93, 95, 99—103, 106—111, 113, 114, 119—122, 128, 133, 136, 140, 144, 147, 161—163, 165—167, 172, 175, 176, 180—182, 187, 189, 191—195, 197—200a, 204—207, 209—211, 213, 215, 217, 220, 221;
 -*има* / -*ма* (*воловима/воловма*): 8, 63, 73, 116, 124, 131, 179, 188, 218, 225;
 -*ма* (*воловма*): 58, 60, 61, 62, 79, 81, 83, 89, 96, 112, 117, 118, 126, 127, 141, 142, 145, 153—155, 169, 170, 173, 174, 177, 184, 185, 196, 202, 208, 212, 223, 226;
 -*им* (*воловим*): 31, 35, 38, 94, 98, 123, 137, 146, 148—152, 214, 216, 222;
 -*им* / -*ин* (*воловим/воловин*): 130;
 -*ин* (*воловин*): 134;
 -*иман* (*воловиман*): 132;
 -*има* / -*ме* (*воловима/воловме*): 156;
 -*ије* (*воловије*): 160;
 -*а* (*воловā*): 19, 56, 171, 190, 201;
 -*ма* (са и без -*ов*: *вома/воловма*): 97;
 -*им* (са и без -*ов*: *воловим/волим*): 138;
 -*има* (са и без -*ов*: *воловима/волима*): 158;
 -*има* / -*и* (са и без -*ов*: *воловима/воли*): 164, 224;
 -*им* / -*мам* (без -*ов*: *воловим/вомам*): 139;
 -*има* / -*и* (*воловима/волови*): 203;

без проширења основе множинским елементом -*ов* и наставака:

-*има* (*волима*): — ;
 -*им* (*волим*): 159;
 -*ма* (*вома*): 34, 135, 143, 168;
 -*ома* (на основу *вол*: *волома*): 84, 104, 105, 115, 125, 129, 178, 183, 186;
 -*ије* (*волије*): 157.

И од именица *нож* Ипл (питање број 644) може имати множински наставак -*ов* / -*ев*, а могу се падежни наставци додавати непосредно на основу. Тако имамо:

са проширењем основе елементом *-ов / -ев* и наставака:

-има (ножовима/ножевима): 3—6, 11—13, 17, 20—22, 25—30, 32, 34, 38—42, 44—50, 52—55, 59, 61, 64, 65, 67, 69—72, 74—77, 79—82, 84, 85, 87, 89—93, 95, 97, 99, 100, 102, 103, 106—111, 113, 119—122, 124, 126, 127, 133, 140—142, 144, 147, 153, 155—158, 161, 162, 164, 166, 167, 172—177, 179—182, 184, 187—193, 195—199, 200а—207, 209, 210, 212, 214—217, 219, 221, 224;

-ма (ножовма/ножевма): 7, 58, 68, 83, 96, 101, 112, 117, 118, 128, 143, 152, 154, 163, 165, 168, 169, 170, 171, 185, 186, 208, 211, 223, 226;

-има / -ма (ножов/ев-има/ножов/ев-ма): 8, 73, 218, 225;

-им (ножов/-ев/-им): 31, 56, 123, 145, 148—151;

-ин (ножовин): 94, 132, 135;

-им / -ин (ножевим/ножевин): 130;

-и (ножови): 220,

-ā (ножевā/ножовā): 88, 200, 214;

-има (са проширењем и без проширења основе: *ножсев/ов-има/ножима*): 18, 19, 35, 37, 136;

-им (са проширењем и без проширења основе: *ножсовим/ножим*): 139;

Без проширења основе множинским елементом *-ов / -ев* и наставака:

-има (ножима): 1, 2, 9, 10, 14, 23, 24, 33, 36, 57, 60, 62, 63, 98, 114, 131, 159, 222;

-им (ножим): 137, 138, 146;

-ин (ножин): 134;

-ома / -ема (ножсома/ножсема): 104, 105, 115, 116, 125, 129, 178, 183, 194;

-ије (нужије): 160;

-ем (ножем): 43 (може бити Исг!).

Од именице *нокат* у Ипл (питање број 246) имамо облике са падежним наставцима:

-има (ноктима/нокцима/нотцима/ноцима): 1—50, 52—65, 67—77, 79—85, 87—97, 99—122, 124—129, 131, 133, 136, 140, 141, 143, 146, 147, 151—155, 158, 161—226 - најфреквентније је облик *ноктима*; *нокцима*, имамо из п. 163, 208, 211, 215, 217; а *ноцима* из п. 169, 178, 187, 194...

-имом (ноктимом): 137;

-имам (ноктимам): 139;

-има / -иман / -ин (ноктима/ноктиман/ноктин): 132;

-ије (нокције 157, нукције 160);

-има / -име (ноктима/ноктимае): 156;

-има / -ими (нокцима/нокцими): 217;

-им (ноктим): 98, 138, 142, 148, 149;

-има / -им (ноктима/ноктим): 123, 130, 145, 150, 159.

Локатив множине:

Локатив множине именица мушког рода најчешће има падежни наставак као и инструментал множине. Тако имамо обличко обиљежје овога падежа од именице *зуб* (питање број 83):

-*има* (*зубима*): 1—25, 27—49, 52—59, 63—65, 67—74, 76, 77, 79—85, 88, 90, 91, 93, 95, 97—100, 102—116, 118—119, 121, 122, 124—126, 128, 129, 131, 133, 136, 140, 142—144, 149—159, 161—177, 179—185, 187—199, 200a, 203—204, 208—211, 213—215, 217, 221, 224, 226;

-*им* / -*ма* (*зубима/зубма*): 26, 205, 206, 219;

-*има* / -(*ов*)*има* (*зубима/-зубовима*): 96, 101, 200, 201;

-*има* / -*им* (*зубима/зубим*): 61, 94, 138;

-*има* / -*ин* (*зубима/зубин*): 132;

-*има* / -*им* / -*ин* (*зубима/зубим/зубин*): 130;

-*ма* (*зубма*): 50, 60, 62, 75, 87, 92, 117, 127, 178, 186, 202, 207, 218, 225;

-(*ов*)*има* (*зубовима*): 120;

-*им* (*зубим*): 137, 139, 141, 145—148, 222;

-*ин* (*зубин*): 134, 135;

-*има* / -*ије* (*зубима/-зубије*): 212;

-*ије* (*зубије*): 160;

-*ā* (*зубā*): 89;

-*й* (*зубй*): 123, 216, 220, 223.

Од именице *прст* (питање број 238) Лпл има оваке падежне наставке:

-*има* (*прстима*): 1—16, 18—50, 52—65, 67—77, 79—85, 87—88, 90—95, 97—122, 124—129, 131—133, 136, 143, 144, 146—147, 151—156, 158, 161, 162, 164—202, 204—211, 213—222, 224—226;

-*ма* (*прстма*): 96

-*има* / -*им* (*прстима/прстим*): 130, 148;

-*ин* (*прстин*): 134, 135;

-*имам* (*прстимам*): 139;

-*имом* (*прстимом*): 137;

-*има* / -*ије* (*прстима/прстије*): 160, 203, 212;

-*им* (*прстим*): 123, 138, 141, 142, 145, 159;

-*ије* (*прстије*): 157, 163;

-*й* (*прстй*): 223.

Од именице *нокат* (питање број 247) Лпл има овакве падежне наставке:

-*има* (*ноктима/ноцима/нокцима/ногцима*): 1—50, 52—65, 67—77, 79—85, 87—97, 99—103, 105—122, 124—126, 128—131, 133, 136, 140—144, 146—147, 150—156, 158, 161—202, 204—215, 217—222, 224—226;

-*има* / -*ā* (*ноктим(а)/нокtā*): 123;

-*има* / -*иман* (*ноктима/ноктиман*): 132;

-*ин* (*ноктин*): 134, 135;

-*имом* (*ноктимом*): 137;

-*им* (*ноктим*): 98, 138, 139, 148, 149, 159;

-*има* / -*ије* (*ноктима/ноктије*): 203;

-*ије* (*нокције*): 157, 160 (*нукије*);

-*й* (*ноктй*): 216, 223;

-*има* / -*им* (*ноктима/ноктим*): 145;

-ма (нокта): 127.

Од именице *коњ* (питање број 885) Лпл има овакве облике завршетке:

-има (коњима): 1, 3—6, 9—13, 17, 18, 20, 21, 24—29, 31, 36—50, 52—59, 64, 65, 67—77, 79, 80, 82—85, 88, 90, 93, 97—100, 102, 103, 105—116, 118—122, 124, 125, 128—131, 133, 140, 155, 158—162, 165, 167, 169, 172, 174—176, 179—182, 184, 186—201, 204—207, 209, 213, 215, 217, 221, 224—226;

-има / -ма (коњима/коњма): 2, 8, 15, 16, 33, 63, 101, 164, 166, 203, 218, 218а, 219;

-има / -й (коњима/коњй): 104, 220;

-ма (коњма): 14, 19, 22, 23, 30, 32, 34, 35, 60—62, 81, 87, 89, 91, 94—96, 117, 126, 127, 135, 136, 141—147, 149—154, 156, 157, 163, 168, 170, 171, 173, 177, 178, 183, 185, 202, 208, 210—212, 214, 222, 223;

-мам (коњмам/којмам): 137;

-ман (коњман/коњма): 134;

-им / -ма (коњим/коњма): 138, 139;

-ма / -ā (коњма/коњā): 123;

-й (коњй): 216;

-мом (коњмом): 148;

-иман (коњиман): 132 (в. карту број 3).

2. Именице средњег рода

Датив множине:

Од именица средњег рода Дпл је тражен за : *ја(г)ње*, (питање број 870), *козле* (питање број 880), *прасе/крме* (питање број 956), *пиле* (питање број 1025)¹². Од тих именица, по правилу, у множини се јављају или именице на -ад : *јањад*, *козлад*, *прасад/крмад*, *пилад*, или имамо множинске облике именица м.р.: *јањци*, *козлићи*, *прасци/крмци*, *пилићи*.

Инструментал множине:

У Упитнику се тражи Ипл за именице : *око* (п. 44), *ухо* (п. 68), *кољено* (п. 309), *врата* (п. 571), *кола* (п. 893), *теле* (п. 938), *прасе* (п. 956). Пошто именице *око* и *ухо* имају множину по деклинационом обрасцу именица женског рода на сугласник, оне ће се тамо и навести. Од именица *теле* и *прасе* у множини имамо или именице на -ићи (*прасићи*, *телићи*, као *пилићи*), тј. као именице мушког рода, или имамо именица на -ад : *телад*, *прасад*, тј. као колективне именице, а промјена им је, обично, по обрасцу именица ж.р. на сугласник (в. тамо). Остају именице *кољено* и *врата*, *кола* које у Ипл имају овакве падежне наставке (наравно, *кољено* зна и за икавски лик : *колино*):

Од именице *кољено* (питање број 309) Ипл има овакве облике наставке:

¹² Именице као *пиле*, *јаре* у множини могу бити именице м. р.: *пилићи*, *јарнићи*, а ако су именице на -ад : *пилад*, *јарад*, промјена је нејединствена : *пилад-пилади-пилади* или : *пилад-пилади-пиладима*, исп. о томе код мене у чланку *О промјени колективних именица на -ад*, Наш језик, Београд 1956, књ VII, св. 7—10, стр. 234—246.

-има (кољенима/колинима/колними): 1—50, 52—60, 62—65, 67, 69—77, 79—85, 88—93, 95—113, 115—122, 124—129, 131, 133, 140, 143, 145, 155, 158, 161—167, 169, 172—182, 184, 186—204, 206, 207, 209—218, 221, 223—224, 226;

-ма (кољенма/колинма): 68, 94, 114, 152—154, 168, 170, 171, 183, 185, 208;

-има / -ма (колинима/колинма): 219, 225;

има / -им (кољенима/кољеним): 61; (колинима/колиним): 145;

-им (кољеним/колиним): 87, 123, 132, 134—139, 146, 148—151; у неколико пунктова имамо падежни наставак -им додат на основу колн- : колним: 130, 147;

-ам (колинам): 141;

-ом (колином): 142, 144;

-ма / -ме (колинма/колинме): 156;

-ије (кољеније): 157;

-ама / -ам (коленам/кољенама): 160;

-ама (колинама): 159;

-има / -и (колинима/колини): 205;

-и (колн): 220, 222.

Од именице *врата* (п. 571) инструментал има падежне наставке:

-има (вратима): 1—14, 16—17, 19—50, 52—60, 63—65, 67—77, 79—85, 88, 90—93, 95—97, 99—122, 124—129, 131—133, 140, 145, 147, 153, 155, 156, 158, 161—172, 174—182, 184—200, 201—207, 209—211, 213—214, 216—218, 221—224, 226;

-има / -ма (вратима/вратма): 15, 219, 225;

-ма (вратма): 96, 183;

-има / -им (вратима/вратим): 62, 89, 98, 149, 152;

-им (вратим): 61, 87, 94, 123, 136—139, 146, 148, 150, 151, 159;

-им / -ин (вратим/вратин): 130;

-ин (вратин): 134, 135;

-има / -ије (вратима/вратије): 212;

-и (врати): 200а, 220;

-ије (вратије): 157, 160, 215;

-ије / -им (вратије/вратим): 208.

Од именице *кола* (питање број 893) инструментал има обличке наставке:

-има (колима): 1—50, 52, 54—65, 67—77, 79, 80—85, 87—92, 95, 97, 99—116, 118—122, 124, 125, 128, 129, 131, 133, 140—143, 146, 153—156, 158, 159, 161—167, 172, 174—177, 179, 181, 182, 184—189, 191—198, 200, 201, 202, 204, 206—217, 221, 222, 224, 226;

-има / -ма (колима/колма): 190, 199, 203, 205, 218, 219, 225;

-ма (колма): 53, 96, 117, 126, 127, 135, 136, 144, 168—171, 173, 178, 183, 200а, 223;

има / -им (колима/колим): 94, 149, 152;

-им (колим): 93, 98, 123, 137—139, 147, 148, 150, 151;

-ије (колије): 157, 160;

-има / -ије (колима/колије): 180;

- ин (колин): 130, 134;
- иман (колиман): 132;
- ма / њ (колма/кољ): 220.

Локатив множине:

Локатив множине од именице *ребро* (питање број 145) има ове падежне наставке:

-има (ребрима, св. лебрима): 1—50, 52—65, 67—77, 79—85, 87, 88, 90—92, 94—122, 124—129, 131—133, 136, 140, 142—145, 147, 149, 152—156, 158, 161, 162, 164—202, 204—219, 221, 222, 224—226;

-има / -ама (ребрима/ребрама): 220;

-има/ -и (ребрима/ребри): 203;

-и (ребри): 223;

-им (ребрим): 93, 130, 137—139, 141, 146, 148, 150, 151, 159;

-ин (ребрин): 134, 135;

-ије (ребрије): 157, 160, 163;

-ā (ребрā): 89;

-им / -ара (ребрим/ребара): 123.

Именица *поље* (питање број 1320) у Лпл има ове падежне наставке:

-има (пољима): 1—50, 52—59, 61—65, 67—76, 79—85, 87—88, 90—91, 93—122, 125, 126, 128, 129, 131, 133, 136, 140, 143, 144, 151, 153—156, 158—160, 162—178, 180—185, 187—204, 206—211, 213—215, 217—219, 221, 224—226;

-има / -ама (пољима/пољама): 216;

-има / -ма (пољима/поља): 152;

-има / -и (пољима/пољи): 205;

-има / -иман / -ин (пољима/пољиман/пољин): 132;

-им / -ин (пољим/пољин): 130;

-им (пољим): 123, 137—139, 141, 142, 145—149;

-има / -им (пољима/пољим): 60, 150;

-има / -а (пољима/поља): 89;

-ма (поља): 124, 127, 186, 222, 223;

-а (поља): 92, 161, 179, 212;

-ије (пољије): 157;

-ама (пољама): 220;

-ин (пољин/појин): 134, 135.

Од именице *село* (питање број 1438) у Лпл имамо ове падежне наставке:

-има — у свим мјестима осим оних која се посебно наведу, тј. која имају другачије наставке:

-има / -ма (селима/селма): 128, 219, 225;

-има / -ма / -и (селима/селма/сели): 205;

-има / -им (селима/селим): 141, 149;

-има / -ије (селима/селије): 208;

-има / -ā (селима/селā): 92;

-иман / -ин (селиман/селин): 132;

-им (селим): 123, 136—139, 147, 151, 159;

- ин (селин): 134, 135;
- ма (селма): 183, 223;
- ма / -й (селма/селй): 220.

Именице уста, леђа и врата у локативу имају овакве наставке:

Од именице уста (питање број 74) имамо у свим мјестима наставак

-има, осим оних у којима је:

- им (устим): 60, 98, 137, 139;
- има / -и (устима/усти): 89;
- има / -им (устима/устим): 130, 150, 152;
- има / -ије (устима/устије): 212;
- имом (устимом): 148;
- ин (устин): 134, 135;
- ије (устије): 157, 160;
- и (усти): 216, 220, 222;
- а (уста): 26, 221;
- о (усто): 123.

Слично стање имамо и од именице леђа (питање број 150), тј. у свим мјестима је наставак -има (леђима) у којима немамо следеће падежне наставке:

- им (леђим): 94, 98, 130, 136, 138, 139, 141, 146, 159;
- им / -о (леђима/леђо): 123;
- има / -им (леђима/леђим): 145, 150, 222;
- има / -и (леђима/леђи): 203, 216;
- има / -ије (леђима/леђије): 163, 208, 212;
- ин (леђин): 134, 135;
- има / -ма (леђима/леђма): 179;
- ма (леђма): 89, 127, 142;

Од именице врата (питање бр. 572) у локативу имамо овакве наставке:

-има (вратима): 1—17, 19—33, 35—50, 52—59, 63—65, 67—77, 79—85, 88, 90—93, 95—103, 105—122, 124—129, 131—133, 140—145, 147, 153, 155, 156, 158, 159, 162—164, 166—182, 184—207, 209—211, 213, 215, 217, 218, 221—224, 226;

- ма (вратма): 96;
- има / -им (вратима/вратим): 60, 152;
- има / -ма (вратима/вратма): 219;
- има / -ма / -и (вратима/вратма/врати): 225;
- има / -и (вратима/врати): 161, 220;
- има / ије (вратима/вратије): 212;
- има / -а (вратима/врата): 89;
- им (вратим): 61, 62, 87, 94, 136—139, 146, 148, 150, 151;
- им / -ма (вратим/вратма): 149;
- им / -ин (вратим/вратин): 130;
- ин (вратин): 134, 135;
- ије (вратије): 157, 160, 208;
- и (врати): 216;
- а (на врата): 165;
- им / -о (вратим/врато): 123.

И у локативу, као и у инструменталу, од именице *врата* (п. 154) имамо забиљежен облик: *на ватри*, у инстр.: *ва̀трѡм*, а то су облици именице ж.р. *ватра*. У генитиву од *врата*, исто тако, имамо облик Гсг од *ватра*: *брѣз ватрѣ*, а ном. је. *ва̀тра*. Могуће је да је ту записивач „задријесмао“ и помијешао појмове за које се тражи одговор. Могуће је да ће се и у другим мјестима појавити одговори за друге падеже. Тако, рецимо, из пункта 165 одговор: *на вѣ́та* може бити акузатив, а не локатив: *изнишао је на вѣ́та* : *стоји на вѣ́тама*. Из п. 89 имамо цијелу реченицу: *Стоји на вѣ́та*.

Именице женског рода на -а (тип жена)

Датив множине:

Од именице *жена* (питање број 454) Дпл има овакве падежне наставке:

-ама (*женама*): 1—9, 11—20, 22—47, 49, 50, 52—59, 63—65, 68—77, 79—85, 88—97, 99—129, 131, 133, 136, 140, 142—145, 147, 150—152, 154—156, 158—177, 179—182, 184—207, 209, 211—216, 218—226;

-ам (*женам*): 10, 60, 62, 87, 98, 130, 138, 139, 141, 153, 157;

-ама / -ам (*женама/женам*): 61, 67, 149;

-аман (*женаман*): 132;

-ами (*женами*): 178, 217;

-ан (*женан*): 134, 135;

-ом (*женом*): 137, 148;

-ā (*жéñā*): 21, 183;

-ам / -ан (*женам/женан*): 130 (в. карту број 5).

Свакако, у п. 137, 148 имамо Исг, а у п. 21, 183 Гпл, у 210 Дсг.

У Упитнику за испитивање босанско-херцеговачких говора тражен је одговор за Дпл од именице *свиња* (питање број 951). Поред облика *свињама*, у највећем броју пунктова јављају се још и облици: *крмадима*, *крмцима*, *свињадима*. Из п. 139 (Ведашић, Дувно) имамо одговор: *свињом*, што би могао бити и облик Исг, а из пунктова 161 (Бастаси, Дрвар) и (С. Јасеница, Б. Крупа) 212, поред облика *свињама* (161) и *крмцима* (212) имамо и облик: *крмком*, стари облик Дпл именица м.р.

Инструментал множине:

Од именице *рука* (питање број 175) инструментал множине има овакве падежне наставке:

-ама (*рукама*): 1—9, 11—50, 52—61, 63—65, 67—77, 79—85, 87—97, 99—129, 131—133, 136, 140, 143—145, 150, 152—157, 159—162, 164—179, 181—187, 189—202, 204—216, 218—226;

-ам (*рукам*): 10, 138, 139, 141, 142, 146, 147;

-ама / -ам (*рукама/рукам*): 62, 98, 130, 180;

-ами (*руками*): 158, 163, 217;

-ама / -ами (*рукама/руками*): 149, 203;

-ан (*рукан*): 134, 135.

Из п. 137 (Конгора, Дувно), 148 (Д. Рујани, Ливно) и 151 (Злосела, Купрес) имамо одговор: *руком*. Из п. 148 за Гпл од именице *рука* имамо: *руку*, а из п. 151 — *рукама*. Из оба ова пункта за Лпл од *рука* имамо одговор: *руком*. Ту, изгледа, није нешто у реду — или преписивање, или испитивање.

Од именице *нога*, за Ипл (питање број 251) облички наставак *-ама* (ногама) налазимо у највећем броју испитаних мјеста. Уз тај наставак имамо још и ове:

- ама / -ам (ногама/ногам): 60, 61, 87, 130;
- аман (ногаман): 132;
- ама / -ами (ногама/ногами): 149, 164, 215;
- ам (ногам): 93, 136, 146, 172;
- ами (ногами): 217;
- ан (ноган): 134, 135;
- ам / -ом (ногам/ногом): 138;
- ом (ногом): 137, 139, 148, 151.

Исте облике, са падежним завршетком *-ом* (ногом), из ових мјеста (а то су: 137 — Конгора, Дувно; 139 — Ведашић, Дувно; 148 — Д. Рујани, Ливно и 151 — Злосела, Купрес) имамо и за Лпл.

Од именице *жена* (питање број 456) Лпл има ове падежне наставке:

- ама, у свим испитиваним мјестима, осим оних у којима имамо:
- ама / -ам (женама/женам): 37, 48, 149;
- ам (женам): 10, 61—62, 98, 138, 139, 153, 215;
- ама / -ами (женама/женами): 212;
- ами (женами): 157, 158, 178, 203;
- ан (женам): 134, 135;
- ам / -ан (женам/женан): 130;
- аман (женаман): 132;
- ом (женом): 137, 148;
- ама / -аме (женама/женаме): 156 (в. карту број 6).

Од именице *овца* (питање број 862) Ипл поред наставка *-ама*, који налазимо у највећем броју испитаних мјеста, има још и ове наставке за тај падеж:

- ама / -ами (овцама/овцами): 31;
- ама / -ам (овцама/овцам): 61, 87, 149;
- ам (овцам): 10, 60, 98, 130, 136, 137, 148, 151, 222;
- ама / -аме (овцама/овцаме): 156;
- аме (овцаме): 95;
- ама / -а / -аман (овцама/овца/овцаман): 132;
- ан (овцан): 134, 135;
- ам / -ом (овцам/овцом): 137, 138;
- ом (овцом): 139;
- а (са овца): 215.

Локатив множине:

У локативу множине од именице *рука* (питање број 176) имамо ове падежне наставке:

-ама (рукама) у свим мјестима осим оних у којима имамо:

-ама / -ам (рукама/рукам): 61, 98, 130;

-ама / -ами (рукама/руками): 149, 212;

-ама / -а (рукама/рука): 89, 203;

-ама / -ами/ -у (рукама/руками/руку): 208;

-ами (руками): 217;

-ам (рукам): 10, 138, 139, 146, 147;

-ама / -у (рукама/руку): 123, 160;

-ан (рукан): 134, 135;

-ом (руком): 137, 148, 151;

-ама / -ема (рукама/рукема): 180.

У п. 85, 97, 140 имамо забиљежен облик Лсг: *руци* (в. карту 7).

И од именице *нога* (питање број 252) у Лпл преовлађују потврде за облик са падежним наставком -ама (*ногама*). Поред тога наставка имамо још и ове:

-ама / -ам (ногама/ногам): 61, 98;

-ама / -у (ногама/ногу): 123, 160, 161;

-ама / -ами / -у (ногама/ногами/ногу): 208, 212;

-ама / -ема / -ем (ногама/ногема/ногем): 180

-ам (ногам): 87, 93, 136, 139, 146, 172;

-ан (ноган): 134, 135;

-ам / -ом (ногам/ногом): 138;

-ом (ногом): 137, 148, 151, 159;

-аман (ногаман): 132;

-ами (ногами): 149, 217.

Од именице *грета* (питање број 550) у Лпл поред облика са падежним наставком -ама (*гретама*), који налазимо у свим мјестима, осим оних у којима имамо:

-ама / -ам (гретама/гретам): 130, 132 (*гретама/гретам/н*);

-ама / -ами (гретама/гретами): 150;

-ами (гретами): 178;

-еми (гретеди): 158;

-ам (гретам): 10, 141, 142, 148; (*гретам/гретом*): 138;

-ан (гретан): 134, 135;

-а (на *грета̄*): 89, 215;

-ом (гретом): 137, 139;

-ама / -а (гретама/грета): 123.

Из пунктова 77, 180, 197 имамо облик Лсг: *гредн*, а из п. 58: *греде*.

Од именице *планина* (питање број 1298) у Лпл имамо, такође, у највећем броју испитаних мјеста, падежни наставак -ама (*планинама* или *горама*). Поред тога наставка имамо још и ове:

-ама / -ам (планинама/планинам) или (*горама/горам*): 61;

-ама / -ами (планинама/планинами): 212;

-аман (планинаман): 132;

-ами (планинами): 178, 217;

-ам / ом (планинам/планином): 138;

-ам (планинам): 10, 11, 98, 100, 109, 130, 136—139, 142, 146—148,

151;

-ин (планинан). 134, 135;
 -ом (планином/гором): 137, 139; из п. 159 имамо: у шумом;
 -а (по планина): 157, 160.
 Из п. 31 имамо: планине.

Именице женског рода *ī*-основа (тип кост)

Датив множине:

Од именице *кокош* (питање број 1016) Дпл, уколико није *кока*, има ове падежне наставке:

-има (кокошима): 1—3, 5—7, 9—12, 14, 17—37, 39, 41—50, 52—65, 67—77, 79—85, 88—96, 98—116, 118—122, 123—126, 129, 131, 133, 136, 140, 144, 145, 147, 148, 150, 152—163, 165—169, 172, 174—177, 180—182, 184, 185, 187—201, 203—217, 221, 222, 224;

-има / -ма (кокошима/кокошма): 8, 15, 128, 202, 218, 219, 226;

-има / -им (кокошима/кокошим): 38, 146, 149;

-иман (кокошиман): 130, 132, 134;

-им (кокошим): 87, 137, 151;

-ин (кокошин): 135;

-им / -имом (кокошим/кокошимом): 139;

-ма (кокошма): 117, 127, 143, 170, 171, 173, 179, 220, 223;

-ма / -ам (кокошма/кокошам): 141;

-ам (кокошам): 142;

-ама (кокошама): 123.

Уз облик Дпл од именице *кокош*, јављају се и облици од *кока*, *кокошка*, или сами или уз Дпл од *кокош*, уп.: *кокошкам/кокам* (97).

Од именице *кћер*, која се на испитиваном подручју јавља као: *шћер*, *кћер*, *ћер* односно: *кћерка*, *шћерка*, *ћера*, имамо у дативу множине (питање број 397) овакве облике — наводе се само облици по промјени именица ж.р. на консонант:

-има (шћерима): 1—6, 8, 10—16, 18—32, 34—37, 39—41, 44—47, 49, 50, 52, 54, 56, 57, 60, 62, 69—77, 79, 80, 81, 83, 88, 102, 105—107, 109—111, 115, 118, 119, 128, 133, 172, 175;

-има (кћерима): 120;

-има (хћерима/шћерима): 82, 84, 116;

-има (ћерима): 17, 90—93, 99, 100, 104, 113, 121, 124, 125, 127, 129, 131, 136, 147—150, 158, 161, 164, 165, 167—169, 173, 177, 178, 180—183, 187—189, 192, 195, 197, 199, 200, 201, 203, 204, 206—208, 211, 212, 214, 215, 217—219, 221;

-има (шћерима/ћерима): 33, 42, 43, 48, 63, 64, 89;

-има (шћерима/кћерима): 103;

-има / -имам / -иман (ћерима/ћеримам/ћериман): 130;

-иман (ћериман): 132;

-иман / -ман (шћериман/шћерман): 134;

-имом (ћеримом и ћерком): 137; у 159 само: *ћеримом*;

-им (шћерим): 38, 98;

-им (ћерим): 138, 139;

- ма (*ћерма*): 87, 123, 157, 160, 163, 194, 198, 202;
- има / -ма (*шћерима/шћерма*): 226;
- има / -ма (*ћерима/ћерма*): 126;
- има / -ама (*шћерима/шћерама/ћерима/ћерама*): 42.

У инструменталу множине од ове именице имамо скоро идентичне падежне наставке (питање број 398) и зато их овдје нећу наводити. Ако се јави која разлика, она је из сфере фонетике, што за нас овдје није битно.

Инструментал множине:

Од именице *кост* (питање број 132) инструментал множине има ове падежне наставке:

- има (*костима*): 1—50, 52—65, 67—77, 79, 81—85, 88—97, 99—129, 131—133, 136, 137, 140—145, 147, 149—155, 158—202, 204—206, 208—226;
- има / -им (*костима/костим*): 98, 130, 146, 148;
- има / -име (*костима/костиме*): 156;
- им (*костим*): 87, 138;
- иман / -имам (*костиман*): 134, 139 (*костимам*);
- ин (*костин*): 135.

Из пунктова 80, 203, имамо *костију*, а из пункта 157 *костије*.

Од именице *ријеч/рич* (питање број 92) у Ипл поред облика са наставком -има (*ријечима/ричима*) имамо и облике са наставцима:

- има / -ма (*ријечима/ријечма//ричима/ричма*): 8, 96, 202, 212;
- ма (*рјечма/ричма*): 87, 92, 117, 123, 218, 222, 225;
- има / -им (*ричима/ричим*): 130;
- има / -име (*ријечима/ријечиме*): 156;
- им / -ин (*ричим/ричин*): 134;
- им (*ријечим/ричим*): 138, 139, 151;
- ин (*ричин*): 135;
- имом (*ричимом*): 148.

Поред пунктова 51, 66, 78 и 86, из којих нема одговора, у пункту 166 забиљежен је облик Ипл од ријечи *бесида* : *бесидама*.

Од именице *око* (питање број 44) инструментал множине има падежне наставке:

- има (*очима*): 1—50, 52—65, 67—77, 79—85, 87—122, 124—133, 140—145, 147, 149—155, 157—201, 203—222, 224—226;
- иман (*очиман*): 134;
- има / -имам / -иман (*очима/очимам/очиман*): 136;
- имам (*очимам*): 137, 139, 146;
- има / -имам (*очима/очимам*): 138;
- има / -ма (*очима/очма*): 202;
- им / -имом (*очим/очимом*): 148;
- има / -име (*очима/очиме*): 156;
- ин (*очин*): 135;
- ма (*очма*): 223;
- има / -им (*очима/очим*): 123.

Од именице *ухо* (питање број 68) Ипл, исто тако, у највећем броју испитаних мјеста има падежни наставак -има (*ушима, ухетима, уветима*), а јавиће се и други наставци. Тако имамо:

-*има* (*ушима/ухетима/уветима*): 1—50, 52—60, 62—65, 67—77, 79—85, 87—116, 119—133, 136, 140—155, 157—160, 162, 165—201, 204—222, 224—226;

-*има* (*увадима*): 164;

-*има* (*ушима/увадима*): 203;

-*имам* (*ушимам*): 137, 139;

-*имом* (*ушимом*): 148;

-*ин* (*ушин*): 135;

-*име* (*ушиме*): 61;

-*има* / -*име* (*ушима/ушиме*): 156;

-*ма* (*ушма*): 117, 220, 223;

-*ма* / -*има* (*ушма/ушима*): 118, 161.

Локатив множине:

Од именице ж.р. *кост* у локативу множине имамо ове падежне наставке (питање број 133):

-*има* (*костима*): 1—50, 52—65, 67—69, 71—77, 79—85, 88—103, 105—122, 124—129, 131—133, 136, 137, 140—145, 147, 149, 151—156, 158—206, 208—226;

-*им* (*костим*): 87, 138;

-*има* / -*им* (*костима/костим*): 130, 148, 150;

-*иман* (*костиман*): 134;

-*имам* (*костимам*): 139;

-*има* / -*имам* (*костима/костимам*): 146;

-*ин* (*костин*): 135;

-*и* / -*има* (*кости/костима*): 123;

-*ије* (*костије*): 157;

-*има* (*костима*): 207.

Од именице *ноћ* (питање број 1422) Лпл поред облика *ноћима*, у највећем броју испитаних мјеста, зна још и за облик са падежним наставком:

-*ма* (*ноћма*): 127, 223;

-*им* (*ноћим*): 138, 139, 141, 142;

-*ин* (*ноћин*): 135;

-*иман* (*ноћиман*): 132, 134;

-*имом* (*ноћимом*): 137;

-*й* (*ноћй*): 87, 92;

-*и* / -*има* (*по ноћи/ноћима*): 119.

IV

Наведени примјери, изнесени под I, II, III, упућују на разнолике закључке. Овдје ће се указати на неке од њих:

1. У историјском развјету нашег језика, од XII до XVIII вијека, за поједине падежне облике јављали су се различити наставци, што је последица како морфолошких уједначавања тако и различитих аналошких утицаја. Тако смо имали, у XII вијеку, за:

Датив множине:

Мушки род: *-ом, -ем, -ѡм, *-ома, *ма* (двојина);Средњи род: *-ом, -ем, -ѡм, *-ма, -ѡма*;Женски род (тип жена): *-ам, *-ама*;Женски род *ī*-основа (тип кост): *-ѡм, *-ма*.

Инструментал множине:

Мушки род: *-и, -ми, *-ма, -ама*;Средњи род: *-и, *-ма, -ѡма*;Женски род (тип жена): *-ами, *-ама*;Женски род *ī*-основа (тип кост): *-ми, *-ма*.

Локатив множине:

Мушки род: *-ѡх, -их, -ѡх, *-у, -ју*;Средњи род: *-ѡх, -их, -ѡх, *-у, -ју*;Женски род (тип жена): *-ах, *-у*;Женски род *ī*-основа (тип кост): **-ѡх, *-ју*.

Овакве обличке наставке, у свим деклинационим обрасцима, наш језик је могао имати у XII вијеку (Белић). Од тога времена до краја XVIII вијека, на основу Даничићског материјала, стање се знатно измијенило, што је последица вишеструких узрока — како фонетских, тако и морфолошких. У том временском раздобљу јављају се следећи падежни наставци, према Даничићу:

Датив множине:

Мушки род: *-омѡ, -емѡ, -ом, -ем, -амѡ, -ома, -омам, -оман, -и, -им, -има, -ма*;Средњи род: *-омѡ, -ѡемѡ, -ом, -ем, -и, -им, -ми, -има, -ма, -амѡ*;Женски род (тип жена): *-амѡ, -ам, -ами, -ама*;Женски род *ī*-основа (тип кост): *-емѡ, -ем, -им, -има, -ам, -ама, -ом, -ми, -и*.

Инструментал множине:

Мушки род: *-и, -ми, -ими, -им, -има, -ма, -ом, -их, -ијех*;Средњи род: *-и, -ми, -ими, -им, -има, -ами, -ам, -ије, -ијем*;Женски род (тип жена): *-ами, -ам, -ама, -ми, -и*;Женски род *ī*-основа (тип кост): *-ѡми, -ми, -и, -ими, -им, -има, -ма, -ами, -ама*.

Локатив множине:

Мушки род: *-ѡхѡ, -ихѡ, -ијехѡ, -ехѡ, -ијех, -их, -ех, -и, -ије, -ије, -ѡ, -им, -има*;Средњи род: *-ехѡ, -ихѡ, -ех, -их, -ијех, -и, -ије, -ије, -ахѡ, -ихѡ, -ах, -иах, -им, -има, -ами, -ама*;Женски род (тип жена): *-ахѡ, -ихѡ, -ах, -а, -ам, -ами, -ѡ*;Женски род *ī*-основа (тип кост): *-ехѡ, -ех, -их, -ијех, -ије, -и, -ми, -им, -има, -ма, -ах, -ију*.

2. Доцнија испитивања, која су проширила и дијахронију и дијатопију, обогатила су овај списак падежних наставака. Тако проф. Павле Ивић у раду: *Српскохрватски падежни систем у дијахронији и дијатопији*¹³ нуди овакве падежне наставке за датив, инструментал и локатив множине именичких промјена:

Датив множинс:

Мушки род: -ом, -ем, *Хм*, -и, -им, -има, -ама, (-имам), -ма, -ми;

Средњи род: -ом, -ем, -им, -и, (-ми), -има, -ма, -ам, -ама, -амн, (-имам), (-име);

Женски род (тип жсна): -ам, -ами, -ама;

Женски род *ī*-основа (тип кост): -ем, -им, -има, -ам, -ма, -ама, -ом, -ми, -и, -имам, (-имами);

Инструментал множине:

Мушки род: -и, -ми, -*Хми*, -ими, -им, -има, -ма, -ами, -ѣ, -ом, -ама, -ем, -имам, -имами, -мам, (-мима);

Средњи род: -и, -ми, -ими, -им, -има, -ма, -ами, -ам, -ѣ(х), -ѣм, -ама, -имам, (-имами), (-мим);

Женски род (тип жена): -ами, -ам, -ама, -ми, -ах, (-амам);

Женски род *ī*-основа (тип кост): -ми, -и, -ими, -им, -има, -ма, -ами, -ама, -имам, -имами, -мам;

Локатив множинс:

Мушки род: -ох, -ѣх, -их, -*Хх*, -ех, -и, (-ов), -им, -има, -ах, -ама, (-ем), -ѣм, -имам, -ма, (-мимам), (-ом);

Средњи род: -ох, -ѣх, -их, -ах, -и, -им, -има, -ех, -ама, -ами, (-см), -ма, (-ми), (-ом);

Женски род (тип жена): -ах, -ам, -ами, -ех, -ѳ, -а(х), -ама, (-их), -има, -у;

Женски род *ī*-основа (тип кост): -ех, -ѣх, -их, (-и), -им, -има, -ма, -ах, -ију, -имам, -мам, -ми¹⁴;

Босанскохерцеговачки говори нуде ове падежне наставке:

Датив множине:

Мушки род: -има, -ма, -иман, -ман, -им, -ин, -ије, ома, -мом, -мам, -а, -ѳ (кључов, питање број 578, пункт бр. 157), -ом¹⁵;

Средњи род — нема потврда из Упитника;

Женски род (тип жена): -ама, -ам, -аман, -ами, -ан, -ом, -аме, -а;

Женски род *ī*-основа (тип кост): -има, -ма, -иман, -им, -ин, -ам, -имам, -имом.

¹³ Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, стр. 151—169, за објашњење знака *Х* у вези са падежним наставком, в. напомену 5 на стр. 153. Тим знаком „означено је крњење основе“ -кам- од камен.

¹⁴ Ивић, исто, стр. 153—156.

¹⁵ Наставак -ом често је у ије-шта говорима Западне Босне, в. Милорад Дешић *Западнобосански ијекавски говори*, СДЗБ ХХI, Београд 1976, стр. 220.

Инструментал множине:

Мушки род: *-има, -ма, -им, -ин, -иман, -име, -ими, -ома, -и, -ије, -мам, -ама, -а;*

Средњи род: *-има, -ма, -им, -ин, -ама, -ам, -и, -ије, -ом, -ме;*

Женски род (тип жена): *-ама, -ам, -аман, -ан, -ом, -ами, -аме, -а;*

Женски род *ī*-основа (тип кост): *-има, -ма, -им, -ин, -иман, -имом, -имам, -име.*

Локатив множине:

Мушки род: *-има, -ма, -им, -ин, -ије, -и, -имам, -имом, -иман, -мам, -ман;*

Средњи род: *-има, -ама, -ма, -им, -ин, -и, -ије, -иман, -имом, -о;*

Женски род (тип жсна): *-ама, -ам, -ами, -ан, -ом, -ема, -у, -аман, -еми, -а;*

Женски род *ī*-основа (тип кост): *-има, -им, -иман, -и, -ије, -имом* (в. карте број 4 и 8).

3. Обличко једначње датива и инструментала множине по двојинском морфолошком обрасцу имамо од XVI вијска¹⁶ да би им се у XVII вијеку придружио и локатив множине, послје губљења фонеме *-х* из финалне позиције тога падежа и његовог обличког једначења са старим инструменталом¹⁷. Наравно, тамо гдје су за то створени фонетски услови (уп. *мужи* : *мужих*).

4. Подаци које нам пружа проф. Ивић знатно су богатији од Даничићевих. То је и схватљиво, с обзиром на већи број извора код проф. Ивића, и на дијахроном и на просторном пресеку. Али, што за нас никако није неважан податак, и Даничићев и Ивићев подаци, почесто, упућују на Босну као своје извориште, тј. аутори дјела из којих су црпили те подаци, добрим дијелом, потичу са подручја Босне. Ако бисмо сада пошли од констатације да су аутори тих дјела — изворишта — писали како су говорили, и да су говорили онако како се говорило у народу њиховог краја и њиховог времена — дошли бисмо да закључка да ово обличко шаренило на босанском тлу још увијек живи, или, тачније, да је живјело до најновијих бурних догађаја који су знатно измијенили и дијалекатску слику ове наше области. У сваком случају, такво шаренило је било говорна реалност у вријеме прикупљања грађе за ове упитнике. А та грађа нуди понеки облички наставак који не налазимо у групи наставака које нам нуди проф. Ивић.

5. Овдје су навођени наставци према Упитницима. Није искључено да је понегдје испитивач и „задријемао“, али, а то је битно, такви случајеви нису бројни и они никако не оспоравају тачност говорне слике која нам се овдје даје, мада нису искључене непотпуности.

¹⁶ А. Белић, исто, 107, као и *О двојини у словенским језицима*, САН, посебна издања, књ. XCI, Београд 1932, стр. 91—133.

¹⁷ Белић *Речи са деklinацијом*, стр. 118—119.

6. Ово је први цјеловитији увид у овај сегмент морфологије бе-ха говора као дијела што-нарјечја¹⁸. Досадашњи описи, које налазимо у БХДЗБ (II, IV, V, VI) пружају нам слику само одређених зона бе-ха простора (в. тамо). Жељело се да се у наредним свескама Зборника да цјеловита слика свих говорних особина бе-ха говора, па и морфолошких особина. Али, једно су жеље, друго је стварност. Ја, зато, овдје и дајем овај фрагмент те слике, како би се имала грађа која је за нашу историју језика од великог значаја, јер нам нуди, из живих народних говора, подоста података на које се, евентуално, може наћи у неком нашем писаном споменику, у неком дјелу старијих писаца.

7. Наши подаци упућују на закључак да су најфреквентнији падежни наставци *-има/-ма*, и да је то заједничка особина и датива и инструментала и локатива множине именица мушкога и средњег рода. Именице женскога рода тип *жена* имају у тим падежима наставке *-ама/-ам*, као најобичније. Именице женскога рода *ī* основа имају, опет, најчешће у тим падежима наставке *-има. -ма*. Вриједно је истаћи облички синкретизам ових трију падежа, и код свих родова, на читавом подручју испитиване зоне. Одступања нису велика, а и ту је важно указати да су ова својствена за сватри ова падежа. Отуда наставак *-ије* у сватри ова падежа, отуда и наставци *-им, -ин, -а* у сватри ова падежа.

8. Подаци из Упитника не дају потврде за неке падежне наставке. Ту, рецимо, нема потврда за наставак *-ом* у Дпл. Тај наставак, међутим, сасвим је обичан у говору представника ије-шта говора Западне Босне (Дешић), а тај наставак потврђен је и у говору икаваца шћакаваца Западне Босне (Пецо)¹⁹. Наш материјал, исто тако, не даје потврде за наставак *-м* у Ипл. Такав наставак биљежи Оука у Рами (*воловм*, Рама, 90²⁰), *-ам* у Лпл м.р. за који нам Оука из Раме нуди потврде: у *Метковићам, по фронтим*, као и за Лпл ср.р.: *по предузећам* (стр. 91). Из Раме има потврда и за наставак *-има* Лпл женскога рода: у *платима* (92). Из и-шћа говора има потврда за Дпл ср.р.: *дај ћецима* (Пецо, 69). Исти падежни наставак за Дпл ср.р. даје и Дешић: *говедима, говед^ама* (стр. 225). Петровић из Змијања наводи и Дпл именица ж.р. са наставком *-ема* : *-цурема*²¹, а из ије-шта говора западне Босне бројне су потврде за наставак *-ами* у Дпл именица женскога рода на *-а* : *главами, кућами* (Дешић, 232; Петровић, 150). У нашем материјалу тај наставак није тако бројан. Дешић наводи и облике: *по руку, на ногу*, Лпл (исто, стр. 235), тј. дају се потврде за наставак *-у* у Лпл именица ж.р. тип *жена*. И наш материјал нуди потврде за такве облике у Лпл, али у комбинацији са другим обли-

¹⁸ В. код Даничића, исто, стр. III—IV, као и код Ивића, стр. 166—169.

¹⁹ Пошто су поједини наставци, који се јављају као посебни, већ раније објашњавани или у збирним описима појединих говорних зона бе-ха говора, у Босанскохерцеговачком дијалектолошком зборнику, или у посебним описима појединих говора са тог подручја, ја овдје нећу објашњавати постанак тих наставака.

²⁰ Милош Оука *Говор Раме*, Свјетлост, Сарајево 1983, стр. 90.

²¹ Др Драгољуб Петровић *О говору Змијања*, Матица српска, Нови Сад 1973, 102.

цима (*са рукама, рукама*). Све би ово говорило да испитивање народних говора преко анкете, упитника, није најсигурнији начин за добијање цјеловите слике о једноме дијалекту. Ма колико испитивач био савјестан, може се десити да испитаник не дадне праву слику о говору. Шире захватање у структуру говора, без сумње, нуди опширнији разговори, на различите теме. Ту испитаник није принуђен да размишља о постављеном питању и нуди облике који су условљени реченичним низом. Упитник, ма како био савјесно састављен, увијек полази од система — питање — одговор. А ту се може понудити и оно што није најфреквентније у говору. Наши подаци упућују на закључак да је дијалектолошка монографија сигурнији показатељ структуре једнога говора него систем упитника — поготово када су у питању различити говори и различити испитивачи. Ово, свакако, не значи да подаци које нам нуди Упитник за испитивање говора Босне и Херцеговине треба сматрати несигурним показатељем особина тих говора, наравно — за вријеме до 1990. То не. Овим сам желио само указати на чињеницу да упитници нису у свим случајевима најсигурнија слика тих говора и да би, за неке случајеве, требало вршити контролу — да ли на основу постојећих дијалектолошких монографија о појединим говорима или на терену — то је друго питање.

9. Ако наше податке упоредимо са картом, уочићемо да су ије-шта говори, посебно они у Херцеговини, најближи нашем језичком стандарду, да западнохерцеговачка зона, са Дувном и Ливном, нуди подоста одступања (пунктови 130—140). У тој зони имамо и појаву *-ин* мј. *-им*²² (пунктови: 134, 135, најчешће, а то су Горанци 134, X, Мостар и 135, Дрежница, M, Мостар). Уз њих могу ићи још: Студенци (п. 130, X, Љубушки) и Груде (п. 132, X, Љубушки). Падежни наставак, у сватри наша падежа, *-ије*, можемо наћи у пунктовима 157 (Штековци, C, Гламоч) и 160 (Ресановци, C, Б. Грахово).

10. Од именице *коњ* дати су подаци за сватри ова падежа (питања број 883, 884, 885). Понуђени подаци говоре нам да су на читавом испитиваном подручју најфреквентнији наставци *-има* и *-ма*, а да су најчешћа одступања у пунктовима између 130 и 140. Ту налазимо падежне наставке: *-им*, *-ин*, *-мам*, *-мом*, *-иман*.

11. Облички наставак *-и*, у Ипл и Лпл, може се јавити у пунктовима 220 и 223 (то су: Изачић, M, Бихаћ и Бужим, M, Босанска Крупа), уз то наставак *-и* у Ипл имамо из пунктова 159 — Лука, X, Б. Грахово, 164 — Подрашница, C, Мркоњић-Град, 203 — Мелина, C, Бањалука, 224, Мала Кладуша, M, Велика Кладуша. У Лпл наставак *-и* имамо још из пунктова: 123 — Д. Махала, X, Орашје и 216 — Орашац, M, Бихаћ. Јасно, падежни наставак *-и* у овим говорима одговара наставку *-ије* у ијекавским говорима <ѣх.

²² Исп. о томе код мене: *Икавскоштакавски говори Западне Херцеговине*, стр. 121—129.

12. Материјал нуди и неколико потврда са падежним наставком *-ā* у сватри ова падежа (за Дпл из пункта 183: *коња*; за Ипл из пунктова 19, 56, 190 и 201 — *вдлбвā*, а из пунктова 88, 200, 213 — *нождвā/нождвē* из п. 123 *коња* у Лпл). Сви примјери носе прозодијске особине Гпл, значи, није омашка. Питање је само да ли је добијени одговор слика говорне стварности. Ако јесте, поријекло те појаве може бити везано за исте узрочнике као и у говорима зетскога или косовскоресавског говорног типа — по двојинском обрасцу.

13. У вези са дистрибуцијом падежних наставака у дативу, инструменталу и локативу множине указујем на мишљење проф. Белића изнесено у књизи *О двојини у словенским језицима* гдје се констатује да се сви штокавски говори, осим косовскоресавског, могу подијелити „на две групе: на оне у којима је у дат. и INSTR. множ. преовладао код именица наст. *-ма* (као у косовско-ресавском говору, А.П.) и на оне у којима имамо само изједначавање тих двају падежа са различним наставцима (само *-м*, *-ма*: *-м*, *-ма*: *-и* и сл.). У прву групу иде шумадиско-сремски, Вуков херцеговачки, бокељски, црногорски говори и говори у југоисточном делу Босне и Херцеговине... у другу групу иду говори западно од наведених по Славонији, Босни, Херцеговини и говори средње и северне Далмације. По Хрватској има штокавских говора оба типа²³. П. Ивић ово просторно одређује као: исток и југ, прва скупина — и: запад-сјевер — друга скупина²⁴.

Наш материјал упућује на закључак да ова три множинска падежа имају, по правилу, изједначене облике и наставке *-има/-ма* у ије-шта говорима херцеговачког типа. То су пунктови од 1 до 50, а ту спадају подручја општина: Требиње, Билећа, Љубиње, Невесиње, Гацко као и ијекавски говори о. Чапљина, Мостар и Столац; дакле, ије-шта говори данашње Херцеговине. Ту, затим, долазе говори општина: Калиновик, Фоча, Горажде. Изузеци од овога на тим подручјима су мали (уп. Ипл од во — *воловим* у п. 31 — Пресјека, Невесиње, М; 35 — Брод, Коњиц, С; 38 — Белијаш, Трново, М, као и: *волим* п. 159 — Лука, Б. Грахово, Х, или: *ножесвим* п. 31, Пресјека, Невесиње, М). То вриједи и за именице женскога рода (уп. *женам* Дпл у п. 10, Требимља, Требиње, Х. Ту налазимо и: *рукам* Ипл., *женам* Ипл и Лпл, *гредам*, *планинам* Лпл). Као што примјери показују, у питању су рјеђи изузеци који могу бити и некакав нанос са стране, али није искључена ни њихова архаичност. Истина је да су и Хрвати у овоме дијелу Херцеговине, источно и јужно од Неретве, ијекавци-штакавци.

Ијекавскоштакавски говори који се налазе западно од Неретве и Босне, а то су сви ијекавски пунктови који се налазе између бројева 150 (Јакир, Гламоч) и 217 (Лохово, Бихаћ) имају више архаизама. Код ијекаваца тих крајева имамо наставак *-ом* у Дпл, *-ије* у Лпл, одатле и Ипл па

²³ А. Белић *О двојини*, стр. 120.

²⁴ П. Ивић *О говору Галипољских Срба*, СДЗб књ. XII, Београд 1957, стр. 166.

и Дпл, а јавиће се и још понеки стари падежни наставак. То би говорило да су ови ијекавци напустили своје матично тле прије једначења ових трију падежа и уопштавања једнога обличког наставка за сватри та падежа. У сваком случају постојање наставка *-ом* у Дпл именица м.р. јасно говори да ту још није био уопштен двојински образац идентичности датива и инструментала. Сасвим разумљиво, ту нису били створени ни услови за прикључивање њима локатива множине. И-шћа говори, у чијем су се сусједству нашли ови ијекавци, ту су имали свој властити пут развитка и ова два говорна идиома (ије-шта и и-шћа) нису се међусобно прожимала и утицала на граматички развитак²⁵.

14. Ако бисмо пошли од морфолошке слике коју нам пружају подаци прикупљени, према упитницима, за бе-ха дијалекатски комплекс, могли бисмо закључити да највише неслагања са нашим језичким стандардом налазимо у зони која се налази у ареалу између пунктова 130 и 160, а то су подручја која припадају општинама: Љубушки, Дувно, Прозор, Ливно, Г. Вакуф, Бугојно, Травник, Јајце — осим Љубушког и једног дијела Дувна, то су све и-шћа говори. Ова зона и-шћа говора има више архаизама него западнобосанска и-шћа зона која обухвата подручје Б. Дубице, Б. Крупе, В. Кладуше, Б. Петровца, Б. Новог и Бихаћа. Та говорна зона данас најчешће има уопштене падежне наставке *-има* и *-ма*²⁶.

15. Наш материјал могао би пружити и слику о „борби“ старих и нових облика датива, инструментала и локатива множине. И не само на подручју бе-ха говора. Наиме, ако мало пажљивије погледамо у коме односу стоје поједини од ових облика од именица које имају већу честоту употребе и исти облици именица са мањом честотом, доћи ћемо до закључка да именице са већом честотом имају знатно мање одступања од нашега језичког стандарда од оних именица са мањом честотом. Тако, на примјер, ако узмемо Дпл од *коњ* и *голуб*, Ипл од *син* и *брк*, Лпл од *коњ* и *нокат* (полазимо од примјера које нам нуди наша грађа) — полази се од облика са *-ма* и облика са неким другим наставком - долази се до закључка да ти облици именица *коњ* и *син* знају за мањи број одступања од језичког стандарда него исти облици именица *голуб*, *нокат* и *брк*. Ово питање, питање хронологије језичких иновација — како у фонетици, тако и у акцентуацији и морфологији — има општији карактер и о њему би се могло посебно говорити. Чињеница је да новији облици побјеђују, али је чињеница и да се старији облици грчевито боре за опстанак. Када су у питању наши облици — датив, инструментал и локатив множине —

²⁵ В. код мене *Икавскошћакавски говори Западне Босне*, БХДЗБ, књ. I, Сарајево 1975, стр 47, 56—58.

²⁶ В. о томе код мене: *Икавскошћакавски говори...* књ. II. БХДЗБ III, Сарајево 1982, за слив ријеке Лашве исп. код Наиле Ваљевац: *Говор Лашве* (докторска дисертација, рукопис) стр. 224—336. Ту се констатује да у говору Лашве имамо претежно изједначене падежне наставке у дативу, инструменталу и локативу множине. То су *-има*, *-ма* за м. и ср. род. Рјеђе се јављају наставци: *-им* за м. и ср. род: *са сватовим, ниш докурим; по леђим, на мистим*; односно: *носи сенџам, реци женам, по барам, с овцам*.

именица свих родова и свих деклинационих врста, сигурно је да облици на *-ма*, које прихвата и наш језички стандард, ту побјеђују. Да није било ових бурних догађаја, који су и у језичке токове унијели промјене, поготово у нашу дијалекатску слику, највјероватније је да будуће генерације не би имале на располагању оволико одступања од стандардне норме. Процеси уједначавања свих тих облика, и по обрасцу стандардног језика, и ту би добили на своме интензитету.

ПОПИС ПУНКТОВА^{*}
ЗА ПРОЈЕКАТ „БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИ
ДИЈАЛЕКАТСКИ КОМПЛЕКС...“

Бројчана ознака пункта	Назив пункта	Смјештај	Национална припадност
1	Граб-Зупци	Требиње	С
2	Главска	Требиње	С
3	Арсланагића Мост	Требиње	М
4	Ластава	Требиње	М
5	Укшићи-Љубомир	Требиње	С
6	Плана	Билећа	С
7	Ораховица	Билећа	М
8	Крушевица	Љубиње	С
9	Седлари	Требиње	С
10	Требимља	Требиње	Х
11	Градац	Чапљина	Х
12	Поткула	Чапљина	С
13	Битуња	Столац	М
14	Вишићи	Чапљина	М
15	Локве	Столац	М
16	Ходово	Столац	Х
17	Буна	Мостар	Х
18	Ортијеш	Мостар	С
19	Кружањ	Мостар	М
20	Оцак	Невесинје	М
21	Залом	Невесинје	С
22	Крушчица	Калиновник	С
23	Зуровићи	Гацко	М
24	Кула	Гацко	М
25	Јасеник	Гацко	С

* Називи пунктова у овом попису преузети су са географских карата, а то значи да постоји могућност да су неки од њих наведени можда и погрешно, што ће се, свакако, утврдити приликом њихове обраде.

На овим картама не исказује се, национална припадност испитаника. Кога и то интересује, то може сазнати са овог списка (С=Србин, М=Муслиман, Х=Хрват).

Бројчана ознака пункта	Назив пункта	Смјештај	Национална припадност
26	Попов Мост	Фоча	М
27	Завајт	Фоча	С
28	Ратај	Фоча	М
29	Влаховље	Калиновник	С
30	Г. Љута	Калиновник	М
31	Пресјека	Невесње	М
32	Приграђани	Мостар	М
33	Луг	Јабланица	М
34	Сељани	Коњиц	С
35	Брод	Коњиц	С
36	Чуковићи	Трново	М
37	Ледићи	Трново	С
38	Делијаш	Трново	М
39	Подграђе	Фоча	С
40	Софићи	Горажде	М
41	Сопотница	Горажде	С
42	Слатина	Чајниче	М
43	Бјелушине	Рудо	С
44	Бијела	Вишеград	С
45	Вишеград (чаршија)	Вишеград	М
46	Црни Врх	Вишеград	М
47	Пљешевница	Рогатица	С
48	Жепа	Рогатица	М
49	Селишта	Соколац	С
50	Новоселци	Соколац	С
51	Мокро	Сарајево	С
52	Шалибеговићи	Соколац	М
53	Бјелаве	Сарајево	М
54	Клек	Сарајево	С
55	Угорско	Сарајево	М
56	Тарчин До	Сарајево	Х
57	Биоча	Илијаш	С
58	Блажуј	Хацићи	Х
59	Локве	Хацићи	М
60	Мартинићи	Крешево	С

Бројчана ознака пункта	Назив пункта	Смјештај	Национална припадност
61	Крешево	Крешево	X
62	Дрежевица	Крешево	X
63	Цанићи	Коњиц	M
64	Турковићи	Фојница	X
65	Датићи	Фојница	X
67	Кисељак—Тушнићи	Сарајево	M
68	Уворићи	Високо	M
69	Кривајићи	Олово	C
70	Драгоради	Олово	M
71	Д. Дрецељ	Олово	C
72	Мало Поље	Хан-Пијесак	C
73	Сребреница (чаршија)	Сребреница	M
74	Жлијебац	Братунац	C
75	Глогова	Братунац	M
76	Врточе	Власеница	C
77	Друм	Власеница	M
78	Врела	Шеховићи	C
79	Крижевци	Калесија	M
80	Миљановци	Калесија	M
81	Тарево	Кладањ	M
82	Кладањ (чаршија)	Кладањ	M
83	Миланковићи	Олово	M
84	Репник	Бановићи	M
85	Возућа	Завидовићи	C
86	Вијака	Вареш	X
87	Вареш—Забрежје	Вареш	X
88	Славин	Вареш	C
89	Бјелавићи	Какањ	X
90	Сопотница	Какањ	M
91	Вукановићи	Какањ	X
92	Брњиц	Какањ	M
93	Бусељи	Бусовача	X
94	Балићи	Н. Травник	X
95	Граховчићи	Травник	X
96	Гладовићи	Зеница	M

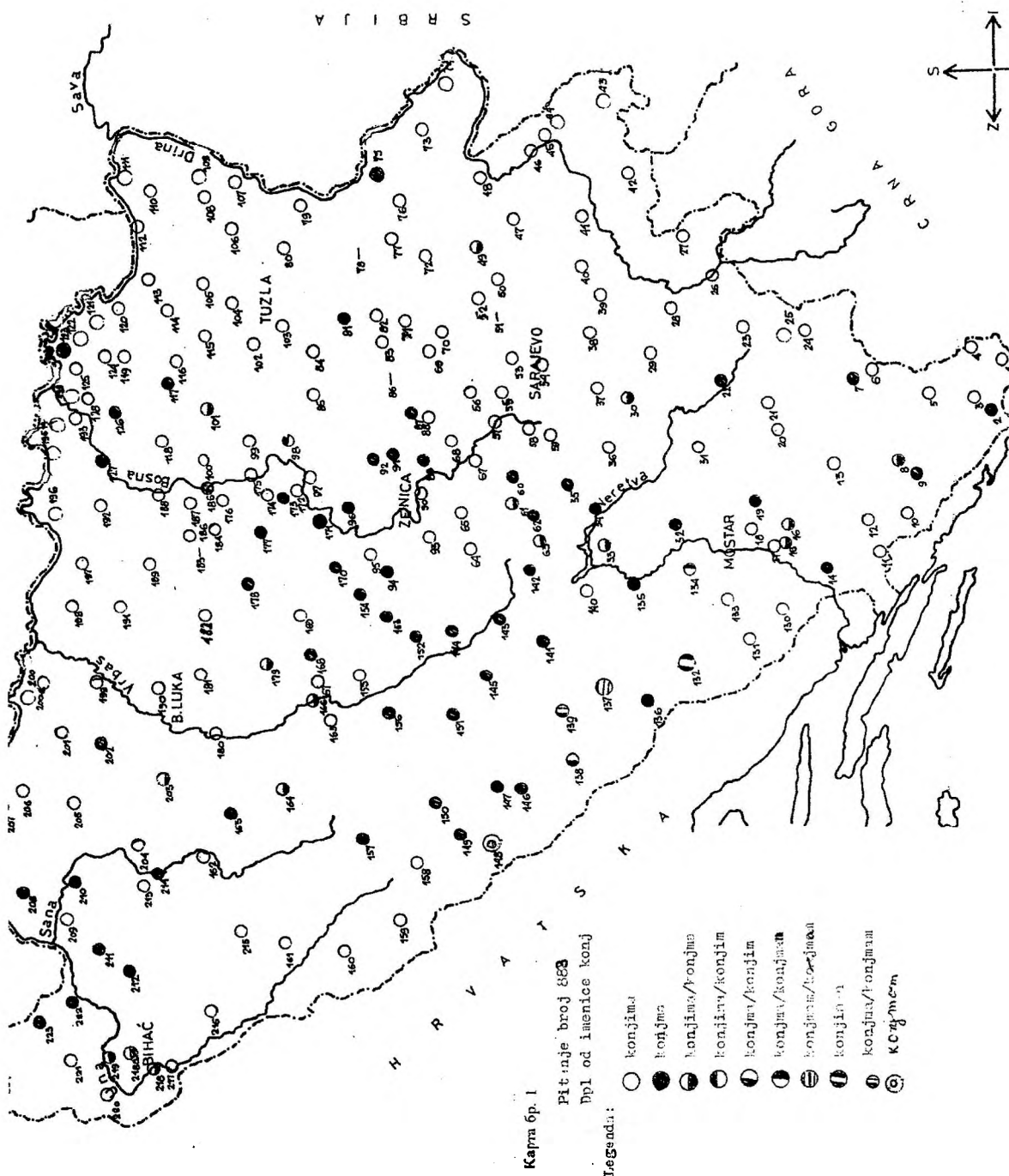
Бројчана ознака пункта	Назив пункта	Смјештај	Национална припадност
97	Ловница	Завидовићи	Х
98	Перовићи	Завидовићи	М
99	Д. Раковац	Маглај	С
100	Осојница	Маглај	С
101	Какмуж	Грачаница	С
102	Деветак	Лукавац	М
103	Бреза	Тузла	Х
104	Докањ	Тузла	Х
105	Пипери	Лопаре	С
106	Прибој	Лопаре	С
107	Д. Локањ	Калесија	С
108	Тсочак	Угљевик	М
109	Јања	Бијељина	М
110	Д. Чађевица	Бијељина	С
111	Д. Бродац	Бијељина	С
112	Брезово Поље	Брчко	М
113	Боделиште	Брчко	Х
114	Маоча	Брчко	М
115	Потпет	Сребреник	М
116	Шпоница	Тузла	М
117	Доборовци	Грачаница	М
118	Лукавица	Грачаница	М
119	Д. Мионница	Градачац	М
120	Д. Вукшић	Брчко	Х
121	Вучилац	Брчко	С
122	Орашје	Орашје	М
123	Д. Махала	Орашје	Х
124	Трамошница	Градачац	Х
125	Г. Слатина	Б. Шамац	С
126	Толиса	Градачац	С
127	Копривна	Модрича	С
128	Гаревац	Модрича	Х
129	Писари	Б. Шамац	С
130	Студенци	Љубушки	Х
131	Витина	Љубушки	М

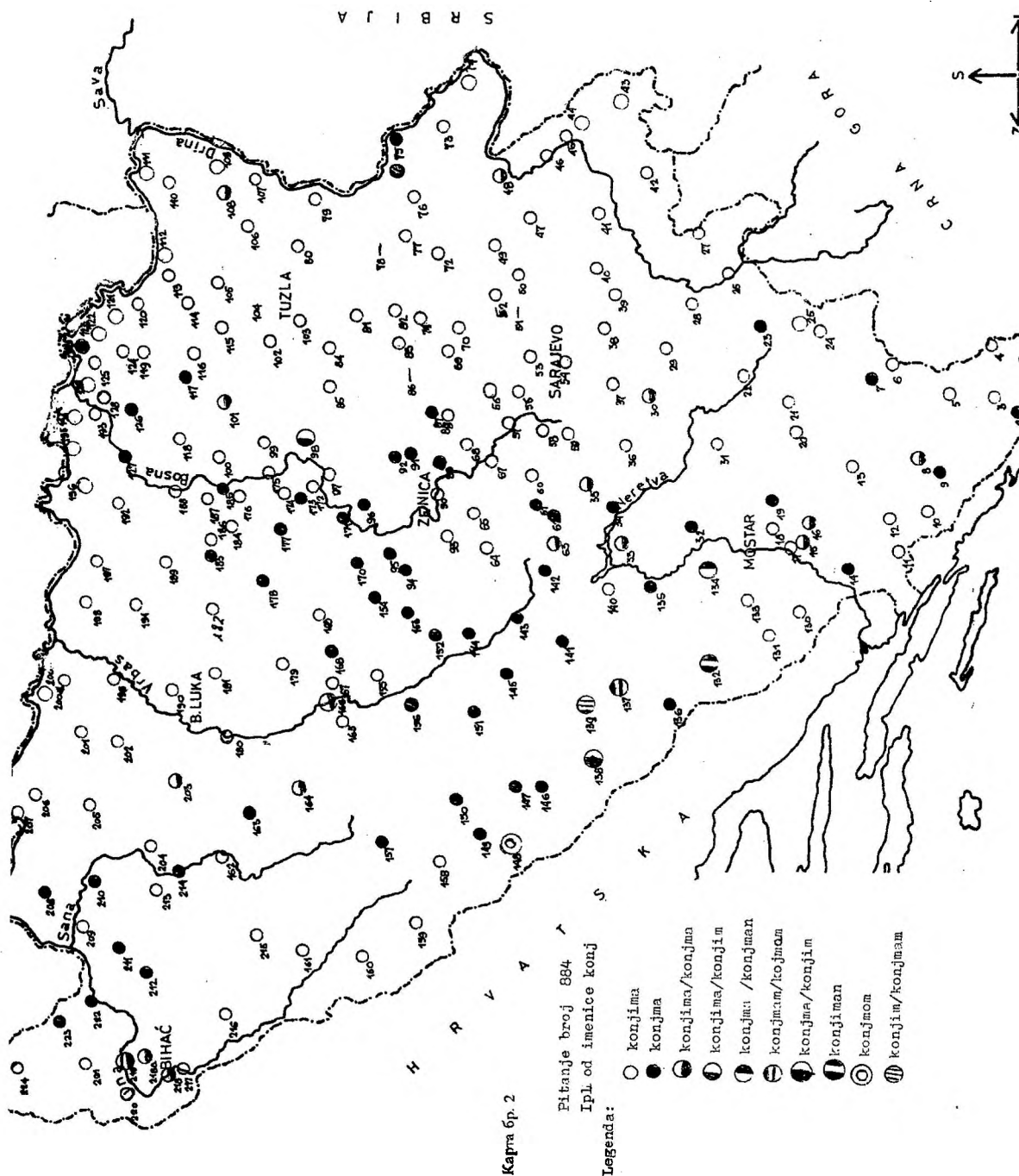
Бројчана ознака пункта	Назив пункта	Смјештај	Национална припадност
132	Грудс	Љубушки	X
133	Биоград	Липштица	X
134	Горанци	Мостар	X
135	Дрежница	Мостар	M
136	Читлук	Посуђе	X
137	Конгора	Дувно	X
138	Присоје	Дувно	X
139	Ведашић	Дувно	X
140	Дољани	Јабланица	X
141	Прослап	Прозор	X
142	Хере	Прозор	X
143	Вагањац	Г. Вакуф	M
144	Оцак Горњи	Бугојно	X
145	Вуковско	Купрес	C
146	Губер	Ливно	X
147	Каблић	Ливно	X
148	Д. Рујани	Ливно	X
149	Бојмунте	Ливањско поље	C
150	Јакир	Гламоч	C
151	Злосела	Купрес	X
152	Дрветине	Бугојно	M
153	Пећине	Травник	X
154	Пакларево	Травник	X
155	Винац	Јајце	M
156	Стројице	Шипово	C
157	Штековци	Гламоч	C
158	Нуглашица	Б. Грахово	C
159	Лука	Б. Грахово	X
160	Ресановци	Б. Грахово	C
161	Бастаси	Дрвар	C
162	Хрипавци	Кључ	M
163	Д. Ратково	Кључ	C
164	Подрашница	Мркоњић-Град	C
165	Перућница	Јајце	C
166	Пшеник	Јајце	M

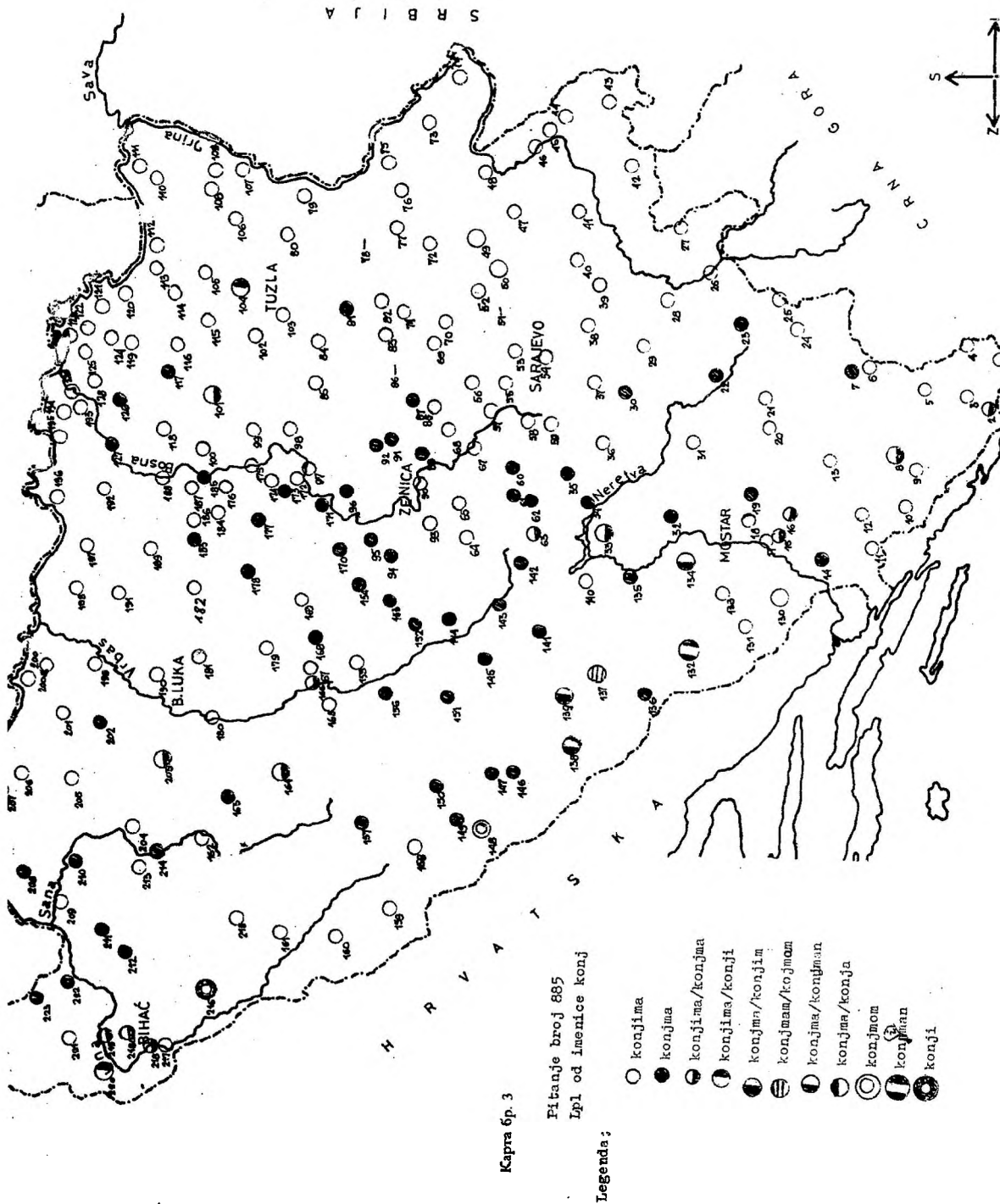
Бројчана ознака пункта	Назив пункта	Смјештај	Национална припадност
167	Дивичани	Јајце	X
168	Добрећићи	Јајце	X
169	Имљани	Скендер-Вакуф	C
170	Глуха Буковица	Травник	M
171	Топчић-Поље	Зеница	M
172	Жепче	Жепче	M
173	Лупоглав	Жепче	X
174	Н. Шехер	Маглај	M
175	Мисурићи	Маглај	M
176	Добро Поље	Тешањ	M
177	Комушина	Теслић	X
178	Очауш	Теслић	C
179	Скендер-Вакуф (чаршија)		M
180	Крупа на Врбасу	Бања Лука	C
181	Побрђе	Котор-Варош	X
182	Ср. Шњеготина	Бања Лука	C
183	Укриница	Теслић	C
184	Рајшева	Теслић	M
185	Медаково	Тешањ	M
186	Бобаре	Тешањ	M
187	Сивша	Тешањ	X
188	В. Буковица	Добој	C
189	Поповићи	Прњавор	C
190	Врбања	Бања Лука	M
191	Лишња	Прњавор	M
192	Модран	Дервента	X
193	Јакеш	Модрича	M
194	Нови Град	Озак	C
195	Доњи Свилај	Озак	X
196	Г. Колибе	Босански Брод	M
197	Г. Смртићи	Прњавор	C
198	Срђевићи	Србац	C
199	Маховљани—Лакташи	Бања Лука	C
200	Г. Долнина	Босанска Градишка	X
200a	Мусл. Дубраве	Босанска Градишка	M

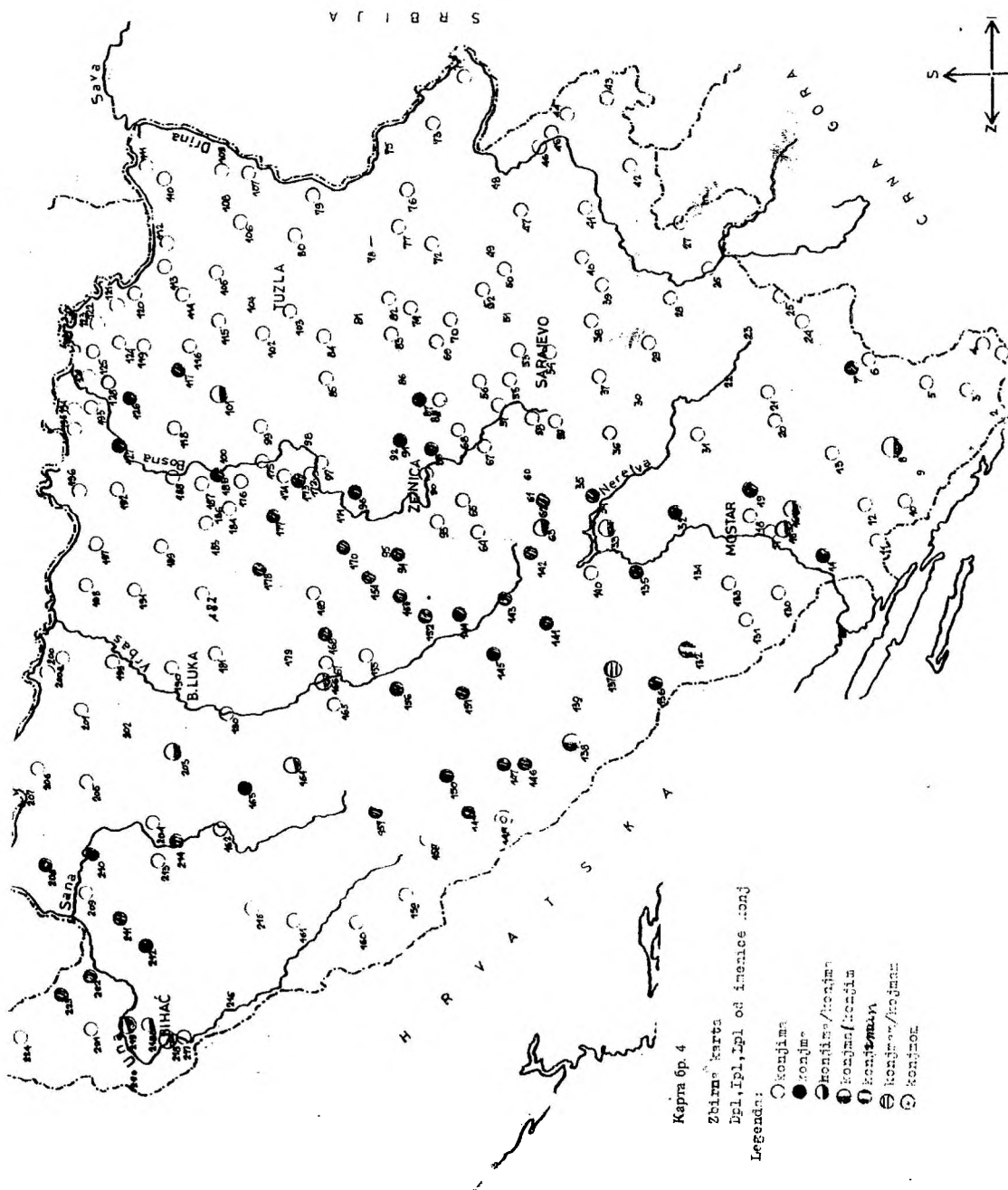
Бројчана ознака пункта	Назив пункта	Смјештај	Национална припадност
201	Грбавци	Босанска Градишка	С
202	Ивањска	Бања Лука	Х
203	Мелина	Бања Лука	С
204	Трнава	Сански Мост	М
205	Козарац	Приједор	М
206	Горње Срефлије	Босанска Дубица	С
207	Босанска Дубица	Босанска Дубица	М
208	Прусци	Босански Нови	С
209	Сухача	Босански Нови	М
210	Шурковац	Приједор	Х
211	М. Дубовник	Босанска Крупа	С
212	Српска Јасеница	Босанска Крупа	С
213	Г. Каменград	Сански Мост	М
214	Дабар	Сански Мост	С
215	Крња Јела	Босански Петровац	С
216	Орашац	Бихаћ	М
217	Лохово	Бихаћ	С
218	Добреница	Бихаћ	Х
218а	Бихаћ (чаршија)	Бихаћ	М
219	Спахићи	Бихаћ	М
220	Изачић	Бихаћ	М
221	Ћоралићи	Цазин	М
222	Језерски	Босанска Крупа	М
223	Бужим	Босанска Крупа	М
224	Мала Клауша	Велика Кладуша	М

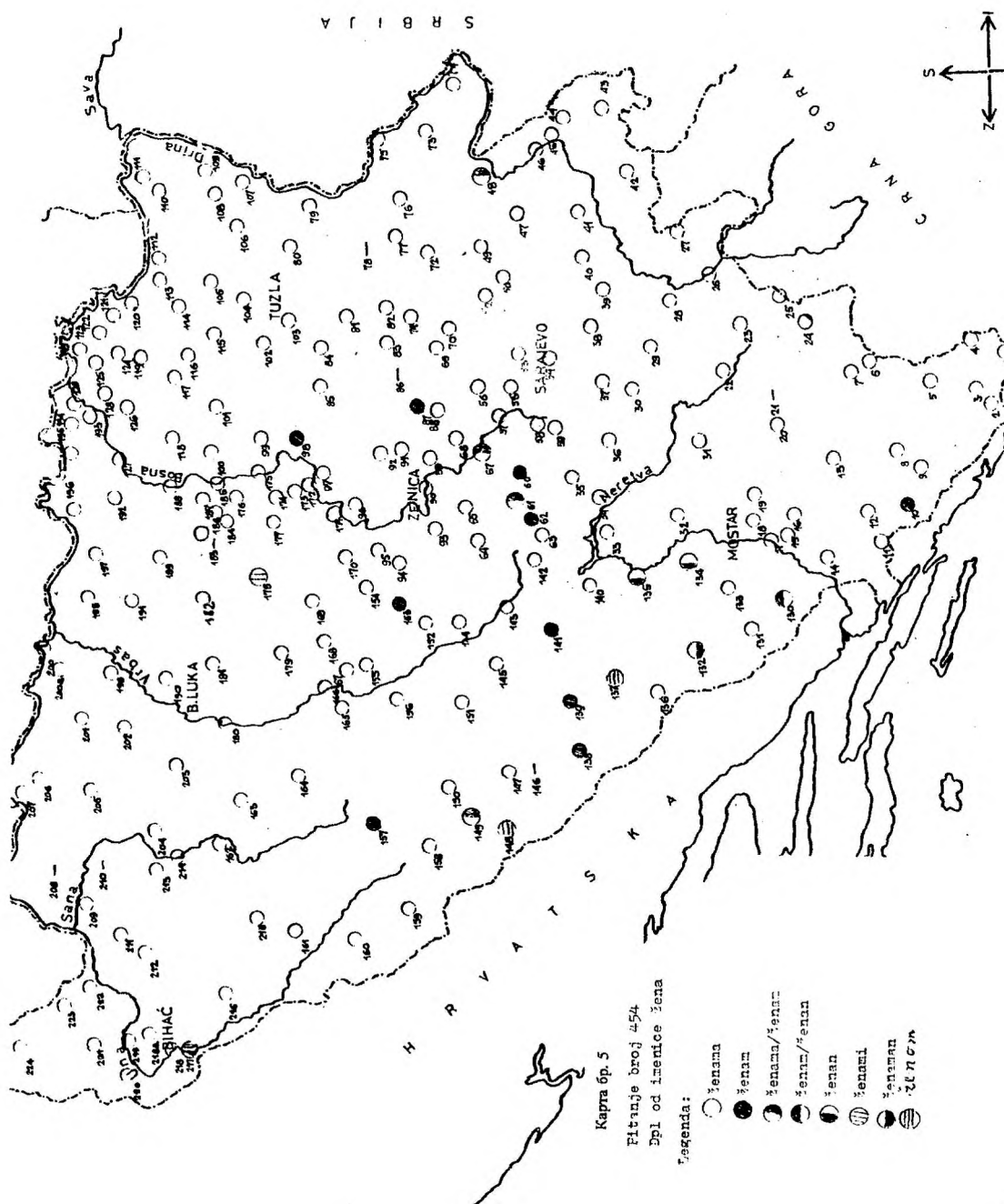
Напомена: Омашком је на карти пунктова број 66 испуштен, па је и у овом попису тај број остао без пункта, али су зато - опет омашком - на карти унесени пунктови 200а и 218а, који су и у попису задржани. Према томе, укупан број пунктова означених на карти и у овом попису јесте 225.

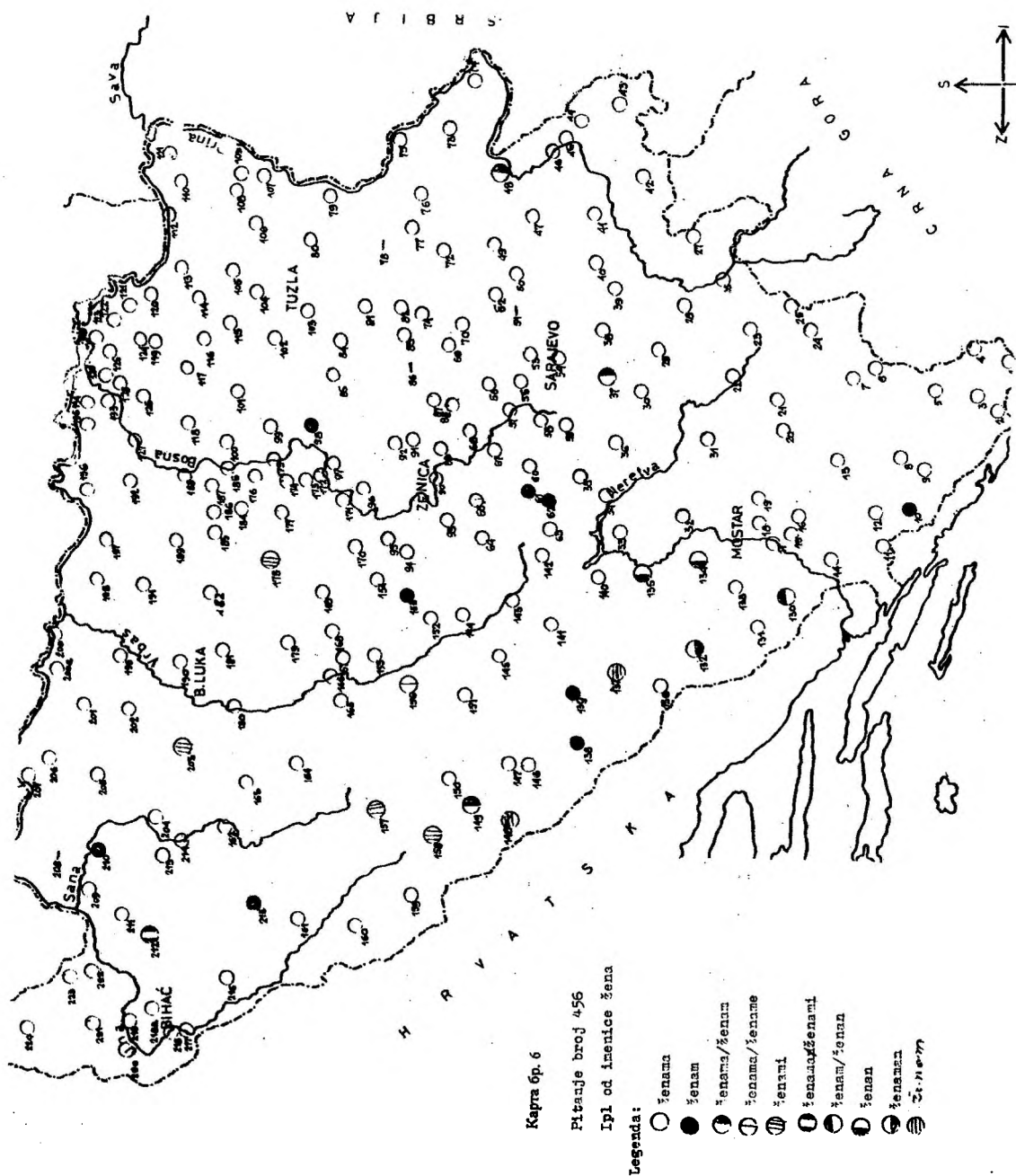

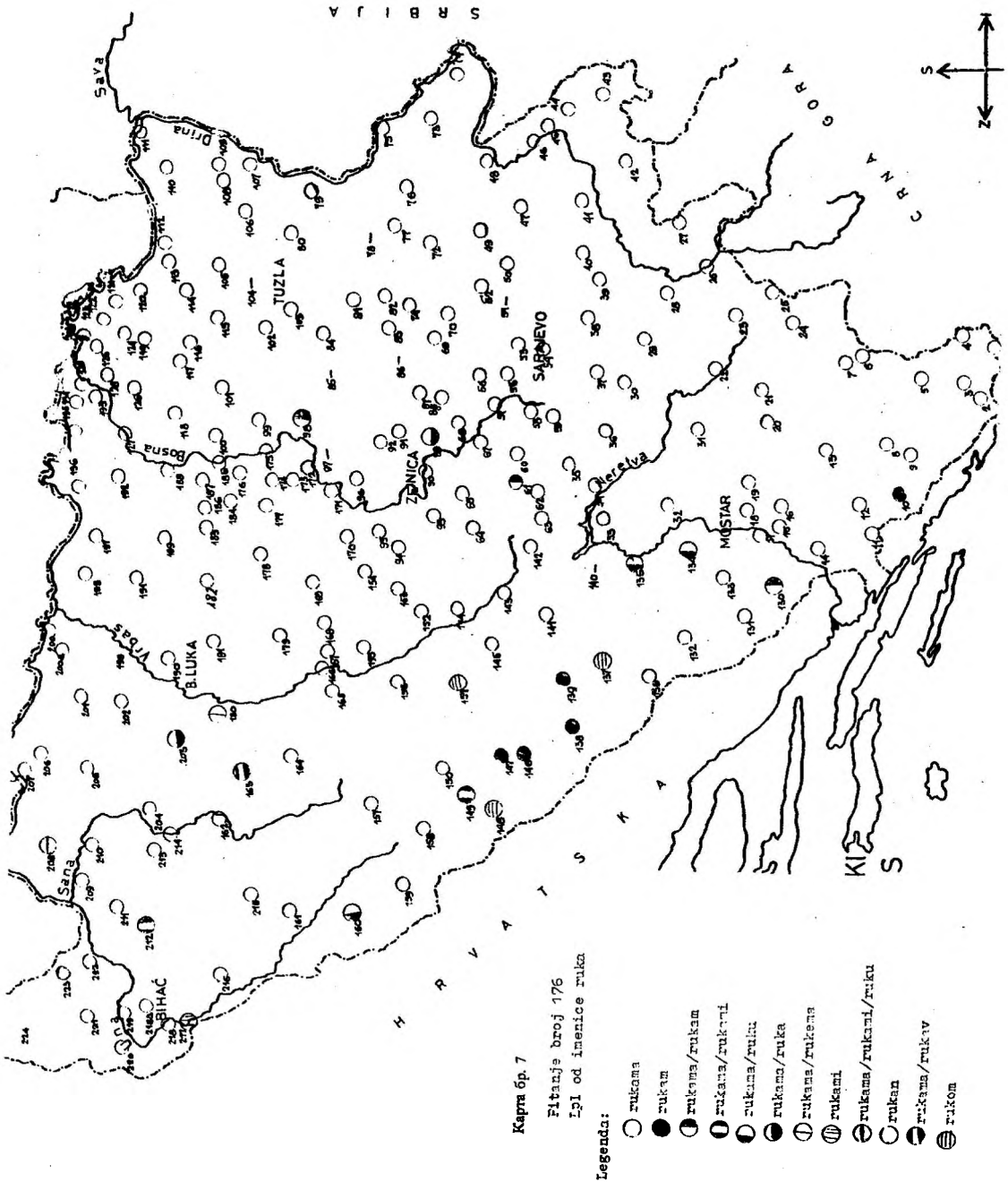

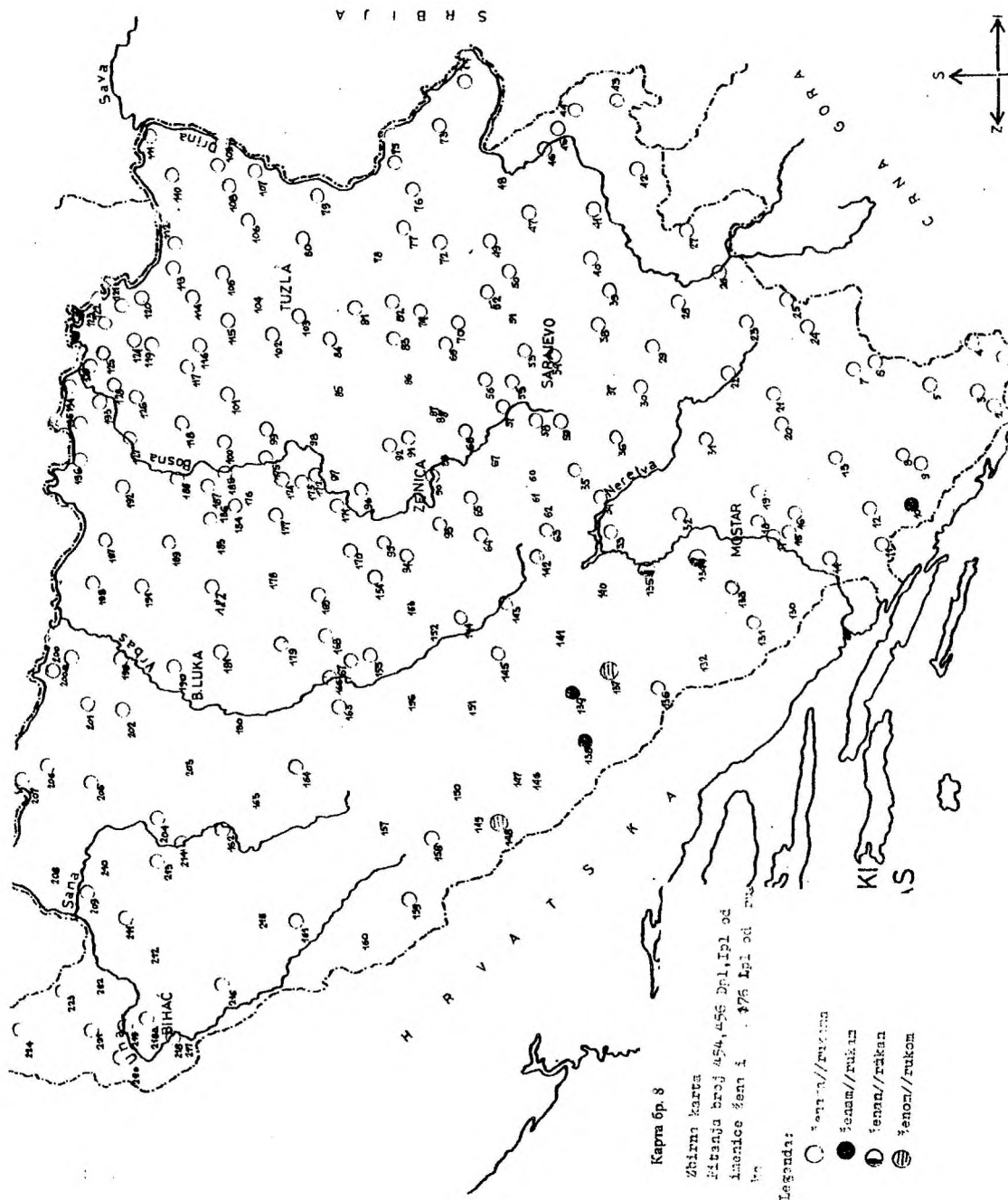

Резюме

Асим Пецо

**ИЗ ДЕКЛИНАЦИОННОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ
БОСНИЙСКО-ГЕРЦЕГОВИНСКИХ ГОВОРОВ
(ДАТЕЛЬНОГО, ТВОРИТЕЛЬНОГО И ПРЕДЛОЖНОГО
МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА)**

На основании всего собранного материала, относящегося к комплексу боснийско-герцеговинских говоров, в статье дан обзор форм дательного, творительного и предложного падежей множественного числа. Основной характеристикой этих форм является синкретизм и окончания *-има*, *-ма*. Кроме этих падежных окончаний существуют и другие: или окончания данных падежей из более древних периодов развития сербскохорватского языка, или новообразованные окончания. Все эти падежные окончания встречаются при образовании всех рассматриваемых падежей. Западногерцеговинские *и-шта* говоры и западнобоснийские *ије-шта* говоры являются самыми отличительными в отношении данных трех форм множественного числа. Это объясняется влиянием далматинских говоров на *и-шта* говоры Западной Герцеговины и петрификацией личных форм, после прекращения пространственной связи с матричным говором, в западнбоснийских *ије-шта* говорах.

Милка Ивић
(Београд)

ПЛАВА БОЈА КАО ЛИНГВИСТИЧКИ ПРОБЛЕМ

Кад је о плавој боји реч, наука се суочава са два питања која су досада остајала без одговара: (1) због чега многи језици немају назив за 'плаво', а кад га у једном развојном периоду и стекну, лако га потом искључе из употребе и (2) како објаснити зачуђујући феномен да говорни представници српског језика за плаву капу и жућкасту косу кажу исто: *плава је?* На оба та питања аутор даје свој одговор, узимајући у обзир, с једне стране, културно-психолошке околности које су од вајкада у свету одређивале став људи према плавој боји, а с друге давнашње денотативно и конотативно значење израза *плав*, судбину коју су у српском језику доживели из прасловенског наслеђени изрази за 'плаво' и принципе по којима се у (стандардном) српском устројава микросистем лексичких јединица за разврставање људи по боји.

Захваљујући на првом месту извештајима антрополога, мисионара и разних других људи који су неким својим послом похађали различите земље света,¹ а затим, и нарочито, подацима изложеним у знаменитој студији Берлина и Кеја о основним називима боја, њиховој универзалности и еволуцији (Berlin/Kay 1969), наука је већ поддавно упозната са следећом чињеницом (мада још никако да јој знаће довољно уверљиво објашњење): многи језици немају посебног назива за плаву боју (него истом речју именују 'плаво' и 'жуто'² или 'плаво' и 'зелено'³, понекад чак све три боје заједно)⁴, а ако га у једном

¹ „Anthropologists, missionaries, and travelers have noted that some languages lack a word for blue and pink“ — Lehrer 1974, 152.

² Жуто и плаво, црвено и зелено — то су својеврсни хроматски опозити које наша перцепција повезује као такве у одговарајуће парове. О нашем подсвесном нотирању те међусобне повезаности опозиционих парњака сведочи на свој начин *tritanopia* — болест која се манифестује у неразликовању жутог од плавог, односно зеленог од црвеног, тако да поједини научници, не без разлога, помишљају на то да би карактеристична ситуација у неким језицима на плану исказивања ових боја могла имати физиолошку подлогу — McNeill 1972, 30.

³ Зелено и плаво, упозоравају научници, лако се симултано перципирају, што, међутим, никад није случај са жутим и плавим; отуда је могуће рећи *зеленкасто плаво* или *плавичасто зелено*, а није **жућкасто плаво* или **плавичасто жуто* („... green and blue may be perceived simultaneously (in what we call *greenish-blues* or *bluish-greens*) ...“; „there is no such thing as a simultaneous perception of green and red, nor of blue and yellow. Perceptually, there are no yellowish-blues or bluish-yellows“ — Kay/McDaniel 1978, 620).

⁴ Оно прво карактеристично је, на пример, за аину, језик којим говори староседелачки народ Јапана истога имена (McNeill 1972, 30) и за поједине домородачке језике Аустралије, По-

периоду свога развоја и имају, лако га потом изгубе⁵, наставши му zgodnu замену било у некој речи из сопственог вокабулара⁶, било у одговарајућем термину туђега језика⁷. Берлин и Кеј (н. д.), који су покушали да утврде редослед по којем се устројавају називи боја, уочили су да 'плаво' стоји у том погледу на незавидној висини — припада му скромно пето место (уколико језик има само две посебне речи за боје, ради се увек о именовању, 'црног' и 'белог', а ако их је три, трећа реч обавезно „покрива“ собом 'црвено'; потом се издева име 'жутом' и 'зеленом', односно 'зеленом' и 'жутом' — ту редослед уме да варира, док именовање 'плавог' редовно долази у обзир тек пошто је све оно претходно „намирено“). Мада се касније показало да ова хипотеза о еволуцији „основних боја“, која 'плаво' (и неке друге хроматске вредности) рангира доста ниско, није баш у потпуности потврђена затеченим стањем (будући да има језика који одступају од изложеног правила⁸), ипак у огромном броју случајева ствари стоје управо онако како су их Берлин и Кеј описали; за 'плаво' се свакако не може рећи да оличава ону хроматску датост којој људи обично журе да изнађу посебно име.

Изгледа да је праиндоевропском посебан назив за плаву боју био ускраћен — наука није успела да се осведочи о његовом постојању (Herne 1954, 97), док се за прасловенски зна да су у њему постојала два придева, *sinī* i *modrū*, чији нам међусобни значењски однос није довољно јасан⁹, а који су потом у неким деловима словенског језичког света коришћени као лексичке ознаке за 'плаво'. Данас с тим придевским одредбама ствари стоје овако: неки језици једну или другу од

линезије и Америке (Hickerson 1971, 269), оно друго за келтску групу језика („Modern Welsh ... uses the word *glas* to refer to grass and other growing things, though *glas* otherwise translates English *blue*“ — Palmer 1977, 75—76; „Les Bretons et les Gallois n'ont qu'un seul mot, *glas*, qui recouvre les zones françaises du bleu et du vert, sans préjudice du gris“ — Martinet 1986, 257), док ово треће илуструје случај забележен као својствен „првобитном јапанском“ („the primitive Japanese“ — Kunihito 1970, 328); јапански аутори, наиме, напомињу како је јапански у заосталијим фазама свога развоја истом речју *awo* исказивао и плаво, и жуто, и зелено — Kunihito, н. м.).

⁵ Израз *caeruleus*, на пример, који је у класичном латинском служило именовању плаве боје, изгубио је ту називну функцију у данима позног латинитета — Kristol 1980, 138.

⁶ Пољски је, на пример, накнадно (у XVIII веку) дефинитивно увео (такође домаћи) придев *niefieśki* у улогу лексичке ознаке плавог, а дотле се служило својом верзијом прасловенске речи *modrū* (која је до данас сачувана још само у неким устаљеним изразима, пре свега у синтагми *modre oczy*) — Herne 1954, 85.

⁷ Романски народи, које је позни латинитет оставио без посебног назива за плаво, преузели су за себе оно што је као одговарајуће лексичко решење постојало код Германа — израз *bleu* је француска адаптација германског *blao* (више о томе Marcu 1965, 287).

⁸ „Неопходимо све же признати, што в настоящее время существуют языки „синей“ (и иных) направленностей (финский, киргизский и проч.), что противоречит общепринятой концепции последовательного развития и возникновения слов-цветообозначений“ — Михайлова 1993, 27.

⁹ „Vielleicht ist *modrū* im Urslav. die allgemeine Bezeichnung gewesen, während *sinī* eine spezielle Nuance („blau hinter der Haut“) bezeichnet hat. Dies ist aber nicht zu beweisen“ — Herne 1954, 97 [поред је мој — М. И.].

њих уопште не употребљавају (израз *modrŭ*, на пример, није пустио никаквог корена у источнословенским језицима, док је чешки, рецимо, својим придевом *sinŭ* једно време исказивао само боју модрице, па га после потпуно искључио из употребе¹⁰), негде је једна, односно друга од тих одредби коначно усвојена као општи назив за 'плаво' (тако у бугарском *син*, а у чешком *modrŭ*) или бар за тамније 'плаво' (случај руског *синий*), док се треће решење, чију егземплификацију пружају факта стандарног српског језика, састоји у томе да лексичко-морфолошки продужеци облика *sinŭ* i *modrŭ* још увек, додуше, постоје, али у сасвим специфичној, маргинализованој употреби.

Да би се разумела целокупна српска ситуација у вези с исказивањем плаве боје (која, ваља нам одмах истаћи, привлачи посебну пажњу светске лингвистичке јавности), потребно је, пре свега, добро уочити чињеницу да су људи од вајкада имали интензиван психолошки однос према бојама — неке волели, од других зазирали, тако да је судбина назива боја била немиповно и њиме одређена.

Представнике давнашњих цивилизација јако је плашила тама, а радовала светлост; отуда су њихова расположења у принципу била позитивнија према светлијим него ли према тамнијим колористичким нијансама, чему су својеврсни сведоци не само метафоризоване употребе назива светлог и тамног колорита у разним језицима, па и словенским¹¹, већ и та околност да ниједна религија света не повезује с тамном бојом силе добра, него силе зла (Кришна, по учењима древне Индије, у инкарнацији божанске истине има тело које је светло плаво, али чим се оваплоти као обичан смртник склон греху, додељује му се тамно плава или црна боја¹²; по веровању хришћана, анђели зраче светлином, док таман колорит доликује демонским створовима; итд.).

Позитиван/негативан однос према одређеној боји јавља се, осим тога, и као непосредна последица позитивног/негативног расположења према оној појави којој је дата боја карактеристичан распознајни знак. Зна се, на пример, да су се антички Грци грозили тамно плавог — те карактеристичне боје оних одвратних мува које слећу на стрвине; свом митском демону Еуриномосу, за кога су веровали да прождире тела умрлих, приписивали су тај мрски им загасито плави колорит (Dürbeck 1977, 241, нап. 553). Ни они, а ни многи други стари народи, нису волели плавичасту боју мора, реке, вира или језера не зато што су је сматрали

¹⁰ Herne 1954, 83.

¹¹ Констатирујући да „роль противопоставления *белый* – *черный* и его вариантов *красный* – *черный* и *золотой* – *черный* особенно отчетливо обнаруживается при исследовании балтийских и других западных славян“, Иванов и Топоров показују о каквим се детерминативним спојевима ради: „*Белый* в связи с *день*, *красный* в связи с *солнце*, *весна*, *огонь*, *черный* в связи с *ночь*, *земля*, *море*, *смерть*, *преисподняя*, *вода* и т. д.“ — Иванов/Топоров 1965, 138.

¹² „Krichna est l'incarnation de la vérité divine, son corps est azuré, mais abaissé à la condition humaine, il s'est soumis aux tentations du mal et la symbolique indienne lui consacre également le bleu foncé et le noir.“ — Portal 1837 (1957), 96.

ружном, него због тога што су од дубоке воде јако зазирали; веровали су да у њој обитавају нечисте силе¹³.

Људе је, међутим, 'плаво' ипак највише плашило због учаване везе која постоји између тог колорита и неких злих ствари које се с човеком догађају: кад се гадно удариш/кад те гадно ударе, искочи ти на кожи модрица; промрзли и тешко болесни поприме понекад сивкасто-плавичасту боју, мртваци такође...

Зато што је било на тако рђавом гласу, 'плаво' се, у заједницама које уважавају поделу на касте, увек додељивало, као распознајни знак, на ј н и ж е м друштвеном слоју — земљорадницима и занатлијама (док је за војнике било резервисано 'црвено', а за жреце 'бело')¹⁴, а било је и таквих средина где се, поводом смртног случаја, није црна, већ плава боја истицала као обележје жалости¹⁵.

Ситуација у лексикону боја појединих језика недвосмислено потврђује то мистично приписивање злокобности одређеним појавама. У античком грчком, рецимо, постојале су, између осталог, и ове две детерминативне речи: γλαυκός и κῶινεος. Семантизацију у смислу 'плавог' (прва светлог, друга тамног) оне су стекле тек накнадно; у почетку им је значење било сасвим другачије. Изразом γλαυκός упозоравано је, у Хомеровим временима, на фасцинантан, узнемиравајући утисак који остављају собом поједине појаве — на првом месту море, па блиставе очи богиње Атине и других митских божанстава, али и лав у тренутку кад га видимо спремног на убилачки скок ... (Dürbeck 1977, 171—176). Тек много позније γλαυκός почиње преузимати на себе означавање појма 'плавог', задржавајући при том по правилу и даље, бар кад је о боји воде реч, конотацију нечег узнемирујућег, злослутног¹⁶. Израз κῶινεος је, с друге стране, првобитно функционисао као својеврсни синоним називу за 'црно'¹⁷ — изразу μέλας. По мишљењу појединих стручњака, његовом је значењу била својствена конотација нечег магијског, хтоничког (Dürbeck 1977, 240, нап. 535) — избор је на њега падао кад је требало именовати колористичку ситуацију тајанственог подземног света. Додуше, у Хомеровим данима, а и једно дуже време после тих дана, њиме се указивало и на тамноћу косе, обрва,

¹³ „Синиј цвет чаше всего связан с морем, а в нем обитает нечистая сила, он символизирует место обитания злых духов“ — Јб. Раденковић 1989, 138. Тај одбојни став према води разоткрива, између осталог, и то што су, у разним античким религијама, богови који су имали неке везе с водом представљани у најзлокобнијим колористичким верзијама: у црној или тамно плавој боји — Portal 1837 (1957), 95.

¹⁴ Тако је било не само у индуској, већ такође и у авестијској и келтској културној традицији — Гамкрелдизе/Иванов 1984, 788, нап. 5.

¹⁵ „La couleur bleue ... est tenue pour mortuaire dans une grande étendue du Levant, où l'on ne porte de deuil qu'en bleu“ — Portal 1837 (1957), 100. Исти аутор наводи и тај податак да Кинези плаву боју везују за мртве, а црвену за живе („En Chine, le bleu est la couleur affectée aux morts, le rouge désigne les vivants“ — и. д., 99).

¹⁶ „Dans les représentations scéniques de la Grèce, le vert glauque ou vert de mer était, dans de certaines circonstances, une couleur sinistre“ — Portal 1837 (1957), 133.

¹⁷ Међу разним потврдама о повезаности 'плавог' и 'црног' у људској (под)свести налази се и ова лексичко-морфолошка: данашњи енглески називи за те две боје — blue и black — постали су од истог (индоевропског) корена *bhel- (Derrig 1978, 93, нап. 8).

трепавица и очију (Dürbeck 1977, 151). У даљим развојним периодима ова реч је увршћена у домаћи вокабулар боја са улогом лексичке ознаке за 'тамно плав'¹⁸. Тако се у крајњем исходу искристалисала управо онаква ситуација какву затичемо данас у стандардном руском: не постоји само једна основна реч за 'плаво' већ две; једна од њих именује светлу нијансу ове боје (у грчком γλαυκός, у руском *голубой*), а друга тамну (у грчком κυανέος, у руском *синий*).

На основу података који потичу из историјске фазе развоја словенских језика¹⁹, може се закључити да је од двеју прасловенских речи за исказивање 'плавог' — *sinī* и *modrū* — она прва првобитно, бар у неким деловима словенског језичког света, била кадра да покрије својим значењским потенцијалом управо оно што је било исказиво грчким изразима κυανέος и γλαυκός у оним далеким временима кад им још није припадала улога лексичке ознаке за 'плаво': информацију, с једне стране, о злослутној тамноћи, а с друге о узнемиравајућој светлини. И за једно и за друго обилна сведочанства пружају, пре свега, староруски писани споменици.

У тим се споменицима, од најстаријих времена²⁰, *синий* јавља као својеврстан синоним за *черный*, и то у оба смисла — било да је посредни именовање колористичке ситуације 'црн' (уп. *синя яко сажа* 'црна као чађ'²¹, *Ефиопы сини* 'црни Етиопљани'²²), било да је у жижи пажње

¹⁸ Дубоко иза Хомерових времена, када се већ одавно речју κυανέος није више исказивао податак 'таман' него 'тамно' плав', опстојао је још увек у поетским текстовима, по традицији, израз κυανοχόης са првобитним значењем 'црноко', који је свакако морао чудити неупућене, наглашава Дирбек: како се за некога може казати да је „модрокос“?! (Dürbeck 1977, 222, нап. 349).

¹⁹ У стручној је литератури, у разним приликама, констатовано да је тешко докучити какво је било значење придева *sinī* у периоду раног прасловенског заједништва „Die ursprüngliche Bed. von *sinī* bleibt jedenfalls recht dunkel“ — Nerne 1954, 83; „Цветообозначение *синий* (общеслав. **sinjъ* суффикс -i-) восходит к индоевропейскому периоду. Очень трудно определить первоначальное его значение, возможно это было „сияющий, блестящий“ — Суровцова 1970, 153; итд.).

²⁰ „В памятниках XI-XII вв. мы находим примеры где *синий* значит 'темный' и даже 'черный'“ — Бахилина 1975, 179.

²¹ Пример је преузет из једног светачког житија („Dans une vie de saint on trouve l'expression *синя* *яко сажа* 'noire comme la suie'“ — Unbegaun 1963, 9). Тај пример наводи и П. Я. Черных (Черных 1956, 91) као илустрацију за то да је *синий* могао значити и 'црн', али при том успутно напомиње да се баш у том примеру ипак не може у потпуности искључити ни тумачење 'светлуцав' (*синий* „могло такође значити и „черный“: срв. „*синя* *яко сажа*“ (где, впрочем, еще возможно и значение „сверкающая“), но: „*ефиопы сини*“ (Пролог, XIV в“). Черных, наиме, полази од тога да је прасловенско образовање *sinī* било првобитно лексичка ознака за особину 'светлуцав' и да се у том својству дуго употребљавало у словенским језицима („Первоначальное значение 'сияющий', 'сверкающий' долго сохранялось в славянских языках...“ н. д., 90).

²² Осим примера *Ефиопы сини*, протумаченог као 'црни Етиопљани' („die schwarzen Äthioper“), Херне (н. д., 82) наводи још један (писан у Пскову 1473. године) у којем се прави разлика између црних људи и оних чија се боја коже исказује као *сиња*: „*И быша у ней люди черны, а иные сини, und sie (die Kaiserin) hatte bei sich schwarze Leute und andere, die blauschwarz (braunschwarz) waren*“ (н. м.). За науку би било драгоцено да има што прецизнији увид у све сачуване примере из староруског и других (словенских и несловенских) језика који сведоче о експлицитном лексичком разликовању боје људске коже по критерију 'изразито црна'/тамна, али умерено' (о лингвистичком значају тог критерија више података наћи ће заинтересовани у раду Ивић 1993, посебно на стр. 6—8).

појам злослутног, злокобног, ђаволског (од придева *синий* постала је именица *синец* и употребљавана као назив како „нечастивог“, тако и припопутог представника афричког континента²³).

Примерима потеклим са српскохрватских говорних простора које, уз одговарајућа објашњења, наводе два репрезентативна речника — RJA и РМС (први под одредницом *sinj*, а други под *сињи*) — потврђује се такође, сасвим недвосмислено, постојање синонимичног односа између лексичко-морфолошког продужетка прасловенског *sinī* и домаћег назива за 'црн', и то било да је посреди буквално или метафоризовано значење. Тако RJA, између осталог, скреће пажњу на чињеницу да се у Далмацији *сињом машићу* назива маст „с г л а, smolikava, којом се мажу brodi“, [поред је мој — М. И.] да један Гундулићев стих овако гласи: „ноћ приложи мrake s i њ е“, [поред је мој — М. И.] да се „у јужнијем крајевима“ (в. *Паљетковање* Луке Зора) говори „sinja udovica ili crna udovica“, док РМС бележи примере као *Како чула сиње гавранове, / Не били јој мили николико* (нар. песма из Вукове збирке), *Ха, сињу ли му душу — чекни само до сутра, па да видиш окршаја* (Светолик Ранковић), *Јао, кукавче сињи, па ти си бос!* (Добрица Ћосић) и сл.

Са иста та два подручја словенског језичког света потичу и поуздани докази за то да су се и појаве врло светлог колорита, а при том по себи тајанствене, застрашујуће, такође детерминисале домаћом лексичко-морфолошком верзијом прасловенског придева *sinī*. Бахилина, на пример, напомиње како је у руском употреба речи *синий* у својству квалификатива м у њ е²⁴ „древне использование“, „наиболее ранний пример в Слово о полку Игореве: ...тrepещуть синии млънии“ (н. д., 187, нап. 92)²⁵. Што се српског језика тиче, у народној поезији која је на њему испевана *море* се такоређи и не помиње изван везе с атрибутом *сиње*²⁶ (уп. и Његошев стих: *Од Дунава до мора сињега* — РМС, s. v.

²³ „On n'oublia pas qu'en slavon l'Ethiopien et le diable étaient appelés tous les deux sinec“ — Unbegaun 1963, 9; „В памятниках древнерусских раннего периода часто употреблялся слово *синец*, которым обозначают беса, дьявола и пр., словом, лицо, причастное адским силам. Этим словом также называются темнокожие народы...“ — Бахилина 1975, 178; „Синец — достаточно древнее название беса... и в этом отражена старая семантика слова *синий* как цветообозначения не только синего, но и черного, вообще темного цвета. Прилагательное *синий* употреблялось переносно для обозначения того, что связано с темным, дьявольским миром“ — Черепанова 1983, 66.)

²⁴ У етимолошком речнику Џыганенко 1989 за облик *синии* у наведеном синтаксичком споју каже се да значи 'ослепительные', што је у крајњој линији тачно — интензивно плавичаста светлина о којој је реч има доиста заслепљујући ефекат, а тај се човека, у ствари, највише и доима.

²⁵ У староруским писаним споменицима, саопштава, осим тога, иста ауторка (н. д., 36), очи пијанаца се однекуд доследно описују као *сиње*, а у тексту *Слово о полку Игореве* чак је и вино додељена иста та квалификација: *Чръпахуть ми синее вино съ трудомъ смешено*. Бахилина (н. д., 177—178) се пита: шта ту дати придев у ствари исказује; можда означава особину 'мутан', 'лишен блеска'? Одговор би, највероватније, био негативан. *Синий*, наиме, овде, по свој прилици, служи ономе чему је и иначе намењен: указивању на чињеницу да појава која се њиме детерминисе носи у себи неку неизвесност, неку потенцијалну опасност, нешто узнемирујуће; злослутне су очи пијаног човека, а ни вино није нимало безазлен напиток...

сињи). И камену је исти тај придев такође прикладан атрибут: *Анђе-лијо, моја верна љубо, што си стала како камен сињи* (нар. песма из Вукове збирка — РМС, s. v. *сињи*); па чак и за *терет* (којем, за разлику од *камена*²⁷, никаква посебна колористичка квалификација не може бити примерена): *сињи терет* = „тежак терет“ (РЈА, s. v. *сињи*). У споју *сињи гром*²⁸, који РМС региструје под помињаном одредницом (... *пиштољ ... пуче као сињи гром* — Јанко Веселиновић), разматрани придев, очевидно, има такође метафоризовано значење: „заstraшујући, злокобан гром“.

У словенском језичком свету прасловенским придевом *sinī* именоване су и оне озлоглашене нијансе 'плавог' које нагрђују кожу претучених, повређених, тешко болесних и умрлих људи. Чешки, рецимо, који је само у ранијим фазама свога развоја употребљавао тај придев, исказивао је њиме, као што смо већ претходно споменули, управо боју м о д р и ц е, док је староруски протезао (и иначе веома разумећу) употребу свога облика *синий* на све случајеве болесног изгледа људске коже, укључујући ту широк распон колористичких нијанси — од 'побледелости' до 'поплавелости' („Так, с древнейших времен слово *синий* и его производные используются в описаниях внешности людей для обозначения синеватого оттенка кожи, лица озябшего или побледневшего человека, а также синего, темно-синего, серо-синего или багрово-синего цвета тела человека, избитого, пораненного, с синяками“ — Бахилина 1975, 175). Да се поплавелост коже могла исказивати и српским придевом *сињи* сведочи лексика очувана у појединим народним говорима — житељи села Криви Вир, на пример, речју *сињица* означавају модрицу на кожи заклане стоке, док је у селу Јабланица *сињац* име овчијој болести која се манифестује тиме што овци виме помодри и отпадне; у оба та места, уосталом, израз *сињ* још увек постоји у значењу 'тамноплав', 'модар'²⁹.

Данас се словенски језици, видели смо, разликују између себе и по томе што имају/немају домаћу лексичко-морфолошку верзију некадашње прасловенске речи *sinī* у служби назива за плаву боју. Они који такву реч са таквом службом немају (као српски, чешки или пољски) нису њу ни у једној фази свог историјског развоја искоришћавали у својству општег назива за плаву боју (Нерне 1954, 83), него су њоме означавали искључиво неку од оних плавичастих нијанси које су

²⁶ Севернословенска ситуација у том погледу описана је у раду Поповић 1991.

²⁷ Поводом употребе придева *сињи* уз именице *камен*, *камена*, РМС напомиње да ту његово значење треба тумачити у смислу „који је боје пепела, сив“, што би се у начелу и могло прихватити као тачно објашњење да није оних других случајева, тј. његове појаве у споју с именицама типа *терет*, *гром* и сл., где се њиме, сасвим очигледно, исказује друго нешто, а не боја.

²⁸ Можда је и у српском, као у руском, придев о којем је реч првобитно означавао плавичасто светлуцање муње. Занимљив је податак да у Смоквицама на Корчули постоји израз *сињавина* којим се означава, како објашњава Скок у свом етимолошком речнику, (s. v. *сињ*), „фосфоресценција“.

²⁹ Захвалност за приложене податке дугујем мр Софији Ракић Милојковић, која их је забележила приликом својих дијалектолошких истраживања на терену параћинског Поморавља.

својеврсни весници зла, никако добра. У свом критичком осврту на Хернеову књигу, Џорџ Шевелов (Shevelov 1957, 181) је изнео (опрезно стилизовану)³⁰ претпоставку да је управо та околност што се *sinī* у пољском специјализовао за исказивање омражене нијансе 'плавог' ускратила том придеву могућност да временом буде усвојен од стране говорних представника тога језика као основно име за свако 'плаво'. Негативан однос према датој врсти боје пренео се, другим речима, и на њену лексичку ознаку. Осматрање одговарајућих српских прилика наводи на закључак да би овакво тумачење судбине придева *sinī* у пољском могло бити сасвим исправно³¹.

Потпуно је, наиме, јасно да је маргинализација употребе српских придева *сини* и *модар* непосредна последица одбојности према ономе што та два придева означавају — реч *сини* је врло рано постала одредба која појаве детерминише као злослутне, или злокобне, или злосрећне, док је реч *модар*³² дуго служила као основни назив за 'плаво' (у литерарним текстовима новијег времена она је још увек присутна са том функцијом — уп. *На њој је кратко цубе, повезана је модром шамијом* — Бора Станковић; *Павле се обрати једном ... у модрој пелерини* — Добрица Ћосић³³), али се онда, у знатнијем делу народних говора, почела специјализовати за исказивање боје убоја, промрзлина, болесничког и мртвачког сиво-плавичастог бледила, што је утицало на драстично сужавање њене употребе, а плаву боју која је лишена негативних конотација остављало без одговарајуће лексичке ознаке. Било је неминовно да потом у то „празно поље“ закорачи нека нова лексичка јединица кадра да оличи собом име сваког п л а в о г колорита. Науку ту збуњује, међутим, једно: зашто је тада избор пао на израз *плав*?

Етимологију прасловенског облика **polvъ*, у чије се „потомке“ убраја и српски придев *плав*, стручњаци су без тешкоћа разрешили: његов лексички темељ продужава собом исти онај индоевропски корен **pol-* од којег су образоване и одговарајуће одредбе неких других језика индоевропског порекла — старогрчки израз *πολλός*, латински *pallidus*, немачки *fahl* итд.³⁴ Пошто је тим одредбама заједничко својство њихова намењеност исказивању сасвим бледих, неизразитих хроматских датости

³⁰ „Is it ... an accident that *sinī* was crowded out of Polish, except in the „sombre“ or „gloom“ connotations, as applied to corpses, sores, bruises, etc., while Eastern Slavic, which possesses at least for a part of these connotations the adj. *bugrovij/bahrovij*, has fully preserved *sinī*?“.

³¹ Као што је у претходном излагању већ напоменуто, у пољском се, осим придева *sinī*, од најранијих времена употребљавао и придев *modry*, који је све до XVIII века искоришћаван као основна лексичка ознака за 'плав', а онда га је у тој служби заменио лексички облик *niebieski*. Испуштање пољског придева *modry* из употребе је посебна тема коју овом приликом не можемо начинати.

³² О томе како се прасловенско **modrъ*, на почетку историјске епохе, у западним и јужним деловима словенског језичког света, затекло међу називима боја, не знамо ништа поуздано; етимологија, наиме, тог израза, упркос бројним покушајима расветљавања, остаје и надаље нејасна („Прасл. диал. (зап. и јуж.) **modrъ* не имеет надежной этимологии“ — ЭССЯ, s. v. **modrъ* (b)).

³³ Ове примере наводи РСАНУ под одредницом *модар*.

³⁴ Више података дају радови Specht 1947, 187, Kluge/Mitzka 1967, s. v. *fahl*, Pokorny 1969, 804.

(у распону од беличасто жуте до плавичасто беличасте, односно беличасто сивкасте нијансе), природно је претпоставити да је и образовање **polvъ* служило као ознака таквог најблеђег, потпуно неизразитог колорита, за шта, уосталом, сигурну потврду дају значењске могућности које одликују његове непосредне лексичко-морфолошке продужетке у историјском времену. У раду Суровцова 1970, 150 констатује се, на пример, да је давнашња руска верзија прастарог **polvъ* означавала „цветовой оттенок 'серый, нечистый, желтоватый'“, док други стручни извори (између осталих Фасмер 1971, s. v. *половый*, *половой*, Machek 1957, s. v. *plavъ*, Brückner 1957, s. v. *plowъ*) извештавају да је не само његовим источнословенским, већ и западнотсловенским обличким верзијама било својствено значење избледелости, пожутелости. Сведочанства у истом смислу добијамо, уосталом, и са јужнотсловенског језичког подручја.

Одавно пажњу науке привлачи чињеница да се у тексту Зографског јеванђеља (издатом заслугом Ватрослава Јагића 1879. године у Берлину), налази (на стр. 141) и оваква реченица: **видите нивы љко плавы сѣтъ къ жатвѣ**. Шта се ту хтело рећи помињањем *плавих њива*?

Грчки преводни еквивалент за *плав* који затичемо на том месту у јеванђељима гласи *λευκός*. Имајући, очигледно, то у виду. Скок је у свом етимолошком речнику назначио да је „stcsl. *plavъ* ... значило *bijel*, *λευκός*“.³⁵ Међутим, као што је познато, придев *λευκός* је под (1) означавао особину 'бити светао', а тек под (2) особину 'бити бео'.³⁶ Не долази у обзир нека дилема око тога да ли је у примеру о којем је реч *λευκός* било употребљено у значењу (1) или у значењу (2); интерпретација у смислу (2) се, по природи ствари, овде искључује. Њиве, наиме, чији су усеви дозрели до жетве нису више зелене као што су пре тога биле, а поготову нису, нити могу бити, беле, већ им је својствена боја сламе, тј. **и з р а з и т о с в е т а о** колорит, оличен у бледо жућкастој нијанси. До истог се закључка долази, уосталом, и пажљивијим разматрањем значења са којима су затечна одговарајућа придевска образовања од истог лексичког корена у другим индоевропским језицима. Применивши тај поступак, Václav Machek (Machek 1957, s. v. *plavъ*) нас обавештава да је, по свој прилици, и словенско *polvъ* служило као колористичка одредба, с једне стране вегетације, а с друге — људске коже, означавајући — кад су биљке у питању, ону **н а к н а д н о** (сазревањем), **с т е ч е н у** **с в е т л у б о ј у** сламе, а кад је о кожи реч, онај **њен** (опет накондно стечен, у исходу прележане болести или претрпљеног страха) изглед **б л е д и л а** који се, с разлогом, сматра „нездравим“.

Исказивање неуобичајеног бледила коже датим лексичким продужетком прасловенског **polvъ* — придевом *половой/половій* — било је посебно раширено на подручјима руских народних говора; тамо је забележена и честа употреба глагола *пополоветь*, који је непосредно изведен од тога придева, а значи 'побледети од страха' (Преображенский ЭСРЯ, s. v. *половой*). Не зачуђује отуда чињеница да су Кумане, народ по језику сродан

³⁵ И код Миклошича (Miklosich 1886) стоји: „*polvŭ*‘: asl. *plavъ weiss*“.

³⁶ В. нпр. како се *λευκός* дефинише у речницима Menge 1903 и Majnarić/Gorski 1960.

Турцима, а пореклом из Азије, чија је очигледно упадљиво бледуњава кожа морала драстично одударати од руменкастог словенског и германског тена, Руси називали *Половцима*. Миклошич (н. м.), додуше, у свом осврту на *plavъ*, упозорава како је име *Половци* и њему сличне називе погрешно везивати за тај придев, који, у односу на људе, значи „блонд“, а Кумани то нису могли бити („Bei *plavъ* denkt man an die Kumanen, die r. *polovci*, č. *plavci*, magy. *polóc*, d. *die falben* heissen; wohl mit unrecht, da wir uns die Kumanen nicht als blond zu denken haben“). Иза ове констатације стоји Милошичева упознатост са ситуацијом која је типична за јужнословенски језички простор: *плавом* се назива светла коса жућкасте нијансе³⁷, односно особа са косом те боје и одговарајућим светлим очима³⁸. Међутим, ни на јужнословенском језичком терену није била потпуно искључена појава израза *плав* у значењу 'блед'; РЈА, међу примерима наведеним под том одредницом, бележи и овај: *Образ имаџе плав ...* (Дубровник, 1520. година), додајући уз њега објашњење да ту *плав* значи 'бlijed'. Уосталом, Кумане нису називали *Половцима/Плавцима* јужни, него источни и западни Словени, другим речима — представници управо оних делова словенског језичког света где је домаћа верзија прасловенског *polъ*, према потпуно поузданим сведочанствима, служила као уобичајена лексичка ознака побледелости, пожутелости људске коже. Има, дакле, разлога за саглашавање с оним (старијим³⁹ и новијим⁴⁰) ауторима који не искључују постојање непосредне везе између значења 'блед' и стонима *Половци/Plavci*⁴¹.

Како се у најранијим историјским временима српског народа придев *плавъ* употребљавао, које су све појаве могле бити њиме детерминисане по својству врло светлог, мада хроматски недовољно прецизно уобличеног колорита, а кад је потом, и под којим околности-

³⁷ За словеначко *plav* SSKJ под (1) даје овај податак: „ki je svetle barve z rumenkastim odtenkom: ugajal ji je fant s plavimi lasmi“.

³⁸ У бугарским народним говорима, по обавештењу датом у Мъжлекова 1990, *плав* се каже за човека који је „русокос и синеок“. О квалификовању човека српским изразом *плав* информше рад Ивић 1993, посебно на стр. 10—14.

³⁹ „Половой ... блѣдный ...; пополовѣлый блѣдный ... Сюда же: половец, мн. половцы имя народа“ забележио је у своје време Преображенский (Преображенский ЭСРЯ).

⁴⁰ Györfy 1987, 525, на пример, о Куманима каже ово (његове информације се овде наводе у слободном преводу са мађарског): њихово име је у муслиманским, монголским и кинеским изворима „кипчак“, али највише народа звало их је речју „блед, жућкастоблед“ (јерменски: *χաթեհ*, руски *половцы*, пољски и чешки: *plavci*, немачки *falben*, латински и латинизирани немачки *flavi, falones, phalangi, valanti*); најзад, за њих треба узети арапски етноним *šāri* „жут, блонд, жућкастоблед“, који је забележио Marvāzi.

⁴¹ Међутим, маколико изгледала логична претпоставка да су Кумани прозвани „бледуњавама“ због свог „нездоровог“, тј. жућкастог тена, који је очигледно, остављао упечатљив утисак на народе са друкчијом, „здравом“ бојом коже, ипак и ту морамо имати одређених резерви; кад је етимологија у питању, могућа су свакојака изненађења. Можда су Кумани импресионирали остали свет својом колористички униформном одевеношћу у бледо жуто? А можда је посредни нешто треће, нешто што нам није ни на крај памети ... Помислимо само, рецимо, како би потоње генерације стручњака лупале главу око тога да докуче због чега се у француском бајка назива „плавом причом“ (*conte bleu*) да није тајна на време решена: дуги низ десперија (XVII-XIX век) текстови са садржином каква данас спада у бајке публиковани су у књигама чије су корице биле плаве боје (Kikuchi/Lichtenberk 1983, 29—30).

ма, тај исти придев почео означавати и једну врло одређену хроматску датост — п л а в у боју, о томе немамо никаквих ближих обавештења. Даничићев РКСС колористичку одредбу *плав* уопште не региструје — таква се одредба није затекла у до нас доспелој лексичкој грађи из српских средњовековних писаних споменика. Поуздано, међутим, знамо да су већ у XV веку постојала придевска и именичка образовања од лексичког корена *плав-* којима је именована плава боја. Тако, на пример, у тексту из XV века познатом под називом Новаковићева Александрида⁴², наилазимо на следешу изјаву: *егда ли на плавет'но каменеие възираше, прибываше се плаветъ къ бѣломоу лицуу кене и небесни плавети образъ кене подоб'ляше се*.⁴³ У другој верзији истог текста, тзв. Софијској илустрованој Александриди, која је такође настала у српској културно-језичкој средини петнаестог века⁴⁴, иста изјава овако гласи: *Егда ли на плаветное каменеие љрехъ прибываше се плавостъ камена ка беломъ лицъ еъ къ нбѣнеи плавости по'дбаше образъ еъ*.⁴⁵ Као што се разабера, оба текста сагласно потврђују коришћење придевског образовања *плаветан* у функцији лексичке ознаке 'плавог', док се размимоилажење међу њима огледа у неједнакој морфологизацији именичке изведенице: у једном тексту стоји *плавет*, а у другом *плавост*. Оно прво образовање послужило је као лексичко-морфолошко полазиште за извођење придева *плаветан*, док је обличко решење *плавост* изведено директно од речи *плав*, чиме се, у ствари, иако на посредан начин, ипак недвосмислено потврђује да је и та реч, такође већ у XV веку (а не тек у XVI, како констатује RJA), функционисала, уз лексичко-морфолошку варијанту *плаветан*, као назив за плаву боју. образовање *плаветан* се, иначе, не јавља само у Александриди, већ и у неким документима из XV века — Даничић, на пример, под том одредницом, наводи из њих две потврде за то⁴⁶. То образовање се задржало у улози својеврсног конкурента лексичко-морфолошком решењу *плав* и у потоњим вековима. Вук га је имао као актуелну лексичку јединицу у свом вокабулару — њиме (и његовим дериватом *плаветникаст*) служио се при објашњавању шта значе поје-

⁴² „Новаковићева Александрида, рукопис некадашње Народне библиотеке у Београду ... друге половине XV века, језик српскословенски“ [проред је мој — М. И.] — Маринковић/Јерковић 1985, IX.

⁴³ Новаковић 1878, 39.

⁴⁴ „Б. Цонев је констатовао да је Софијска илустрована Александрида настала у XV веку, што су потврдила и каснија истраживања. Судећи по језику којим је писан, овај споменик, његов основни текст, потицао је у српској културно-језичкој средини“, Соф. ил. Ал. 1987, 33.

⁴⁵ Соф. ил. Ал. 1987, 45.

⁴⁶ Даничић, осим тога, уврштаје у РКСС и облик *плаван* будући да је Миклошић, објављујући тестамент Јелене, Сандаљеве удовице, а ћерке кнеза Лазара, у том морфолошком лику прочитао тамо забележну реч којом се исказује плава боја: *ТОДОРЪ МОИИ њНѢЦИЦЕ ДА СЕ ДА ПОАСАЦ НА ПЛАВЪНОИ ТКАНИЦЕ* (MS, 415). Међутим, исту ту колористичку одредбу, у истом том тестаменту, Медо Пушић је прочитао друкчије — као облик *ПЛАВЪНОИ* (Спом. срп. II, 121), док Љуб. Стојановић (Пов. I, 395) објављује Јелсин тестамент с одредбом *ПЛАВЪТНОИ* на инкриминисаном месту. Изгледа логично претпоставити да само та последња обличка верзија аутентично оличава собом оно што је ту требало да стоји (а што је писарска рука, пуким случајем, нечитко исписала).

дине речи поменуте у српском рјечнику (*гледати је*, на пример, по Вуку „некакав п л а в е т а н гуштер“, а *мразовник* „цвијет ... п л а в е т н и - к а с т и црвенкаст“; проред је мој — М. И.).

Израз *небеска плавет/плавост* свакако је давнашњи. Природно је претпоставити: као што се, очигледно од најстаријих времена, за човека светле косе, светле коже и плавих очију говорило *плав је*, тако се *плавим* називали и светло, осунчано небо, а *небесном плавети/плавом* његова светлина као таква. Међутим, појам о тој светлини неизбежно је ослужен одређеном колористичком конотацијом: светло, осунчано небо по боји је увек плаво небо. Карактеристично је да су се не само израз *плав*, него и други њему слични изрази који су од самог почетка били семантички оспособљени за указивање на небеску светлину, у појединим срединама током времена преобратили у назив плаве боје — случај пољског дијалекатског *jasny* и чешког дијалекатског *světly* (Zaręba 1950, 18; Shevelov 1957, 180).

У овом контексту разматрања посебну пажњу заслужује употреба турске речи *gök*. У стандардном турском том се речју именује и само небо као такво, и плава боја светле, небу примерене нијансе (в. ТРС и Т—1), а у народним говорима поврх тога још и својство светлине које краси људску кожу и косу („*gök* 'himmelblau, grün, hell, bleich (in bezug auf Haut und Haar bei Menschen)'“ — Рачсва 1984, 752), док је *gökmen* народни назив за плаву особу („*gökmen* блондин(ка) с голубицима очима“ — ТРС; „*gökmen* ... blue-eyed; blond“ — Т—1). Испоставља се, дакле, да не само у српском, него и у турском језику она иста реч која небо одређује по боји као п л а в о бива такође коришћена и за то да појединца, на основу жућкасте нијансе његове косе и његових плавих или зеленкастих очију оквалификује као представника најсветлијег од постојећих колористичких типова људи⁴⁷. Разлика, међутим, између ова два балканска језика лежи у томе што је у српском, али не и у турском, та тако употребљавана реч временом себи присвојила улогу основног назива за плаву боју, не лишавајући се, додуше, при том ни свог вајкадашњег „права“ да, бар кад се о људском створу ради, она (а не придев *жуг* или који други за то специјализовани израз типа француског *blond*) буде и одговарајуће лексичко средство за исказивање светлог, жућкастог колорита косе (и длаке уопште).

Управо те две околности које описану српску ситуацију чине различитом од турске и доводе стручњаке у недоумицу, наводећи их да се суочавају са следећим питањима: (1) како се десило да реч која информацију 'по боји плав' није у себи садржавала као своје денотативно значење (већ есентуално, и то само у одређеним приликама, као конотативно) постанс у (стандардном) језику о с н о в н и назив за плаву боју и (2) како је, поставши то, та иста реч ипак опстала и даље у својој дотадашњој улози регуларног назива за жуту нијансу људске косе (и длаке уопште)? Док је на оно прво питање и било покушаја да

⁴⁷ Више о разликовању људи по боји в. Ивић 1993, посебно на стр. 9.

се знаће одговор, на друго није, мада у стручној литератури нису изостала експлицитна подсећања на несобјашњеност тог феномена („совмешение в одном слове столь несходных понятий является необъясненной особенностью“ — Мурьянов 1978, 104).

Они који су се бавили питањем преобраћања израза *плав* на јужнословенском језичком терену у назив за плаву боју помишљали су по правилу увек на исто — на непосредан утицај немачког језика (то што *blau* и *плав* доста слично звуче одиграло је ту, претпоставља се, пресудну улогу). Међутим, с разних страна изражавана су и (разложита!) неслагања с таквом хипотезом. РЈА, на пример, под одредницом *плав*, после констатације да се тај придев у значењу „модар“ јавља само „у нашем и словенском“ језику, наставља овако: „за овај други језик misli se da je to značenje uzeo iz нем. *blau*, за наш језик to se ne može misliti jer se značenju *modar* nalazi potvrda već iz XVI i XVII vijeka u pisaca, за које није прилике misliti da su ga uzeli iz нем. језика“, док Џорџ Шевелов, поводом Хернсове изјаве да би наша реч *плав* са значењем немачког *blau* могла бити позајмљеница из немачког („Ich gelange ... zu dem Schluss, dass *plāv*, „blau“, eine Entlehnung aus dem D. ist“ — Herne 1954, 90), примећује: у XIV веку немачки утицај на српско-хрватски језик је безначајан; изузетак представља рударска терминологија, али у њу израз *плав* не спада⁴⁸.

Херне је, међутим, у праву кад каже „die Frage nach sbkr. „blau“ zur einzelsprachlichen Geschichte des Skr. gehört“ (Herne 1954, 78); одиста, да бисмо судбину придева *плав* у српском језику правилно растумачили, морамо је сагледавати у контексту одређених збивања унутар домаћег вокабулара боја због тога што су том вокабулару последице тих збивања усмериле даљи развој.

Сасвим је јасно да се првобитна значењска садржина српске речи *плав* подвргавала рессмантизовању у оним говорним срединама у којима је, фактом маргинализовања употребе како придева *сињ*, тако и придева *модар*, фонд домаћих имена боја остао без општег назива за 'плаво'; *плав* се може наћи и дан-данас у свом првобитном значењу искључиво тамо где је, из неких разлога, изостало маргинализовање било једног, било другог од двају поменутих придева (жители села Штитарци код Књажевца, на пример, посебно они старији, чији је локални говор, због свог географског положаја, био изложен јаком бугарском језичком утицају, плаву боју називају *сињом*, док им реч *плав* исказује значење 'нежно жут', 'бело-жут' — Првуловић 1992). У почетку је информација о плавој боји бивала присутна у изражајном потенцијалу лексичког облика *плав* искључиво као окасионално, конотативно значење. Конотативно се значење, знамо, под за то повољним условима, лако временом преобраћа у денотативно. Управо то се у нашем случају и догодило:

⁴⁸ „Herne's attempt to deduce SC. *plav* 'blue' from German *blau* is unpersuasive. German influence in Serbo-Croatian of the 14th century is insignificant, except in a few terms of mining industry, of which *plav* is not one“ — Shevelov 1957, 187.

када је, у једном тренутку језичког развоја, место основног назива за 'плаво' унутар домаћег вокабулара боја остало упражњено, ништа није било нормалније него да реч *плав* на њега „ускочи“. Зашто бисмо силом настојали да сагледамо неке туђинске утицаје тамо где их никако није могло бити? Све је ту текло природним путем, онако како се и могло очекивати.

Пред нама сад стоји још само једно питање, наизглед баш тешко: зашто наши људи за капу жуте боје кажу да је *жута*, а за косу жуте боје да је *плава*? Уколико се пажња обрати на принципе који регулишу језичко разликовање људи по боји, до одговора се лако долази.

Показало се (в. Ивић 1993, посебно на стр. 11) да устројеност домаћег (стандардног) микросистема лексичких јединица у служби разликовања људи по боји почива на уважавању ових принципа: (1) обавезна је (ако не баш потпуна, а оно бар делимична) лексичка усклађеност између ознаке одређеног колористичког типа и назива боје косе која таквом типу одговара: *плав* човек — *плава* коса, *риђ* човек — *риђа* коса, *црн(омањаст)* човек — *црна* коса; (2) нормално је (али не и обавезно — изузетак је ту израз *црн*; о њему и његовом односу према изразу *црномањаст* в. Ивић 1993, на стр. 11—12) да боја по којој је назван одређени колористички тип човека буде именована друкчије него што се именује иначе кад је исказујемо као својство не бића, него ствари: *смеђа* особа, али *браон* (а не *смеђа*) капа, *риђа* особа, али *црвена* (а не *риђа*) капа *плава* особа, али *жута* (а не *плива*) капа, *црномањаста* особа, али *црна* (а не *црномањаста*) капа. Израз *плав*, који је затечен у историјском времену српскога језика као лексичка ознака и светлог типа људи, и светле боје косе, задржан је у том својству унутар разматраног лексичког микросистема и у новијем развојном периоду (када је већ увелико тај израз био и основни назив *п л а в е* боје) управо зато што је он на ваљан начин егземплификовао собом примену како принципа (1), тако и принципа (2). Додуше, тиме што се није ослободио своје прастаре функције онда кад је постао основни назив за 'плаво', он нас је довео у положај да се, наизглед, свакодневно огрешујемо о логику — како се може рећи за *п л а в у* капу и *ж у т у* косу исто: *плава је?! Али* — постоји ли уопште на свету иједан језик који би баш у свакој својој појединости остајао у најпотпунијем сагласју са захтевима логике? Одавно је славни Фердинанд де Сосир приметио: у језику није толико важно оно што се изговара колико оно што се под тим подразумева.

Понашање израза *плав* у српском језику пружа науци изворна обавештења о неким појавама од изузетног теоријског интереса. Од свега што смо сазнали најважније је ово: показује се могућим да људи, чак и кад дође до с а с в и м д р а с т и ч н о г конфликта између принципа логичког расуђивања и организационог принципа делотворног унутар неког датог језичког микросистема, лако жртвују логику само зато да би делотворни језички принцип остао и даље „на снази“. То сазнање имаће свакако одговарајуће одјеке у општој лингвистици.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бахилина 1975: Н. Б. Бахилина, *История цветообозначений в русском языке*, Москва.
- Berlin/Kay 1969: Brent Berlin and Paul Kay, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Brückner 1957: Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Вук, Српски рјечник: *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Четврто, државно издање, Београд 1935.
- Гамкрелидзе/Иванов 1984: Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Тбилиси.
- Даничић РКСС: Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, Дио други. Београд 1863.
- Dürbeck 1977: Helmut Dürbeck, *Zur Charakteristik der griechischen Farbenbezeichnungen*, Bonn.
- Derrig 1978: Sandra Derrig, Metaphor in the Color Lexicon, *Papers from the Parasession on the Lexicon*, Chicago Linguistic Society, April 14—15, 1978, Chicago Illinois, 85—96.
- Györfy György 1987: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* III, Budapest.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, под ред. О. Н. Трубачева, Академия наук СССР, Институт русского языка, Москва.
- Zaręba 1950: Alfred Zaręba, *Hazwy barw niebieskich w dialektach i historii języka polskiego*, *Język polski* XXX, Kraków, 11—31.
- Иванов/Топоров 1965: Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы. (Древний период)*, Институт славяноведения АН СССР, Москва.
- Kay/McDaniel 1978: Paul Kay and Chad K. McDaniel, The linguistic significance of the meaning of basic color terms, *Language* Vol. 54, No3, 610—646.
- Kikuchi/Lichtenberk 1983: Atsuko Kikuchi and Frantisek Lichtenberk, Semantic extension in the colour lexicon, *Studies in Language* Vol. 7, No 1, 25—64.
- Kluge/Mitzka 1967: Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutsche Sprache*. 20. Auflage, bearbeitet von Walter Mitzka, Berlin.
- Kristol 1980: Andres M. Kristol, Color systems in southern Italy: A case of regression, *Language* Vol. 56, No 1, 137—145.
- Kunihiro 1970: Tetsuya Kunihiro, A contrastive study of vocabulary, *Studies in General and Oriental Linguistics Presented to Shirô Hattori on the Occasion of His Sixtieth Birthday*, edited by Roman Jakobson and Shigeo Kamamoto, Tokyo.
- Lehrer 1974: Adrienne Lehrer, *Semantic fields and lexical structure* [= North-Holland Linguistic Series 11], Amsterdam-London.
- Majnarić/Gorski 1960: *Grčko-hrvatskosrpski rječnik*. Na osnovu Žepić-Krkluševe rječnika priredili Oton Gorski i Niko Majnarić, Zagreb.
- Маринковић/Јерковић 1985: Радмила Маринковић и Вера Јерковић, *Српска Александрида* св. II САНУ; Критичка издања српских писаца II, Београд.
- Marcu 1965: Rodica Marcu, Note privind vocabularul cromatic în limbile franceză, italiană și română, *Analele Universității București*, Seria științe sociale. Filologie anual XIV, 283—304.

Martinet 1986: André Martinet, *Des steppes aux océans. L'indo-Européen et les „Indo-Européens“*, Paris.

Machek 1957: Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.

Menge 1903: *Taschenwörterbuch der griechischen und deutschen Sprache*. Teil I. Griechisch-Deutsch. Zusammengestellt von Professor Dr. Hermann Menge, Berlin-Schöneberg.

Miklosich 1986: Franz Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien.

Михайлова 1993: Т. А. Михайлова, Происхождение и семантическое развитие группы слов с общим значением „красный“ в ирландском языке, *Принципы составления этимологических и исторических словарей языков разных семей*, Москва, 25—30.

McNeill 1972: N. B. McNeill, Colour and colour terminology, *Journal of Linguistics* Vol. 8, No 1, 21_33.

MS: *Monumenta serbica*. Editio Fr. Miklosich, Viennae 1858.

Мурьянов 1978: М. Ф. Мурьянов, К интерпретации старославянских цветообозначений, *Вопросы языкознания* No 5, 93—109.

Мъжлекова 1990: Мария Мъжлекова, *Речник на старобългарски думи в днешните български говори*, София.

Новаковић 1878: Стојан Новаковић, *Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности* [= Гласник српског ученог друштва књ. IX], Београд.

Palmer 1977: F. R. Palmer, *Semantics. A new outline*, Cambridge.

Пов.: Љуб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* књ. I [= Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XIX, Српска краљевска академија], Београд — Сремски Карловци 1929.

Pokorny 1959: Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern—München.

Поповић 1991: Мр Људмила Поповић, *Семантички потенцијал назива за боје у руском, украинском и српскохрватском језику*. Магистарска теза одбрањена 1991. године на Филолошком факултету у Београду.

Portal 1837 (1957): Frédéric Portal, *Des couleurs symboliques dans l'antiquité, le moyen-age et les temps modernes*, Paris 1837. Nouvelle édition 1957.

Првуловић 1992: Др Борислав Првуловић, Лексика боја у говору села Штитарца код Књажевца, *Зборник материјала са научног скупа „Говори призренско-тимочке зоне и суседних дијалеката“ који је одржан у Нишкој Бањи 17—20. јуна 1992. године*. Организатори Филозофски факултет Универзитета у Нишу и Институт за српски језик САНУ у Београду (у штампу).

Преображенский ЭСРЯ: А. Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, Москва, 1958.

Раденковић 1989: Љубинко Раденковић, Символика цвета в славянских заговорах, *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы*. Отв. редактор Н. И. Толстой, Москва, 122—148.

Račeva 1984: M. Račeva, Zur semasiologisch-etymologischen Farbbezeichnung *zelenъ, *Zeitschrift für Slawistik*, Band 29, Heft 5, 1984, 748—783.

RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, изд. Матица српска, Нови Сад.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, изд. Српска академија наука и уметности, Београд.

Skok, Etimologijski rječnik: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1973.

Соф. ил. Ал.: *Софијска илустрована Александрида*. Фототипско издање. Народна библиотека Србије и Народна библиотека „Кирил и Методиј“, Београд 1987.

Спом. срп. II: Медо Пуцић, *Споменици српски II*, Београд 1862.

SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, izd. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.

Суровцова 1970: М. А. Суровцова, Выражение цветовых значений в общеславянском языке, *Этимологические исследования по русскому языку*, выпуск VIII, изд. Московского университета, 136—155.

T—I: *Türkçe-İngilizce*, Redhouse sözlüğü, Istanbul 1986.

TPC: *Турецко-русский словарь*, АН СССР, Институт востоковедения, Москва 1977.

Unbegaun 1963: B. O. Unbegaun, Les anciens russes vus par eux-mêmes, *Annali: seziona slava VI*. Instituto Universitario Orientale, Napoli 1—16.

Фасмер 1971: Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, Москва.

Herne 1954, Gunnar Herne, *Die slavischen Farbenbenennungen. Eine semasiologisch-etymologische Untersuchung* [= Publication de l'Institut slave d'Upsal, 9/Uppsala.

Hickerson 1971: Nancy P. Hickerson, prikaz knjige Berlin/Kay 1969, *International Journal of American Linguistics*, Vol. XXXVII, No 4, 257—270.

Цыганенко 1989: Г. П. Цыганенко, *Этимологический словарь русского языка*, Киев.

Черепанова 1983: О. А. Черепанова, *Мифологическая лексика русского севера*, Ленинград.

Черных 1956: П. Я. Черных, *Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период*, Москва.

Shevelov 1957: George Y. Shevelov, приказ к книге Herne 1954, *Word* Vol. 13, No 1, 179—188.

Specht 1947: Fr. Specht, *Der Ursprung der indogermanischen Deklination*, Göttingen.

Summary

Milka Ivić

THE BLUE COLOR AS A LINGUISTIC PROBLEM

There are two questions concerning the expression of the meaning 'blue' that remained so far unanswered in linguistics: (1) why many languages either do not have a special term for 'blue' or, when having such one, easily may lose it in the course of time and (2) how to explain the amazing fact that the speakers of Serbo-Croatian name the color of both the *blond* hair and the *blue* hat by means of the basic term for 'blue' — the word *plav*? The author answers both questions taking into consideration — in case (1) the role of folk psychology in determining people's attitude toward the blue color, and in case (2) the following three things: the former denotative

as well as connotative meaning of *plav*, the destiny of the old Common Slavic terms for 'blue' in Serbo-Croatian, and some relevant principles which underline the functioning of the (Standard) Serbian color term system.

Даринка Гортан-Премк
(Београд)

ТИПОВИ И ВРСТЕ РЕЧИ*

У овом се раду разматрају резултати постојећих класификација речи (семантичке, функционалне и морфолошке), допуњени и протумачени с лексиколошког становишта, са циљем да се сагледају начелне могућности у оквиру сваке категорије речи, у оквиру њених појединих представника, за међусобно повезивање различитим семантичким односима (полисемијом, деривацијом, антонимијом и синонимијом) у оквиру лексикона датог језика.

1. Број речи у једноме језику веома је велики и непребројив. Њих у потпуности није могуће обухватити ни у великим дескриптивним речницима, тзв. тезаурусима. Попис речи у таквим лексикографским делима само илуструје језичко богатство, а никако не представља неки збир који би давао одговор на питање колико речи има у језику. Нпр. Речник српскохрватског књижевног и народног језика (који издаје Српска академија наука и уметности, а израђује Институт за српски језик), када буде готов, имаће тридесетак томова и, претпостављамо, око 450.000 речи¹. И то свакако неће бити све што се могло пописати и што у језику постоји или се ствара².

* Овај је рад финансиран из средстава Фонда за науку Републике Србије као део пројекта *Развојни процеси у савременом српском језику*.

¹ „Приближна израчунавања и процене показала су да се број речи у тој збирци приближава једва вероватној цифри од 400.000 речи, што селекција једва да може смањити испод 350.000 речи. Колико је то обиље лексике, схватићемо ако тај број упоредимо са подацима да у Вуковом речнику има нешто више од 47.000 речи, у проширеном речнику Ивековића и Броза нешто изнад 52.000 речи, а у знатно исцрпнијем Бенешинеовом „Хрватско—пољском речнику“ нешто изнад 66.000 речи. Бројем речи Речник САНУ далеко надмашује не само савремени Речник МС, него историјски Рјечник ЈАЗУ, упркос великом временском распону његових извора“ (М. Пешикан, Трећина посла на изради великог речника САНУ, *Наш језик*, књ. XX, св. 1—5, Београд 1973—1974, 16).

А колико у једноме језику има речи не знамо. Ти се подаци ретко дају, прецизно се и не могу дати. Навешћемо податак који за руски језик наводи М. И. Фомина и који нас је, морамо рећи, изненадио до неверице: „Словарные запасы национального русского языка практически исчислимы. Только в картотеке словаря русского языка зарегистрировано свыше пяти миллионов слов в их основном значении. А в это количество не входят десятки и сотни тысяч ограниченных в употреблении специально-терминологических слов и значений“ (*Современный русский язык, Лексикология*, Москва 1990, 10) (М. И. Фомина, како изгледа, као извор овога податка наводи: Н. З. Котелева, *Значение слова и его сочетаемость*, Ленинград 1975, 25).

² У трећој књизи Речника САНУ, која је изишла 1965. године, а писана је, свакако, бар неколико година раније забележена је и реч *вредновати* са дефиницијом *одређивати*

Ово смо навели само зато да бисмо илустровали бар један од разлога зашто лексикографи, и поред најбоље жеље, не могу журно да прате све оно што се у лексичком систему гради.

2. И све се те речи на различите начине класификују и анализирају. Три су, ипак, основне поделе речи у нашем језику (и у језицима сличнога система). Једна се заснива, у првоме реду, на семантичким елементима, друга се заснива, у првоме реду, на функционалним вредностима и трећа се заснива, опет у првоме реду, на обличким, морфолошким карактеристикама. Овом ћемо приликом резултате постојећих класификација, допуњене и протумачене с лексиколошког становишта, размотрити на начин који, чини нам се, досад није примењиван. Циљ нам је да сагледамо које су начелне могућности у оквиру сваке врсте речи, у оквиру њених појединих представника за међусобно повезивање различитим семантичким односима у границама лексикона датог језика. Другим речима, врсте речи анализираћемо настојећи да покажемо шта се може у погледу семантичке валентности очекивати у свакој од постојећих категорија односно да одредимо у оквиру сваке категорије оне представнике који су подложни семантичком варирању, полисемантичном и деривационом, антонимском повезивању и синонимском замењивању.

3. Прву бисмо класификацију могли назвати семантичком. Према њој се целокупан речнички састав разврстава и проучава на основу следећа три критерија: а) способност номинације, односно способност речи да именује, назива поједине појмове; б) способност означавања појединих појмова; и в) способност речи да самостално врши функцију члана реченице. Ове смо критерије и термине преузели од А. А. Реформатског³ јер се они најчешће срещу у лексиколошкој литератури, али смо њихове појмовне вредности одредили нешто другачије. Наиме, према А. А. Реформатском (и не само према њему) само именице, придеви, глаголи и прилози, односно само пунозначне речи имају способност номинације, док код свих других она изостаје. Наше је, пак, мишљење да све речи у језику имају способност номинације, јер све оне нешто именују. Једне речи именују појмове, друге релације међу појмовима, треће релације између говорног лица и садржаја, или дела садржаја, о коме говори итд. Другим речима, наше је схватање да је основна функција речи номинација и да без номинације нема речи. Другачије је и наше схватање способности означавања појединих појмова; А. А. Реформатски (и не само он) ову способност приписује само пунозначним речима, а ми и свима другима сем заменицама, бар као могућност, ако не и као обавезно својство свих припадника једне

вредност, оцењивати, уз квалификатор индив. (индивидуално). И ово би се могло сматрати коректним с обзиром на то да се у то време у речничкој грађи налазило само један пример, једна потврда за ову реч и с обзиром на то да ову реч не бележе ранији речници. Недуго после овога времена ову су реч друштвене и политичке прилике, да тако кажемо, угурале на многе странице и закона и дневне штампе; ми смо тад „вредновали“ и радна места, и радне задатке, а и „лични доходак“ смо примали према том „вредновању“; сада опет те речи нема: она се задржала само као нека врста термина са појмовном вредношћу *процењивати* (како уметничко дело).

³ Исп. о овоме, нпр. А. А. Реформатский, *Введение в языкознание*, Москва 1960, 46 и даље.

категорије (нпр. именице имају способност означавања, али не све, код властитих она изостаје; везници, према нашем схватању, такође имају способност означавања, али је код неких, као што је везник *да*, она готово изгубљена). Трећи смо критериј у основи прихватили и проширили га на разматрање свих функција које једна категорија речи може имати у реченици. Нпр., уобичајно је да се каже да именице могу самостално бити реченички чланови, а предлози то не могу, већ само заједно са именицом; ми смо даље разматрали које врсте именица могу вршити поједине именичке реченичке функције (нпр. именичке су функције: субјекатска, објекатска, функција именског дела предиката, прилошка и атрибутска: заједничке именице могу вршити све ове функције, а властите само неке од њих; нпр. оне не могу бити у функцији правога атрибута, онога којим се означава унутрашња особина каквог именичког појма, већ само у функцији релационе одредбе, исп. *кућа од белог камена* према *кућа Марије Петровић*). Погледаћемо како се поједине речи односе према овим критеријумима: поћи ћемо од граматичких врста речи зато што је тај начин идентификације целокупног лексичког састава најуобичајенији и свима најприхватљивији.

4. Именице су речи којима називамо ствари, предмете око нас, биљке, бића у природи, појаве у природи и у друштву, људска хтења, жеље, осећања и сл. И оне не само да именују ове појмове, не само да имају способност номинације ових појмова, већ их оне и означавају. И још нешто. Именице могу именовати и појединачне појмове и редове појмова исте врсте. Нпр. *кућа* не именује и не означава само један конкретан објекат, већ и све зграде за становање или какву друштвену употребу. Именице имају и способност вршења функције члана реченице. Оне се, пре свега, јављају у субјекатској и објекатској функцији, али оне могу вршити и функцију било којег реченичног члана; предиката (као његов именски део, као предикатив), какве именичке одредбе (изузев актуелног квалификатива и апозитива), свих предикатских одредаба и свих допуна. Овакво функционално богатство нормална је последица семантичког богатства.

Ово су опште карактеристике именица, али не и заједничке за све. На властите именице оне се најмање односе. И ево зашто. Властите именице имају способност номинације, али се њима именују само појединачни појмови, а не и више појмова исте врсте (зато, по правилу, и немају облике множине, а такође се из истог разлога не могу употребити ни у квантификаторским изразима типа *три куће*, *много снега*,⁴ способност означавања код њих изостаје (нпр. именице *Петар* и *Марија* немају семантичког садржаја); изван субјекатске и објекатске функције оне се готово никад не јављају, изузимајући одредбе релационог типа (као *седи поред Марије*) (што је и разумљиво с обзиром на то да су лишене семантичког садржаја — не може се нечим што је семантички празно детерминисати какав појам или каква радња). Рекли

⁴ Исп. М. Ивић, О „партикуларизаторима“, *Јужнословенски филолог*, књ. 36, Београд 1980, 1—12. и Ј. Којен. Исто. 13—24, посебно стр. 21.

смо да су властита имена семантички празна, иако сви представници нашега језика знају да је, нпр. *Петар* властито име мушкога лица, а *Марија* женскога. Објаснићемо како ово разумемо. Семантички се садржај састоји од појмовне вредности и релевантних елемената реализације односно, према уобичајеној терминологији теорије композицијалне анализе, од архисеме и сема нижега ранга; грамему, које из теоријских, које из прагматичних разлога, укључујемо у архисему. Код властитих именица семантички је садржај сведен само на грамему, на податак да је то именица и да је одређеног рода. Изостанак архисеме и сема нижега ранга чини то да су овакве речи, на неки начин, изван различитих семантичких система, парадигматских и синтагматских, што, даље, за последицу има да се њихова референцијална вредност разуме само на основу искуства. Дакле, властита именица функционише у језику на основу номинације, вредности грамеме и прагматичног искуства говорника. Нешто је другачије са именима етника; другачије и семантички и граматички; њихова се номинација не односи на индивидуалне појмове, већ на припаднике одређених група, што за последицу има могућност изражавања и једнине и множине; она су, по правилу, семантички празна, али могу добити и неке значењске елементе, заправо, оне које једна друштвена средина приписује појединим народима, обично онима с којима долази у додир: нпр. *Конгуанац* и *Азербејџанац* за нас су готово празне речи, али *Црногорац* или *Сремац* већ нису.⁵ Опште се именичке карактеристике, такође, мало односе и на имена сродника (*сестра*, *брат*, *девер* и сл.) зато што у њиховом семантичком садржају имамо увек само једну семантичку компоненту — однос према лицу према коме се сродство одређује (нешто се од овога издвајају именице типа *мајка*, *сестра*, *свекрва*, које су у своме семантичком садржају развиле и неке друге семантичке компоненте, обично оне које су резултат колективне експресије, општег схватања о квалитетима, о вредностима тих појмова).

Као што видимо, између властитих и заједничких именица нису оштре, непремостиве границе. Сталан је у језику процес преласка једних у друге. Нпр. именица *мако*, која означава *врсту памучне тканине* или *конца* постала је од властитог имена првог унапређивача гајења памука у Египту, *Мако*—*беја*; или *мекинтош* је *огртач од непромочиве гуме*не *тканине*, а назив потиче од имена изумитеља те тканине, од шкотског хемичара прве половине 19. века; на исти начин постала је и именица *рендген*; тако су добијене и именице *колт*, *маузер* или *фијат*, *форд*. Уопште, веома често име проналазача прелази на сам производ⁶. Такође често име каквог географског појма прелази на име онога што потиче из тог краја, што се у њему производи; тако су, нпр., постала имена вина *малвазија*, *бордо*, *пељешац*, или име цигарете *хавана*, или драгог камена *топаз* и др. Затим имена познатих личности или личности из познатих књижевних дела које имају какву упадљиву, специфичну и

⁵ Исп. J. St. Mill, *Of names*, „Theory of meaning“, Prentice Hall, 1970, 55, и даље.

⁶ Тога много има у различитим термилошким системима; имена физичких јединица често потичу од имена физичара, као *ом*, *ампер*, *цаул*, *волт* и др.

свима, или многима, знану карактеристику могу се временом развити у заједничке именице; тако је именица *донжуан* већ постала права, заједничка са значењем *заводник жена*, *љубавник*, *пустолов*, *авантурист* (према легендарном заводнику жена Дон Жуану); доказ за уклапање ове именице у општи лексички систем видимо у томе што се око ње већ формирао и деривациони систем: *донжуанизам*, *донжуански*, *донжуанство*, *донжуанштина*.

И прелазак заједничких именица у властите сталан је процес, само супротан првome. У првome имамо развитак, а у другоме губитак семантичког садржаја. Многа су властита имена, као и надимци, некада била заједничке именице. Семантичко пражњење предуслов је да оне постану речи које имају само номинациону вредност (што за граматику последицу има изостајање множинских облика). Нпр. такви су данас хидроним *Бистрица*, антропоними *Божур*; *Драган* и др.

И још нешто о асемантичним именицама. Изостанак семантичког садржаја има за последицу изостанак многих семантичких подсистема; властите именице немају могућност развитка полисемије, деривациони систем који стварају више је него скроман, своди се на деривате релационог односа (тип *Марија* — *Маријин*), оне не ступају у антонимске и синонимске⁷ односе.

5. Придеви су речи које именују и означавају унутрашње особине, постојана својства појмова именованих и означених именицама. И опет, ово се не односи на све придеве, већ само на квалитативне или описне и материјалне или грађивне. Релациони придеви (посесивни, месни, временски) именују, пак, какав однос именице уз коју стоје према каквом другом именичком појму (нпр. придевом *Маријин* у синтагми *Маријина кућа* именован је само посесивни однос у коме се налази појам *кућа*); способност појмовног означавања код њих готово да изостаје, заправо она је у директној зависности од способности појмовног означавања речи која им је у творбеној основи. Семантички садржај сведен на релацију има за последицу и изостанак могућности успостављања различитих парадигматских односа; код ових придева изостаје полисемантичност, способност ступања у синонимске и антонимске везе, а деривациони систем коме припадају ограничен је на именицу и релациони придев. Даље, семантичко сиромаштво ових придева има и граматичких последица: они немају могућност разликовања одређеног и неодређеног придевског вида (имају облик само једног вида) и, разумљиво, немају компарацију. Сви придеви имају способност вршења функције реченичног члана, али, како је функција речи у непосредној зависности од семантичког садржаја, релациони се придеви у реченици нешто друкчије понашају. Наиме, придевске су службе атрибуцка, апозитивна, атрибуцко-прилошка и предикатска, а релациони придеви

⁷ Лексеме које немају способност развијања полисемије немају ни способност ступања у синонимске односе. Ово се односи на све речи, а не само на властите именице. Наше је схватање да је синонимија секундарни лексички систем настао, регуларно и пре свега, у процесу полисемије и једнога типа деривације односно у процесу секундарне номинације. В. Д. Г. Премк, О лексичкој синонимији, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 22/2, Београд 1994, стр. 5—11.

могу само прву од њих вршити (они тешко, само у специјалним ситуацијама реализују способност да буду носиоци предикације — пре ћемо рећи *Ово је Маријина кућа*, него *Ова кућа је Маријина*)⁸.

6. Глаголи су речи којима се имснују и означавају појмови радњи, стања, збивања, збивања око нас и у нама, што их и предодређује за предикатску функцију. Међутим, и међу глаголима има оних који не означавају одређене процесе, одређене појмове; то су тзв. фазни глаголи (*почети, наставити* и сл.) и глаголи опште, неодређене семантике (*вршити, чинити, поставити, сматрати* и др.), као и модални глаголи (*моћи, морати, требати* и др.) и они, управо због своје недовољне семантичке вредности, не могу сами бити предикати, већ се јављају као део сложеног глаголског предиката или као копулативни део именског или прилошког предиката⁹. Још више су десемантизовани прави копулативни глаголи *јесам* и *бити*, а помоћни глаголи *јесам, бити* и *хтети*, односно њихови енклитички облици у саставу сложених глаголских облика по својој вредности ближи су обличким морфемама него лексемама. И код глагола је способност ступања у различите семантичке системе сразмерна њиховом семантичком садржају. Глаголи и самосталног семантичког садржаја, и они који свој семантички садржај не могу самостално реализовати (фазни, модални и они опште семантике) развијају све семантичке односе; десемантизовани глаголи лишени су ових могућности (изузев негације као врсте антонимије).

7. Прилози су у односу на глаголе исто што и придеви у односу на именице. Њима се имснују и означавају и унутрашње особине глаголских процеса, као начин и интензитет, и још по нешто¹⁰ (*он лепо пева, он гласно пева*) и спољашње околности под којима се одвија процес, као место, време (*он овде ради, он данас ради*); ова их значења, и једна и друга, предодређују за функцију глаголских одредаба и функцију лексичког језгра прилошког предиката (*она је овде*). А само их прва значења, значења унутрашњих особина глаголских процеса чине аналогним описним, правим придевима (само они имају способност изражавања компарације). Прилозима се именује и означава и интензитет особина казаних придевима и другим правим прилозима (*он је врло леп, он врло лепо пева*); ова их значења упућују на функцију одредаба ових речи. Прилозима се означава и количина, додуше, увек неодређена количина, у којој се јавља какав именички појам; ово их значење приближава именицама којима се именује количина, па им је и синтаксичка функција иста као и ових других (исп. *много људи* и *мноштво људи*); функцију управног члана у оваквим синтагмама врше

⁸ Исп. нешто више о овоме: З. Тополинска, Критерији хомонимије придева, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Нови Сад — Београд 1984, 193.

⁹ Исп. о сложеном глаголском предикату М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Граматички системи и књижевна језичка норма)*, књ. 2 *Синтакса*, Београд 1969, 34—37.

¹⁰ В. код И. Грицкат преглед различитих тумачења прилога, као и преглед њихових семантичких и синтаксичких могућности, О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци, *Јужнословенски филолог*, књ. 39, Београд 1983, 1—4. В. и Стана Ристић, *Начински прилози у савременом српскохрватском језику (лексичко-граматички приступ)*. Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 9, Београд 1990, 1—172.

квантификатори, а функцију зависног члана именице које се квантификују, функцију, пак, реченичног члана врши цела синтагма¹¹. Прави прилози, они којима се означавају унутрашње особине глаголских процеса имају способност ступања у све лексичке системе; други, пак, ступају само у неке од њих, сразмерно своме семантичком садржају (нпр. прилози за место и време имају веома скромну способност полисемије и више него скромну способност деривације; они мотивишу најчешће само релационе придеве: *овде* → *овдашњи*).

8. Заменице немају праву способност номинације; оне имснују оно што је у језику већ именовано, оне нису називи, већ су само, на неки начин, заменик за називе; оне су ситуационе речи и њихово се значење, боље рећи — значење појма на који упућују, види само из контекста, из ситуације (исп., нпр. реченице: *Креда је на столу. Она је бела и Девојка је ушла. Она је закаснила* — у којима је тек из реченичких склопова јасно на шта се номинационо и појмовно односи заменица *она*)¹². Заменице врше функцију реченичког члана, али врше само неке од функција које могу имати речи на које се ситуационе односе. Нпр. именичке заменице могу бити у субјекатској и објекатској функцији (као и у неким функцијама релационих детерминатора — *седи поред њега*), али не и у другим именичким функцијама; оне се не могу јавити у функцији атрибута, апозиције и апозитива, што се само по себи разуме с обзиром на њихову асемантичност. Из истог разлога придевске заменице не могу бити атрибутивни¹³. И опет из истог разлога, због асемантичности, заменице нису и не могу бити чланови семантичких система; оне немају праву полисемију, немају уопште способност деривације, не ступају у праве антонимске односе, а синонимија код њих потпуно изостаје.

9. Бројеви су најапстрактнији део лексике. Они не именују појмове (предмете, бића, радње, њихове особине), већ именују апстрактно једну из низа бројних вредности. И та бројна вредност једина је компонента њиховог семантичког садржаја. Ово, пак, за

¹¹ И у функцији реченичних модификатора јављају се само прави прилози (што је и логично јер се модификација може извршити само речима које означавају какав квалитет), као и експресивни, и неки други по семантичком садржају ближи речцама (в. М. Ивић, О српскохрватским реченичким прилозима, *Јужнословенски филолог* 34, Београд 1978, 1—16).

¹² У експресивном изражавању неке од заменица могу добити и појмовни садржај, као у примеру: *Моје унутрашње ја буну се против тога*, али и тада оне остају ситуационе речи, речи које су изван већине односа који чине структуру лексичког система (оне не развијају полисемију, не ступају у синонимске, антонимске и др. семантичке односе); у наведеном случају заменица *ја* губи чак и деклинабилност — *од свога унутрашњег ја не могу то да учиним*; такође неку врсту појмовног значења могу добити и заменице *све*, *нико*, *ништа*, *неко* и сл., али опет само у одређеним ситуацијама (исп. П. Пипер, О семантичком статусу лексичких парова *све* и *ништа*, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Нови Сад — Београд 1984, 135—139).

¹³ Занимљиво и сликовито описао је заменице А. А. Реформатски: „Местоименные слова в языках независимо от их появления — слова вторичные, слова-заместители, это как бы бумажная валюта, функционирующая ради удобства, благодаря наличию золотого фонда. Золотым фондом для местоименных являются знаменательные слова, без наличия которых существование местоименных „обесценено“, как и стоимость бумажных денег без обеспечивающего их стоимость золота“ (А. А. Реформатский, *оп. с.* 47—48).

последницу има моносемантичност, одсуство синонимичности и антонимичности, ограниченост деривационог система само на категорију бројних речи, уопште неуклопљеност у семантичку структуру лексичког система. А ово све доводи до врло специфичног положаја бројних речи у реченици. Наиме, од кардиналних бројева (а то су: основни бројеви, збирни бројеви, бројне именице на *-ица* и бројни придеви) само број *један*¹⁴ и бројни придеви конгруирају са именицом коју квантификују (*једна столица, једне рукавице*), односно само се они јављају у функцији атрибута (али не, нпр., и у функцији апозитива). Основни бројеви *два, три, четири* са именицом уз коју стоје чине посебне конструкције;¹⁵ уз ове бројеве именице мушког и средњег рода имају облик на *-а*, а именице женског рода облик на *-е* (*два човека, три села, четири жене*). И ове су конструкције, према нашем мишљењу, у реченици нерапчлањиве: у примеру *два човека раде* функцију субјекта врши цела бројна конструкција *два човека*, а не само број *два* (не може реч без појмовног садржаја односно без упућивања на појмовни садржај бити у функцији једног од главних реченичних чланова, или, боље, не може бити у функцији реченичног члана уопште). И конгруентни бројеви имају семантички празну функцију (у синтагмама *један човек, петора врата* бројеви су пре морфолошки знаци прецизних множина него атрибути). Уз све остале кардиналне бројеве именица која се квантификује, пребројава стоји у генитиву множине; и ови се скупови синтаксички понашају као бројне конструкције (у реченици *Пет младића је дошло* субјектску функцију врши цела бројна конструкција). Редни бројеви конгруирају са именицом уз коју стоје и формално имају статус атрибута. Бројеви нису потпуно асемантичне речи, као заменице; они у своме семантичком садржају имају једну сему, сему бројне вредности, али само једна семантичка компонента, и то овога типа, није довољна да би била индуктор развијања семантичких система и ступања у њих (нпр. бројеви морфолошки варирају, углавном, у оквиру своје категорије (*два, двоје, двоји, двојица*)).

10. Предлози су речи које именују и означавају релације између именичког појма у каквом падежном односу и управног члана синтагме; означавање односа према именичком појму лексичка је особина предлога, то је њихов семантички садржај, а означавање односа према управном члану граматичко је својство предлога, и зависи управо од

¹⁴ У систему бројних речи семантички је специфичан број *један*, своју једину семантичку компоненту развио је у нова значења, као што су нпр. *исти* (*сви смо једне горе лист*), или *једини*, *сам* (*једноме човеку није лако живети*), с једне стране, и с друге стране, десемантизовао је и овако сиромашан садржај до заменичке вредности *неки, некакав* (*био један цар*) или до вредности речи која служи за истицање именице уз коју стоји (*урадио је то као један стручњак*).

И бројеви *сто, хиљада, милион* развили су из свога значења одређене бројне вредности, додуше велике — ново значење *велики, неодређени број, мноштво*.

¹⁵ Ове се конструкције називају и паукалним синтагмама (исп. Ж. Станојичић и Љ. Поповић, *Граматика српског језика*, Београд — Нови Сад 1992, 261—262). Ми бисмо радије избегли назив паукалне синтагме стога што паукале сматрамо синсемантичним речима, дакле, речима које не могу образovati око себе семантичке синтагме.

тог управног члана. Нпр., предлог *под* означава лексички, индивидуално место које се налази с доње стране, испод појма уз чије име стоји и граматички, синтагматски на које неко/нешто доспева или на којем се неко/нешто налази (оловка је пала под сто : оловка је под столом).¹⁶ Функцију реченичног члана предлози сами не могу вршити (што проистиче из њиховог семантичког садржаја — они не означавају појмове, већ односе међу појмовима); функцију реченичног члана врше именице заједно са предлозима уз које стоје. Предлози развијају полисемију, способни су за слагање, композицију, али деривација код њих потпуно изостаје; уколико се јаве у антонимској или синонимској вези, то је више последица контекста него унутрашњг повезивања њиховог семантичког садржаја са каквим другим семантичким садржајем.

11. И везници су речи које именују и означавају релације између појединих речи и синтагми, али увек речи и синтагми исте категорије, или између реченица истих или различитих семантичких и синтаксичких категорија (нпр. *везник* и *везује* реченице семантички и синтаксички истог типа — *седим* и *пишем*, *везник* али *везује* семантички различите реченице синтаксички истог типа, ранга — *слушам*, али *ништа не разумем*, *везник* кад *везује* и семантички и синтаксички различите реченице — *кад дођем*, *испричаћу ти*). Везници који се јављају само у једном типу реченица или у мањем броју типова реченица имају одређенији семантички садржај; везници који се могу јавити у више типова различитих реченица имају неодређенији семантички садржај (а *везник* *да* готово је семантички празан). Међу везницима има речи које служе само као везници и оних које су везане за какву другу категорију — заменичку (*ко*, *који*, *какав* и др.), прилошку (*где*, *како* и др.) и категорију речца или партикула (*нека*, *још*, *тек*), први се називају правим везницима, други неправим. Прави везници нису реченички чланови, ни кад везују речи и синтагме, ни кад везују реченице; неправи везници могу бити реченички чланови (они заменичког порекла то увек јесу). Способност семантичког варирања и повезивања код везника је сведена на полисемију.

12. Речце су категорија сасвим друкчија од свих других речи. И ево у чему је њихова посебност: све речи у језику именују и означавају (заменице индиректно, а све остале директно) или поједине појмове или релације између појединих појмова; речце не именују и не означавају ни појмове, ни релације међу њима; оне именују и означавају однос лица које говори према вези појмова у реченици (модалне речи — *она је заиста лепа*) или однос према једноме појму у реченици (партикуле — *баш то* и *мислим*)¹⁷. Речце не могу бити реченички чланови, опет због специфичности свога значења (реченица је дина-

¹⁶ Д. Г. Премк, Обрада предлога у великим описним речницима, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Нови Сад — Београд 1984, 35—39. Исп. *ibid.* и друкчија схватања предлошких речи.

¹⁷ Да не набрајамо све субјективне односе који се изражавају речцама и све оно што се традиционално убраја у речце.

мичка детерминација једнога појма другим, и у њу се израз личнога става говорног лица синтаксички не уклапа). Речце нису чланови семантичких система; оне, чак, ни полисемију не развијају (додуше, у реченицима су речце понекад дате са више реализација, али то још увек не сведочи о њиховој полисемантичности, способности семантичког варирања, развијања једног семантичког садржаја из елемената другог, већ је то знак могућности њихове употребе у различитим контекстима).

13. А узвици су нерационализовани, невербализовани изрази субјективног стања, осећања, расположења лица које говори. Они нису чланови реченице,¹⁸ а нису ни реченице (они су пре сурогати за реченице).

14. Дакле, према семантичком статусу целокупан лексички фонд дели се на аутосемантичне и синсемантичне речи.¹⁹ Аутосемантичне речи су оне речи које имају способност означавања појединих појмова (не односа међу појмовима) и које имају способност вршења функције реченичног члана. Даље, и као последица овога, оне имају могућност развијања свих парадигматских (полисемије, деривације, синонимије и антонимије) и свих синтагматских односа (успостављање различитог типа лексичког партнерства).²⁰ То су: именице, придеви, глаголи и прилози.²¹ Синсемантичне речи од аутосемантичних издвајају се по томе, што за разлику од првих, оне не задовољавају постављене критерије класификације. Код ових речи, код неких више, код неких мање, изостају многи или неки од парадигматских и синтагматских лексичких система. Нпр. заменице имају слабо развијен систем полисемије, такође, слабо развијен деривациони систем, даље, уопште немају систем синонимије и антонимије, а систем лексичког партнерства потпуно изостаје (никакву колокацију са, нпр., заменицом *ја* не можемо претпоставити *добар ја* или како слично). Бројеви немају других система сем деривације, и то ограничене на оквире своје категорије; предлози и везници имају само развијен систем полисемије и ништа више, итд., итд.²²

15. Функционална подела речничког састава има у основи само један критеријум — функцију речи у реченици. А функција речи у реченици може бити самостална и несамостална. Самосталну функцију имају оне речи које нити одређују, нити допуњују друге речи у

¹⁸ Узвици у експресивном изражавању могу постати чланови реченица, али тек пошто се семантички измене. Нпр. у реченици *Он изиђе и трес вратима*, узвик *трес* има функцију предиката.

¹⁹ Ови нам се термини чине прихватљивијим од, нпр. термина: пунозначне и непунозначне (помоћне, функционалне) речи, или дистинктори и форматори, или информатори и редистинктори и др. Заправо, ни један од ових парова, па ни пар који смо усвојили, не може бити сасвим прихватљив јер категорију синсемантичких речи чине речи разнородне и што се семантике и што се функције тиче.

²⁰ Исп. Д. Г. Премк, *О семантичкој позицији као месту реализације једне лексеме*, *Јужнословенски филолог*, књ. 48, Београд 1992, стр. 13—23.

²¹ Скрећемо пажњу на то да има, додуше не често, и схватања да су и заменице и бројеви аутосемантичне речи. Наш коментар дат у вези са овим речима, мислимо, да је довољан доказ неоснованости оваквих схватања.

²² То је, свакако, и разлог што лексиколошка испитивања, по правилу, имају за објекат аутосемантичне речи, пре свега именице.

реченици (бар не у својим основним функцијама). А то су речи у субјекатској функцији. Према своме семантичком садржају (као и према својој номинационој функцији) за то су предодређене именице; једино оне означавају појмове који самостално постоје у природи, у друштву, и у нама. Све друге речи у реченици, наравно, оне које могу вршити функцију реченичног члана, служе као статички или динамички детерминатори субјекта или, пак, статички детерминатори других реченичних чланова. А то даље значи да су све друге категорије речи несамосталне. И ово је последица њиховог семантичног садржаја; нема особина без самосталних појмова или без процеса; нема процеса без њиховог вршиоца или агенса.

16. Морфолошка подела полази од облика речи као оформљеног израза устаљеног одређеног значења и устаљене одређене функције у језику. Овако усмерена апстракција као резултат даје тзв. врсте речи. Нпр. придеви су речи са морфолошким знацима конгруенције са именицама уз које стоје (слажу се са њима у роду, броју и падежу), затим речи које могу имати обележје одређености и неодређености, као и обележје компарације (природно, увек у одређеном виду), што је последица њихове основне атрибушке функције, која је, опет, последица њиховог значења, значења унутрашње особине именичког појма. Придеви се, међутим, могу јавити и у именичкој функцији, и тада или значе оно што и именичка синтагма која се подразумева (као у реченици: *У кући обешеног не говори о конопцу*) или почињу развијати нова значења (као у реченици: *Збиља га је та женска упропастила*). У првоме случају они остају у придевској категорији; у другоме они, такође, остају у својој категорији, али са отвореном могућношћу преласка у именичку категорију; тек када развију нова значења, права именичка значења везана само за нову функцију, они постају именице и могу облички добијати именичке карактеристике (нпр. *млада* у значењу *женска особа при ступању у брак*, *невеста* може имати двојаки датив, као именица *млади* и као придев *младој*). И ово је познато.

17. Мање је познато, да сведемо, да све речи једне категорије, једне врсте немају исту способност индуковања лексичких система. Полисмију развијају све семантичне речи, све речи које имају семантички садржај, било да припадају категорији аутосемантичких, било да припадају категорији синсемантичких речи (а то су: заједничке и материјалне именице, квалитативни и материјални придеви, сви глаголи, сем помоћних и копулативних, прилози за начин, и неки други, али у посебном смислу, предлози и везници). Деривацију развијају само речи које означавају поједине појмове, док се код речи које означавају релацију између појмова (код предлога и везника), она уопште не развија. Могућност антонимијског и синонимијског повезивања постоји код свих семантичких речи које означавају поједине појмове; ова могућност постоји и код речи које означавају релације, али не у истој мери и на исти начин као код првих; и још нешто, код предлога је она јаче изражена него код везника.

18. На крају, као општи закључак. Способност речи да се семантички повезује са другим јединицама лексичког система у директној је сразмери са њеним семантичким садржајем; пуноћа садржаја води индуковању свих, или многих, семантичких односа; сиромаштво семантичког садржаја значи и сиромаштво семантичких веза; а асемантичност искључује способност семантичког повезивања.

Резюме

Даринка Гортан — Премк

ТИПИ И КАТЕГОРИИ СЛОВ

Способность слов вступать в семантические отношения с другими единицами лексической системы зависит от их семантического содержания; богатство семантического содержания дает возможность развития всех или некоторых семантических связей (полисемии, деривации, антонимии и синонимии); бедность семантического содержания, в то же время, значит и бедность семантических связей; отсутствие семантического содержания исключает семантические связи.

Егон Фекете
(Београд)

АПЕЛАТИВИ С НЕГАЦИЈОМ КАО ЛЕКСИКОГРАФСКЕ ОДРЕДНИЦЕ*

Тема рада су — дистрибуција и значење дихотомијских опозиционих парова апелатива са негацијом и без ње у савременим српскохрватским речницима. Утврђује се: одсуство сигурнијих критеријума за презентацију и дефинисање одредница с негативним предзнаком. Указује се на потребу даље теоријске анализе проблема негације са семантичко-лексикографског становишта.

Овај рад мањс има претензије да пружи целовите и систематизоване одговоре на питања којим се бави, а више да истакне проблем с којим се лексикографска пракса суочава када се ради о апелативним одредницама с негативним предзнаком (*не-*). Ово утолико пре што у вези са негацијом, не само као синтаксичким већ и семантичким феноменом, има недоумица и за које се не могу увек изнаћи одговарајућа разјашњења.¹

С обзиром на то да се проблематика лексикографске елаборације, а самим тим и лексикографске верификације одредница с негацијом не очитује једнако код разних граматичких врста речи (именица, придева, глагола итд.²), ми се овом приликом задржавамо на апелативима с погледом на прилике у нашој лексикографији.

У лексикографској се пракси с тим у вези уочавају бар три питања:

(1) које именичке лексеме с нултим предзнаком генеришу облике с негацијом;

(2) каква је семантичка структура дихотомијских парова овога типа именица са негацијом и без ње и утиче ли она на њихову дистрибуцију и

* Овај рад је у нешто другачијем облику припремљен и прочитан на Четвртој југословенској конференцији о лексикографији и лексикологији одржаној у Загребу октобра 1989. године; како услед распада југословенске државне заједнице није дошло до објављивања зборника радова са овога скупа, то је и овај остао до сада необјављен.

¹ Питања у вези с негацијом задире и у домен логике и психологије. Ми се тиме овде не бавимо. О томе исп. Грицкат И., *О неким проблемима негације у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог XXV, стр. 115—136.

² О негацији у вези с другим врстама речи исп. Бошков Д., *Придевска негација префикса (не-, а-, дис-, без-)*, Наш језик XXVI/1—2, стр. 63—67.

(3) пружа ли лексички/лексикографски материјал могућност за изнаглажење оријентационих правила у том правцу?

У потрази за одговорима послужили смо се углавном речницима МС/МХ³, Матешиневим „одостражником“⁴ и речничким корпусом Правописа МС/МХ из 1960. и Правописног приручника Анић—Силић из 1986. године⁵ сматрајући да то пружа довољно материјала за слику стања о којем је реч.

Први проблем искрсава у вези с питањем — да ли су позитивне лексеме, оне с нултим негативним предзнаком, начелно подложне дихотомiji, тј. реализацији бинарних опозитних форми по моделу *човек — нечовек, активност — неактивност, знање — незнање* и сл.

Грађа у речницима указује на следеће:

(1) Велики број апелатива не имплицира негиране облике; навешћемо за то, примера ради, само неколико од многобројних из секције речи под „а“, који су у речницима забележени

само у облику позитива (немају облике са иницијалним *не-*). Такви су:

а) *абдикација, абдомен, абецеда, аблатив, аблаут, абортус, авантура, авенија, авет, авион, агонија, аграр, агресор, адвокат, адмирал, адреса, адуг, аждаја, азбука* и др.

(2) С друге стране, читав низ апелатива јавља се

само у негираном облику (тј. немају облике без негације). Такви су:

б) *негатор, негативност, негирање, неверство, неваљалац, невинице, невидљивац, неверица, небојша, несташлук, недаћа, незајажљивост, незнабожац, незналица, неизбежност, немаштина, несвестица, неминовност, некултурност, нехајност* и др.

Ради се, очевидно, о апелативима у којих је префиксоид *не-*, бар са становишта синхроније, инхерентно својство не само њихове семантике већ и морфолошке структуре; без елемента *не-* „остатак“, други део лексеме би био значењски несмислен (исп. *гатор (: негатор), *гативност (: негативност), *сташлук (: несташлук) итд.).

Оба ова случаја (примери под а. и б), међутим, не представљају за лексикографску праксу проблем, јер ничим не излазе из оквира стандарне лексике, па тиме ни из нормалног лексикографског поступка.

Недоумицу изазивају случајеви у којих би се егзистенција бинарних, дихотомијских корелата могла очекивати (претпоставити), али се постојање њихово не може засведочити постојећом лексичком грађом или документацијом. У таквим приликама увек се намеће питање: да ли непостојање једног од опозитног пара лексема евентуално треба приписати — (а) мањкавости речничке грађе или се (б) морфолошка бинарност у датом случају и не генерише у језичкој пракси, или се (в) напросто ради о латентним, али неискоришћеним могућностима језичког потенцијала.

³ Речник српскохрватског књижевног језика, издање Матице српске/Матице хрватске (у даљем тексту РМС).

⁴ Matčević J., *Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*, I—IV, Wiesbaden, 1956—1967.

⁵ Anić V.-Silić J., *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1986.

У жељи да макар делимично проникнемо у стање ствари, пажњу смо усредсредили на две именичке категорије: (1) на апелативе изведене суфиксалним морфемом *-ост* од придевских (адјективизираних) основа и (2) на (глаголске) именице на *-ње (-је)*.

Грађа коју смо прегледали указује на следеће:

(А) Именице на *-ост*

Као узорак послужила нам је грађа секције од речи *слабост* до *међусобност* у Матешиневом речнику (око 650 лексема).

Иако би се на први поглед рекло да именице на *-ост* имају развијену способност творбе негираних облика (по моделу *једнакост – неједнакост*), судећи по Матешиневом речнику није, међутим, тако. У секцији коју смо, по принципу случајног узорка прегледали, само је око тридесетак лексема потврђено у обе форме (тј. и са презнаком *не-* и без њега)⁶. То су:

А. 1. (не)јакост, (не)једнакост, (не)љупкост, (не)мушкост, (не)читкост, (не)присталост, (не)см(ј)елост, (не)досп(је)лост, (не)застар(ј)елост, (не)зрелост, (не)дозрелост, (не)веселост, (не)увелост, (не)милоост, (не)дораслост, (не)поколебаност, (не)ув(ј)ежбаност, (не)оправданост, (не)обузданост, (не)поузданост, (не)постојаност, (не)узурајаност, (не)сланост, (не)ваљаност, (не)хуманост, (не)прорачунаност, (не)сабраност, (не)квалифицираност, (не)дисциплинираност, (не)артикулисаност, (не)заинтересираност, (не)пристрасност, (не)васпитаност, (не)школованост, (не)дисциплинованост, (не)основаност, (не)заинтересованост, (не)образованост, (не)доказаност, (не)об(а)везност, (не)повезаност, (не)потребност, (не)присебност, (не)подобност, (не)удобност, (не)способност, (не)злобност.

Не мали број именица поменуте секције забележен је само у облику позитива (тј. без форми са *не-*), То су:

А. 2.а. *слабост, грубост, гадост, младост, гордост, голорукост, једноликост, људскост, ријеткост, изанђалост, дотрајалост, закржљалост, радозналост, учесталост, заосталост, посусталост, приспјелост, остарјелост, сазрелост, изнемоглост, обиклост, напуклост, оронулост, натрулост, опробаност, ужурбаност, отрцаност, затуцаност, улачаност, распарчаност, непрекиданост, загријаност, усијаност, прибраност, разиграност, бираност, комплицираност, адаптираност, организираност, једностраност, резервисаност, уљепшаност, изукриштаност, спуганост, изолованост, заснованост, затрованост, документованост, пожртвованост, организованост, очуваност, згужвваност, наоружаност, разоружаност;*

само у негираном облику (тј. без облика у позитиву) су:

А. 2.б. *неваљалост, невољкост, несувислост, неукост, неуспјелост, неумрлост, необдјеланост, неокаљаност, неартикулираност, нецивили-*

⁶ Матешинев речник обухвата грађу из свих релевантних описних и двојезичник речника (и правописних речника) савременог српскохрватског језика почев од Вуковог, а употпуњен је и материјалом из Даничићевог *Рјечника из књижевних старина српских*, *Рјечника хрватскога или српскога језика ЈАЗУ* и др. тако да се фонд речи који се њиме обухвата може сматрати репрезентативним.

зираност, неартикулисаност, неспаваност, неочекиваност, нецивилизованост, непозваност, неисканост.

(Б) Именице на -ње (-је)

Као узорак послужила нам је секција од речи *збабање* до речи *ргање* у Матешиневом речнику (такође око 650 лексема). Стање је овакво:

обе форме (тј. са префиксондом *не-* и без њега) потврђене су само у десетак именица. То су:

Б. 1. *(не)отјецање, (не)отицање, (не)схваћање, (не)нападање, (не)допадање, (не)оправдање, (не)поуздање, (не)раћање, (не)увићање, (не)слагање.*

Све остале именице овога корпуса забележене су

само у облику позитива (тј. без облика са иницијалним *не-*). То су:

Б. 2. *гибање, натјецање, претјецање, намицање, помицање, узмицање, зарицање, изрицање, претицање, плаћање, враћање, навраћање, узвраћање, захваћање, забадање, испадање, насједање, погаћање, похаћање, залагање, располагање, улагање* итд.

Дакле, именице које би, као пандан именицама на *-ост*, наведеним под А. 2.б, егзистирале само у спреси с елементом *-не*, овде нису евидентне.

(В) Упоредили смо ове податке, добијене из Матешиневог регистра, са стањем у РМС. Оно је следеће:

(1) Од Матешиневих негираних облика именица на *-ост* (наведених под А. 1), РМС не бележи следеће лексеме:

В. 1. *нерадост, неједнакост, нељупкост, неувелост, неузрујаност, непрорачунаност, нешколованост, неартикулисаност, неприсебност, нецивилизираност, нецивилизованост, нељупкост,*

(2) Од Матешиневих позитивних облика именица на *-ост* (наведених под А. 2.а), РСА бележи једну лексему у негираној форми, именицу:

В. 2. *нерадозналост.*

(3) Од негираних облика именица на *-ост* (наведених под А. 2.б), који по Матешину имају само те, негиране облике (што би, рецимо, значило да нема речи: *умрлост, обдјелатност, артикулисаност, цивилизираност, опраност, пристраност*), у РМС налазимо и апелативе без *-не*, као:

В. 2.а. *усп(ј)елост, умрлост, опраност, пристрасност,* (док осталих, као: *обдјелатност, артикулисаност/артикулираност*, па ни *цивилизираност/цивилизованост* нема ни у РМС).

(4) Од негираних облика (глаголских) именица (наведених под Б. 1), у РМС се налазе само:

В. 3. *несхваћање/несхваћање, ненападање и непоуздање* (док осталих лексема, као: *неотјецање/неотицање, недопадање, неоправдање, нераћање, неувичање, неслагање* — у РМС нема).

(5) Од позитивних облика глаголских именица код Матешина (примери под Б. 2), ни једна није у РМС регистрована с негативним

формантом. Све су махом дефинисане као глаголске именице (уколико су, дакако, од глагола имперфективног вида).

С обзиром на овакво стање ствари, мислимо да се о заступљености негираних облика именица, не само у нашим речницима већ и у језику уопште, могу извести следећи закључци:

1. аутохтоне именице, начелно немотивисане (или с избледелом мотивисаношћу) не граде негиране, дихотомijske парњаке; велики број таквих именица нсмају ни латентну могућност образовања лексеме с негацијом; исп. нпр.: *абдомен*, *абецеда*, *авион*, *агонија* итд. (према којима нема негираних форми **неабдомен*, **неабцеда*, **неавион* и др.).

2. у именицама (апстрактних) изведених наставком *-ост* као и глаголских именица на *-ње/-је* негиране форме се лакше творе, мада могућности за то нису неограничене (није могуће од сваке именице, било да је на *-ост*, *-ње/-је* или др., механичким прикључивањем префиксног *не-* начинити регуларну лексему с негацијом).

3. Репертоар вокабулара, међутим, не даје увек потпуна, а ни сигурна обавештења о постојању или непостојању сучељених парова ове врсте у језичкој реализацији.

II.

У вези с питањем — о ссмантичкој вредности апелатива с негацијом и утицају значења на њихову дистрибуцију и речничку обраду, предочили бисмо следеће:

У РСМС се о значењу елемента *не-* у именичким сложеницама вели:

„не- ... као први део сложеница 1. означава негацију а. у сложеним ... именицама негира оно што значи други део сложенице: ... /нпр./ незнање, независност. б. у сложеним именицама порице позитивне особине које се нормално претпостављају за оно што значи други део сложенице: /нпр./ небрат, немајка, нечовек и сл.“

У РСА⁷ се *не-* дефинише скоро на идентичан начин као у РСМС.

„не- ... као први део сложеница 1. означава негацију а. у сложеним ... именицама негира значење онога што значи други део сложенице: ... /нпр./: незнање, непостојање, неспавање, неснаљљивост, несталност, непливач, непушач, нечлан“, док се за значење под б. вели да „у неким сложеним именицама негира особине (подвукао Е. Ф.) које се претпостављају у позитивном значењу придајући им пејоративно значење: /нпр./ небрат, немајка, нечовек и сл.“

Није, међутим, речено — које су то „неке“ именице које могу (односно не могу) ступити у творбени однос с формантом *не-*.

Ако би се пошло од наведених дефиниција (под 1. а. у оба речника) и примера уз њих, онда би произлазило:

1. да се сложенице са значењем *негирања* могу изводити од свих именица; а ако је судити по наведеним примерима-илустрацијама, произлази — по Матичинином речнику — да се критеријум „негирања другог дела именице“ тиче (само) апстрактних појмова, типа *знање*,

⁷ Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, том XIV, стр. 668.

зависност (дакле, именица на *ње-* и *-ост*), док — по Речнику САНУ — осим апстрактних именица на *ње-*, *-ост* (*знање, постојање, спавање, сналажљивост, сталност*) у обзир могу доћи и такве које се односе на жива бића, углавном на апелативе типа *nomina hominis*: (*пливач—непливач, пушач—непушач, члан—нечлан*);

2. да се сложенице са значењем *порицање позитивне особине* творе (само) од именица типа *nomina hominis*, за што су у оба речника наведени исти (негирани) апелативи: *небрат, немајка, нечовек*, с том разликом што РСА узима да се то значење очитује „у неким именицама“ (не каже се у којим), док се у РМС не помињу никаква ограничења.

Оба критеријума, дакле, претпостављају (ко)егзистенцију бинарних форми, семантички сучељних облика, тј. дистрибуцију лексичких парова с позитивним (нултим) и негативним (обележеним) предзнаком, за које важи правило да један лексички поларитет представља семантичко оспоравање другог.

Поглед на језичку (лексикографску) грађу коју смо елаборирали сугерише унеколико другачију слику:

1. Морфолошка дихотомија овога типа није категорија творбено евидентна у свим случајевима. У примерима које смо навели под а, б, А. 2.а. и б. (типа *абдикација, негатор, слабост, неваљалство* и сл.)⁸ бинарна лексичка опозиција је изостала. Опозициони антонимни однос може се, евентуално, у таквим случајевима успостављати на други начин, у корелацији са другом лексемом мање или више супротног значења, по систему контраста, као *негација—афирмација, немар—брига* (пored *брига—небрига*), *негатив—позитив* (а не *непозитив), *неверича—уверење, грубост—нежност* (не *негрубост), *младост—старост* (не *нестарост) и др., или се такав однос не може успоставити ни лексичким опонентом, као на пример за именице типа: *незахвалник, неблагодарник, недаћа, невинашце* и сл. Негативна конотација у оваквих именица је инхерентни елеменат семантике, при чему је осећање морфолошке сложености лексеме бледо.

2. Други случај нарушене антонимичности бинарних парова налазимо у лексичким облицима које творбено егзистирају као апелативи с негацијом и без ње, али њихова значења не имплицирају међусобно опонирање или дисквалификацију већ извесну „преквалификацију“. То запажамо у примерима типа: *невредник* (= безвредан, недостојан човек): *вредник* (= вредан, марљив човек); *невоља*: *воља*; *невиделица* (= мрак, тама): *виделица* (= покр. осматрачница); *невештак* (= невест човек); *вештак* (= стручњак, зналац), *небитница* (необ. самртни час): *битница* (= вој. артиљеријска јединица), *достатак*

⁸ Антонимији као пандану негације посвећена је посебна пажња. Исп. Грицкат И., *О антонимији*, Зборник за филологију и лингвистику IV—V, Нови Сад 1961—1962, 87—90 и *Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије*, Јужнословенски филолог XLV, Београд, 1989, 1—26; Мршевић Д., *Глаголи супротног значења*, Књижевност и језик XXVI/2—3, Београд, 1977, 226—237; Ressel Sv. i G., *Rod, broj i antonimija u srpskohrvatskom jeziku*, Научни састанак слависта у Вукове дане 13/1, Београд 1983—1984, 161—170; Ивић М., *Један прилог проблематици метафоре*, Filologija 14, Загреб, 1986, 123—127.

(= заст. приход; изобиље, благостање): *недостатак* (= помањкање, непостојање, мана, мањкавост) и др.⁹

Ови случајеви, међутим, више указују на теориски аспект негације него на лексикографски проблем. Лексикографију се више тичу питања која се односе на опозиционе семантичке еквиваленције међусобно супротстављених лексема с негацијом и без ње и критеријум селекције, односно дистрибуције негираних форми у лексикону.

Ту бисмо предочили следеће:

3. Префиксоид *не-* у оквиру стандарних бинарних опозиција има, по правилу, *опонентну* семантичку вредност. При томе се један тип негације креће у оквирима дефинисаним у РСА/РМС — као елементи *негирања*, тј. тоталног порицања, потпуног неутралисања семантике другог дела сложенице по линији „јесте—није“. Питање је само — у којим се случајевима таква значењска опозиција на језичком нивоу генерише. Рекли бисмо: углавном у знатно ређим него што се то на први поглед чини, онда, наиме, када се негацијом означава (може означити) да *неко/нешто јесте односно није* оно што се целокупном семантиком другог дела сложенице подразумева. Услов је да оба лексичка парњака означавају еквиваленте који егзистирају као реални и(ли) семантички дефинисани појмови; на пример: *проводник* : *непроводник*, *пушач* : *непушач*, *пливач* : *непливач*, али не и **нетркач* (: *тркач*), **некошаркаш* (: *кошаркаш*), **незид*, **непрозор*, **нелекар*, **нетелефон*. Суштина је у томе што би такве опонентне лексеме, у ствари, биле појмовно празне, са нултом семантиком у перцептивном плану: **некућа*, **незид* или сл. просто не значи ништа¹⁰; могу се разумети само као: *оно што није (све оно што није) кућа, није зид* и сл., при чему се негирањем не имплицира било шта друго, било какав други сучељени садржај, за разлику, рецимо, од семантичког односа који се актуелизује у опозитним паровима типа *пушач* : *непушач* и сл. где обе лексеме имају своју, сасвим одређену семантику (*пушач* = *особа која пуши, има навику, потребу да пуши* : *непушач* = *такође особа, али која не пуши, нема навику, потребу да пуши* и сл.).

Лексема с негацијом не претпоставља, дакле, обавезно семантичко потирање значења лексеме без негације, већ генерише нов језички знак другог или другачијег (али не и нултог) семантичког потенцијала. Ако то није случај, негирана реч је са лексичког аспекта — *нерегуларна*.

Истина, има — нарочито у новије време — и таквих лексема, као: *неамериканац/неамериканци*, *несрби(н)*, *небоеограђани(н)*, *неевропљани(н)*, *несловен(и)*, *немарксиста* (= *онај који није Американац, Србин/сви они који нису Американци, Срби* и сл.). С обзиром на то да су овакве творевине лишене своје значењске посебности, имају ранг апелатива¹¹, док се с обзиром на њихово значење могу сматрати пре

⁹ Одреднице, њихова значења и квалификатори преузети су из испитиваних речника.

¹⁰ Стога се у лексикографији не сматрају валидним „негативне дефиниције“ типа „оно што није...“, јер задатак лексикографа није да каже шта нешто није већ шта нешто (оно што дефинише) — *јесте*.

делом реченичног израза¹² него елементом лексике, па се такве, у суштини квазилексеме, по правилу, у речник и не уносе.

(4) Успостављање лексичког парњака с формантом *не-* лингвистички је регуларно и када с негацијом врши извесна метафоризација, када се негацијом не оспорава цео семантички садржај основне лексеме, већ се имплицира елеменат неповољне конотације, омаловажавања, (ис)казује да не недостају сва већ само нека, обично она типична, доминантна или карактеристична својства којом се дати појам одликује или истиче (као у *немајка*, *небрат*, *недруг* и сл.). Трансформациони еквивалент префиксоида *не-* не генерише у овим случајевима опозицију типа „*јесте*“ : „*није*“, већ — „*јесте*“ : „*јесте*, али (је) *лош(и)је*, *рђав(и)је*“. Може се, међутим, рећи да је овај тип лексичке негације у именица попут *мајка*, *брат* и сл. у ствари, непродуктиван и ограничен на немногбројне случајеве.

(5) Типичнији и распрострањенији модел апелатива с негацијом представља онај где се семантички елеменат форманта *не-* са значењем „*лош(и)је*“ може природније него у претходном случају трансплантирати на основни облик. Тај модел је претежно заступљен у апстрактних именица на -ост, -ње и сл. (исп. *неактивност*, *несабраност*, *неоправданост*, *несмелост*, *незаинтересованост*, односно *неваспитање*, *непаване*, *незнање* итд.), али и у других где се негацијом обележава негативно својство нечега (исп. *проводник* : *непроводник*; у оба случаја се ради о истом садржају, али са неједнаким квалитетом својства које се апелативом подразумева).

(6) У случају када је основни облик именице лексички знак јединачног својства, акције и сл. — негираном облику не преостаје друго до да ту и такву семантику другог дела сложенице елимише у целини по систему „*има*“ — „*нема*“, „*јесте*“ — „*није*“ (исп. *повезаност* : *неповезаност* и сл.).

(7) Уколико основни облик имплицира сложеније семантичко поље (збир особина) или полисемију (као у: *васпитање*, *знање*, *разумевање*, *организованост*, на пример), негација може да се разуме или као потпуно дезавуисање онога што именица значи или, пак, као дисквалификавање типичне особине у семантичком потенцијалу именице (исп. *неорганизованост* = „лоша организација, неред“ или „непостојање било какве организације, организованости“ као својство нечега).

Другим речима, тотално порицање, неутралисање семантике другог дела сложенице настаје онда када неко/нешто није одн. *јесте* оно што се имлицира целокупном семантиком именице (*Американац* : *неамериканац*; *проводник* : *непроводник*) што је, међутим, више у вези са сазнајним него лингвистичким елементима, па опозиција облика пре може имати какву номенклатурно-терминолошку примену.

¹¹ Отуда их и у писми пишемо (по решењима из новог Матичног правописа) као једну реч, малим почетним словом; евентуално као полусложеницу (*не-Србин*, *не-Европљанин*), мада је први начин примеренији.

¹² У неким случајевима *не-* се може схватити и дисквалификаторним елементом са значењем *назови-Србин* и сл.

љивост него општејезичку, типолошку вредност. Начелно, такав семантички опозит није, рекли бисмо, у нашем језику развијен; отуда је тешко претпоставити парове: *зид*–*незид*, *лекар*–*нелекар* и сл. за разлику од случајева где се негацијом анулира или оспорава особина, својство или стање нечега или некога.

Овиме што је досад речено нису, дакако, апсолвиране све релевантне компоненте проблема негације апелативних речи. И даље остаје питање о стварној распрострањености негираних апелатива и њиховој ваљаној презентацији у речницима. Досадашња лексикографска пракса не пружа о томе сигурније податке нити јаснија полазишта у обради ове материје. Рекло би се, да је опредељивање за уношење или изостављање апелатива с негацијом у речник више одраз (не)комплетности речничке грађе него лингвистички верификованих критеријума. Отуда проблем лексичке негације, и у вези са другим категоријама речи, не би требало да остане ван програма и других лексикографских анализа и тражења.

Summary

Egon Fekete

THE APPELATIVES WITH NEGATION AS LEXICAL ENTRIES

The noun lexemes with negation or without it are not equally distributed in Serbo-Croat. Except from the cases where the binary lexical opposition is normally omitted (type: *абетада*, *авет* : *негирање*, *неминовност*), the following phenomena (based on the dictionary material) can be observed:

1. Negation is used to deny the whole semantics of a noun (*Американац* : *неамериканац*), is not so frequent, and it usually has a nomenclatural-terminological usage.

2. More often, negation is used to disqualify the basic, usually positive characteristics of the semantics of the basic lexeme (*човек* : *нечовек*, „*нечовек*“ = „*лош*, *рђав човек*“).

The latter type of negation is very productive with the nouns derived from adjective nouns, ending in *-ост*, *-ство*, as well as the gerund ending in *-ње* etc.

It is not still clear to which extent these criteria are realized in the everyday communication and to which they represent the language potential. This phenomenon is still to be investigated.

Александар Лома
(Београд)

ILLYRICUM SLAVICUM. ПРВИХ ПОЛА МИЛЕНИЈА СЛОВЕНСТВА НА СЕВЕРОЗАПАДНОМ БАЛКАНУ У СВЕТЛУ ЛИНГВИСТИКЕ*

Рад представља покушај сумарног приказа језичке прошлости северозападног дела јужнословенске језичке територије у првим вековима након његове славизације. Основни проблеми којих се дотиче су: доба досељавања Словена на подручје касноантичког Илирика, топономастичке успомене на исходишта појединих досељених скупина, првобитна дијалекатска варијантност словенског југа и његова потоња дихотомија, накнадна деславизација рубних подручја на југу и северу.

„Илирство“ и „илирски језик“ фигурирају у славистици као архаизирајуће и већ застареле ознаке за српскохрватско језичко јединство, засноване на чињеници да се позорница хрватске и српске језичке историје од најранијих времена до данас у великој мери подудара са територијом касноантичког Илирика. Но како је овај административ-

* Објављујући писани предлогак свога усменог излагања на братиславском скупу, за свако детаљније образлагање појединих у њему изнетих теза као и за литературу упућујем на своје следеће радове:

1. „Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike“. У: *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Титоград 1991, стр. 279—327;
2. „Vorslavisches Substrat in der Toponymie Serbiens. Bisherige Ergebnisse, Probleme und Perspektiven weiterer Erforschung“. У: *Die Welt der Slaven* 36/1991, стр. 99—139.
3. „Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике“. Предато за штампу у зборнику радова научног скупа *Говори југоисточне Србије* одржаног у Нишу јуна 1992. г.
4. „Неки славистички аспекти српске етногенезе“. У: *Зборник за славистику* 43/1992, стр. 105—126 (у штампи).
5. „Podunavska prapostojbina Slovena: Legenda ili istorijska realnost?“. У: *Јужнословенски филолог* 49/1993, стр. 187—220.
6. „Neue Substratnamen aus Dacia Mediterranea. Ortsnamenkundliche Beiträge zur Sprachgeschichte des serbisch-bulgarischen Grenzgebiets“. Предато за штампу у: *Балканско езикознание/ Linguistique balkanique*, споменица Владимира Георгиева, Софија.

Референце на поједине од ових радова у тексту дате су њиховим редним бројевима од 1. до 6. Немачки резиме овог прилога под насловом „Illyricum Slavicum. Das erste Halbjahrtausend des Slaventums auf dem nordwestlichen Balkan im Lichte der Ortsnamenkunde“ већ се појавно у *XI. medzinárodný zjazd slavistov. Zbornik resumé*, Bratislava, Veda, 1993, стр. 666 д.

но-географски појам у свом најширем опсегу обухватао и данашње словеначко и део бугарског језичког подручја, и како верујемо да је на савременом српскохрватском језичком простору било словенског живља и осим, а можда и пре српског и хрватског, наметнула нам се синтагма „словенски Илирик“ као погодан оквир за ово сумарно виђење етничке и језичке прошлости северозападног Балкана и околних предела у раном средњем веку, засновано на резултатима неколико већ објављених или у штампу датих студија. Да бисмо унапред отклонили сваки неспоразум, напоменимо да за нас „словенски Илирик“ значи некадашњу римску административну јединицу тог имена славизирану на измаку античког доба, а не исконско словенско подручје, у смислу поистовећења античких становника те територије: Илира, Венета, Норика или Панонаца са Прасловенима. Аутохтонистичка теорија не би требало да се позива на староруски летопис који Илирик проглашава прапостојбином Словена, јер се може доказати да је та традиција настала тек у X веку на Балкану у циљу апологије словенске писмености и богослужења; још је проблематичније позивања аутохтониста на тамошњу античку ономастику, јер она не садржи ниједно име просудиво као прасловенско, а на другој страни показује јасне везе са ужим илирским подручјем, што се слаже са античким сведочанствима да је језик Панонаца био један илирски дијалекат. Први поуздан језички знак словенства на тлу Паноније, хидроним *Bustricius* код анонимног Равенског географа из VII—VIII века, очито *Bystrica*, не може бити доказ аутохтоности тамошњих Словена, већ само прилог хронологији њихове појаве у тим крајевима. Уосталом, славизација Паноније могла је почети и знатно раније, ако узмемо у обзир индиције о присуству Словена у левом сливу средњег и доњег Дунава већ од III века н.е (5). Што се тиче предела јужно од Дунава и Саве на Балкану, Словене тамо треба тражити тек после средине VI века: *terminus post quem* пружају Прокопијеви спискови кастела у којима нема ни једног имена које би се могло убедљиво интерпретирати као прасловенско. То се најбоље показало кроз неуспешност вишекратних покушаја да се у њима таква имена нађу: део тих етимологија ваља одбацити у корист убедљивијих интерпретација и идентификација, а друге већ стога, што претпостављају мало вероватне формације и гласовне облике неуклопиве у ону слику позне прасловенске фонетике VI века коју реконструирамо на основу других сазнања (6), у која спадају и словенски рефлексни супстратних топонима на југу Европе (2). Стога нам се чини разложно остати при традиционалном датирању словенског посела Балкана крајем VI и почетком VII века, када Словени под аварским вођством, скршивши одбрану Источног Царства на Дунаву, досежу у својим походима обале Јадранског и Егејског мора. То доба узимамо за полазну тачку свога разматрања; пола миленија, односно приближно пет векова наведених у наслову рачунамо отада па до XI—XII века, до времена када је све у овом делу Европе мање-више на своме данашњем месту, како словенски народи и њихови језици: старосрпски, старохрватски, старобугарски, тако и Албанци и Румуни које налазимо на просторима

где до данас живе, у садашњој Албанији и Румунији; до тада се, дакле, већ била усталила она језичка слика коју можемо даље пратити кроз богатије и непосредније изворе него што је топонимија.

Почињући од насељавања Словена на Балкан крајем VI века, суочавамо се са питањем да ли је неколико деценија доцније уследио и други вал сеобс, са другим полазиштем и под другим околностима, онај о којем пише Порфиригенит, доводећи Хрвате и Србе у доба цара Ираклија из њихових постојбина на северу Европе као византијске савезнике у борби против Авара. Са једне стране, Порфиригенов извештај налази потврду у историјским изворима, који очитују реалност Беле Србије VII века између Лабе и Сале, на доцнијем лужичко-српском простору, и Беле Хрватске негде у Малопољској; са друге стране, на тлу Балкана препознајемо јасне топономастичке трагове досељавања из тих области, пре свега имена главних тамошњих водотокова: Одре, Лабе, Висле, Опаве. Упоредо и у географској вези са њима запажају се ексклузивне паралеле између словенског северозапада и југозапада у виду архаичних словенских топонима какви се не срећу на трећем месту, те се чини да су пренесени у сеоби са севера, управо као и поменути предсловенски макрохидроними који тамо имају своје супстратно порекло. У тим преносима запажа се одређен систем, који одражава с једне стране специфичну социјалну структуру досељених Срба и Хрвата, а са друге демографске прилике које су они затекли у новој постојбини. Наиме, знатан део ових изонима чине имена средњовековних жупа и њихових градских средишта; како се установа жупе као управне јединице са средиштем у утврђеном граду и под управом жупана, карактеристична за средњовековну Хрватску и Србију, среће још само код лужичких Срба, намеће се закључак да су Срби и Хрвати знали за њу још на северу и да су територијалну организацију своје старе постојбине у извесној мери пресликали при насељавању у нова станишта. Притом је означавање жупа обласним и племенским називима пренетим са западнословенског простора, међу њима макроетнонимом *Срби*, било, чини се, обичније у пограничним подручјима и у страном окружју, почевши од раних српских енклава у Тесалији и Битинији, као начин диференцијације према суседном или околном живљу: налази ове врсте концентришу се на тлу Дарданије и Македоније, маркирајући на извештан начин трасу најраније српске миграције од Београда до Олимпа и натраг, при којој су се поједине скупине изгледа одвајале од основне миграционе масе и настањивале на тле већ поседнуто од Словена првог таласа или од балканских староседелача, док у језгреним српским и хрватским земљама срећемо други, слободнији тип именовања, који посебно одликују старински ојконими типа *Кладоруби*, *Кралупи*, *Тучепи* са аналогјама на чешком, лужичком и пољском простору (4).

Да ли се, и у чему дијалекат првих словенских досељеника на Балкану разликовао од говора Срба и Хрвата може се само нагађати на основу неких новијих сазнања о дијалекатској рашчлањености познога прасловенског и генези доцнијих словенских језика. Многе дистинкције на словенском дијалекатском плану још нису постојале у

VII веку; реч *гордъ* у називу српског насеља код Никомедије, забележеном 681, показује прасловенски облик без метатезе (4). Оне пак разлике, за које се може претпоставити да су већ тада постојале међу дијалектима позног прасловенског, могле су бити другачије дистрибуиране него у доцније време. Ако узмемо да су први талас сеобе махом чинила племена оне групације која се током VI века, у предвечерје провале на Балкан, налазила на левој обали Дунава од средњег тока до ушћа и коју савремени грчки и латински извори означавају именом „Склавени“, разликујући је од сродних Венета на северозападу и Анта на североистоку, можемо у тим Словенима у ужем и, вероватно, првобитнијем значењу етнонима видети носиоце посебног прасловенског наречја. Његове карактеристике дају се наслутити на основу врло старих црта у средњовековном говору њихових имењака на северу, новгородских Словена, које га одвајају од идиома суседних Кривича а повезују са дијалектима словенског југа. На југу се словенско име очувало као народносно код двају народа некадашњег „склавинског“ ареала, Словенаца и Словака, а као обласно у доњој Панонији, у имену Славоније, старој Словиња, док је другде само историјски посведочено кроз многобројне раносредњовековне „Склавиније“, али је доцније потиснуто племенским именима Словена другог таласа, Хрвата и Срба, а такође инородних Бугара (5). Ови етноними ширили су се преко средњовековних државних творевина, које су у разним раздобљима обухватале разнородне словенске масе, тако да је тешко просудити у којој мери не само данашњи српскохрватски језик, већ и старосрпски и старохрватски језик од оног тренутка од када их можемо пратити кроз изворе, одражавају дијалекатске особине Срба и Хрвата из доба досељења на Балкан, а колико карактеристике етнички асимилованих Словена првог таласа. Проблем је утолико сложенiji што оба имена, српско и хрватско, ни у доба пре досељења нису морала бити ознаке јасно диференцираних етничких субјеката, већ су пре означавала племенске савезе сачињене од носилаца разних дијалекатских варијанти прасловенског језика. За Хрвате, који се на северу нису очували као етнолингвистички ентитет, то се може само нагађати, док за Србе одговарајуће сведочанство пружа композитни карактер лужичкосрпског језика, за који се узима да је настао мешањем двају позних прасловенских дијалеката, једног северозападног и другог југоисточног типа. То би значило да су се Прото-Срби доселили међу лехитска племена са југоистока прасловенског ареала, доневши оданде и своје племенско име, које је до у X век још живело и на источнословенском простору. Ако је стартна позиција Срба на словенском простору заиста био његов крајњи југоисток, одакле се део њих најпре преселио у Полабље а онда, у VII в., на Балкан, то у једној још дубљој временској пројекцији чини вероватном њихову везу са Птоlemeјевим Србима у северном подножју Кавказа, племеном свакако несловенским и вероватно сарматским, као и првобитни Хрвати и Анти (4).

У светлу ових чињеница постаје беспредметно резонување да је Порфиригенитов извештај о досељењу Срба у Далмацију са подручја

истоименог племена у Полабљу обична конструкција, јер данашњи језици лужичких и балканских Срба на општесловенском плану стоје врло далеко један од другог. Узмимо изгласу *dl/l*, за коју се верује да је старија од словенске сеобе; лужичкосрпски језици, будући западно-словенског типа, требало би да доследно чувају *dl*, али се у њима бележе и случајеви упрошћења у *l*, као један од трагова њихове комплексне генезе; српскохрватски као јужнословенски језик има *l*, али у топонимији словенског југа налазио неколико мање-више вероватних случајева очувања прасловенске групе *dl*, а такође неколике примере са *ROT* и *TROT* метатезом. Осим северозападних елемената у склопу прото-српског и протохрватског комплекса на Балкану, за објашњење ових и сличних појава у обзир долазе и друге могућности. На пример, за спорадичне налазе са *ц* и *з* од *tj* одн. *dj* и са *х* од *g* у северној Србији и североисточној Босни смело би се помишљати на досељенике из северног дела панонско-карпатског басена избегле пред угарском најездом (5). Но ово је пре тренутак да се уочи сва дијалекатска замршеност јужнословенског простора у првим столећима након досељења Словена, рефлектована у топонимији, него да се покушају размрсити етнолингвистички проблеми који из ње произлазе. Унапред се сме узети као вероватно да оно што се назива јужнословенским језичким јединством представља у доброј мери плод познијег уједначавања и брисања дијалекатских особености на јужнословенском терену. У том смислу не треба инсистирати да старохрватски и старосрпски језик, онакви какви се јављају у својим писаним споменицима од XII века, стоје у непосредној генетској вези са језичким изразом Хрвата и Срба VII века. Историја старосрпског језика може се проследити унатраг до средине X века, када на ономастичком материјалу код Порфиригенита запажамо његове дистинктивне црте, *ћ* и *ђ* за *tj/dj* и *у* за прасл. *ѡ*. Јотовање дејтала представља најстарију изоглосу на словенском југу, која га дели на источни и западни дијалекатски ареал. Својевремено је Заимов покушао на топономастичком материјалу установити домаћај бугарских рефлекса *шт/жд*, но његове резултате ваљало је како допунити, тако и озбиљно кориговати не само у појединим тумачењима, него и у погледу општих критеријума селекције релевантних именских категорија. Ограничивши се на најдубље топонимске слојеве, репрезентоване пре свега *j*-посесивима од антропонима, долазимо до границе која полази од јужног јадранског приморја доста високо, око Скадра, остављајући целу данашњу Албанију на подручју *шт/жд* третмана, и преко њеног северног дела одваја доње Подримље од горњег, тј. јужну Метохију од северне, обухвата цео горњи слив јужне Мораве, затим се испод Брања хвата њеног тока и низ њу иде до ушћа Нишаве, одакле нишавско-тимочким развођем улази у Бугарску. Северно и западно од те линије нема старих *шт/жд* топонима: то је подручје српских рефлекса које се пружа до Јужне Мораве и прелази на десну страну Велике Мораве. Остаје отворено питање припадности дела Подунавља од Тимока према Видину, где су релевантни налази на *j*-посесивима сасвим оскудни. На том подручју, као и у западнијим пределима

српског Подунавља и Посавља, задњи назал се изгледа чувао знатно дуже него у јужнијим областима, све до у XII век, а његова замена била је отворенија, један глас између *o* и *y*, чиме се данашња северна Србија везује преко Славоније са кајкавско-словеначким ареалом. У језгреним српским земљама деназализација *q > y* почиње у првој половини X века и шири се веома брзо ка истоку, да би већ почетком следећег столећа досегла горњи ток Нишаве, прешавши, дакле, јужну Мораву као западну границу *шт/жд* топонима. Док је црта *шт/жд* доживела експанзију на запад у доба Првог бугарског царства, преслојивши и знатан део територије са ојконимима на *-itji* несвојственим источнојужнословенском ареалу, његов слом изгледа да је отворио пут на исток српском језичком утицају, који није престао ни у доба Самуилове државе (3). Ово поткрепљује претпоставку да је западнојужнословенски елеменат боље искористио прилику која се указала када се простор данашње источне Србије и западне Бугарске нашао, око 1000. године, донекле испражњен од ранијег румунског и албанског становништва. Наиме, у прилог одавно изнетој хипотези да управо у тим пределима треба тражити касноантичка станишта Протоалбанаца и Проторумуна могу се навести неки нови топономастички налази, који се за Албанце концентришу у поречју Нишаве а за Проторумуне југоисточно одатле, у средњем и горњем сливу Јужне Мораве (6). Код супстратних топонима у тим областима албански, односно румунски развој претходе словенском, док је у историјским стаништима Албанаца као и на тлу некадашње Дакије случај обрнут (1). Албанци су изгледа у данашњој Албанији затекли углавном носиоце источнојужнословенских дијалеката, док при разматрању дијалекатске припадности првобитних Дакословена треба узети у обзир могућност да су Румуни, долазећи на тло данашње Румуније са једног подручја где су претходно живели измешани са источнојужнословенским становништвом, повукли са собом део тог живља или бар донели онамо неке његове језичке одлике путем преноса појединих топонима из старе постојбине у нову (3).

Стана Ристић
(Београд)

ИЛОКУЦИЈСКИ АСПЕКТИ УПОТРЕБЕ ПАРТИКУЛА*

У раду се на материјалу из Р. САНУ и Р. МС показује да партикуле у свом лексичком значењу реализују и компоненте са илокуцијском снагом, што их са становишта употребе уврштава у ред експонената појединих типова говорних чинова.

1. У овом раду¹ биће представљене илокуцијске компоненте у структури лексичког значења партикула (речца) до којих се дошло лексичко-семантичком анализом јединица које у описним речницима савременог српскохрватског језика¹ носе граматичку ознаку „речце“ или такву ознаку садрже у посебним одељцима свог лексичког значења.

2. Илокуцијске компоненте у структури лексичког значења партикула указују на још један ниво језичке реализације на коме функционишу ове јединице, а то је ниво говорних чинова. На неке аспекте оваког функционисања партикула указано је у сербобратистичкој литератури², а ми ћемо, пратећи појаве на лексичком плану, покушати да покажемо њихову повезаност са планом говорних чинова и повезаност лексикографије и лексикологије са теоријом говорних чинова³.

3. Речник Српске академије наука и Матичин речник показују да се у реализацији лексичког значења партикула као релевантни јављају и фактори говорног чина: ситуација—говорење, намера (циљ) и чињење (деловање). Они су представљени у дефиницијама у виду семантичких

* Ради оријентације читаоца, упозоравам да је у овом тексту термин *партикула* употребљен у значењу ширем од уобичајеног. — Белешка главног уредника.

Овај рад је проширена верзија реферата прочитаног на XI међународном конгресу слависта у Братислави (наслов реферата је гласио: Партикуле као јединице лексичког система — илокуцијске компоненте у структури њиховог лексичког значења). Он се надовезује на два моја рада која се баве проблемима партикула. Први је под насловом „Речце као јединице лексичког система (прагматичко-когнитивни приступ)“ објављен у часопису *Научни системи слависта у Вукове дане 22/2*, Београд 1994, 155-161, а други под насловом „Партикуле и њихови функционални еквиваленти (лексичко-семантичке и функционалне карактеристике)“ такође је објављен у часопису *Јужнословенски филолог XLIX*, Београд 1993, 75-93.

¹ Речници из којих је узет корпус су: Речник Српске академије наука (I—XIV) и Матичин речник (IV—VI) (у раду скраћено Р. САНУ и Р. МС).

² Исп. Јоцић М., 1983, 147—157; Шокица С., 1987, 189—210; М—В, 1990, 422—441, 602—643; Савић С., 1993, 67—68, 89—92.

³ Термин „говорни чин“ у раду узимамо у општем смислу (а по теорији Серла) као говорну активност (чин) којом говорник делује на саговорника са одређеним циљем. Исп. Серл 1991.

компоненти са илокуцијском снагом или као додатне информације (дате у заградама на одговарајућим местима). Тако се намере (циљеви) у лексичком значењу партикула представљају формулацијама типа: за исказивање/изрицање (несигурности, сумње, жеље, заповести, претње, слагања, потврђивања, одрицања, питања, клетве благослова, заклетве, псовке и сл.); за истицање, појачавање (одрицања, тврдње, сагласности, жеље, задовољства и сл.); за скретање пажње; за подстицање; за омаловажавање; за преклињање; за одобравање; за присећање; за отклањање сумње и сл. Ситуације се у реализацији лексичког значења партикула представљају најчешће у додатним деловима дефиниција формулацијама типа: у обраћању, у усрдној молби, у поздраву, у ословљавању, у преклињању, у резигнацији, при растанку, при учтивом обраћању, у нестрпљењу, у љутњи, у дијалогу и сл. Неки наведени типови делова дефиниције експлицирају или упућују и на типове говорних чинова, као формулације типа: за потврђивање (тврдња); за одрицање (одрицање); за исказивање питања (тражење информације); за исказивање сумње (коментара); за истицање, појачавање, у експресивном изражавању (експресивности); у здравицама, у ословљавању, у клетви, у поздраву, при растанку и сл. (конвенционалности). У дефиницији неких партикула јављају се и елементи којима се експлицира смисао модификације говорног чина. Тако се партикуле које модификују говорни чин давања информације дефинишу формулацијама типа: за исказивање/изрицање (супротности, неједнакости, допусности, ограничавања, накнадног додавања, прибрајања, настављања и сл.).

4. Лексикографски материјал показује да је број информација о функционисању партикула на плану говорних чинова велики и да се на основу њих могу издвојити заједнички (општи) елементи комуникације који битно одређују лексичко значење партикула. Они се на семантичком плану могу представити као архисеме које окупљају јединице у парадигме. Тако се партикуле, повезујући лексички план са планом говорних чинова, могу представити и у парадигмама које организују семантичке компоненте са илокуцијском снагом:

1. модификовања информације: *тако, наиме, дакле, елем, такође(р), као; таман, баш, управо, заправо; прво, друго..., затим, онда, које, напосле, најзад, најпосле, напоследку; упркос, напротив, насупротив, међутим, пак, штавише; ипак, додуше, свеједно; макар, гдд, било, драго; само, бар, скоро, готово, умало, замало, искључиво, закључно, око, отприлике; лично, сам; осим, сем, изузев, једино; поготову (поготово), првенствено, особито, нарочито, посебно, напосе; чак, још, иначе, онако, ионако, уопште, углавном, претежно, све, сасвим, потпуно,*

2. тврдње: *да, ја, дабогме, дакако, јашта, свакако, јамачно, сигурно, зацело,*

3. одрицања: *не, ни, нити, никако, нипошто,*

4. тражења информације: *ли, зар, еда,*

5. коментара: *укратко, уопште; наводно, богзна, рецимо; дословно, буквално, једноставно, просто, лепо; стварно, истина, заиста, одиста, уистину, збиља; привидно, наизглед, тобоже, бајаги, као;*

сигурно, засигурно, посигурно, свакако, несумњиво, бесумње, наравно, дабогме, дакако, јашта; јамачно, зацело, могуће, вероватно, можда, ваљда, лако; никако, нипошто, какви, мучно, тешко,

6. експресивности: *пā* (*pā*), *ā* (*ā*), *ī* (*ī*), *tē*, *него*, *ē* (*ē*), *ама*, *мā*, *tā*, *бре*, *море*, *вала*, *тек*, *већ*, *богме*, *сад*; *ево*, *ето*, *ено*; *нā* (*nā*), *дē*, *дела*, *ако*, (*х*)*ајде*, *лепо*, *добро*, *слободно*; *немој* (*немојмо*, *немојте*), *нека*, *доста*; *срећом*, *блāго*, *на жалост*, *забога*; *наопако*, *врага*, *доврага*, *наврага*, *дођавола*,

7. конвенционалности: *хвала*; *извини(те)*, *пардон*, *опрости(те)*; *молим*, *ништа*; *изволи(те)*, *добро*, *слободно*, *срећно*, *живео*; *замисли(те)*, *знаш* (*знате*); *дабогда*, *забога*; *доврага*, *дођавола*.

5. Преглед илокуцијских компонената у лексичком значењу партикула показује да се партикуле јављају као експоненти готово свих типова говорних чинова⁴. Функционишући на плану говорних чинова партикуле организују парадигме на три равни: према смислу, према циљу (сврси) и према условима реализације говорног чина. На нивоу опште класификације према смислу издвајају се парадигме партикула са илокуцијским компоненатама: модификовања информације, тврдње, одрицања, тражења информације и коментара. Према циљу издвајају се парадигме партикула са илокуцијским компоненатама тражења информације и експресивности, а према условима издваја се парадигма партикула са илокуцијским компоненатама конвенционалности. Према истим критеријумима, како је показала детаљнија анализа илокуцијског садржаја партикула, оне се разврставају у мање посебне парадигме са истим односима надређености и преклапања. Због примене више критерија у одређивању илокуцијских компонената исте јединице се могу јавити у више парадигми, а припадност јединице парадигми одређује се према контексту.

6. Представљање илокуцијских компонената у структури лексичког значења партикула на више равни јесте начин да се покаже њихово функционисање у говору. Овај начин одражава сложене механизме реализације појединих типова говорних чинова са истим релевантним критеријумима: смисла, циља и услова. Уопште, употреба партикула у говору, као и других показатеља комуникацијских садржаја, друштвено је условљена. Веза између њиховог значења и намера говорника заснива се на конвенцијама за сваку ситуацију посебно. Тако партикуле у одређеној ситуацији преузимају и улогу показатеља намера и циљева говорника у комуникацији било да исказују њену илокуцијску снагу било да је само модификују.

7. Према општој шеми говорних чинова партикуле првих пет парадигми јављају се као експоненти информацијског (пропозици-

⁴ У литератури не постоји сагласност у погледу типова и броја говорних чинова јер се илокуцијска снага реализује у више равни, па су принципи класификације различити. Постојеће класификације одликују се односима надређености и преклапања јер уважавају критеријуме и услове релевантне за говорни ниво. За потребе нашег истраживања ми смо се користили терминима према овим изворима: Енциклопедијски речник, 1988; Енциклопедички словарь, 1990, под реченом акт; М—В, 1990, 601; Серл 1991, 126—127.

оног) говорног чина, који као општи надређени тип обухвата говорне чинове: давања информације, тврдње, одрицања, тражења информације и коментара. Стављајући у први план садржај комуникације партикуле ових парадигми указују на карактер информације, исказују односе између сегмената садржаја, став говорника према садржају комуникације, процену истинитости (остваривости) садржаја и сл. Тако оне као носиоци илокуције снаге информисања или као њени модификатори доприносе да се садржај комуникације успешније преноси и прима са свим оним што се у одређеној ситуацији подразумева а што није језички реализовано. Употреба партикула као експонената информацијског говорног чина, према речничком корпусу, карактеристична је за све видове језика: стандардног кодифицираног и некодифицираног (разговорног) језика и за нестандартне (колоквијалне) говоре.

7.1. Илокуције компоненте модификовања информације реализују партикуле прве парадигме које на семантичком плану имају категоријално значење логичких односа⁵. Оне модификују говорни чин давања информације (саопштења у ужем смислу)⁶ исказујући различите садржаје: истоветност, узајамност и блискост неких сегмената информације (*као, такође(р), таман, биш, управо, заправо, прво, друго, онда, затим, најзад, напoкон, најпoсле*); намеру говорника да нешто појасни (*наиме, уосталом*); да резимира оно о чему је говорио (*дакле*); да продужи излагање или да га прошири новим елементима (*тако, елем, него*) и сл. Неке од њих исказују супротстављеност, неједнакост, противуречност неких сегмената (*међутим, насупротив, напротив*); допусност (*ипак, свеједно, макар, додуше гдд, било, драго*)⁷; ограничавање, издвајање, изузимање (*само, једино, искључиво, бар, скоро, готово, умало, замало, закључно, отприлике, приближно, око, изузев, сем, осим, особито, нарочито, напосе, поготову, првенствено*); уопштавање, проширивање (*све, потпуно, апсолутно, углавном, чак, још, штавише, иначе, ионако, онако*).

Примери:

У тој читаоници је срео... председника... који се *такође* преселио из Задра (Р. МС). Повукло је Панкраца још и нешто друго; хтио је *наиме*... да се склони од бијеса... својих... другова (Р. САНУ). Волим /те/ *упркос* наше сиротиње (Р. МС). Он се као уметник не служи богатим језиком... у њега је *напротив* језик хрпав, неизбрушен (Р. САНУ). Описи, *макар* како да су живи и тачни, не могу учинити оно што би било да се очима види (Р. САНУ). *Било* који од њих да дође, морате свакоме да помогнете (Р. САНУ). Управник је... с њим говорио *само* у десетерцу (Р. МС). Стока... се гаји... *првенствено* ради млијека (Р. МС). *Чак* ни неколико узастопних киша не би... надокнадило дефицит у води (Р. МС). Воли да лаже, али је *иначе* поштен (Р. САНУ).

⁵ Исп. Ристић 1993, 87—92.

⁶ О овом говорном чину исп. М—В 1990, 602—603.

⁷ О партикулама са значењем допусности исп. М—В 1990, 412—415.

7.2. Партикуле које се јављају као експоненти говорног чина тврдње⁸ реализују илокуцијске компоненте различите по смислу. Партикула *да*⁹ илокуцијски садржај потврђивања реализује као потврдан одговор на постављено питање или па исказану сумњу, као појачавање истинитости исказа и као појачавање тврдње, сагласности и сл. Потврдан одговор на постављено питање исказују и партикуле *ја*, *дабогме*, а потврдан одговор на исказану сумњу, појачавање тврдње и сагласности исказују партикуле: *дакако*, *јашта*, *јамачно*, *сигурно*, *свакако*, *зацело*.

7.3. Као експоненти говорног чина одрицања јављају се партикуле: *не*, *ни*, *нити*, *никако*, *нипошто*. Партикула *не*¹⁰ илокуцијски садржај одрицања реализује као негативан одговор на постављено питање, као одрицање радње или неке околности, као неслагане и порицање у дијалогу, као истицање одрицања и негације и сл. Партикуле *ни* и *нити* модификују говорни чин одрицања у смислу: појачавања одрицања и негације, ограничавања одрицања и набрајања, искључивања у негирању и одрицању и сл. Партикуле *никако* и *нипошто* појачавају одрицање или, у конверзацији као еквиваленти реченица, исказују неслагање, неодобравање, неприхватање.

Примери из Р. САНУ:

Један запонац *не* ради онако, како би требало; Ја да пркавам, а она да живи? А!... *не*!; Није нас убио некрст — *не*; У врту *ни* псета; Умро је сиромах... Па у новинама *ни* речи; Оцу *нипошто* неће да се врати; Немачки језик не чује се *никако*.

7.4. Партикуле *ли*, *зар*, *еда* јављају се као експоненти говорног чина тражења информације¹¹. Најфреквентнија партикула *ли* у конструкцијама са другим јединицама реализује различит смисао питања: само тражење информације, тражење информације са очекивањем позитивног одговора, питање са очекивањем сагласности или за разрешење недоумице и сл. То су упитне конструкције „да ли“, „је ли“, „је ли да“, „је ли те“, „није ли“, конструкције партикуле *ли* са упитним заменицама и прилозима, са потврдним и одричним глаголским облицима и сл.

⁸ Улога партикула као експонената говорног чина тврдње условљена је карактеристикама овог говорног чина који је по смислу супротстављен говорном чину одрицања. Међутим, и један и други говорни чин, као посебни случајеви информацијског говорног чина, често се јављају као реплике говорног чина тражења информације или неког другог директивног чина, исказане управо партикулама као еквивалентима реченица.

⁹ О партикули *да* исп. М—В 1990, 426—427, 443, 602—604.

¹⁰ О партикули *не* исп. М—В 1990, 433, 604—605.

¹¹ Илокуцијски садржај партикула као експонената говорног чина тражења информације условљен је специфичностима овог говорног чина. Наиме, говорни чин тражења информације само је посебан случај информацијског говорног чина који опонира говорном чину давања информације. Међутим, у конверзацији, у говорном догађају ова два чина се допуњавају. Као директивни говорни чин говорни чин тражења информације има иницијалну позицију и захтева реализацију говорних чинова тврдње и одрицања (као посебних случајева говорног чина давања информације).

Примери из Р. САНУ:

Да *ли* је долазио јуче?; Има *ли* шта нова? — само тражење информације; Не би *ли* се запуштени виногради дали опет подићи; Ви се, наравно... мислите временом запослити, *зар* не? — очекивање позитивног одговора; Где *ли* ћу на ноћиште? — недоумица; Нисам *ли* ти говорио да се не пењеш на трешњу? *Зар* све око нас није... феудална Европа? — очекивање сагласности.

7.5. Говорни чин са илокуцијском снагом коментара по смислу чини посебан случај информацијског говорног чина. Смисао коментара овом говорном чину дају партикуле које информишу о карактеру садржаја информације у смислу: фактивности (*стварно, истина, заиста, доиста, одиста, уистину, збиља*), контрафактивности (*тобож, бајаги, као, привидно, наизглед*), резервисаности говорника у погледу фактивности садржаја информације (*наводно, богзна, рецимо*), веродостојности садржаја информације (*дословно, буквално, просто, једноставно*), уверености говорника у остваривост/неостваривост садржаја (*можда, могуће, вероватно, ваљда, јамачно, сигурно, засигурно, свакако, зацело, извесно, неминовно; никако, нипошто, какви, мучно, тешко*) и обимности садржаја (*укратко, уопште*). Смисао коментара који партикуле описиване парадигме дају информацијском говорном чину садржи и намере говорника да упозори саговорника на карактер информације коју прима. Партикуле са илокуцијским компонентама уверености употребљавају се и као реплике после неког директивног чина, са значењем тврдње или одрицања, што их повезује са партикулама 2. и 3. парадигме.

Примери:

Збиља, он је легавши у постељу сањао готово све што је тога дана преживео (Р. САНУ). У десној певници *стварно* је стајао... ђак Сима (Р. МС). Странац је отишао до прве вароши *тобож* послом (Р. МС). Ваше државе... су *бајаги* основане на законима (Р. САНУ). На свадбеној гозби било је *наводно* више од стотину званица (Р. САНУ). Од тога /се/ *буквално* избезумљавам (Р. САНУ). Избацио ме је ... *дословно* нисам имала куда (Р. САНУ). *Зар* је ово рат? Ово је *просто* да човек кука (Р. МС). Он... *укратко* тежи за онаквом влашћу какву су некад имали римски цареви (Р. МС). *Мучно* да би Марашлија и примио одмах те захтеве (Р. САНУ). Кампања у штампи *тешко* да ће им користити (Р. МС). *Јамачно* си добре воље (Р. САНУ).

8. Илокуцијске компоненте експресивности и истицања реализују партикуле 6. парадигме као експоненти експресивног говорног чина. За разлику од партикула претходних парадигми оне у први план стављају емоционално-експресивни однос говорника према садржају комуникације или према саговорнику. Емоционално-експресивни набој комуникације и повишена интонација у говору указују на неформалну комуникацију и опуштенију атмосферу непосредних односа саговор-

ника. Овај вид општења, карактеристичан за свакодневну комуникацију, носи сва обележја неприпремљеног говора у коме су изостављени сви они елементи који се у одређеној ситуацији подразумевају и у коме је „дозвољено“ прекидање говорника упадицама различитог типа и садржаја. Континуитет разговора остварује се партикулама и другим контактним сигналимa, при чему партикуле исказују или појачавају емоционално-експресивне тонове у комуникацији. Зависно од ситуације оне као показатељи комуникацијске атмосфере исказују позитивне или негативне реакције саговорника: задовољство, одушевљење, одобравање, подстицање, сажаљење, саосећање, солидарисање, чуђење, негодовање, приговарање, неодобравање, упозорење, забрањивање, љутњу, нестрпљење и сл. Емоционалан тон зависи и од статусних, старосних професионалних и сличних односа међу саговорницима, од њихових интереса, циљева, психичког стања и сл. социјалних и психичких фактора комуникацијске ситуације.

Неке од ових партикула лишене су емоционалног набоја, али не и експресивности јер истичу, наглашавају одређене сегменте у говору. Ови маркери важнијих делова говора олакшавају препознавање комуникацијске намере говорника, прецизно разумевања реченог, добар пријем а тим и остваривање говорног догађаја у целини са свим илокуцијским и перлокуцијским ефектима¹².

Као експоненти експресивног говорног чина у свакодневној комуникацији могу се јавити и партикуле других парадигми (*да, ја, зар, само, чак, још, таман, баш* и сл.).

Примери са значењем изненађања, чуђења, дивљења, неверице, недоумице и сл., са значењем истицања, побуђивања пажње:

То твоја жена! *И* ти могао са њом живети (Р. САНУ). На наше: добро вече, како сте?... одговори: *Ето* (Р. САНУ). Боже, *да* лепе пшенице (Р. САНУ). О томе је *зар* знао штогод и Перо... али није зинуо (Р. САНУ). И *ето на* пред њим се наједном указа приказа (Р. САНУ). Знаш ли да сам добио на лозу? — *Ајде!* (Р. САНУ). *Вала*, то је баш песма (Р. САНУ). *Е*, лепо сам се частио (Р. САНУ). И ја сам, *ево*, верглаш (Р. САНУ). И то *ено* није радио сам (Р. САНУ). Да ми је *само* претурити бригу преско главе (Р. МС). Кожа... голих руку *све* се јежила од јаке студени (Р. МС).

Примери са значењем одобравања, подстицања, саглашавања, помирљивости и сл.:

Ево нама вранца и дората (Р. САНУ). Преварих се па се уписах... Ниси се преварио. *Нека* си (Р. САНУ). *Срећом* овима то није падало на ум (Р. МС). *Благо* мени у овој самоћи (Р. САНУ). *Добро*, синко даћу ти девојку (Р. САНУ). Туђо је, *ајде*, умро насилном смрћу (Р. САНУ). *Е*, шта ћу?... власт тако наређује (Р. САНУ).

¹² Исп. Серп 1991, 99—103.

Примери са значењем несодобравања, неслагања, негодовања, нестрпљења, злурадости и сл.:

Шта велиш, да то пукне по селу, а? (Р. САНУ). Ама, шта имаш ти од пристајања или непристајања (Р. САНУ). Ја ћу скочити у бунар. — Па скочи! (Р. МС). Шта рече, бре? Ко забушава? (Р. САНУ). Ти ћеш отићи да купиш карте! — Ма немој! А ти да седиш (Р. САНУ). Нека... нека потковат ћу ја моје постоле (Р. САНУ). Не вриједи мучити се. — Ја, не вриједи! А да се ја не мучим око ове ракије шта би ти пио (Р. САНУ). Доћи ћеш ти још да ме молиш за ово. — Е баш да ти не дођем (Р. САНУ). Ћути, таман би требало још и тсбс да слушам (Р. МС).

9. Партикуле 7. парадигме као експоненти конвенционалног говорног чина¹³ реализују компоненте са различитим илокуцијским садржајем. Сам говорни чин у коме се јављају установљава се друштвеним конвенцијама за одређену ситуацију. То су ситуације свакодневне или пригодне комуникације у којима се стереотипним формама компензира неприпремљеност конверзације и осигурава адекватна реакција било да се, у духу уљудног понашања, исказује задовољство и спремност на сарадњу (ословљавање, поздрављање, захваљивање, извињавање) било да се, супротно добрим манирима, исказује незадовољство нечим, негодовање (клетве, псовке и сл.). Партикуле као експоненти конвенционалног говорног чина јављају се често као једине или централне јединице његове стереотипне структуре. Њима се успоставља говорни контакт и припрема саговорник за комуникацијску сарадњу, исказује спремност за такву сарадњу, показује добронамерност у тражењу и давању услуга, у исказивању солидарности, захваљивања и сл. Тако се помоћу њих отвара или затвара разговор, остварује континуитет разговора и одржава кооперативност комуниканата. Илокуцијски садржај партикула открива и социјално-психолошке димензије комуникације са елементима уљудног опхођења, статусних, старосних и других односа, толеранције, али и са елементима неспожељног реаговања у исказивању нестрпљивости, незадовољства и сл.

Партикуле се јављају у оба вида конвенционалног говорног чина: у конвенцијама учтивости и у конвенцијама друштвених контаката. У конвенцијама учтивости партикуле се јављају у захваљивању (*хвала*), у извињавању (*извини(те)*, *опрости(те)*, *пардон*), у реакцијама на извињавање и захваљивање (*молим*), у прихватању, одобравању нечега (*молим, изволи(те)*, *добро, слободно*) и у честитању (*срећно, живео*). У конвенцијама друштвених контаката јављају се партикуле као поздравни (*здраво, довиђења, збогом*), у ословљавању (*(х)ајде, мо-*

¹³ Проблеми у вези са овим говорним чином у литератури су проучавани у вези са појавама датим под различитим називима „стереотипни говор“ (Земская, 1987, 9—47), „конвенције учтивости“ и „конвенције друштвених контаката“ (М—В, 1990, 607—611, 632—637, 642), „говорни стереотипи“ или „формулаички изрази“ (Савић, 1993, 84—92) и сл.

лим(те/Вас), замисли(те), знаш, знате), у заклињању и благосиљању (еда, нека, да, дабогда, забога), и у псовкама и здравицама.

10. Анализа лексичког значења партикула показала је да њихове компоненте исказују садржаје који се тичу говорних чинова и основних фактора комуникације: ситуације, намере (циља) и чињења (деловања). Тако се већ на лексичком плану неки комуникацијски садржаји показују као инваријантна значења која улазе у језички систем и постају део компетенције корисника језика. Они се на семантичком плану могу представити као прагматички, емоционални, експресивни и релациони садржаји, а на плану говорних чинова као садржаји са одређеном илокуцијском снагом. То значи да се партикуле могу представити и као експоненти појединих типова говорних чинова са фиксираним илокуцијским смислом и условима употребе. Доследним представљањем ових и сличних садржаја у описној лексикографији оствариле би се боље могућности за повезивање лексиколошке теорије са теоријом говорних чинова.

ЛИТЕРАТУРА

Апресян, 1988. — Апресян Ю. Д., „Типы коммуникативной информации для толкового словаря“ *Язык: система и функционирование*, сборник научных трудов. „Наука“, Москва 1988, 10—22.

Земская, 1987. — Земская Е. А., *Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения*, Русский язык, Москва 1987.

Јоцић, 1983. — Јоцић Мирјана, „Један аспект комуникативно-лингвистичке компетенције код деце“, *Зборник за филологију и лингвистику XXVI/1*, Нови Сад 1983, 147—157.

М—В, 1990. — Мразовић Павица, Вукадиновић Зора, *Граматика српскохрватског језика за странце*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Добра вест, Нови Сад 1990.

Ристић, 1993. — Ристић Стана, „Партикуле и њихови функционални еквиваленти (лексичко-семантичке и функционалне карактеристике)“, *Јужнословенски филолог XLIX*, Београд 1993, 75—93.

Савић, 1993. — Савић Свенка, *Дискурс анализа*, Универзитет у Новом Саду — Филозофски факултет, Нови Сад 1993.

Серл, 1991. — Серл Џон, *Говорни чинови*, Нолит, Београд 1991.

Шокица, 1987. — Шокица С., „О значењу конверзационих партикула у телефонској комуникацији“, *Прилози проучавању језика 23*, Нови Сад 1987, 189—210.

Извори и приручници

Енциклопедијски речник, 1988. — *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Нолит, Београд 1988.

Энциклопедический словарь, 1990. — *Лингвистический энциклопедический словарь*, „Советская энциклопедия“, Москва 1990.

Р. МС — *Речник српскохрватског књижевног језика IV—VI*, Матица српска, Нови Сад 1971—1976.

Р. САНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I—XIV*, Српска академија наука, Београд 1959—1989.

Summary

Stana Ristić

ILLOCUTIONARY ASPECTS OF THE USE OF THE PARTICLES

The analysis of the lexical meaning of the particles based on two monolingual dictionaries of contemporary Serbo—Croatian language (*The SANU Dictionary* and *The Matica Srpska Dictionary*) has shown that the structure of the lexical meaning of the particles comprises the components with illocutionary force: modification of the information, assertion, negation, seeking information, comment, expressiveness, and conventionality. Having this in mind the level of lexis and the level of speech acts can be seen as related and in this light particles can be represented as the exponents of particular types of speech acts. All this suggests closer link between the theory of lexicology and lexicography on the one hand and the theory of speech acts on the other.

Biljana Sikimić
(Beograd)

NEKE SPECIFIČNOSTI SRPSKOHRVATSKIH NARODNIH ZAGONETAKA PREMA OPŠTESLOVENSKOM KONTEKSTU*

U radu se analiziraju tri modela srpskohrvatskih narodnih zagonetaka i poredе se s odgovarajućim ruskim i bugarskim materijalom.

U savremenim lingvističkim i semiotičkim analizama slovenskih folklornih tekstova, srpskohrvatske zagonetke nisu adekvatno zastupljene uglavnom zbog nedostupnosti korpusa. Medjutim, u najnovije vreme, pošavši od etimoloških potreba, prikupljen je i sistematizovan sav materijal dostupan u današnjem trenutku i tako dobijen ograničen ali reprezentativan korpus srpskohrvatskih zagonetaka¹.

Paremiologija je danas okrenuta najvećim delom ka semantici i tek povremeno se dotiče komparativnog aspekta, pa tako podrazumeva sinhroni pristup. Dijahroni pristup paremijama uopšte, a posebno slovenskim, i sa metodološke i sa praktične strane ostavlja istraživačima niz otvorenih pitanja.

Proces kreiranja zamene denotata, ali i ostalih delova teksta zagonetke, teče tako što se denotat zamenjuje ili metaforom/metonimijom², što je problem logičke prirode, ili nekom leksičkom transformacijom, *parememom*³, i tako postaje etimološki problem⁴. Oštre granice između apelativa, onima i parememe nema zbog paretimoloških preobličavanja. Ovaj proces je ponekad rezultat stanja u kome sama metafora/metonimija nije dovoljna, pa su nužne i fizičke transformacije teksta, kako to pokazuje i Levinov princip kompenzacije (Levin 1978:302—304): tako inoviran tekst postaje etimološki interesantan.

Svako pojedinačno etimološko rešavanje leksičkih problema u tekstovima ove vrste neophodno je obaviti na nekoliko ravni:

* Rad je izložen na XI međunarodnom kongresu slavista u Bratislavi 1993. pod naslovom *Mesto srpskohrvatskih narodnih zagonetaka u opšteslovenskom kontekstu*.

¹ Korpus je detaljnije analiziran u: Sikimić 1993.

² O drugim mogućnostima zamene denotata u: Sikimić 1994.

³ Termin uveden u: Sikimić 1993:15 i podrazumeva leksemu koja se ne javlja van paremiološkog teksta. Za isti sadržaj Volocka 1989. i 1991. koristi termine *okazionalizam* i *okazionalna nominacija*.

⁴ Etimološki postupak prilikom rešavanja parememe blizak je već uočenom problemu onima u folklornom tekstu. Tako Marojević 1988:279 pri ispitivanju onima u folklornom tekstu razlikuje tri sinhrona preseka: 1. prvobitnu ili primarnu, 2. folklornu, i 3. naknadnu ili sekundarnu interpretaciju onima.

- a. etimologija lekseme u okviru datog jezika;
- b. etimologija segmenta teksta, ako je tekst složen;
- c. u okviru integralnog teksta.

Posle ovakve analize na najnižem nivou, *nivou same varijante* u kojoj je leksema zabeležena, slede nivoi *rekonstruisanog modela zagonetke* sa okupljenim svim poznatim varijantama na odgovarajućem jeziku⁵, i *opšteslovenskog korpusa istog modela zagonetke*. Ovako postavljen problem dalje ukazuje na potrebu za rekonstruisanjem modela teksta na opšteslovenskom nivou⁶. Etimološki postupak ne bi smeo da izgubi iz vida usku povezanost teksta zagonetke sa tekstovima drugih malih formi folklora, pre svega basmi i poslovice. Tek ovako višeslojno etimološki osvetljena pojedinačna leksema relevantna je za dalja zaključivanja.

Pouz dane rezultate dali bi tek makro projekti koji bi prvo objedinili jednojezične korpuse i zatim se na osnovu njih izradili opšteslovenski korpus⁷ tekstova zagonetka i drugih malih folklornih vrsta. Iako je odavno uočena potreba za semantičkim rečnikom zagonetaka⁸, dijahroni pristup bi ovakav projekat dopunio i zahtevom za vođenje računa o etimološkim faktima.

Sledeći zapažanja V. V. Ivanova 1969. o značaju etimoloških figura za rekonstrukciju teksta, shvatanje same etimološke figure kao primarne u odnosu na njen leksički sastav dovodi do zanimljivih rezultata kako u etimologiji teksta tako i etimologiji lekseme u sastavu istog teksta⁹.

Lingvističke mogućnosti za dataciju teksta najčešće su leksičke prirode¹⁰: tako npr. arhaizmi ukazuju na veliku starinu. Novije pozajmljenice su retke u starim modelima, zbog čvrste metričke strukture teksta. Češća upotreba pozajmljenica ne mora odmah da ukazuje na noviji model, mada je to skoro obavezno kod nagomilavanja turcizama.

Tvorben a raznolikost slovenskog leksičkog materijala u okviru istog modela zagonetke nije posledica tvorbene slobode i proizvoljnosti već dijahrone i dijatopijske raslojenosti zapisa. Za takvu raznovrsnost postoji potencijal unutar teksta, koji je najlakše prepoznati ako se javi u nekom od oblika ekstenzije.

Etimološki rakurs mora da ima u vidu dijahrono izvrnut model zagonetke: tako inovacije u modelu prilikom analize dolaze na prvo mesto. U najvećem broju slučajeva najstarije potvrde teksta su etimološki jasne, jer je u pitanju 'plitka' transformacija. Modeli zagonetaka za koje ovo ne važi, koji su 'dubin-

⁵ Na mogućnosti proučavanja varijanata i transformacija 'bazične' zagonetke ukazuje Köngäs Maranda 1978.

⁶ Etimološkom analizom se dalje uočavaju specifični opšteslovenski tvorbeni postupci na nivou leksema i na nivou oblikovanja teksta.

⁷ Potpuna slika dobila bi se tek uklapanjem i u balkanski korpus tekstova zagonetaka.

⁸ Zalaganja u ovom pravcu up. npr. u: Levin 1978:284 i Volocka 1983.

⁹ U daljem tekstu termin *ekstenzija* podrazumeva razne vrste ponavljanja, tautologija i etimoloških figura koje se paradigmatično javljaju bilo u rekonstruisanom modelu zagonetke bilo samo u nekim njegovim varijantama. Sadržaj našeg termina blizak je poimanju *tautologije* kao eksplicitno i implicitno realizovanog ponavljanja (повтор), koje u zagonetkama ima sugestivnu funkciju i igra ulogu došapnutog rešenja ('подсказка') pri odgonetanju, kao u Golovačeva 1993:204—205.

¹⁰ Moguća je dijahrona datacija teksta zagonetke nezavisno od lingvističkih faktora, najjednostavnije prema denotatu: nova realija ili očišćen hrišćanski uticaj.

ski' transformisani, na opšteslovenskom planu obično pokazuju isti tip leksičkih transformacija / ekstenzija. Ovi modeli zabeleženi su u velikom broju varijanata i 'ključni' su po denotatima: 'čovjek; domaća životinja' i može se pretpostaviti njihovo magijsko poreklo. Zamene denotata su tvorbeno povezane. Veliku starinu pokazuju modeli zagonetaka koji sinhrono deluju kao šaljivi (npr. 'pozajmljivanje nekog predmeta'), a leksičke transformacije su druge vrste: tvorbeno nepovezane. Veliku starinu ili verovatnije — veliku propulzivnost — imaju i modeli erotskih zagonetaka kojima zbog efekta izneverenog očekivanja nije potrebna dodatna transformacija.

U dosadašnjoj lingvističkoj i folklorističkoj literaturi bili su analizirani jednostavniji modeli zagonetaka sa brojnim varijantama. Pokušaćemo da pokažemo kako se i neke na prvi pogled različite varijante zagonetaka na slovenskom planu mogu grupisati u jedinstven model.

I. Ekstenzija primarna za tekst (princip konzervativnosti ekstenzije)

1. Identifikovanje južnoslovenskih varijanata¹¹ zagonetke sa denotatom 'skupljanje sena, tj. kosači i vile' kao istog teksta¹² sa ruskim varijantama sa identičnim denotatom, olakšano je istim denotatom i postojanjem ekstenzije — etimološke figure uprkos različitom etimološkom sadržaju. Osim takve etimološke figure zajednički je etimološki sadržaj jedne od zamena delova kompleksnog denotata¹³:

*Vijale se vijalice
i za njima roguljice,
što vijalice saviše,
roguljice oteše.* Obradović 1895:2

vijale se	vijalice	: roguljice	Obradović 1895:2
vijale se	vijalice	: rogatice	Stakić 1887:239
vijaju se	vijalice	: sokolice	Grbić s.a. 329/5
viju se	vijanice	: vilanice	Vuković 1890:86
viju viju	vijavice	: rogatice	Milosavljević 1913:375
vije se	vijenica	: rogodice	Debeljković 1897:3
izvile se	vijuljice	: rogljice	Novaković 1877:206

Bez etimološke figure:

Vijavice pokupile pijavice Popović 1897:3

Etimološka figura u bugarskoj potvrdi:

¹¹ Varijante su zabeležene na celoj srpskohrvatskoj teritoriji.

¹² O redundantnim toponimima u ovom modelu zagonetke v. u: Sikimić 1994:324—325.

¹³ U daljem tekstu se prvo navodi jedna integralna varijanta zagonetke, a zatim slede ostale skraćene varijante.

Вия, вия виятици
по Ѓьорсви полтици,
излезная виятици,
улезная рогатици.

Stojkova 1970:354

Ruske varijante istog teksta imaju četiri zamene denotata, od kojih su prva dva vezana etimološkom figurom, a treći se etimološki poklapa sa južnoslovenskim: *roguljice, rogatice, rogodice, rogljice, rogatici* : *рогатинка, рогатики, рогатый, рогатыня, роговатики* (tako da su sh. *sokolice, vilanice* sekundarne):

Бегунки бегут,
скрыпультки скрыпят,
роговатики везут
маховатики колотят.

Saharov 1885:232

Бегунки бегут
скрыпунки скрыпят : роговатики : моховатик Sadovnikov 1959:153

Побегунчики бегут,
покатунчики катят : рогатики : хохлатики Sadovnikov 1959:153

Везут везунчики,
ползут ползунчики : рогатый : косматый Sadovnikov 1959:153
: рогатыня : богатыня Sadovnikov 1959:153

Текушки текут,
бегушки бегут : Волынский князь Sadovnikov 1959:153

Бегут бегунчики : катунчики : рогатинка : мохнатинка
Sadovnikov 1959:153
рогатинка : пузатинка Sadovnikov 1959:153

Na osnovu izložene gradje može se predložiti sledeća fragmentarna rekonstrukcija praslovenskog teksta zagonetke o 'kosidbi i skupljanju sena': neki glagol kretanja¹⁴ razvijen je u etimološku figuru; ovako kreirani deverbali dalje se zvukovno slaže sa izvedenicom od **rogъ*. Na južnoslovenskoj teritoriji to je verovatnije glagol **viti* nego **vějati*. Ovo sugerise i etimološka veza alatke za skupljanje sena *vile* i glagola *viti* (ERHSJ s.v. *vile*). Semantička veza 'roga/rogoва' i 'vila' nesporna je očigledno i na opšteslovenskom planu.

2. Model zagonetke sa kompleksnim denotatom 'kokoška sedi na jaji-ma'¹⁵ pruža mogućnost za arealna razgraničenja srpskohrvatske jezičke terito-

¹⁴ Up. Levinovo zapazanje da kada su u pitanju glagoli u zagonetkama „в случае, когда легко указать родовой глагол, наиболее разумно перейти к нему, например, ревет ← издает (громкие) звуки“ (Levin 1978:313).

¹⁵ Sadnik 1953:90—92, na osnovu južnoslovenskih primera smatra da je za ovaj model zagonetke primaran denotat 'zvezda Danica i Mesec'.

rije po kriterijumu teksta: u pitanju je rekonstrukcija teksta sa više paralelnih podmodela, koji se arealno praktično ne preklapaju. Tako je tekst br.1 karakterističan za južnoslovenski prostor zapadno od zone prizrensko-timočkih govora i ruske varijante (uslovno 'zapadne' varijante), a tekst br.2 za prizrensko-timočke govore, makedonski i bugarski (uslovno 'istočne' varijante).

1.
Sedi vila više vira
čeka sinova
iz bijelih gradova.

Novaković 1877:87

- Сидит *кѣй* на *кѣях*,
на двенадцати городах.
Кличет сына Самарина
из Бела-города.

Митрофанова 1968:43

2.
Sedi *Kanja* pa se klanja,
čeka mrtvi da se dignu.

Koželjac 1989:75

Predložena rekonstrukcija i arealno razgraničenje počivaju na utvrđenim stabilnim segmentima teksta:

1. Prvi stabilni glagol, *sedeti*, ne razvija ekstenziju¹⁶.
2. Drugi stabilni glagol u južnoslovenskim varijantama je **čekati/čakati*, a u ruskim sinonimno *ждать* (psl. **žbdati*).
3. Zapadne južnoslovenske varijante imaju stabilan lokus vezan za drugi denotat¹⁷: psl. **bělv gordv* (SP s.v.), tako se rus. *белые горы* može smatrati za sekundarno¹⁸.
4. Smena *živi/mrtvi* kao zamena drugog denotata može biti sekundarna, ona je dominantna u istočnoj južnoslovenskoj oblasti i ruskim potvrdama, a u zapadnoj jsl. oblasti uglavnom u potvrdama iz Srbije.
5. Ekstenziju pokazuje samo zamena osnovnog denotata ('kokoška') i to u dva pravca: 'mesto' (u zapadnim varijantama) i 'glagol' (u istočnim varijantama).

Prilikom analize ove zagonetke postavlja se problem zamene prvog denotata i da li je veza sa zoonimom sekundarna¹⁹, zbog mogućnosti da je u

¹⁶ Ovakva ekstenzija je očekivana na srpskohrvatskom materijalu. Tako se u modelu zagonetke sa kompleksnim denotatom 'ovce u toru, kurjak i pas', odnosno 'ovca, ovan i janje' ovaj glagol sekundarno ekstenzivira: *sjeda sjedi u Sjedinu gradu...* Novaković 1877:150, odnosno *Sjedi sjeda u sjedinu gradu...* Zovko 1930:154. ERHSJ opravdano parememu *sjeda* beleži s. v. *sjesti*, ali je ne komentariše. U ostalim, ne previše brojnim varijantama ovog modela zagonetke, ekstenzija izostaje.

¹⁷ Na srpskohrvatskom materijalu denotat 'jaje' najčešće pokrivaju 'posuda', tvrd materijal' ili 'loptast predmet'.

¹⁸ U srpskohrvatskim narodnim zagonetkama *gora* kao zamena denotata shvata se isključivo kao 'šuma', tako ona u zbirci Novaković 1877 zamenjuje sledeće denotate: 'kosa/brada' 45, 237, 'konoplja' 95, 'runo' 147, 'krzno' 207, 'kašika' 118, 'drvo' 42 i 'strnište' 216. str.

¹⁹ Veza za antropomorfni apelativom i ženskim ličnim imenom je sekundarna, uslovljena je rimom. Ovakva tendencija već je uočena na ruskom materijalu, up. Levin 1978:293, 304.

pitanju prvobitno magijski tekst²⁰. Ruski apelativ *кни́* 'štap' može se smatrati za sekundaran²¹. Zoonimi se, međutim, ipak paradigmatски javljaju na mestu zamene denotata u ruskim varijantama:

Сидел <i>птѧх</i> на белых горах	Mitrofanova 1968:41
Сидит <i>птица</i>	Mitrofanova 1968:41
ali i: <i>монах</i>	Mitrofanova 1968:41

Brojne 'zapadne' srpskohrvatske varijante bez ekstenzije²² i bez segmenta *živ/mrtav* mogu se objasniti tabuisanim pominjanjem *smrti*.

Srpskohrvatske 'zapadne' varijante:

Sedi <i>čajna</i> na <i>čajnome</i> gradu, čeka mrtvih s onog sveta.	Novaković 1877:86
---	-------------------

<i>Čajna</i> leži na <i>čajnome</i> panju, čeka mrtve, dok izvede žive.	Novaković 1877:86
--	-------------------

Sedi <i>čajnik</i> na <i>čajnoj</i> gori, te mi više mrtve duše sa onoga sveta.	Bušetić 1901:2-7
--	------------------

<i>Čam čami</i> ²³ na <i>čaminim</i> vratima, mrtve gleda, žive čeka.	Novaković 1877:86
---	-------------------

²⁰ Posebno svetlo na poreklo ove zagonetke baca 'mitološka' pesma iz Leskovca:

Sedi kanja pa se klanja,

Čeka mrtvi da živeju,

Čeka mrtvi da živeju.

Oživeše, proleteše,

Oživeše, proleteše.

Jedan vika: „Daj mi vodu!“

Drugi vika: „Daj mi vodu!“

Treći vika: „Daj mi žito!“

Dordević 1990:6

Grafenauer 1937:284 diskutujući o problemu 'hrišćanskih basni' navodi dva latinska zapisa basme 'protiv krvarenja'. Prvi iz IV—V veka:

Stupidus in monte ibat, stupidus stupuit(...)

i nešto pozniji:

Stulta femina super fontem sedebat

et stultum infantem in sinu tenebat(...)

U obe ove basme, poznijoj nemačkoj iz 11. veka (koju Grafenauer 1937:284 poredi sa navedenim latinskim) uočava se strukturna sličnost sa analiziranom slovenskom zagonetkom: etimološka figura (*stupidus stupuit*), odnosno ekstenzija (*stulta femina: stultum infantem*), relacija 'majka': 'dete', lokusi: *in monte, super fontem* i glagol 'sedeti'. Up. u ovom smislu i početak basme 'od metaljke' iz istočne Srbije:

Sedla božja majka

na stolov'n kamen(...)

Radenković 1982: 153

²¹ U do sada ponuđenim etimološkim rešenjima za psl. **kyb* ne nalazimo moguću vezu sa glagolima **čajati/*kajati*, odnosno onomatopejski motivisanim ornitonimima.

²² Dominiraju pseudoantroponimi, up. Sikimić 1994:321.

²³ Formula preuzeta iz zagonetke o 'pečurki':

Čam čami u svetoj gorici na jednoj nožici.

Novaković 1877:167.

Čučur čuč²⁴ na vr kuće,
čeka Jurja iza gorja.

Obradović 1895:13

Sjedi maja na domaji
i očekuje svojih sinova iz bijelih gradova.

Vuković 1890:72

Kao polazište za etimologiju zamene denotata u navedenim varijantama može se pretpostaviti psl. glagol *čajati 'čekati'. Ovo praslavensko značenje inače nije očuvano u savremenom srpskohrvatskom, ali jeste u spomenicima iz 12—15. veka i u folkloru (prema RJAZU s.v.). Postoje indicije o etimološkoj vezi psl. *čajati i *čakati/čekati (SP s.v. *čakati/čekati), što dalje ukazuje na, u folkloru uobičajenu, kontaktnu sinonimiju inače etimološki srodnih glagola.

Drugo polazište u analizi može biti ornitonim koji zamenjuje drugi ornitonim ili ceo genus²⁵. Etimološke figure nema ako se pretpostave psl. *čajati i *čajbka, SP s.vv.: glagol se tumači od ie. *kūē(i)-, dok je ornitonim onomatopejskog porekla, i. e. *kē. SP ne beleži srpskohrvatske potvrde ovog ornitonima, mada Hirtz, 1938 s.v. čajka 'Coelus monedula', donosi potvrde iz Slavonije i Srema.

ESSJa dozvoljava rekonstrukciju psl. *čaja, uz *čajica, *čajik, *čajbka, ali opet bez srpskohrvatskih potvrda. I ESSJa pretpostavlja onomatopejsko poreklo beležeći uzgred Briknerovu pretpostavku o mogućoj vezi sa glagolom *čajiti.

Druga grupa varijanata iz prizrensko-timočke oblasti nadovezuje se uz bugarske potvrde:

Sedi Kanja na kamenje,
čeka mrtvi da izlaze.

Đorđević 1899:186

Sedi kajina na kajinem delu,
čeka mrtve s onog sveta.

Milosavljević 1913:373

Sedi Kanja²⁶, te se klanja,
čeka mrtvi da živeu.

Nikolić 1910:381

²⁴ Up. i u 'istočnoj' varijanti: Čuča kanja, pa se klanja... Riznić 1899:2—5.

²⁵ Ovo bi bio izuzetak na srpskohrvatskom materijalu. Ornitonim koji bi bio zamena drugog ornitonima nije potvrđen u zborniku zagonetaka Novaković 1877, ali ima slučajeva da zamenjuje neki drugi zoonim (istaknuto masnim slovima): čavka/čavčica 'oko' 157, 'papuča' XX, 'zvezda' 129; čevrljuga 'zvezda' 218; čuk 'mlin' 133; golub 'dim' 42, 'žetelac' 52, 'sneg' 213, 'raonik' 191, 'mesec' 32, 'viljuška' 19, 'čunak za tkanje' 241; koka 'oko' 157, 'zub' 66, 'sneg' 212, 'lonac' 55, 'lula' 228, 'devojka' 40, 'puška' 65; kokot 'zvono' 59, 'češalj' 237; kos 'zora' 64, 'kosir' 101, 'mesec' 129; kukavica 'Đurđevdan' 49, 'zima' 61; labud 'sneg' 213; orao 'ovan' 148, 'semenka' 205, 'dan' 32, 'godina' 32, 'trgovac' 225; patka/patak 'mlin' 135, 'lada' 111, 'razboj' 190; pile 'snop' 105, 'dan' 31, 'nedelja' 32, 'zub' 66; ptica/tica/tič 'kantar' 84, 'sneg' 213, 'pčela' 188, 'barka' 6, 'igla' 69, 'dukat' 47, 'zmija' 63, 'mesec' 32, 'sunce' 218, 'grozd' 36, 'srp' 214; senica 'čuma' 239; svraka 'post' 174, 'drljača' 47; vrana 'grozd' 36, 'kazan' 82, 'žaba' 50, 'razboj' 190, 'strnište' 216, 'oko' 156; vrabac 'katanac' 85, 'mlin' 134, 'dan' 32, 'čuma' 239 i žuna 'kosa za košenje' 98 (broja iz zamene denotata ukazuje na stranicu u: Novaković 1877).

²⁶ U napomeni uz kanja autor beleži da se čuje i kalja. On smatra „da su reči kanja i kalja došle od lončarske poslovičke reči kaljča koja znači kokoš“.

Sedi *kanja* pa se *manja*,
čeka mrtvi da se dignu.

Bovan 1980:98

Sedi *kučka* te *kukuje*
čeka mrtve da živuju.

Srećković 1894:5

Ovako i bugarske varijante:

Седи *кая*, та се *кае*,
чека мртви да излезнат.

Stojkova 1970:250

Седи *каня*, та се *кланя*

Stojkova 1970:250

Imajući u vidu semantičku opravdanost — za etimologiju 'istočnih' južnoslovenskih potvrda može se pretpostaviti ekstenzija glagola **kajati*. U etimološkoj literaturi nedovoljno rasvetljen odnos prasllovenskih glagola **kajati* i **čajati* ovom vezom dobija drugačije svetlo. I u ovom slučaju traganje za ornitonimom daje rezultate, međutim u pitanju je druga vrsta ptice ('Buteo buteo'), tako Hirtz, s.v. *kajna*, beleži *kanj*, *kanja*, *kanjac* itd. ESSJa, s.v. **kan'a*, sklon je onomatopejskom poreklu, mada napominje da je u pitanju prilično staro obrazovanje²⁷.

II. Ekstenzija sekundarna za tekst

3. Ekstenzija se može javiti i kao srpskohrvatska inovacija. Ona tada odražava aspekt 'ornamentalnosti' teksta i redundantnosti ovako ponudjene informacije.

Ekstenzija sa karakteristikama deminucije, koja se javlja u modelu zagonetke sa denotatom 'krmača i prasići', u obe zamene kompleksnog denotata, nije primarna za model²⁸:

Ardovići vino piju,
a *ardov* im peva.

Mijatović 1908:3-1

²⁷ ESSJa s. v. **kan'a* kao jedno od značenja sh. *kanja* beleži i 'kokoška' preuzimajući to iz RSANU, s. v. Međutim, od dve navedene potvrde u RSANU, prva se odnosi na zamenu denotata u analiziranoj zagoneci, a druga na naziv dečije igre. U ovom slučaju u pitanju je previd obrađivača RSANU jer je genitiv igre shvaćen kao nominativ, primer je trebalo navesti pod *kanjo*: 'kanje: jedino dite bude kvočka (...) Jedno dite bude kanjo. Kanjo stane spram kvočke...' Lovretić 1902:65. U drugim srpsko-hrvatskim opisima iste igre (u pitanju je u slovenskom svetu poznata dečija igra, tako rus. в *корушная*, detaljnije o ovoj igri u: Sudnik-Civjan 1980:282) ovaj lik je npr. *kobac* odnosno *soko*, u svakom slučaju 'ptica grabljivica'.

²⁸ Ovakav tip ekstenzije karakterističan je za magijski tekst i lako se uočava na materijalu srpsko-hrvatskih basni, up. u basmi 'od ruse': *pošla rusa s rusići...* Radenković 1982:110. Za druge varijante ovog produktivnog modela up. npr. Radenković 1982:166; 179; 279; 282 itd. U pitanju je stari indoevropski model sakralnog teksta, tako u starosaksonskoj basni 'protiv crva': *ganght nesso midnigun nesisiklinon* 'beži crve sa devet crvica', Schmitt 1967:291.

Primere magijskog teksta sa etimološkom figurom v. u: Sikimić 1994a.

ardov ardovići	Mijatović 1908:3-1
ardov ardošica ardovčići	Mijatović 1913:5
ardovka ardovčići	Mijatović 1913:5
carka carevići	Mijatović 1913:43
kalja kaljevići	Mijatović 1913:30

Sve navedene potvrde su iz Levča ili okoline. Ostale srpskohrvatske potvrde ovog modela zagonetke paradigmatki kao zamenu denotata 'svinja' uglavnom imaju 'posuda'²⁹:

Raduljići vino piju,
a bačvica popijeva. Kordunaš 1896:133

ardovina svinječići	Obradović 1895:10
sudić male vinode	Vuković 1890:48
bačva carevići	Srećković 1894:9
bačva grdovi	Mijatović 1913:9
bačva buričići	Mijatović 1913:6
bačva biribići	Obradović 1895:2
bičva mrtvolozji	Obradović 1895:7
galica sitni raci kataraci	Obradović 1895:10

Drugi deo kompleksnog denotata, 'prasići', pokazuje doslednu deminutivnost, koja se postiže ne samo morfološkim sredstvima već i sintagmatskim (*male vinode, sitni raci*). U ovom slučaju folklorni tekst dozvoljava i derivaciono sintagmatsku paradigmaticu. Iz drugih modela zagonetaka preuzete su neke pareme (*biribići, vinode, raci kataraci*).

²⁹ Ovo potvrđuju slovenske, balkanske i baltičke varijante ovog modela zagonetke, sve sa istim denotatom. Ruske varijante kao zamenu drugog dela kompleksnog denotata imaju antropomorfni apelativ:

Бочка стонет	Sadovnikov 1959: 119
бояре пьют.	Sadovnikov 1959: 119
а бояре мед пьют.	Sadovnikov 1959: 119
барчата пьют.	
Бочка пришла и стала,	
а барчата пьют.	Sadovnikov 1959: 119
Бочка стоит	
Миряне пьют.	Sadovnikov 1959: 119

Tako i rumunska potvrda:

Boierii beu,	
și butea geme.	Niculescu 1991:116
(Bojari piju a bačva jeca.)	

letonska:

Buca dzid, a dzaroji na dzid.	Ulanowska 1892:(211)
(Bačva peva, a pijači ne pevaju.)	

Ekstenzija u relaciju star : mlad sekundarna je za model, čak je kao inovacija izolovana i u odnosu na celokupni srpskohrvatski materijal. U posmatranom mikroarealu ovakav razvoj tekao je u dva pravca: ka lančanom nizanju *muško:žensko:mlado* (*ardov:ardošica:ardovčići*) umetanjem još jednog segmenta u kompleksni denotat ('vepar') i dominaciji efekta ekstenzije nad semantičkim zahtevima samog teksta. Tako nastaju varijante *carka : carevići*³⁰ i *kalja : kaljevići* u kojima prva zamena denotata nema očekivano značenje 'posuda'.

Ova ekstenzija je u istom mikroarealu (Levač) inkorporirana i u neodgovarajući model zagonetke³¹, menjajući mu denotat u 'krmača i prasići':

Drndaš trči, drndašići ga pude:
ili lezi drndašu ili beži kuda znaš.

Mijatović 1908:156-3-1

Etimološke reperkusije ovako shvaćenog materijala mogu biti vrlo zanimljive: *grdovi* (iz istog mikroareala) paretimološki se naslanjaju na *ardov*. ERHSJ, s.v. (*h*)*ardov*, ovu leksemu objašnjava kao „balkanizam mađarskog podrijetla“, tako i Hadrovics 1985 sv. *hordov, hardov, ardov* (sve u značenju 'Weinfass') bez navodjenja leksema iz zagonetaka. Uklapanje u paradigmatski niz 'posuda' dozvoljava da se za navedene varijante teksta prihvati ova etimologija. Kako je u pitanju relativno novija pozajmljenica, to je još jedan dokaz da je iz nje razvijena ekstenzija sekundarna.

Izbor baš ove lekseme u nizu naziva za 'posudu', umesto očekivanog *bačva*, mogla bi da se objasni svešću o postojanju lekseme *jardovina* 'slanina' (u tajnom jeziku u Paraćinu, RSANU s.v. *jardovina*)³². U etimološkoj literaturi ova leksema do sada nije obrađivana. Imajući u vidu dosadašnja saznanja o poreklu leksike iz srpskohrvatskih tajnih jezika, nameće se veza sa rumunskim *lard* (Transilvanija i Banat), odnosno rumunskim *lărdie* u značenju 'slanina' (Cioranescu 1966 i Papahagi 1963 s.vv.)³³.

Na srpskohrvatskom jezičkom materijalu dijahrono inoviranje prema rekonstruisanom prototipu teksta zagonetke globalno teče u dva pravca:

1. 'analitizam' → sklonost ka formalnom ekstenziviranju,
2. 'sintetizam' → sklonost ka tvorbeno-sintagmatskom kondenzovanju.

'Sintetizam' se ogleda u dominaciji semantički motivisanih zoonima, kada jedna leksema pokriva najmanje dva sema: 'vrstu' domaće životinje³⁴ i

³⁰ U ovom primeru se već može govoriti o folklornoj formuli: tako se vezom *car:carici* zamenjuju 'stog i snopovi' (Novaković 1877:215) i 'šipak' (Novaković 1877:242).

³¹ Ovaj model zagonetke, sa uobičajenim denotatom 'san' inače ne poznaje ekstenziju ovog tipa, up.:

Otud ide *domrdaš*,
ili lezi, da mu daš,
ili beži, kud god znaš.

Novaković 1877:197

³² Teza o vezi leksike zagonetaka i leksike tajnih jezika već odavno je prisutna u paremiološkim radovima (up. npr. Grzybek 1987:16), međutim, navedeni primer nije u funkciji argumentacije ove teze.

³³ Semantička veza 'svinja' ↔ 'slanina' produktivna je u tajnim jezicima. Tako se potvrde iz Srema: *žvanja* 'slanina' i *žvanjče* 'svinjče' (RSANU s. vv.) mogu etimološki uverljivo objasniti iz nemačkog *Schwein* u istom značenju.

³⁴ Time informacija o denotatu izostaje, up. Levin 1978:310.

njenu 'boju', a u slučaju zamene denotata *vo* ili *bik* često i postojanje 'rogova'³⁵. Takvim zoonimima kao zamenama denotata u dominantnom broju slučajeva nije potreban kvalifikator³⁶.

Međutim, oba ova pravca svode se na isto, na postizanje spoljašnjeg efekta. Oni ne doprinose informativnosti teksta i u suštini oba su redundantni za model (svodeći se na obogaćivanje *teksture*, ne tangirajući sam *tekst*, po Dandisovoj terminologiji³⁷). Evolucija u nekom od ovih pravaca može da dovede do narušavanja jedinstvenog modela zagonetke i sekundarnog teksta.

IZVORI I LITERATURA

- Bovan, V.
1980 *Narodna književnost Srba na Kosovu, Narodne zagonetke*, Priština.
- Bušetić, T.
1901 *Zagonetke, Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 70/2.
- Cioranescu, A.
1966 *Diccionario etimológico rumano, Terperife*.
- Даль, В.
1882 *Толковый словарь живого великорусского языка, I—IV, С. — Петербург — Москва*.
- Debeljković, M.
1897 *Zagonetke, Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 10/6.
- Đorđević, T.
1899 *Srpske narodne zagonetke (iz Pirotskog kraja), Karadžić I/9—10, Aleksinac, 185—186*.
- Đorđević, D.
1990 *Narodne pesme iz leskovačke oblasti*, Beograd.
- ERHSJ
1971—74 Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I—IV, Zagreb*.
- ЭССЯ
1974—93 *Этимологический словарь славянских языков, 1—19, Москва*.

³⁵ Ilustrativan primer dat je u: Sikimić 1994:322.

³⁶ U zbirci Novaković 1877: samo *konj* 'noga' XX, 'kašika' 54 i 'orah' 156. Sa kvalifikatorom: *dorast konj* 'orah' XX; *konj bez glave* 'lada' 111; *konj bez ulara* 'čun' 240 i *mrtav konj* 'mravinjak' 138. Kondenzovano: *bijelac* 'luk' 121; *doro* 'mesec' 130; *dogo* 'golub' 32, 'mesec' 130; *sivac* 'grmljavina' 34, 'kosa za košenje' 98, 'mesec' 130; *vranac/vrančić* 'kantar' 6, 84, 'vatra' 16, 'kaca' 86, 'luk' 121, 'motovilo' 137, 'kuća' 210, 'vratio' 24, 'kokoška' 163, 'vatra' 234 i *zelenko* 'mesec' 130. U navedenoj zbirci zagonetaka uočavaju se kao pravilnost denotat 'mesec/grmljavina' i njegova najčešća zamena *sivac*. Tako je *sivac* npr. u: Mileusnić 1901: 11—105 'mesec'; Mijatović 1908:3—3 'mesec'; Popović 1890:71 'sunce'; Vuković 1890:62,29 'grmljavina'; Vuković 1890:71 'mesec'. Iste denotate, 'mesec/grom' u ruskim zagonetkama pokriva *сневый жеребец*, v. Dalj s. v. *жеребец*.

³⁷ Up. Grzybek 1987:9.

- Головачева, А. В.
1993 Картина мира и модель мира в прагматике заговора, *Исследования в области балто-славянской духовной культуры, Заговор*, Москва, 196—211.
- Grafenauer, I.
1937 Najstarejši slovenski zagovori, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 32, Maribor, 275—293.
- Grbić, I
s.a. Razna etnografska gradja, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 329.
- Grzybek, P.
1987 Überlegungen zur semiotischen Rätselforschung, *Semiotische Studien zum Rätsel, Simple Forms Reconsidered II*, Bochum, 1—37.
- Hadrovics, L.
1985 *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Budapest.
- Hirtz, M.
1938 *Rječnik narodnih zoologičkih naziva*, Zagreb.
- Иванов, Вяч. Вс.
1969 Использование для этимологических исследований сочетаний однокоренных слов в поэзии на древних индоевропейских языках, *Этимология* 1967, Москва, 40—56.
- Левин, Ю. И.
1978 Семантическая структура загадки, *Паремнологический сборник*, Москва, 283—314.
- Кёнггэс-Маранда, Э.
1978 Логика загадок, *Паремнологический сборник*, Москва, 249—282.
- Kordunaš, M. B.
1896 Srpske narodne zagonetke iz Gornje Krajine, *Bosanska vila*, Sarajevo, 133—134, 146—147.
- Koželj, Lj. Rajković
1989 *Timčke poslovice, izreke i zagonetke*, Niš.
- Lovretić, J.
1902 Otok: dječije igre, *Zbornik za narodni život i običaje* VII/1, Zagreb, 57—81.
- Marojević, R.
1988 Dva metoda rekonstrukcije folklornog teksta, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 17/1, Beograd, 279—285.
- Mijatović, S.
1908 Zagonetke, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 156/3.
- Mijatović, S.
1913 Srpske narodne zagonetke i pitalice, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 216.
- Mileusnić, S. D.
1901 Srpske narodne zagonetke, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 74/11.
- Milosavljić, S.
1913 Običaji srpskog naroda iz sreza homoljskog, *Srpski etnografski zbornik* XIX, Beograd, 1—442.
- Митрофанова, В. В.
1968 *Загадки*, Ленинград.

- Niculescu, R.
1991 *Ghicitori*, București.
- Nikolić, V.
1910 Iz Lužnice i Nišave, *Srpski etnografski zbornik* XVI, Beograd, 1—503.
- Novaković, S.
1877 *Srpske narodne zagonetke*, Beograd i Pančevo.
- Obradović, M.
1895 Zbirka srpskih narodnih zagonetaka iz Bosne, *Prosvetni glasnik* XVI, Beograd, prilog 1—21.
- Papahagi, T.
1963 *Dicționarul dialectului aromin*, București.
- Popović, D.
1897 Zagonetke i pitalice iz Krajine i Lužnice, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 14/2.
- Radenković, Lj.
1982 *Narodne basme i bajanja*, Niš-Priština-Kragujevac.
- Riznić, S. M.
1899 Zagonetke iz Niša i niške okoline, zagonetke iz Pirota i okoline, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 35/2.
- RJAZU
1880—1975 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—XXII, Zagreb.
- RSANU
1959—89 *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, A-nedotruo, 1—14, Beograd.
- Schmitt, R.
1967 *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit*, Wiesbaden.
- Sadnik, L.
1953 *Südosteuropäische Rätselstudien*, Graz-Köln.
- Садовников, Д. Н.
1959 *Загадки русского народа*, Москва.
- Сахаровъ, И. П.
1885 *Сказанія русскаго народа*, С.-Петербургъ.
- Sikimić, B.
1993 *Metodološki problemi etimoloških istraživanja leksike narodnih umotvorina na srpskohrvatskom jezičkom materijalu*, doktorska disertacija, rukopis, Beograd.
- Sikimić, B.
1994 Apelativizacija na materijalu srpskohrvatskih narodnih zagonetaka, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane 22/2*, Beograd, 319—326.
- Sikimić, B.
1994a The etymological magic and the etymology of text, *The Magical and Aesthetic in the Folklore of Balkan Slavs*, Belgrade, 77—84.
- SP
1974—91 *Słownik prasłowiański*, A—E, I—VI, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Srećković, J. L.
1894 *Srpske narodne zagonetke*, *Arhiv SANU*, Beograd, Ezb 1/4.
- Stakić, V.
1887 *Srpske narodne zagonetke*, *Bosanska vila*, Sarajevo, 238—239.

- Стојкова, С.
1970 *Български народни гатанки*, София.
- Судник, Т. М., Цивьян, Т. В.
1980 К реконструкции одного мифологического текста в балто-балканской перспективе, *Структура текста*, Москва, 240—285.
- Ulanowska, S.
1892 Łotysze Inflant polskich a w szczególności z gminy Wielońskiej powiatu Przeżyckiego, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XVI*, Kraków, (104—218).
- Волоцкая, З. М.
1983 Лексика болгарских загадок (опыт составления семантического словаря загадок), *Славянское и балканское языкознание, Проблемы лексикологии*, Москва, 187—204.
- Волоцкая, З. М.
1989 Наблюдения над славянскими загадками с окказиональными номинациями, *Советское славяноведение 1*, Москва, 55—64.
- Волоцкая, З. М.
1991 Прием словотворчества в загадках славянского региона, *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej 28*, Warszawa, 189—203.
- Vuković, M.
1890 *Sbirka zagonetaka*, Zagreb.
- Zovko, I.
1930 Zagonetke, *Zbornik za narodni život i običaje XXVII*, Zagreb, 151—157.

Summary

Biljana Sikimić

SOME SPECIFIC FEATURES OF SERBO—CROATIAN RIDDLES IN SLAVONIC CONTEXT

Hitherto linguistic and semiotic analyses of Slavonic folklore texts do not include Serbo-Croatian riddles to an adequate extent. This is mainly due to the absence of a comprehensive corpus. The aim of this paper is to suggest importance and necessity of further study of Serbo-Croatian riddles in this context.

Etymological procedure for every single riddle-word should comprise several levels:

1. riddle variant level in which the lexeme was recorded,
2. single language riddle model which includes all the accessible variants,
3. Slavonic corpus of the riddle-model, which then points at the need for reconstruction of the text-model on the Slavonic level.

The treatment should bear in mind the specific features of the other small folklore forms. Further analysis reveals specific Slavonic word formative patterns on both lexeme and text modelling levels.

Искра Ликоманова
(София)

ОПЫТ СТРУКТУРНОГО ОПИСАНИЯ ДВУПРЕДЛОЖНЫХ КОНСТРУКЦИЙ (на материале болгарской разговорной речи)

У раду се даје структурални опис двочланих предложних конструкција у којима сваки од два предлога задржава свој пун облик и значењски интегритет.

1. Предмет настоящего изложения можно определить на первоначальном этапе негативно.

Здесь не рассматриваются сложные предлоги (непервообразные, составные или вторичные), которыми располагает каждый из наблюдаемых нами славянских языков, напр. болг. *откъм, измежду, покрай, напред, помежду, сербохорв. испод, испред, наоколо, између, пол. ponad, zza, poprzez, poza, nad, spoza, naprzeciw*.

Здесь не анализируются также и хорошо известные предложно-именные или отыменные составные предлоги типа болг. *пред вид на, с оглед на, съгласно с, благодарение на*, рус. *в ответ на, по сравнению с, в отличие от*, пол. *pod względem, na wypadek, w razie, z powodu*. Совершенно возможно, что вышеуказанные составные предлоги либо орфографически, либо и в диахронии связаны с предметом этой статьи — с двупредложными образованиями, функционирующими в синтаксическом контексте определенных конструкций.

2. Как двупредложную конструкцию следует рассматривать такую конструкцию, которая содержит группу из двух предлогов, каждый из которых абсолютно четко разграничивается от другого и осмысливается также в отдельности. Кроме того, каждый из двух предлогов может функционировать и функционирует самостоятельно в других конструкциях. Это и отличает двупредложное сочетание от предложно-именного, а от сложных предлогов их отличает орфография.

Важным компонентом двупредложных сочетаний является их значение. Оно в известной степени основывается на том значении, которым отдельные предлоги располагают, функционируя в отдельности, но не ограничивается преимущественно на нем.

Представленные здесь двупредложные конструкции (далее ДПК) прежде всего встречаются в устной речи, особенно в спонтанной и неформальной, хотя несколько примеров отмечено в официальной, публичной речи, а также — в прессе, главным образом в газетных заголовках. Это свидетельствует о расширяющемся охвате наблюдаемого языкового феномена. Ниже подвергаются анализу ДПК как болг. *купих цветята за по два лева, правя ти го за без пари, примера ми е от под линия, слизам на под колоните.*

Следует внести еще одно ограничение предмета анализа: не описываются конструкции, которые по своей форме похожи на ДПК, но в них двойно-предложное сочетание возникло на грани основного и обособленного в нем сочетания, например: *характеризира се с до голяма степен сходни свойства, заплаща се от и без това угаждащи родители.* Рассматриваю эти случаи как совершенно частные, которых структурирование не вызывает проблем и интересных интерпретаций.

2.1. Можно представить структуру ДПК как: X_{-PP} и $PP \rightarrow pNP$, в которых $X = N$ либо $X = V$, при чем N — имя, V — глагол, p — предлог, P — фраза, т. е. PP — предложная фраза, NP — именная фраза, а VP — глагольная фраза. В рамках ДПК именно X является главной, основной частью рассматриваемой конструкции. Все эти схематически сжатые описания будут представлены и проинтерпретированы ниже. Но как видно из первой аппроксимации ДПК делятся на глагольно-именные ДПК и именно-именные ДПК. Для краткости в дальнейшем буду называть первый тип глагольной ДПК, а второй — именной ДПК.

2.2. Для общей характеристики ДПК интересно добавить и некоторые статистические данные. Сравнивая предлоги, формирующие ДПК с ранговым списком наиболее фреквентных предлогов в болгарской разговорной речи (Николова 1987), можно наблюдать некоторые закономерности. В ДПК участвует 11 из первых самых частотных болгарских предлогов. Эти 11 предлогов приблизительно поровну распределены между предлогами, которые участвуют в образовании именных ДПК, между предлогами, которые участвуют в образовании глагольных ДПК и теми предлогами, которые участвуют и в именных ДПК, и в глагольных ДПК. Это и есть первый признак, по которым 'специализируются' предлоги — 'участие в именной/глагольной ДПК'. Вторым признаком состоит в позиции — 'первая/вторая позиция в самом двойном предлоге'. Сопоставление этих двух признаков показывает, что специализированные для данного типа ДПК предлоги занимают в основном вторую позицию в границах двойного предлога. Иными словами, специализация проходит при втором предлоге и выявляется через него, что в некотором смысле мотивирует его появление. Чаше остальных во второй позиции двойного предлога в именной ДПК являются, например, *на, под, в.* Они и более частотны в болгарской разговорной речи вообще. Для глагольных ДПК специализированы предлоги *към, по, без.* Они и занимают вторую позицию в двойном предлоге. В то же самое время те предлоги, которые участвуют как в именных ДПК, так и в глагольных ДПК, занимают первую позицию в двойном предлоге, таковыми являются например *за, от, до.*

Статистические данные являются дополнительным основанием рассматривать обособленно два типа ДПК.

3. Именные ДПК структурно описываются следующим образом: $PP \rightarrow p \neg PP$ и $PP \rightarrow p \neg NP$, например: *искаш ли вино от на баща ми, имам оправдание за пред шефа, вземам си козунак от на жена ми*. Примеры представлены в более широком контексте сознательно, для лучшего их понимания. Хотя именные ДПК менее частотны, в них участвуют в принципе более фреквентные для разговорной речи предлоги.

В некоторых именных ДПК практически без изменения значения конструкции мы можем удалить один из предлогов и это прежде всего первопозиционный предлог, т.е. тот, который не специфичен для именной ДПК только, например: *оправдание (за) пред шефа, карта (за) от февруари, козунак (от) на жена ми*. Удаление второго предлога дает конструкцию, более общую по значению, чем в случае удаления первого предлога, срв.: *оправдание за (пред) шефа, карта за (от) февруари*. Этим я иллюстрирую тезу, что прецизность значения ДПК, полученная в результате употребления двух предлогов не достигается никаким из них в отдельности — их конкурентность своеобразное явление.

3.1. В качестве диагностического метода для выяснения семантики ДПК прибегаем к парафразе. Она дает исключительно интересные результаты. Парафраз может быть в случае именных ДПК несколько типов:

3.1.1. При помощи сложноподчиненных предложений, например: *Вземам си козунак от на жена ми = вземам си козунак от този, който е на жена ми/от този, който е направен от жена ми*. Этот тип парафразирования окажется интересным для дальнейшего сопоставления с парафразами глагольных ДПК. Полагаем, что, кроме того, этот тип парафраза является одним из возможных вариантов исходной конструкции, подвергшейся впоследствии трансформации до получения наблюдаемой нами ДПК.

3.1.2. Парафраза при помощи вставленного в конструкцию дополнительного элемента и перестановки в рамках конструкции. В ДПК типа *искаш ли вино от на баща ми* мы можем допустить парафразу *искаш ли от виното на баща ми*, также: *вземам си козунак от на жена ми ← вземам си от козунака на жена ми*. При этом существенно отметить определенность переставленного элемента в обоих случаях, что наблюдаем и в вариантах этих парафраз, а именно: *искаш ли вино от виното на баща ми* и *вземам си козунак от козунака на жена ми*. Обращаясь к парафразе типа 3.1.1., отмечаем в ней тип подчиненного предложения — оно определительное к опорному компоненту.

3.1.3. В обоих случаях парафразирования можно рассматривать парафразу как исходный, а заодно промежуточный вариант высказывания, из которого в результате некоторых операций мы получили и наблюдаем ДПК. Сущность этих операций заключается в: 1) перемещении и/или сохранении для *вино* более ремной позиции, после чего: 2) опущение всех вариантов определенности — артикля, указательного

местоимения и обеспечивающего корсферентность в рамках сложно-подчиненного предложения компонента определительного предложения. Все эти операции и именно в этой последовательности обусловлены семантическими обстоятельствами, чтобы не допустить промежуточных, аграмматичных структур. Промежуточная аграмматичность не принимается во внимание в связи с отсутствием свободной позиции в структуре высказывания, поэтому такая структура не может осуществиться.

Рассуждая над структурным статусом промежуточных явлений, следует также брать во внимание альтернативу, обусловленную процессом синтаксической контаминации при употреблении предлогов например *от* и *на* в близких по значению именных (в наших случаях) ДПК.

4. Аналогичным образом мы можем проанализировать глагольные ДПК. Их структурное описание выглядит следующим образом: $VP \rightarrow V \sim PP$, даде как у именных ДПК: $PP \rightarrow p \sim PP$ и $PP \rightarrow p \sim PP$. Примеров к этой схеме в практике значительно больше, чем к именным схемам, некоторые из них: *изпратих я до пред вратата, обадих се от при портнера, тръгвам за към гарата, вземам чантата от до колата, слизам на под колоните, примерът е от под линия, дръпвам си от на Мими /цигарите/ и под.*

Большее количество языкового материала этого типа позволяет кроме того анализировать конкретные лексико-семантические свойства опорного глагола в ДПК, требующего определенных предлогов по законам языка. Лучшее также разработано и инструментарий, связанный с семантико-синтаксическим окружением славянских глаголов. Участвующие в наблюдаемых нами глаголы в рамках ДПК, каковы *изпращам, вземам, тръгвам, обаждам се* и др., являются опорным компонентом структуры и тем самым полагают облигаторную реализацию валентностей субъекта и объекта (в некоторых случаях) и факультативную реализацию валентностей значения места и направления. Соотношение в реализации разных видов валентностей описано у Апресяна 1977:194, согласно которому последние две валентности наиболее частотны в речи после реализованных валентностей субъекта и объекта действия. В наших примерах место и направление выражены при помощи первопозиционного предлога, а без него мы получили бы невозможные/аграмматические высказывания типа **изпращам пред вратата, *обадих се при портнера, *вземам чантата до колата, *примерът е под линия* (учитываем все время одну и ту же семантику конструкции). Из этой группы единственно возможен однопредложный пример *тръгвам към гарата*. Одно из различий между именными и глагольными ДПК заключается в невозможности самостоятельного функционирования второго предлога в данном контексте. Для них синтаксический контекст ДПК является единственно возможной реализацией предлогов.

4.1. Парафрастический анализ ДПК от глаголов раскрывает любопытные закономерности, а именно — единственным допустимым способом парафразы является сложноподчиненное предложение с подчиненным определительным, срв.: *примерът е от под линия* ←

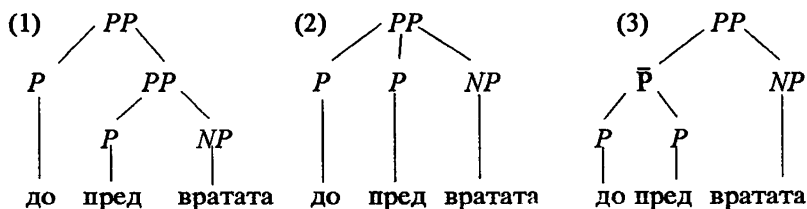
примерът е от текста, който е под линия либо вземам чантата от до колата ← вземам чантата от мястото, което е до колата, либо обаждам се от при портiera ← обаждам се от телефона, който е при портiera и под. Подчеркнутые элементы в парафразах напоминают полагаемые истинные высказывания для именных ДПК.

Следует отметить, что в отличие от именных ДКП парафразы глагольных в качестве единственного варианта содержат дополнительную предикацию и ее удаление впоследствии в целях получения глагольной ДКП (без изменений в гипотетическом значении) говорит о конденсации между двумя предложенческими структурами в одну окончательную глагольную ДПК. Характер новополученной предикации составил бы предмет будущих наблюдений.

4.2. В глагольных ДПК, наблюдая за типами предлогов к глаголу в качестве опорного компонента, можем установить некоторые зависимости между двойным предлогом и устраниением второго предлога. Семантико-категориальные свойства глагола позволяют конструкции с одним, только первым предлогом, хотя и нетождественные конструкции, например: *тръгвам за гарата* по отношению к *тръгвам за към гарата* и *изпращам до вратата* по отношению к *изпращам до пред вратата*. Видно, что вторым предлогом вносится уточнение в значении, что дает ДПК, поскольку *тръгвам за гарата* означает пойти на вокзал, *тръгвам за към гарата* конкретизирует движение и его направление — идти в сторону вокзала, но не обязательно дойти к нему. То же самое относится и ко второму выражению: *изпращам до пред вратата* означает именно и буквально до дверей проводить, в отличие от однопредложной структуры, которая может быть употреблена и метафорически, без категоричности ДПК.

5. Анализ структурного описания ДПК. Для болгарских однопредложных конструкций мы имеем конституентную запись в виде $PP \rightarrow P_NP$ (Пенчев 1984: 31). Это правило можно представить в рекурсивированном и тем самым, более обобщенном виде: $PP \rightarrow p_PP$, чтобы при его помощи описать не только однопредложные, но и двупредложные конструкции. Оно таким образом будет иметь силу для полипредложных конструкций, каковы совсем не невозможны и нередки в разговорной речи славянских языков.

Техника записи позволяет произвести еще одно обобщение, а именно: $PP \rightarrow p_ \left\{ \begin{matrix} NP \\ PP \end{matrix} \right\}$. Для этого правила мы можем начертить, а заодно предположить следующие деревообразные схемы:

Видны различия в структурном изображении ДПК, они состоят в разных иерархических отношениях между компонентами ДПК: в схеме (1) первый предлог доминирует целую соседнюю *PP*, в (2) предлоги равнопоставлены, а в (3) группа предлогов между собой равнопоставлена, но она доминирует в целом *NP*. В этой последней схеме возникает также и вопрос о типе промежуточной категории \bar{P} , с одной стороны, а с другой стороны — вопрос о семантических взаимоотношениях между предлогами. Оба предлога одинаково структурируются иерархически по отношению к *NP* в структурах (2) и (3) и равнопоставлены в структуре (1). Исключив уже как возможность схему (3), принимаем для глагольных ДПК схему (1), которую в линейном виде записываем следующим образом: [*VP* испрашам [*PP* до [*PP* пред врата]]], что имеет объяснительную силу и по отношению к случаям, когда один из двух предлогов функционирует в конструкции нормально (с учетом изменения в значении), например: *това кафе от при нас е донесено, искам работата за до насен*.

На фоне упомянутых соображений, присматриваясь к именным ДПК и в поисках их структурного описания, отмечаем другие их особенности. Принимая во внимание, что в рамках именных ДПК синтаксически оба предлога могут функционировать самостоятельно, в отличие от глагольных ДПК, что исключает для именных схему (1). Поскольку схема (2) опирается на координированных, равнопоставленных отношений между двумя предлогами, т.е. на их взаимозаменяемости, а языковые факты этому противоречат, срв. **оправдание пред за шефа*, **козунак на от жена ми* и под., следовало бы как единственно возможное структурирование принять дерево (3). Вопрос о теоретическом характере промежуточной категории \bar{P} пока считаем допустимым оставить открытым, тем более, что одна из позиций этой категории может оказаться незаполненной, а это большее число случаев в том смысле, что именные ДПК сравнительно малочисленны. Частотная мотивировка тоже не без значения при интерпретации языковых явлений.

Линейная запись структуры именных ДПК выглядела бы следующим образом: [*PP*[*NP* козунак *PP*[*p* от [*p* на [*NP* жена ми]]]]].

6. Выводы, проистекающие из этого текста, можно вкратце сформулировать в нескольких пунктах.

6.1. Первая аппроксимация при анализе двупредложных конструкций обусловлена формально: как именные, так и глагольные ДПК содержат два фреквентных болгарских предлога.

6.2. В зависимости от опорного компонента, от частотности и структурирования ДПК мы наблюдаем два типа ДПК — именной и глагольный.

6.3. Некоторые из предлогов специализированы для образования ДПК именного типа и для образования ДПК глагольного типа.

6.4. Парафрастическая диагностика показывает, что в обоих типах можем иметь дело с упущением однотипных структур, что однозначно ведет к конденсации значения в виде ДПК. Но кроме этого в именных

наблюдаем возможность устранения элементов категории определенности, а при глагольных — устранения семантических гипотетических гиперонимов.

6.5. Для структурного описания обоих типов предлагаются разные деревообразные схемы, обусловленные синтаксическими взаимоотношениями в ДПК. Предлагается также и обобщенное описание предложной фразы в болгарском языке, которое охватило бы и однопредложные конструкции.

6.6. Важно отметить, что ДПК встречаются преимущественно в разговорной речи, но некоторые из них можно констатировать и в различных средствах массовой информации.

7. Славяноязычный материал, кроме указанного вначале, в частности сербохорватский, при том кодифицированный, наличествует в самих грамматиках, например: *Забава се протегла до у касну ноћ, Мени је нега већ до преко главе, Састанак је одгођен за пред вечер* (Грамматика 1979:212).

ЛИТЕРАТУРА

Апресян 1977: Апресян Ю., *Лексическая семантика*, по J. D. Apresjan, *Semantika leksykalna*, Ossolineum, 1980, Wrocław-Warszawa...

Грамматика 1979: *Приручна граматика хрватског књижевног језика*, колектив, Загреб.

Пенчев 1984: Пенчев Й., *Структура на българското изречение*, София.

Николова 1987: Николова Цв., *Честотен речник на българската разговорна реч*, София.

Резиме

Искра Ликоманова

ПОКУШАЈ СТРУКТУРАЛНОГ ОПИСА КОНСТРУКЦИЈА СА ДВА ПРЕДЛОГА (НА МАТЕРИЈАЛУ БУГАРСКОГ ЈЕЗИКА)

Аутор ограничава своју анализу на оне (у разговорном бугарском релативно доста распрострањене) двочлане предлошке конструкције у којима сваки од два дата предлога задржава свој пуни облици и значењски интегритет.

Испоставило се да треба разликовати две врсте оваквих конструкција, сходно томе шта у датом случају конкретно опслужују — да ли галгол (*права ти го за без пари* и сл.) или именицу (*карта за от фебруари* и сл.) Неки од конституиената оваквих предлошких спојева специјализовани су само за једну, односно само за другу од двеју поменутих служби.

Применом теста парафразе добија се дубљи увид у природу разматраних конструкција (које, уосталом, нису само специфичности бугарског језика — њих спорадично има и у српском, а и у другим словенским језицима, наглашава аутор; и њима би такође требало посветити дужну пажњу).

Радмила Ковачевић
(Београд)

ГЛАГОЛИ КОЈИ ОЗНАЧАВАЈУ КРЕТАЊЕ БРОДОМ У СЛОВЕНСКОМ ПРЕВОДУ НОВОГ ЗАВЕТА

У овом раду се описује начин изражавања кретања бродом у словенском преводу јеванђеља и апостола. Најстарији рукописи показују велику различитост, док се у млађим уочава доследност у промени лексеме у овој области. Један од најчешћих глагола за изражавања кретања бродом нахати са одговарајућим префиксима потпуно се губи у рукописима новије исправљене редакције.

Техника превођења са грчког на старословенски језик привлачила је и привлачи многобројне истраживаче. Па ипак ова тема далеко је од тога да се може сматрати исцрпљеном. Наш рад бави се истраживањем глагола који означавају кретање бродом. Тема је најближе повезана са техником превођења. У Новом Завету има прилично материјала везаног за ову лексичку област. На самом почетку нагласили бисмо да се запажа извесна разлика између текста јеванђеља и текста апостола која се тиче наше теме. Међутим и ова разлика потиче из грчког оригинала. На пример глагол $\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega$ јавља се у јеванђељу само два пута (једанпут без префикса и једанпут као $\kappa\alpha\tau\alpha\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega$) док се у апостоли јавља 15 пута ($\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega$ и $\alpha\pi\omicron\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega$, $\epsilon\kappa\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega$, $\pi\alpha\rho\alpha\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega$, $\upsilon\pi\omicron\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega$, $\delta\iota\alpha\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega$). Навешћемо још један пример који је карактеристичан: глагол $\delta\iota\alpha\tau\epsilon\rho\acute{\epsilon}\omega$ четири пута у јеванђељу изражава пловидбу (и једанпут кретање без икакве везе са бродом). У апостоли овај глагол се среће само једанпут при чему је превод сасвим различит од превода у јеванђељском тексту.

Ми смо прегледали и текст Апокалипсе. Међутим, у њему се само једанпут спомиње пловидба. Сви преписи које смо прегледали слажу се и уклапају у преводилачку технику осталих новозаветних текстова.

Навешћемо сва места из Новог Завета у којима се говори о кретању бродом да бисмо показали велику разноликост изражавања. Експертирали смо 30 јеванђељских текстова, 22 апостолска и 6 Апокалипси. Код апостола, лексика везана за кретање бродом налази се само у Делима апостолским, док се у посланицама уопште не среће. Наш преглед показаће редакције и ревизије текста кроз које су пролазили сви писани споменици а нарочито богослужбене књиге.

Анализом смо обухватили све канонске старословенске споменике, многобројне српске рукописе, како објављене тако и необјављене, затим објављена издања хрватских, бугарских, македонских, босанских и руских рукописа. Експерпирали смо и штампану руску Острошку библију из 1581. г. и Јелисаветинску црквенословенску библију.

Цитате дајемо из најстаријих споменика, углавном из Маријиног јеванђеља, а лексичке варијанте из најстаријег преписа. Потврде такође наводимо према хронолошком критеријуму. У случајевима када се цитирано место у изборном тексту јеванђеља или апостола среће два пута, поступа се на следећи начин: ако се оба цитата слажу не обележава се посебно, ако се не слажу онда се уз ознаку за споменик бројевима 1 и 2 обележава разлика. На пример прѣѣде Црк¹ прѣиде Црк².

Ї вѣлѣзъ вѣ коравѣ и(соу)сѣ прѣѣде и приде вѣ свои градъ (Mt 9.1.) διελέρασεν Мар Зоґр Сав¹ Остр Х22 Мп прѣѣаха, Вук¹ Црк¹ Х8 Гљф1 — прѣиде Ас Сав² Мст Мир Црк² Бан Грг9 Јов Рад Х52 В643 Х1 Х9 Х15 Х11 Сер Хвл Ник Омш ОБ Јел -превезеса Чуд.

и прѣѣвѣше приѣѣ на землю ѣнисаретскѣ (Mt 14.34) διαλέρασαντες Мар Зоґ Мир, прѣѣхавѣше Ас Остр Вук Гљф1 Чуд, прѣѣидѣше Грг9 Ник Хвл — прѣѣплѣвѣше Сав Јов — прѣѣшьдѣше Црк Бан Х8 Х22 Мп Рад Х52 В643 Х1 Х9 Х15 Х11 Сер ОБ Јел — превезѣше са Мст.

и прѣѣвѣшю ис(оусе)ви вѣ кораби пакѣ на онѣ полѣ (Mk 5.21) διαλέρασαντος Мар Зоґр, прѣѣхавѣше Бан Хвл Ник — пришьдѣшю Х52 В643 — прѣѣш'дшюу Х1 Х15 Н11 Сер ОБ Јел превезшю са Чуд.

и прѣѣвѣше приѣѣ на землю ѣнисаретскѣ (Mk 6.53) διαλέρασαντες Мар Мир, прѣѣхавѣше Бан Зоґр Мир Ник Хвл — пришедьше Вук Гљф1 Х52 — прѣѣшьдѣше Мст Х8 Х22 Мп Рад В643 Х1 Х9 Х15 Х11 Сер ОБ Јел — прѣѣплѣше Јов — превезшес[а] Чуд.

У сва четири наведена примера грчки глагол је исти, док се у словенском тексту преводи различито. Заједничко је то да најстарији преписи имају глагол прѣѣхати који се постепено потискује. Грчки глагол διαλέραω значи „прелажење“ и нема нијансу значења кретања неким превозом што је карактеристично за глагол ѣхати. До исправки у преводу долази најчешће у случајевима када треба словенски текст приближити грчком оригиналу. Ипак се чини да је у оваквим случајевима до промене у лексици дошло пре из неких унутрашњих потреба језика, него што значење глагола прѣѣити, прѣѣплоути и прѣѣвести са представља тачнији и буквалнији превод за грчко διαλέραω. Чак се и Чудовски препис за који је карактеристично да се максимално држи грчког текста недоследно понаша¹. Чудовски текст три пута διαλέраω преводи глаголом прѣѣвестиса а једанпут задржава старо прѣѣхавѣше. У примеру ниже суцини ѿттуда к' нам прѣѣдут (Lk 16.26) Чудовски препис грчко διαλέраω преводи глаголом ѣхати иако се не ради о

¹ Г. А. Воскресенский, *Характеристические черты чегырёх редакций славянского перевода Евангелия от Марка*, Москва 1896, стр. 273.

кретању бродом. Сви остали споменици овде имају глагол **прѣходити** или **приходити**.

рече кѣ симону възѣди въ глѣбинѣхъ (Lk 5.4) ἐπανάγαγε Мар Остр — ѣхаи Зоґр, љади Мст Глѣф1 Јов — възѣди Ас Мир Грг9 — иди Вук Х1 — пристопи Црк Х9 Сер — постопи Х22 Мп Рад Х52 Х9 Х15 Х11 ОБ Јел — вѣниди Бан — възлѣзи Ник — възиди Хвл — vezi Омш — взведи Чуд.

і рече кѣ нимѣ прѣѣдѣмѣ (διέλωμεν) на онѣ полѣ езера **і възѣджъ** (ἀνήχθησαν) (Lk 8.22—23) Мар. Први глагол διέρχονται преведен је са **прѣѣхати** осим у Мар још и у Остр Х8 Х22 и Рад. Сви остали имају тачан превод **прѣидемѣ**. Други глагол **возѣджъ** за ἀνάγω налази се још у Мир. Код осталих споменика ово место се знатно разликује: **прѣѣджъ** Зоґр Вук Х22 Мп Глѣф1 — поѣдоу Х52 Х1 — **прѣидѣ** Ас Ник — поидоше Црк Х8 Х9 Х11 Сер ОБ Јел — вѣнидоше Остр Х15 — възсѣдоше Б643 — придоу Хвл — ѡтвезоша с[а] Чуд.

і възлѣзше въ ладииѣ ѣдѣхѣхъ на онѣ полѣ морѣ (J 6.17) ἤρχοντο Мар Зоґр Остр Мст Вук Хвл — идѣхѣхъ Ас Мир Х22 Мп Бан Глѣф1 Рад Х9 Х1 Сер ОБ Јел — везѣхоу се Црк Х15 Глѣф1 пловѣхоу Б643 — градахоу Чуд.

и абие бысть корабль на земли въ нѣже ѣдѣхѣхъ (J 6.21) ὑπῆγον — Мар Зоґр Остр Мст — идѣхѣхъ Ас Мир Вук Црк Х8 Бан Глѣф1 Рад Х52 Б643 Х1 Х9 Х15 Х11 Сер Ник Хвл Чуд ОБ Јел.

У горњим примерима се ради о нешто слободнијем преводу са грчког. Карактеристично је за све рукописе да имају различита лексичка решења, која се не могу објаснити само приближавањем превода грчком оригиналу осим у случају Чудовског преписа.

Навешћемо и једина два примера у којима се у грчком јавља глагол **плѣω**:

ѣдѣштемѣ же имѣ оуспѣ (Lk 8.23) πλεόντων Мар Зоґр Остр Мст Мир Вук Х22 Х52 Мп Глѣф1 Хвл — идѣшемѣ Ас Бан Сер Ник Х9 ОБ Јел — пловоушемѣ Црк Х8 Х9 Ник — плавающемѣ Х15 — везоушимѣ се Х1 — гредоучимѣ Б643.

і прѣѣджъ на землю гадаринѣскѣхъ (Lk 8.26) κατέπλευσαν Мар Зоґр Х8 — приходацію Сав — прѣше[д]шѣ Бан Х1 — прѣидоше Х52 Б643 Сер Ник ОБ Јел — придоу Хвл — прѣпльоуша Чуд присташе Х15.

Видимо да је и у овом случају стање у рукописима веома различито. Опет је Чудовски препис доследан. Интересантно је да су и Острошка Библија и Јелисаветинска на оба места задржале непрецизан превод са грчког.

Према свим наведеним примерима из јеванђеља може се извући неколико закључака. Канонски текстови, као и већи број преписа из 13. века, користе глагол **ѣхати** као и одговарајућа префиксна образовања да изразе кретање бродом. Овакав превод се губи, и рукописи такозване 4 редакције, по Воскресенском, немају ниједанпут употребљен овај глагол. Татјана Славова у својој студији о преславској редакцији јеванђеља наводи замену глагола **прѣѣхати**, **прѣити** (καταπλέω, δια--

περάω) глаголом прѣплоути као карактеристику преславске редакције². Овакво тумачење је могуће али сматрамо да није довољно доказано. У спроведеној анализи нисмо код старијих споменика могли уочити неку строгу правилност у употреби лексема којом се изражава кретање бродом. У канонским јеванђељима ствар изгледа овако: Мар и Зогр имају сваки у 11 случајева од 12 цитираних места глагол **нахати/прѣяхати** и сваки по једанпут глагол **ити**, али не на истом месту. Асеманово јеванђеље као изборно има 8 од 12 места, четири пута **яхати/прѣяхати** и четири пута **ити/прѣйти**. Јеванђеље Сав је занимљиво јер има само три места на којима се говори о кретању бродом (од чега једно у два различита читања), а нема ниједанпут глагол **нахати**, два пута има **ити**, једанпут **приходити** и први уводи глагол **прѣплоути** (за грчко διαπεράω).

Од редакцијских споменика српски рани као Мир Вук X8 Мп X22 имају глаголе **яхати** и **ити**. Бугарско Бан има **прѣяхати** само на два места, и то су оба места којих нема у апракосу. Македонски рукописи такође имају глагол **нахати** као и босански који су, додуше, доста млађи, али је познато да су они архаични. Према Вранином издању хрватског јеванђелистара у испитаним рукописима има само три места у којима се говори о кретању бродом. Сви имају само **прѣйти** и **прийти** и једанпут *vezi* (Mk 6.33).

У преводу јеванђеља, као што смо већ видели, за изражавање кретања бродом користе се, додуше много ређе, и глаголи **плоути** и **плавати** као и **вести са** и одговарајућа префиксна образовања. У Сав и Јов налазимо само једанпут глагол **плоути** у форми **прѣплѣвьше** за грчко διαπεράσαντες (Mt 14.34). Као превод за πλεόντων срећемо **пловощемь** (Lk 8.23) у Црк X8 и Чуд а за κατέπλευσαν **пуѣплоуша** (Lk 8.26) у Чуд. У Б643 глагол ἤρχοντο (J 6.17) преведен је са **пловѣахоу**.

Глагол **вести са** налазимо свега неколико пута али на различитим местима: једанпут **превезыше са** (Mt 14.34) Мст; **везоуцимь се** (Lk 8.23) X1; **везѣхоу се** (J 6.17) Црк X15 Гљф1. У Чуд **прѣвести са** налазимо на три места (Mt 9.1, Mk 5.21, Mk 6.53) и једанпут **отѣвести са** (Lk 8.22).

Као што је већ напред речено, изражавање кретања лађом у апостолским текстовима се доста разликује од јеванђељских. Већ је сам број појављивања знатно другачији. Код јеванђеља се радило о 12 места док у апостолу имамо 48 оваквих примера. Сва места на којима се говори о кретању лађама налазе се само у Делима апостолским. У поређењу јеванђеља и апостола постоји још једна битна разлика, а то је чињеница да су најстарији сачувани јеванђељски споменици доста старији од апостолских. Најстарији сачувани апостол је Енински изборни апостол из XI века. За наше истраживање Енински препис је неупотребљив зато што, осим једног малог фрагмента, уопште не

² Татјана Славова, „Преславска редакција на Кирило-Методијевиј старобългарски евангелски превод“. *Кирило-Методијевски студии*, книга 6, София 1989, стр 91.

садржи Дела апостолска. Паралелно поређење свих 48 места у 22 рукописа не открива доследност у изражавању кретања бродом. Као и код јеванђеља, упадљиво је одсуство глагола **нахати** и одговарајућих префиксних образовања од овог глагола у рукописима који припадају IV редакцији по Воскресенском³. Аналогно ситуацији код јеванђеља сви старији рукописи спадају у I редакцију Воскресенског, иако се они прилично разликују међу собом. Може се наслутити да се и у оквиру ове редакције могу издвојити одређене група рукописа. Међутим, сматрамо да би текстолошка и лексичка анализа морала да обухвати много више елемената да бисмо са сигурношћу дошли до неког поузданог закључка. Ниво наше анализе обухвата лексичку област која је везана за свакодневни живот, те није подложна тако систематским ревизијама као хришћанска терминологија, карактеристична за новозаветне текстове. По свој прилици је преславска школа морала да има утицаја и на апостолске текстове. Међутим, сматрамо да методологија утврђивања преславске редакције коју примењују бугарски слависти није довољно ни систематична ни убедљива (упореди Пенев⁴ и Добрев⁵).

У апостолском тексту најчешћи начин изражавања кретања лађом су глаголи **нахати**, **вести са** и **плюти/плавати са** одговарајућим префиксима.

Глаголом **нахати** превођени су следећи грчки глаголи: ἀποπλέω, διαπλέω, πλέω, εὐθυδρομέω, ἔρχομαι, περιέρχομαι, παραλέγομαι; глаголом **прѣяхати**⁶ ὑποπλέω, ὑποτρέχω, διανύω, διίστημι, κατὰ γω; глаголом **отѣяхати** ἐκπλέω; глаголом **мимоѣяхати** παραπλέω.

островъ же нѣкъи подѣхавъше наричемъ клавѣъ (А 27.16) (ὁποδραμόντες) Христ — **прѣхавъше** Мак БЦрк Д24 Х52 Б643 Шиш Гѣф15 Хвл (**прѣавъше**) — **приплюше** Мат — **мимотекше** Д25 Заг Хл34 А281 П211 Муз Вар ОБ Јел — **протекше** Чуд.

при краи ѣхахоу въ крѣтъ (А 27.13) **парелѣгоуто** Христ — **идѣхоу** Мат Д24 Шиш Гѣф15 — **идѣха** Мак БЦрк Б643 Хвл — **пловѣхоу** Х52 Чуд — **придоше** Д25 Заг Хл34 А281 П211 Муз ОБ — **плыхоу** Јел.

Употреба глагола **нахати** са одговарајућим префиксним образовањима у старијим текстовима је честа али недоследна. Христинополски апослол има 11 пута употребљен овај глагол. Хвалов 14 пута. Од најстаријих српских апостола Мат има 10 пута као и Д24, али не увек на истом месту: и **прѣхавъше въ сиракоусѣхъ** (А 28.12) **καταχθέντες** Христ Мак Д24 Шиш Гѣф15 Хвл. У Мат је на овом месту **прѣплюуше** као и у Х52 и Б643, бугарски БЦрк има **прѣшедше**; **привезышесѧ** Чуд;

³ Г. А. Воскресенский, *Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV в.*, Москва 1879.

⁴ Пенев, „Къ историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на апостола“, *Кирило-Методиевски студии*, книга 6, София 1989, 246—317.

⁵ И. Добрев, „Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужбени книги“ *Български език* 29, 1979, № 1, 9—21.

⁶ *Slovník jazyka staroslověnského* (Praha 1958 —) глагол **прияхати** не сматра самосталном лексемом већ варијантом глагола **прѣяхати**. Ми смо се руководили оваквим решењем када смо у Ник и Хвл наилазили на облике од **прияхати**.

ωтвезъше се Д25 Заг Хл34 А281 П211 Вар; доплывше ОБ Јел. У следећем примеру је обрнуто Мат има прѣяхати а Д24 прѣплоути: въ поучиню же киликиискою ... прѣяхавше (А 27,5) διαπλεύσαντες исто Христ Мак Шиш Хвл — прѣплоуыше Д24 Х52 Б643 Гљф15 Шиш Д25 Заг Хл34 А281 П211 Заг Чуд; преплывше ОБ Јел; прѣшедш[е] БЦрк.

Из примера се очигледно види да се глагол *нахати* губи у новијим текстовима. Занимљиво је приметити да се у бугарском БЦрк, рукопису из 13. века овај глагол јавља само 4 пута. У неким од примера може се исправка превода тумачити као приближавање грчком оригиналу, као нпр.: ωт тоудоу же ѣдоу въ корабли въ коупрь (А 13.4) Христ Охр Мат Д24 Х52 Хвл. Израз *нахати* въ корабли је сасвим слободан превод за грчки ἀποπλέω.

Међутим, већ је у раним рукописима у Мак и БЦрк овај слободан израз задржан али је глагол *нахати* избегнут и употребљен превод ити въ корабли. У Слп и Гљф15 ово место је исправљено у прѣплоуста, а у Б643 у доплоуста. Увођењем глагола *плоути* постигао се тачнији превод али је остављена извесна слобода у погледу правца кретања. Тек систематска ревизија текста уводи сасвим прецизан превод ωтплоуше потврђен у Д25 Хл34 А281 П211 Муз Заг Чуд; у ОБ и Јел налазимо форму ωтплыша.

Наш следећи пример треба да покаже исправку превода која се никако не може објаснити приближавањем грчком тексту:

и измѣрше глоубиноу ... мало же прѣѣхавше и пакы измѣрше (А. 27.28) διαστήσαντες Христ Мак Х52 Б643 Шиш Гљф15 Хвл; прѣплювше Мат Д24 — прѣшьдше Д25 Заг Хл34 А281 П211 Вар Чуд ОБ Јел. Грчки глагол διῆστημι значи „раставити, удаљити се“ (у латинском преводу је глагол *separare*). Вероватно је првобитни словенски преводилац ово место превео слободно, користећи глагол *прѣяхати* пошто се из контекста види да се ради о кретању лађом. У својим каснијим фазама долази до лексичке измене глаголом *прѣплоути*. Редактор у 14. веку избацује глагол *прѣяхати* и уводи други глагол кретања *прѣити* при чему превод не добија на тачности у односу на грчки текст. Редакција текста о којој је овде реч систематски и темељно чисти текст од глагола типа *нахати*, док задржава глагол *вести са/возити са* као и одговарајућа префиксна образовања. За нас је интересантно да подвучемо да глаголи *вести са/возити са* има нијансу значења „кретања помоћу неког превозног средства“, која постоји и у глаголу *нахати*. Грчки глаголи преведени глаголима типа *нахати* и *вести са/возити са* немају уопште ову нијансу. Губљење глагола типа *нахати* а чување *вести са/возити са* не може се објаснити утицајем грчког текста на словенски. Објашњење треба тражити само на словенском нивоу.

Глаголом *вести са* преведени су следећи грчки глаголи: ἀνάγω (pass.) ἀποπλέω, πλέω, κατέχω; глаголом *отвести са* ἀνάγω (pass.)

ἀποπλέω, πλέω, παραβάλλω, κατάγω; глаголом **отъвозити** са ἀνάγω (pass.); глаголом **привести** са κατάγω; глаголом **мимовести** са παραπλέω.

хотацію **отвести** са вѣ сѣрию (А 20.3) ἀνάγεσθαι Христ и сви остали осим Чудовског преписа који има на овом месту **взвести** са. Преписивач Чудовског Новог Завета светитељ Алексије дословно се држи текста и препоси значење грчког префикса ἀνα префиксом **въз-**. На овај начин долази до озбиљног кварења превода. Сличну ситуацију налазимо и у следећем примеру: **мы же отведезохомъ са ... от филиппъ** (А 20.6) ἐξελθεύσαμεν Христ и сви остали преписи осим Чудовског где стоји **исплюхом**. У овом случају исправљач интервенише правилније, грчки префикс **эк** преводи префиксом **из-** а основни глагол **плéω** глаголом **плюти**. Да ни светитељ Алексије није био доследан говори пример **не отвести са от крита** (А. 27.21) ἀνάγεσθαι Христ и сви остали укључујући и Чуд.

Налазимо случајеве у којима је у свим старијим преписима **отвести са**: соуждено **въс отвести са намъ вѣ италию** (А 27.1) ἀποπλεῖν Христ док је у свим рукописима исправљене редакције на овом месту **отплюти**, што је у односу на грчки најпрецизнији превод.

Глаголи **плюти/плавати** који имају значење кретања бродом најближи су значењу грчког глагола **плéω**. У нашем материјалу налазимо глагол **прѣплюти** као превод грчким ἀποπλέω, ἐκπλέω, ὑποπλέω, διαπλέω али као слободнији превод за глаголе διῴστημι и κατάγω; **отплюти** за ἀποπλέω, ἐκπλέω, ἀνάγω (pass.) **доплюти** за ἀποπλέω; κατάγω; **приплюти** за ὑποπλέω, ὑποτρέχω; **проплюти** за ὑποπλέω; **мимоплюти** за παραπλέω. Глагол **плюти** налазимо као превод за πλέω али и као слободан превод за φέρομαι: глагол **плавати** за πλέω, и такође као слободан превод за παραλέγομαι и φέρομαι.

соуди **бо павѣль мимиоплюти ефеса** (А 20.16) παραπλεῦσαι Христ Мат Чуд — **мимоахати** X52 Хвл — **мимовести** се Б643 — **мимонти** Охр Мак Слел Д24 ВЦрк Шип Гљф15 Д25 Заг Хл34 А281 П211 Муз Вар ОБ Јел. У овим последњим ревидираним рукописима очекивали бисмо глагол **мимиплюти** као што је у Чудовском препису.

Глагол типа **плюти/плавати** је нешто ређи у старијим рукописима. У Мат Д24 X52 налазимо ове глаголе по седам пута али не увек на истим местима. Чини се да се глаголи типа **плюти/плавати** шире на рачун губљења глагола типа **яхати**.

Желели смо да у нашу упоредну анализу апостолског текста уврстимо и хрватске глагољске рукописе: Доступно нам је било једино критичко издање Хрвојевог мисала, али, на жалост, у мисалу нема ниједног одломка из Дела апостолских који садржи глаголе обухваћене нашим радом.

Још један глагол који спада у нашу лексичку област заслужује да се помене, иако је употребљен само једанпут. Реч је о глаголу **пърати** који се према подацима из прашког *Slovníka* среће и у Супрасаљском кодексу.

ωβρѣтше коравль пероуць в фінїкїю всѣдше везохомса (А 21.2) διαπερῶν Чуд — возимъ Христ, везомъ Мат Д24 БПрк Х52 Хвл Гѣф15, везохом' се Б643 — прѣходець Д25 Заг Хл34 А281 П211 Муз Вар ОБ Јел.

Видели смо већ у јеванђељском тексту како је грчки глагол διαπερῶν превођен. Светитељ Алексије се по својој прилици повео за грчким текстом употребивши ову неубичајену лексему.

Прегледали смо и текст Апокалипсе која је саставни део Новог Завета, мада у рукописној традицији она представља сасвим посебан текст. У целој Апокалипси само једанпут се помиње пловидба бродом: **всакъ плаваѣи въ кораблихъ** (Ар 18.17) πλέων Х474 Хвл Чуд ОБ Јел. Овај једини пример подудара се са превођењег глагола πλέω у јеванђељу и апостољу.

Цео наш прегледани и овде изложени материјал показује једну неоспорну лексичку промену до које је дошло у рукописној традицији јеванђељских и апостолских текстова. Глаголи типа **нахати** и сва префиксирана образовања изведена од њега дефинитивно нестају као резултат ревизије текста извршене у 14. веку на словенском југу⁷. О овој исправци богослужбених књига много је писано⁸. Раније се мислило да је до ње дошло заједно са Јефтимијевом реформом⁹. Новија истраживања померају ову реформу нешто раније, у средину 14. века¹⁰. Може се претпоставити да су исправљачима књига који су сви потицали са јужнословенског терена, глаголи типа **нахати** били потпуно страни. Што се тиче савременог стања, јужнословенски језици уопште немају задржан осећај за разлику у значењу кретања пешке или превозним средством. Западнословенски и источнословенски језици имају веома изражену ову разлику. Пошто сви канонски старословенски текстови настали такође на јужнословенском терену имају глаголе типа **нахати**, можемо само претпоставити да су их имали и старосрпски и старобугарски. Према анализираном материјалу може се пратити губљење ових глагола. Посебно истичемо бугарске рукописе Банишко јеванђеље и Црколешки апостол у којима су упадљиво истиснути глаголи типа **нахати**. Богослужбене књиге исправљене у јужнословенским земљама пренете су у Русију и ушле у широку рукописну традицију. Опште је познато да су ови текстови ушли у основу Генадијевске библије из 1499. г, затим у Острошку и коначно у Јелисаветинску библију. Изван наше анализе остали су рукописи II редакције по Воскресенском, коју је он назвао руском. Уколико би се показало да ни ови рукописи не чувају глаголе типа **нахати**, ни та

⁷ Г. А. Воскресенский, *Характеристические черты...* стр. 300.

⁸ Р. Ковачевић, „Неки проблеми гречизације у црквенословенским апостолским текстовима у XIV и XV веку“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 14/1*, Београд 1985, 123—128.

⁹ П. А. Сырку, *К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. том I, вып 1: Время и жизнь патриарха Евтимия Терновского*, Санктпетербург 1898.

¹⁰ Иван Буюклиев, „Към въпроса за съществуването на нова редакция на склавянския превод на псалтира“. *Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963*, София 1963, 171—177.

чињеница не би морала да оповргне нашу претпоставку, зато што постоје одређене индикације да је ова II редакција повезана са преславском. Проучавање већег броја јеванђељских и апостолских рукописа допринеће бољем познавању њихових језичких особина. За истраживања из области лексике потребно је да се у научну анализу уведу рукописне књиге разноликог садржаја. Тек уз помоћ свеобухватне грађе моћи ће да се одреди обим лексике на дијахронском нивоу.

СПИСАК ИЗВОРА

Јеванђељски рукописи

- Ac Evangelium Assemani, Codex Vaticanus 3, slavicus glagoliticus edidit J. Kurz, Praha 1955.
- Бан Банишко евангелие. Средногългарски паметник од XIII век, подготвили Е. Дограмаджиева и Б. Райков, Софија 1981.
- Б643 Београд, Народна библиотека Србије, Рс 643, четворојеванђеље и пуни апостол, почетак XIV века.
- Вук Вуканово еванђеље, издао Ј. Врана, Београд 1967, крај XII века.
- Грг9 Григоровичево евангелие бр. 9, приредила Вангелија Десподова, Прилеп 1988, почетак XIV века.
- Гљф1 Санкт-Петербург, Руска национална библиотечка збирка Гилбердинга бр. 1, око 1284. г.
- Зорг Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zagrabensis nunc Petropolitani, edidit V. Jagić, Graz 1954.
- Јов Македонско евангелие на поп Јована, издао В. Мошин, Скопје 1954, крај XII — поч. XIII в.
- Мар Quattuor evangeliorum versioni palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus, Graz 1960.
- Мир Мирослављево јеванђеље, издали Г. Јовановић и Н. Родић, Београд 1986, крај XII в.
- Мст Апракос Мстислава Великог, издание подготвили Л. П. Жуковская, Л. А. Владимирова и Х. П. Панкратова, Москва 1983.
- Мп Мокропољско четворојеванђеље, Манастир Крка 2, ср. XIII в.
- Ник Никољско јеванђеље, издао Ђ. Даничић, Београд 1864, XV в.
- Омш Омишаљски јеванђелистар, Ватикан Шуг. 4, Према издању Ј. Врана, Најстарији хрватски глагољски еванђелистар, Београд 1975.
- Остр Свјатое Евангелие по Остромирову списку, издание Вячеслава Ганкы, Прага 1853.
- Рад Радоморово евангелие, приредиле Р. Угринова-Скаловска и З. Рибарова, Скопје 1988, XIII век.
- Сав Саввина књига, издао В. Щепкин, Graz 1959.
- Сер Четворојеванђеље Јакова Серског, Лондон, British Museum Add. Ms 39, 626, 1354. г.
- X1 Манастир Хиландар бр. 1, четворојеванђеље, 1316. г.
- X8 Манастир Хиландар бр. 8, изборно јев. трећа четв. XIII в.
- X9 Манастир Хиландар бр. 9, изборно јеванђеље из 1337.
- X11 Манастир Хиландар бр. 11, четворојев. трећа четв. XIV в.
- X15 Манастир Хиландар бр. 15, четворојеванђеље из 1348. г.
- X22 Манастир Хиландар бр. 22, четворојев. друга четв. XIII в.

- X52 Манастир Хиландар бр. 52, четворојеванђеље и пуни апостол последња четвртина XIII века.
 Црк Манастир Дечани, Збирка ман. Црколеза бр. 1, сред. XIII в.

Апостолски текстови

- A281 Српска академија наука и ум. бр. 281, друга четвр. XV в.
 БЦрк Манастир Дечани, збирка Црколез 2, XIII век.
 Б643 Београд, Народна библиотека Србије, Рс 643, четворојеванђеље и пуни апостол, прва половина XIV века.
 Вар Вараждински апостол из 1454. г, био у Београду у Музеју Српске православне цркве под бројем 952, сада је у Загребу.
 Глф15 Санкт-Петербург, Руска национална библиј., збирка Гиљфердинга бр. 15, прва половина XIV века.
 Д24 Манастир Дечани бр. 24, XIII век.
 Д25 Манастир Дечани бр. 25, око 1360/1370. г.
 Заг Загреб, Национална и свеучилишна библиотека бр. 4069, средина XIV века.
 Мат Нови Сад, Библиотека Матице српске РР 184, XIII в.
 Мак Струмички (Македонски) апостол, приредиле Е. Блахова и З. Хауптова, Скопје 1990, XIII век.
 Муз Москва, Државна библиотека Лењина, Музејска збирка бр. 892 средина XV века.
 Охр Охридска рукопис апостола конца XII века, издање С. М. Куљбакина, Софија 1907.
 П211 Санкт-Петербург, Руска национална библиотека, збирка Погодина бр. 211, XV в.
 Слеп Слепченски апостол XII века, издао Г. А. Ильинский, Москва 1912.
 X52 Манастир Хиландар бр. 52, четворојеванђеље и пуни апостол последња четвртина XIII века.
 Хл34 Москва, Државни историјски музеј, збирка Хлудова 34, почетак XV века.
 Христ Actus epistolarum apostolarum palaeoslovenice ab fidei codicis Christianopolitani, edidit Aemilianus Kaluzniacki Vindobonae 1896.
 Шиш Шиштовачки апостол 1324. године, приредио Димитрије Е. Стефановић, Беч 1989.

Библије и други текстови

- Јел Јелисаветинска библија, штампано црквенословенско издање у службеној употреби у цркви.
 ОБ Остражска Библија, фототипическо переиздание текста с издания 1581 года, Москва — Ленинград 1988.
 Чуд Neues Testament des Čudov Klosters, Köln, — Wien 1989, Фототипско издање.
 Хвл Зборник Хвала Крстјанина, транскрипција и коментар, уредила Херта Куна, Сарајево 1986, 1404. г.
 X474 Манастир Хиландар бр. 474, Зборник који садржи и текст Апокалипсе, последња четвртина XIV века.

Резюме

Радмила Ковачевић

ГЛАГОЛЫ ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ПЛАВАНИЕ НА КОРАБЛЕ В
СЛАВЯНСКОМ ПЕРЕВОДЕ НОВОГО ЗАВЕТА

В настоящей работе анализируется лексика, которой выражалось движение при помощи корабля в переводе Евангелия и Апостола. Самые ранние списки Евангелия и Апостола, а также списки XIII века отражают разнообразие в выражении движения на корабле, часто независимо от греческого оригинала. Греческий глагол $\delta\iota\alpha\tau\epsilon\rho\acute{\alpha}\omega$ передается славянскими прѣйти , прѣяхати , прѣплоути ; глагол πλέω — яхати , плоути , ити ; $\alpha\kappa\omicron\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega$ — яхати въ корабли, отъплоути , отъвести са ; $\delta\iota\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$ — прѣяхати , прѣплоути , прѣйти . В списках Евангелия и Апостола с половины XIV века, принадлежащих новой редакции славянских богослужебных книг, наблюдается унификация языка перевода в лексическом, морфологическом и синтаксическом смысле. В результате этих исправлений глагол яхати и все приставочные образования от него полностью исчезают из языка Евангелия и Апостола. Списки этой новой редакции перенесены в Россию и, следовательно, были помещены в основание русских печатных изданий.

Marko Popović
(Beograd)

KRITERIJI ZASNOVANOSTI EKSPLETIVNE („SUVIŠNE“) NEGACIJE

Analizirani su problemi vezani za ekspletivnu („suvišnu“) negaciju i posmatrana je mogućna veza između ekspletivne negacije u subordiniranoj vremenskoj klauzi, zatim klauzama bojazni i dvostrukog negiranja pri univerzalnoj negaciji.

0. Dva negacijska fenomena izuzetno su specifična: fenomeni ekspletivne negacije (EN) i dvostrukog negiranja pri univerzalnoj negaciji (DNUN).¹

Osim osvrta na njihovu specifičnost u radu će se pokušati problematizovati, a gde je to moguće i rešiti dva osnovna pitanja: a) postoji li veza između ekspletivne negacije (kao u primerima sa posteriornom odredbom mere vremena u vremenskoj klauzi PISAĆU DOK (NE) PADNE MRAK, zatim klauzama bojazni PLAŠIM SE DA NIJE KASNO) i dvostrukog negiranja pri univerzalnoj negaciji (kao u primeru NIKO NIJE DOŠAO); b) ako takva veza postoji, može li se ona uzeti za tipološku crtu srpskohrvatskog jezika, zatim slovenskih jezika uopšte a u poređenju sa sličnim kategorijama nama pristupačnih neslovenskih jezika. Posebno je pitanje da li je ekspletivna negacija uistinu i suvišna (premda se termini „ekspletivan“ i „suvišan“ ravnopravno u literaturi sreću). Da li se ispuštanjem NE stiče identična informacija sa onom koju iskaz sa NE sadrži: ČEKAM DOK ZAPEVA : ČEKAM DOK NE ZAPEVA, ili drastičnije BOJIM SE DA NE DOĐEŠ : BOJIM SE DA DOĐEŠ.

¹ Metodološki autonomne ili interdisciplinarne lingvističke analize negacije, kao i pristupi ispitivanju negacije na različitim jezičkim nivoima, pojedinačno iziskuju opsežne studije. Koji se god negacijski segment analizom dotakne, pred ispitivačem su opasnosti prenebregavanja logičkih, sintaksičkih, leksičkih, semantičkih, aspektualnih, diskurzivnih, modalnosnih i konačno epistemoloških zaseda. Najobimnije normativne gramatike delove mnogih poglavlja posvećuju fenomenu negacije, ali su u njima pojedina negacijska pitanja rešavana u bloku. Razumljivo, daleko razudnije ona su analizirana u mnogobrojnim člancima, studijama i monografijama. Budući da se veliki broj sintaksičara i semantičara doticao fenomena negacije, popis autora bio bi nedogledan. Za ovaj rad poticajne su rasprave:

a) I. Grickat, „O nekim problemima negacije u srpskohrvatskom jeziku“, *Južnoslovenski filolog*. knj. XXV, Beograd 1961—1962, str. 115—136.

b) V. Anić, „Zanimjeki glagol uz vremensku odredbu“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* (referati i saopštenja). 14/2, Beograd 1985, str. 37—39.

c) S. Ivšić, *Slavonska poredbena gramatika*. Zagreb 1970. str. 306—314.

1.0. Premda se negacijom obuhvata kompletna predikacija, njeno tipično mesto eksponiranja jeste predikat, ili je negacijski marker u bliskoj asocijaciji sa njim. Dalova (Dahl) studija o tipologiji rečenične negacije iz 1979. godine pokazuje na materijalu od oko dvesta četrdeset jezika da je ispitivanje eksponiranja negacije u rezultatu dalo sledeće:²

- 1) negacija morfološkim sredstvima kao deo predikata (45,0 %)
- 2) negacija morfološkim sredstvima unutar pomoćnog glagola (16,7 %)
- 3) negacija odelitim negacijskim rečcama:
 - a) u poziciji pre glagola (12,5 %)
 - b) u poziciji pre pomoćnog glagola (20,8 %)
 - c) u poziciji pre glagolske grupe (2,1 %)
 - d) u poziciji posle glagola (1,2 %)
 - e) u poziciji posle pomoćnog glagola (3,7 %)
- 4) negacija odelitim negacijskim rečcama:
 - a) u inicijalnoj rečeničnoj poziciji (0,4 %)
 - b) u finalnoj rečeničnoj poziciji (4,2 %)

Valja zapaziti da se samo u slučajevima 4) a) i b) (4,6 %) negacijska rečca orijentiše prema rečenici kao celini, a ne prema predikatu.

1.1. U primeru MILAN NIJE KUPIO MASTILO iskazana negativna polarnost cilja na čitavu predikaciju, ali je manje-više usko povezana sa predikatom. S druge strane, u primeru MILAN NIJE KUPIO NIJEDNU KNJIGU negiranje je dvojako, neekvivalentno i različitog ranga: negirana je radnja predikata (morfološki na način na koji se negira srpskohrvatski perfekat u predikatu); negira se odabir od potencijalnog skupa "knjige" koje je MILAN mogao KUPITI. Skup je prazan i iskazan je nultim kvantifikatorom NIJEDNU. Prema pozitivu prava negacija u drugoj rečenici stupa u kontradiktorno-koordinirani odnos (NIJE KUPIO vs. KUPIO JE) a po tipu je gramatička, logička i morfosintaksička.³ Druga negacija jeste leksičko-semantička. Nulti kvantifikator iskazan je pridevskom zamenicom bez ekvipolentnog para (prividni ekvipolentni par bez prefiksa NI - JEDNU jeste broj u slučaju datog primera: KUPIO JE JEDNU KNJIGU). Potvrde za ovo možemo potražiti u logici. Negacija logički istinitog suda je logički lažan sud, koji je sam u sebi protivrečan. Sledi da logički lažan sud ne može da bude činjenički istinit. Iskaz (sud) MILAN NIJE KUPIO NIJEDNU KNJIGU, ako je činjenički istinit, ne mora biti logički istinit, ali u tom slučaju njegova negacija ne može biti logički lažna. Dakle, u oba primera posredi su logički istinite mogućnosti koje nisu u sebi protivrečne, već su za dati kontekst uvek činjenički istinite. Ovo naravno ne važi za slučaj kad se različite propozicije za isti kontekst istovremeno konstatuju. Zapravo, negacija neke propozicije jeste istinita kada je ta propo-

² O. Dahl, „Typology of sentence negation“, *Linguistics* 17 (1979), 1979, str. 79—106.

³ Podsetimo se logičkog pojma kontradiktorno-koordiniran: jedan se pojam određuje prisustvom, a drugi odsustvom neke osobine, a zbir njihovih obima je istovetan obimu nadređenog pojma. Priricati i odricati isti predikat istom subjektu postoji samo u mišljenju koje se, da bi bilo pravilno, mora držati pravila protivrečnosti (A nije ne - A, ili siv - nesiv).

zicija lažna i lažna kada je ona istinita. I premda bi dalje razučivanje negiranja navedenih propozicija bilo moguće i korisno, kao na primer negiranje nekusa:⁴ NIJE DA MILAN NIJE KUPIO NIJEDNU KNJIGU, ili NIJE DA MILAN NIJE KUPIO JEDNU KNJIGU, ili NIJE DA JE MILAN KUPIO NIJEDNU KNJIGU, ono bi postavljeni problem udaljilo od zahtevanog.

DNUN kao svojevrsni semantički i formalni paralelizam je tipološka karakteristika svih živih slovenskih jezika, a staroslovenskog fakultativno: (Zog. Jov, VII, 4) НИКѢТОЖЕ БО ВѢ ТАИНѢ НИЧЕСОЖЕ ТВОРИТЬ (As, Jov, III, 2). НИКТОЖЕ БО ЗНАМЕНИИ СІХѢ НЕ МОЖЕТЬ ТВОРИТИ ЪЖЕ ТЫИ ТВОРИШИ. Да je informaciono težište na semantičkom delu, pokazuju nam jezici kod kojih izostaje prvi formalni deo, koji ne znaju za DNUN, engleski na primer: NOBODY CAME : *NOBODY DID NOT COME.

2.2. Kod EN NE ne negira radnju već formalizuje odnose po vidu između dve glagolske radnje.⁵ Negirani glagol dolazi samo uz veznik DOK i ostaje vezan uz perfektivni glagolski vid (imperfektivni vid kod odricanog glagola dao bi *PIJEM KAFU DOK NE DOLAZI, namesto PIJEM KAFU DOK NE DOĐE) te stoji u odnosima dve glagolske radnje.⁶ Paralelnost upotrebe DOK i DOK NE postignuta je onda kada perfektivni glagol označava kraj imperfektivnog glagola iz upravne klauze (PISEM DOK (NE) PADNE MRAK). EN se koristi prilikom prelaženja iz stanja u stanje i ispoljuje trajanje radnje do početka stanja perfektivnog glagola (VODU KUVAM DOK NE PROVRI/VODU KUVAM DOK PROVRI). Radnja imperfektivnog glagola prethodi konstrukciji DOK NE + perfektivni glagol i radnji izrečenoj njime (KOPAĆE DOK NE IZORE). Poslednja tri značenja preklapaju se u ograničenju trajanja imperfektivne radnje („do tog časa“), dok značenja „posle nego što“, kad se nesvršena radnja nastavlja na stanje ili radnju, pokazuje zavisnost glagolskog značenja od konteksta.⁷ Ovo prvo značenje „do tog časa“ je kod nekih slovenskih jezika ispoljeno i ranga je složenog veznika. U ruskom, na primer, česta je upotreba složenog veznika ДО ТЕХ ПОР ПОКА НЕ (=DO TADA DOK NE) umesto samo ПОКА НЕ: СЕРДЦЕ ЛЮБИТ ДО ТЕХ ПОР, ПОКА НЕ ИСТРАТИТ СВОИХ СИЛ.

3.0. Kriterij zasnovanosti EN, posebno onog dela koji se tiče odredbe mere vremena, analizom prikupljenog materijala sugerise da se u jednim slučajevima DOK (NE) pokazuje kao veznički kompozit, kod kojeg je NE

⁴ Lat. *nexus* = sveza, vezivanje, niz. Neksus se negira samo u slučaju kontradiktorne propozicionalne negacije (NIJE DA NE VOLIM ČOKOLADU), za razliku od kontrarne (NE MRZIM ČOKOLADU) gde je negiran predikat. Usto, bitne razlike između negiranja nekusa i modalne negacije nema.

Up. J. Lyons, *Sémantique linguistique*. (prevod J. Durand i D. Boulonnais), Librairie Larousse, Paris 1990, str. 387—396.

⁵ Up. V. Anić, „Zaničkan glagol uz vremensku odredbu“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* (referati i saopštenja), 14/2, Beograd 1985, 37—39.

⁶ Isto.

⁷ Isto.

fakultativno, dok za druge slučajeve ovo ne važi, odnosno odrična rečca (tačnije negacijski operator), ili negirani glagol uistinu odriču deo ili kompletnu propoziciju. Dakle, u prvom slučaju ne bi trebalo da je posredi negacija, to jest u pitanju je pseudonegacija sinonimna primerima kada je NE izostavljeno (STOJ TU DOK (NE) DOĐEM). U drugom pak slučaju upotreba NE nije fakultativna već obavezna (NE LEŽEM DOK NE UGASIM SVETLO : *NE LEŽEM DOK UGASIM SVETLO). Izuzetke potonjeg čine arhaizmi ili izreke — NE LIPŠI MAGARČE DOK TRAVA NARASTE. Nemogućnost ispuštanja NE ili DOK u tim primerima zatim sugeriše da možda i nije posredi EN. No ovo pobijaju primeri kao što su NEĆU TEBE POHODITI DOK NE RODIŠ MUŠKO ČEDO — „do trenutka dok rodiš muško čedo“ gde je opet prisutna EN. Stoga ovo kompleksno razlučivanje EN od prividne EN tiče se logičke i semantičke postavke koja se u slovenskim jezicima uvek javlja, a i kod slovenskih i kod drugih neslovenskih jezika u rečenicama bojazni gotovo uvek (sh. BOJIM SE DA NE DOĐEŠ/NEĆEŠ DOĆI, engl. I FEAR YOU WILL NOT COME, nem. ICH FÜRCHTE, DASS DU NICHT KOMMEN WIRST, lat. TIMEO UT (NE NON) VENIAS, ital. HO PAURA CHE TU (NON) VIENI/VENGA, fran. J'AI PEUR QUE TU NE VIENNE PAS, grč. ΦΟΒΟΥΜΑΙ ΜΗ ΟΥ ΉΛΘΗΣ). Ukoliko se negacijom u primeru NE LEŽEM DOK NE UGASIM SVETLO nešto opovrgava, potrebno je ispuniti dva uslova: a) da početna pretpostavka iz koje izvodimo sud o činjeničnosti propozicije bude istinita; b) da zaključivanje o izrečenoj propoziciji bude ispravno, a onda se i opovrgavanje može izvesti ukazivanjem na to da početne pretpostavke nisu istinite. Zadovoljenje ova dva uslova iziskuje negaciju i u upravnoj i u subordinarnoj klauzi te se ne radi o EN. Jezik koji u ovom slučaju izvrsno prati logičke zakonitosti ukidanjem jedne od dve negacije produkuje negramatičnost. Naprosto, ne sme se prekoračiti logički zakon neprotivrečnosti: jedna od dve protivrečne propozicije mora biti lažna, odnosno jedan od dva protivrečna pojma ne može da bude pripisan subjektu. Ovo bi bila prva spona koja povezuje EN i DNUN (MILAN NIJE KUPIO NIJEDNU KNJIGU).

3.1. U primeru BOJIM SE DA NE DOĐE u značenju BOJIM SE DA NEĆE DOĆI nalazi se konflikt između indikativnog prezenta (BOJIM SE) i relativnog (NE DOĐE) koji rezultuje modalnošću. Budući da konflikt stava govornika i vremena vršenja radnje prema kojoj govornik taj stav poseduje za rezultat ima nemogućnost indikativne upotrebe vremena, to je nemoguće objediniti radnju u jednu vremensku tačku.⁸

3.2. S. Ivšić tumači složene rečenice sa zanekanim glagolom u subordinarnoj klauzi sa DA negdašnjim parataksičkim slaganjem.⁹ DA je moglo otvarati upitnu ili prohibitivnu rečenicu: BOJIM SE DA DOLAZIM PREKASNO : BOJIM SE, DOLAZIM PREKASNO; BOJIM SE, DA NE DOĐEM PREKASNO? : BOJIM SE, DA NE DOĐEM PREKASNO!, a sam

⁸ Up. M. Stevanović, „Način određivanja značenja glagolskih vremena“, *Južnoslovenski filolog*. XXII knj. 1—4, Beograd 1957—1958, s. 19—48.

⁹ S. Ivšić, *Slavenska poredbeni gramatika*. „Školska knjiga“ Zagreb 1970, str. 314.

se, za razliku od T. Maretića, priklanja stavu da je parataksičko slaganje proisteklo iz prohibitivnih uspostava značenja. Kako bilo, i upitno, i eksklamativno, i prohibitivno značenje blisko je modalnosti uopšte, zapravo u sva tri se *par excellence* radi o modalnosti. Kao što to način potencijal ekvivalentno prezentu može iskazati: GLEDA (GLEDAO BI) SVE DOK SE NE SMRKNE.

U modalnosti počiva u užem zahvatu rešenje pitanja genuine i pseudo-negacije što se može smatrati dobrim polazištem za dalju analizu. Vidski odnos u primerima različitog smisla BOJIM SE DA DOLAZIM PREKASNO : BOJIM SE DA DOĐEM PREKASNO ovakvu raspolućenost takođe duguje modalnosti iako nekog izrazitog modalnosnog (kategoričkog, problematičkog ili apodiktičkog) operatora nema. Tvrdnja da glagol u subordiniranoj klauzi mora biti perfektivnog vida protivreči tome da konflikt između indikativnog i relativnog prezenta indukuje modalnost (BOJIM SE DA NE DOĐEM PREKASNO). Imajmo na umu i činjenicu da neki slovenski jezici perfektivnim vidom mogu izreći futursku radnju (npr. staroslovenski, ruski, češki; up. češki ODCESTUJEME K MORI). Neispoljeni modalnosni operator se krije u aspektualnoj raznorodnosti rečenica sa odredbom mere vremena u subordiniranoj klauzi. Za razliku od ovog, glagol u subordiniranoj klauzi imperfektivnog vida (BOJIM SE DA DOLAZIM PREKASNO) mimo konflikta značenja glagolskih vremena postiže modalnost. Odnosno, drugi iskaz situaciono je modalan jer na neki način kao fraza sa eufemizmom, postignutim izmenom vida, služi kontekstualno govornom činu „isprike“. Dok se prva uobičajeno koristi kao ispoved za kontekst koji će se desiti. Tako vidske varijacije u subordiniranoj klauzi sobom nose raznovrsne psihološke i pragmatske nijanse.

4.0. Posebno pitanje tiče se smene vida glagola iz glavne i subordinirane klauze u slučajevima kada se podrazumeva adverbzivnost nakon realnosnog sadržaja iskazanog odredbom mere vremena subordinirane klauze sa EN. Tako primer OSTAĆU OVDE DOK SE PETAR NE VRATI, u kom je DOK NE prema našem shvatanju veznički kompozit, u kom je posredi pseudonegacija, implicira dalji kontrarni sled događaja: OSTAĆU OVDE DOK SE PETAR NE VRATI, A ONDA IDEM/ĆU OTIĆI. Ovakvi su primeri istovetni sa primerima gde je veznik DOK bez posledica po smisao zamenjiv veznikom A: PETAR RADI, DOK ZORAN LENČARI = PETAR RADI, A ZORAN LENČARI. Značajno je ovde uočiti da se pretpostavljena Ivšićeva ranija parataksička uspostava u ovakvim primerima takođe može rekonstruisati: PETAR RADI, ZORAN LENČARI. Uzgred, ovo bi bio argument više za pseudonegaciju kada se DOK NE koristi kao veznički kompozit. Test na negaciju u sledećem primeru pokazuje isto: NEMOJ IZLAZITI DOK POTPUNO NE OZDRAVIŠ. Dodati se ovome presuponirana želja A ONDA (KADA OZDRAVIŠ) IZAĐI, postiže se adverbzivnost zamenom imperfektivnog vida glagola upravne klauze perfektivnim. Otud i spona između adverbzivnosti kada je DOK NE u subordiniranoj klauzi kompozitni veznik i smene vida. Zapravo izostanak smene vida u presuponiranom daljem sledu događaja ne bi opravdao tvrdnju da je u ovakvom tipu EN DOK NE kompozitni veznik. Protivno ovom slučaju, a kao dokaz za konstatovano ilustruje primer PROŠLO JE DOSTA VREMENA DOK NISU PREBRALI NOGAMA SVE ONO

KAMENJE NA KRIVUDAVOJ STAZI. U tom primeru negirani perfekat u subordiniranoj klauzi pobija to da je DOK NE kompozitni veznik, ali ne pobija fakultativnost negacije posle DOK. Razlika je u tome što se u poslednjem primeru realnosni sadržaj iskazan odnosima upravne i subordinirane klauze u budućnosti ne podrazumeva usled preteritalnosti realizacije radnje iskazane čitavom propozicijom. Dakle, podtip subordiniranih klauza sa EN, kada je čitava propozicija realizovana u prošlosti, za kriterij nema presuponirani budući događaj. Vidski odnosi, kao i neobaveznost upotrebe rečice NE, ili negiranje glagola u subordiniranoj klauzi, ranga je vezničkog kompozita.

4.1. U čemu je onda tipološka posebnost slovenskih jezika po pitanju EN u uobičajenim primerima složene rečenice sa odredbom mere vremena uvedenom kompozitom DOK (NE). Konfrontirajmo propoziciju **RADIĆEMO DOK (NE) PADNE MRAK** u slovenskim jezicima istom propozicijom iz nekoliko drugih neslovenskih jezika.

rus. **МЫ БУДЕМ РАБОТАТЬ ПОКА НЕ НАСТУПИТ НОЧЬ**

češ. **BUDEME PRACOVAT, DOKUT SE NESETMÍ**

polj. **BEĐĘ SIĘ STARAŁ, AŻ MI SIĘ NIE UDA**

slov. **DELALI BOMO, DOKLER SE NE ZMRAČI**

mak. **К'Е РАБОТИМЕ ДОДЕКА СЕ (НЕ) СТЕМНИ**

bug. **ЩЕ РАБОТИМЕ ДОКАТО СЕ (НЕ) СТЪМНИ**

Prvo što pada u oči jeste da je NE u južnoslovenskim jezicima fakultativnije od drugih slovenskih jezika, izraženija je „suvišnost“ negacijske rečice.

eng. **WE SHALL WORK UNTIL/LEST UNTIL/TILL DARK FALLS**

nem. **WIR WERDEN ARBEITEN, BIS ES DUNKEL WIRD**

lat. **LABORABIMUS DUM/DONEC ADVERSPERASCAT**

ital. **LAVORIAMO FINCHÉ SARÀ NOTTE**

fran. **NOUS TRAVAILLERONS JUSQUE LA NUIT TOMBE**

Osim što u primerima iz neslovenskih jezika EN izostaje (s izuzetkom engleskog u kojem se trag negacije nalazi u segmentu UN veznika UNTIL, koji se uzgred u kolokvijalnom a i u pisanom jeziku često zamenjuje samo sa TILL), odnosi dveju glagolskih radnji regulisani su leksičkim sredstvima, a ne vidskom formalizacijom. Štaviše, rešenja za segment **DOK (NE) PADNE MRAK** su nominalizacijska, iz domena su imenskih klasa (up. ital. **FINCHÉ SARÀ NOTTE**, nem. **BIS ES DUNKEL WIRD**). Dakle bilo da slovenski ili neslovenski jezici imaju, bilo da nemaju glagol koji bi odrazio propoziciju **PADA MRAK, SMRAČUJE SE, SMRKAVA SE, MRAČI SE**, EN je tipično slovenska tipološka karakteristika. Na tom se mestu već i slovenski i neslovenski jezici tipološki ukrštaju. Jedni za takvu propoziciju imaju jedinstveno leksičko rešenje, drugi je pak iskazuju perifrastično. A budući da je aspektualnost takođe izraziti slovenski fenomen, leksički rešen, u zaključku se EN u sprezi s odnosima glagolskog vida dve glagolske radnje mora povezati. Jer da je posredi arhaizam vezan za one indoevropske dijalekte iz kojih će se izroditi savremeni kontinuenti slovenskih jezika, onda bi latinski i grčki negirali drugi glagol. Međutim, latinski ima impersonalni glagol **ADVERSPERASCIT** (MRAČI SE), dok grčki to postiže modalnom partikulom **ἄΝ: Ἐὸς ἂν ἔσπῆρα γένῃται**, a oba ne znaju za EN.

4.2. Postoji još jedno pitanje opravdanosti, odnosno neopravdanosti negacije. To su primeri tipa TREBA DA LEŽITE DOK NE OZDRAVITE (uz moguću parafrazu DO OZDRAVLJENJA). Negacija je ovde potpuno semantički neopravdana budući da smisao iskaza nije TREBA DA LEŽITE DO NEOZDRAVLJENJA. Slični primeri ovom jesu oni tipa ZABRANJUJE SE PACIJENTIMA DA OBEDUJU PRE VAĐENJA KRVİ prema PACIJENTIMA SE ZABRANJUJE/NALAŽE/NAREĐUJE DA NE OBEDUJU PRE VAĐENJA KRVİ. Neopravdanost se očituje u tome što je moguće istu propoziciju iskazati i ovako: ZABRANJUJE SE OBEDOVATI/OBEDOVANJE PRE VAĐENJA KRVİ, a potpuno drukčiji smisao unosi negiranje infinitiva, odnosno glagolske imenice. ZABRANJUJE SE NE OBEDOVATI/NEOBEDOVANJE PRE VAĐENJA KRVİ. I u ovim primerima negacija je neopravdana (ZABRANJUJE SE OBEDOVANJE, a ne NEOBEDOVANJE, KONZUMIRANJE, a ne NEKONZUMIRANJE HRANE). Slično Ivšiću pretpostavljamo raniju rastavljenost dveju nezavisnih rečenica: PACIJENTIMA SE ZABRANJUJE, NEKA NE OBEDUJU!; NE OBEDUJTE PRE VAĐENJA KRVİ!¹⁰ A Ivšić još dodaje:

Što se pak nađe kadšto eksplikativna rečenica bez negacije, to je zbog ukrštanja rečenica s dopunom u infinitivu, tj. rečenica kao *zabranjujem vam skakati* djeluje na rečenicu kao *zabranjujem vam da ne skačete*, pa će tkogod reći i: *zabranjujem vam da skačete*. Tako će tkogod prema rečenici *zabranjujem vam da ne skačete* reći i: *zabranjujem vam ne skakati*.¹¹

Koliko god protivrečili logici, primeri kao ZABRANJUJEM VAM DA NE SKAČETE (parafrazirani sa ZABRANJUJEM VAM NESKAKANJE) u jezičkom osećanju su se ukrstili sa onima gde je negacija semantički fakultativna. Češće će se čuti ČEKAM DOK NE PROVRI VODA ZA KAFU iako je NE potpuno smisaono ispuštivo. Prihvatamo i Ivšićevu hipotezu negdašnjeg parataksičkog ustrojstva ovakvih rečenica, ali predlažemo i analoški uticaj vremenskih i voluntativnih klauza sa genuinom ili pseudonegacijom na imperativne, u ovom slučaju prohibitivne iskaze.

ZAKLJUČAK

a) stepen „suvišnosti“ negacije najizraženiji je u primerima gde je konflikt indikativne i relativne radnje u rezultatu dao modalnost te je sasvim fakultativno pojačavati je rečcom (a ne negacijskim operatorom) NE. Dakle, u primerima tipa ČEKAM DOK NE DOĐE leksičko-semantičke perspektive rečce NE gotovo da nema, a usled sinonimnosti DOK (NE) sa DOK prvi valja smatrati vezničkim kompozitom.

b) gde se radnja nakon čitave propozicije ne nastavlja (PROŠLO JE DOSTA VREMENA DOK NISU PREBRALI NOGAMA SVE ONO KAMENJE NA KRIVUDAVOJ STAZI) nema ni moguće buduće adverbativnosti, a prividni negacijski operator u subordiniranoj klauzi takođe je fakultativan.

¹⁰ Ivšić, isto, str. 312—313.

¹¹ Isto.

c) stepen „suvišnosti“ uvećava se odricanjem smisla čitave propozicije: AKO TO NE UČINIŠ, NE ČEKAJ DOK DOĐEM.

d) ako se podrazumeva dalji sled radnje nakon izrečene propozicije, a posebno ukoliko je ona adverbativnog odnosa prema toj istoj propoziciji ne radi se o EN, NE nije rečca već negacijski operator: NEĆU LEĆI DOK NE UGASIM SVETLO (, A ONDA ĆU LEĆI). Ovome je korespondentna činjenica o „futurnosti“ svršenog vida, nekada opšteslovenska, a danas, makar u srpskohrvatskom jeziku petrificirana u konstrukciji sa EN što je dotaknuto u tački 3.2.

e) pojačavanjem modalnosti cele propozicije povećava se i potreba za rečcom NE. Ovo potvrđuju primeri sa rečenicama bojazni kod kojih su pored modalnosti koja je rezultat konflikta indikativa i relativa i sami glagoli bojazni BOJATI SE, STRAHOVATI, PLAŠITI SE i dr. izrazito obojeni modalnošću. Tako s jedne strane u slučajevima gde se EN javlja u subordiniranoj vremenskoj klauzi vidska formalizacija vremenskog odnosa dve radnje, vidski konflikt rezultuje modalnošću i većom ili manjom potrebom da se ona pojača prisustvom rečce NE. S druge strane ova potreba raste pojačanjem modalnosti iskazane glagolima bojazni. Kod potonjih više nije reč o pseudonegaciji, a NE više nije (modalna) rečca već pravi negacijski operator. Potvrde za ovo daju neslovenski jezici koji u prvom slučaju redovno izostavljaju negacijsku reč budući da ne znaju za vidske opozicije i samim tim za mogući konflikt dva različita vida u jednoj propoziciji. U drugom se slučaju i u slovenskim i u neslovenskim jezicima obavezno negira voluntativna klauza. U pitanju je prava negacija, tumačila se ona psihološkom ili kakvom drugom potrebom. Poslednje najbolje potvrđuje test na negaciju čitave propozicije: PLAŠIM SE DA NE DOĐE : PLAŠIM SE DA DOĐE : NE PLAŠIM SE DA NE DOĐE (, ... nego ...): NE PLAŠIM SE DA DOĐE. U pitanju su četiri različite propozicije, uostalom četiri različita psihička stanja.

f) splet različitih semantičkih preliva rezultat je vidskih odnosa slovenskih glagola. Što se dublje analizira fenomen negacije u slovenskim jezicima, to se zapravo baca više svetla na tipološki fenomen glagolskog vida. Međutim, fenomen DNUN ne može se tumačiti vidskim osobenostima slovenskih glagola, a samim tim čini zasebnu tipološku karakteristiku slovenskih jezika. Da li je moguće ove dve tipološke karakteristike dovesti u uzajamnu vezu? Formalno je moguće jer se u oba slučaja javljaju negacijski markeri (osim primera EN gde je NE rečca i dodatno unosi modalnost). Semantički ih je nemoguće povezati budući da se radi o potpuno različitim smislaonim pojavama.¹² U pitanju su propozicije različitog semantičkog ranga. Za semantičko određenje primera sa EN obavezno je u analizi uzeti u obzir vid glagola koji je negiran kao i vid glagola iz upravne klauze dok je za semantičku analizu primera sa DNUN vid glagola potpuno zanemariv. Jedino mesto ukrštanja EN i DNUN jeste obostrana gramatička vezanost za negacijske markere. Drugim rečima, ako sledeće primere ne povezuje semantika, povezuju ih gramatički

¹² Svojevrсна logička spona između EN i DNUN istaknuta je u 3.0.

zahtevi. Prema logičnom ČEKA DOK DOĐE AUTOBUS stoji logično DOŠAO JE NIKO. Međutim, prema, uz predašnja objašnjenja takođe logičnom ČEKA DOK NE DOĐE („do tog trenutka“, nakon kojeg sledi adverzativno daljnje „nečekanje“), negirana je radnja predikata. Kompletne predikacije nije logična zbog kontradiktorno-koordiniranog odnosa u koji stupa NIKO NIJE DOŠAO prema pozitivu DOŠAO JE NIKO.¹³ Dakle, tipološki je ova dva primera nemoguće sjediniti. Jedina spona između EN i DNUN počiva u primerima gde je NE negacijski operator, a ne rečca, i to u primerima gde je osim obavezno negirane radnje u klauzi s odredbom mere vremena i čitava propozicija negirana (gde se negacija nahodi i u upravnoj klauzi). Ovakve primere EN smo odvojili od ostalih, čak i posumnjali u „suvišnost“ negacijskog operatora (NE POLAZIM U ŠKOLU DOK NE PROVERIM DA LI SU SVI APARATI ISKLJUČENI). Budući da je dvojno negiranje u poslednjem primeru i semantički i logički opravdano, a u slučaju DNUN isključivo gramatički, ova dva fenomena valja posmatrati kao potpuno odelite tipološke crte srpskohrvatskog i najvećeg broja drugih slovenskih jezika.

g) rečenice bojazni podležu eksternoj negaciji jer je moguće negirati predikatom kompletnu propoziciju (BOJIM SE DA (NE) PADNE KIŠA : NE BOJIM SE DA (NE) PADNE KIŠA). Rečenice sa DNUN nemoguće je eksterno negirati što zbog nemogućnosti da se uspostavi ekvivalentan pozitiv datim primerima (NIKO NIJE DOŠAO : DOŠAO JE), što zbog jedino moguće internalnosti negacije. Dakle, u pitanju je opozicija: mogućnost negacije propozicije naspram te iste nemogućnosti. Potonja uvek poseže za leksičkom inkorporacijom koja će parcijalnu negaciju ispoljiti. Negiramo li frazu (NIJE MOGUĆE), za leksičku inkorporaciju korespondentno je imati NEMOGUĆE. No poteškoće dakako su prisutne zbog primera: NISU SVI DOŠLI : *NESVI SU DOŠLI.

Posebno poglavlje za dalju obradu bili bi mutirani primeri u odnosu na obrađeno (a napose u vezi s formalizacijom glagolskog vida dva glagola u složenoj rečenici s odredbom mere vremena): I TAKO JA SEDNEM (perf. vid.) DOK NE PADNE (perf. vid.) MRAK. Obrada ovakvih primera morala bi uzeti u obzir upotrebu glagolskih vremena, kao što je u poslednjem primeru slučaj sa pripovedačkim prezentom kod kog je formalizacija glagolskog vida dveju radnji direktno suprotna konstatacijama iznesenim u radu.

¹³ Smatramo da ipak ima logičkih i semantičkih opravdanosti za dvostruku negaciju iako su one nespojive sa tipološkim karakteristikama primera sa EN. Ukoliko neko očekuje dolazak više osoba (dolazak osobe A, B, C...) i do njega ne dođe, negira se ne samo predikacija (NISU DOŠLI) već i za-menicom (NIKO) objedinjeni skup osoba koje su bile očekivane. Dakle: NIKO (= NI A, NI B, NI C, ... NI n) NIJE DOŠAO.

Summary

Marko Popović

**CRITERIA FOR BASING EXPLETIVE
(„EXCESSIVE“) NEGATION**

Two problems related to expletive negation (EN) are analyzed in the article:

a) possible connection between EN in subordinate temporal clause as in example PISAĆU DOK (NE) PADNE MRAK (I shall write until dark falls), then in clauses of „fear“ like PLAŠIM SE DA NIJE KASNO (I fear that it is (not) late) and twofold negation at universal negation (TNUN) in sentences like NIKO NIJE DOŠAO (Nobody came).

b) possible connection mentioned in a) is onwards considered and analyzed as a typological feature of Serbo-Croatian language, then the other Slavic languages and in comparison to several Indo-European languages.

Conclusion of the analysis brings: the factors that influence the degree of „excessiveness“ of EN; dependence EN on aspectual formalization between the verbs in main and temporal subordinate clause.

Finally, several distributive criteria for genuine and pseudo-negation in temporal subordinate clause containing EN are found. Problem posed in a) is not resolved because semantic factors constraint the connection between EN and TNUN, and induct analysis to consider EN and TNUN as two different typological features.

Марта Бјелетић
(Београд)

ТЕРМИНОЛОГИЈА КРВНОГ СРОДСТВА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ¹

У раду се анализира термилошки систем крвног сродства у српскохрватском језику и указује на проблем позајмљеница у оквиру тог система.

Српскохрватски језик располаже богатом и разгранатом терминологијом сродства, како на дијалекатском, тако и на нивоу стандардног језика. Књижевни језик је чак конзервативнији у односу на неке дијалекте (чакавски и кајкавски), јер чува многе називе који су у њима изашли из употребе.

Овде желимо да изнесемо нека општа запажања о терминима крвног сродства у сх. језику. Чини нам се да су за то најприкладније полазиште Креберови универзални принципи помоћу којих је, у главним цртама, могућно описати и сх. терминологију сродства. То су: 1) разлика између припадника различитих покољења; 2) разлика између правог и бочног сродства; 3) разлика у узрасту у оквиру истог покољења; 4) пол сродника; 5) пол говорника; 6) пол лица преко којег се остварује сродничка веза; 7) разлика између крвних сродника и сродника који су то постали брачном везом; 8) живот или смрт лица преко којег се остварује сродничка веза². Због тога ћемо сх. термине сродства условно посматрати као јединствен систем, иако се у границама простирања сх. језика сигурно може издвојити неколико система³.

¹ Ово је проширена верзија реферата прочитаног на XI међународном конгресу слависта, одржаном у Братислави од 30. августа до 8. септембра 1993. године. Она представља један (унеколико измењен и допуњен) део магистарске тезе: *Родбинска терминологија у српскохрватском језику*, која се заснива на подацима из 98 пунктова и педесетак ширих области, прикупљеним из лингвистичких и етнографских извора, Упитника за српскохрватски дијалектолошки атлас и упитника аутора. Због ограничености простора у раду наводимо провенијенцију термина само када је то неопходно. Такође, у списку извора и литературе наводимо само дела цитирана у раду.

² Kroeber 1952:176.

³ Уочљива је разлика између развијеног система сродства (и терминологије) нпр. у Црној Гори (са врло прецизним, издиференцираним терминима) и суженог система (са терминима неутрализованог значења) који је карактеристичан нпр. за Хрватско приморје.

Пошто се овде бавимо само терминима крвног сродства, нећемо узимати у обзир седми Кребсров принцип, а осми за сх. терминологију сродства није релевантан.

Прс но што почнемо наше разматрање, потребно је да термине сродства поделимо на *номинационе термине* и *термине за обраћање*⁴. За назив *номинациони термини* одлучили смо се зато што полазимо од десигната и испитујемо каквим се све називима он номинује⁵. Назив *термини за обраћање* преузимамо од Бодрогија и Георгиеве, Москове и Радеве. Напомињемо да није увек могућно направити оштро разграничење између ове две групе термина.

За *номинационе термине* релевантни су следећи принципи:

1) Разлика између припадника различитих покољења, нпр. термини *деда*, *прадеда*, *чукундеда* номинују сроднике у другом, трећем односно четвртом колену узлазне линије, док термини *син*, *унук*, *праунук* означавају сроднике у првом, другом односно трећем колену силазне линије. Интересантно је да у сх. језику постоје термини и за претке даље од четвртог колена⁶, нпр.: *наврдед*, *аскурђел*, *курђел*, *курлебало*, *сукурдов* (Книн)⁷; *парђипан*, *курђел*, *аскурђел*, *курејбало*, *сукурдов*, *ажмикур*, *курајбер* (Цетинье)⁸; *наврнбаба*, *аскунђела*, *курђупа*, *куребала*, *сукурдача*, *сурдепача*, *бела орлица*⁹.

2) Термини праве и бочне линије нормално се разграничавају, а само изузетно долази до њиховог укрштања, нпр. *синовац* „унук; братов син“ (Имотска крајина)¹⁰; *унук* „унук; братов или сестрин син“ (Клокотич)¹¹, *непут* „унук; братов или сестрин син“ (Сплит)¹².

3) Пол сродника изражава се на два начина. При номиновању најближих сродника користе се посебни термини за лица мушког и женског пола. У питању је, дакле, нека врста „суплетивне“ моћије¹³, нпр.:

⁴ Оваква подела термина сродства је уобичајена, само се групе различито дефинишу, нпр. *terms of reference* и *terms of address* (Bođrogi 1962), што прихватају и бугарски аутори: *реферативни термини* и *термини на адрес* (Георгиева, Москва, Радева 1972:160); или *номинативне термини* и *вокативне термини* (Шарапова 1972:300).

⁵ При том не губимо из вида релативни карактер термина сродства, тј. да лице означено овим или оним термином није то у апсолутном смислу, већ само у односу према неком другом, сасвим одређеном лицу (Моисеев 1963:122; Szymczak 1966:11).

⁶ За разлику од нпр. украјинског, где ни у дијалектима нису потврђени термини за означавање предака после четвртог колена (Бурачок 1954:8).

⁷ Усмени податак.

⁸ Усмени податак.

⁹ Ово су термини из књижевног дела: М. Павић, *Предео сликан чајем*, Београд 1988, стр. 237. Упореди још и: *курђел*, *аскурђел*, *курлебало*, *курцула* (М. Капор, Дух Мије Љубана, „Политика“ од 08. 11. 1992, стр. 11); *наврдед*, *аскурђел*, *кудел*, *куребал*, *сукурбал*, *бели орао*; *наврнбаба*, *аскунђела*, *курђела*, *куребала*, *сукурдача* (Митровић 1985:182).

¹⁰ И у кашупском се унук назива синовцем (Szymczak 1966:70).

¹¹ До овог укрштања вероватно је дошло под утицајем рум. *nepot* „унук; братанац; сестрин“ (Бјелетић 1991:394), али упореди буг. *енук* „унук; братов син; сестрин син“ (Георгиева, Москва 1976:81; Георгиева, Московска, Радева 1972:171).

¹² У питању је далматско-романски лексички остатак од лат. *nēpos*, *nepōis* (Skok s.v. *nēpūi*).

¹³ Szymczak 1966:13—14.

отац (*отац, тата, ћаћа, папа, дада, лала, бата, баћа, башта, бабо, јапа, чича*) : мајка (*мати, мат, матер, мајка, нана, нона*)
 син (*син, дијете, бир*) : кћи (*кћи, кћер, кћерка, девојка*)
 брат (*брат, буразер*) : сестра (*сестра, дада, дода*)
 деда (*дед, деда, дедо, стариотац, стартата, бабо, стари, старјапа, отата, подин, цуш*) : баба (*баба, бака, нана, старамати, старамажка, старамата, нена*).

Код номиновања осталих сродника јавља се нормална моција, нпр.:

унук : унука, синовац : синовница, стричевић : стричевићка,
 ујчевевић : ујчевевићка, братанац : братаница, сестрић : сестричина,
 братучед : братучеда.

4) Важан фактор у разграничавању термина јесте и пол говорника, и то кад је у питању братово или сестрино дете у односу на другог брата или сестру, нпр.:

синовац „братов син мушкој особи“ : *братић* „братов син женској особи“ (Љештанско, Ужице); синовац : *братанић* (Никшић, Васојевићи, Цуце, Г. Полимље); синовац : *братанац* (Деспотовац, Шајкашка); синовница „братова кћи мушкој особи“ : *братаница* „братова кћи женској особи“ (Љештанско, Васојевићи); синовница : *братанична* (Никшић, Цуце); синовница : *братиница* (Шајкашка); синовница : *братичина* (Ужице); синовница : *братаничина* (Г. Полимље); синовка : *братићка* (Лика);

нећак „сестрин син мушкој особи“ : *сестрић* „сестрин син женској особи“ (Јарак, Шајкашка); нећак : *сестран* (Пољница); нећак : *сестран* (Имотска крајина);

нећак „сестрина кћи мушкој особи“ : *сестрићка* „сестрина кћи женској особи“ (Лика); нећак „сестрина кћи женској особи“ : *сестрана* (Имотска крајина); нећак „сестричина (Јарак); нећак : *сестричина* (Шајкашка); нећак : *сестрана* (Пољница).

Међутим, далеко чешће ово разграничење изостаје, па је братов син и брату и сестри: *синовац, братанац, непут, зерман, кујин*, а сестрин син и брату и сестри : *сестрић, сестричић, нећак, непут, кујин*.

5) Пол лица преко којег се остварује сродничка веза углавном није релевантан код правог сродства. То значи да се преци и оца и мајке означавају истим терминима : *дед, баба; прадед, прабаба; чукундед, чукумбаба*. У неким срединама се овим терминима означавају само очеви преци. Понегде се за сродника по мајчиној линији мора нагласити да је *по мајци* : *ћед по мајци, баба по мајци, тетка по мајци* (Г. Полимље), а понегде се јављају разграничења типа : *велика баба* „очева мајка“ : *мала баба* „мајчина мајка“ (Херцеговина)¹⁴. Разлика се не прави ни у силазној линији, при номиновању потомака сина или кћери. Користи се један термин : *унук, унука; праунук, праунока; чукунунук, чукунунука*¹⁵.

¹⁴ Упореди диференцијацију у полапском — *grólkə* „очева мајка“ : *bábə* „мајчина мајка“ (Radłowski 1958:288).

¹⁵ Иста је ситуација и у осталим словенским језицима, а као пример диференцијације у пореди данске термине *sønnesøn* „унук од сина“ : *dattersøn* „унук од кћери“; *sønnedatter* „унука од сина“ : *datterdatter* „унука од кћери“ (Кузнецов 1971:264).

Код бочног сродства чува се разграничење термина за номиновање:

- а) братовог и сестриног детета¹⁶, нпр.:
 братов син (*братан, братанац, братанић, братић*) : сестрин син (*сестрић, сестричић, сестричин, сестричан*)
 братова кћи (*братана, братаница, братанична, братична, братичина*) : сестрина кћи (*сестрана, сестричина, сестрична, сестричка*)
- б) очевог и мајчиног брата¹⁷, нпр.:
 очев брат (*стриц, чича, амица, стари татко*) : мајчин брат (*ујак, ујац, вујец, данца*)
- в) детета очевог и мајчиног брата, нпр.:
 очевог брата син (*стричевић, стриковић, стричак, брат од стрнца, брат од чиче, амицић*) : мајчиног брата син (*ујаковић, ујчевић, вујчић, брат од ујака, брат од ујца, данцић*)
 очевог брата кћи (*стричевка, стричевићна, стричевићка, сестра од стрнца, сестра од чиче, амицична*) : мајчиног брата кћи (*ујчевка, ујчевићка, вујична*).

У већини случајева сестра и оца и мајке означава се истим термином : *тета, тетка, теца*, па стога нема диференцијације у номиновању деце очеве и мајчине сестре, нпр.:

- очеве и мајчине сестре син (*тетић, теткић, тетковић, брат од тетке*)
- очеве и мајчине сестре кћи (*тетична, теткичиња, тетковићка, сестра од тетке*).

Међутим, спорадично се јављају и разграничени термини: *тетка, ала „очева сестра“ : теза „мајчина сестра“* (Јањсево); *ала : теза* (Мрковићи); *хала : тетка* (Херцеговина)¹⁸.

Т е р м и н и з а о б р а ћ а њ е најчешће су деминутиви и хипокористици изведени од номинативних термина, па су за њих релевантни сви горе размотрени принципи. Међутим, термини за обраћање одражавају и трећи Креберов принцип, разлику у узрасту у оквиру истог покољења¹⁹, јер постоје специјални термини за обраћање

¹⁶ Ово разграничење ишчежава у источнословенским језицима (али се задржава у дијалектима, нпр. у југозападним украјинским говорима, види Бурячок 1954:9) и неким бугарским говорима, док се у осталим словенским језицима чува.

¹⁷ Ово разграничење се изгубило у источнословенским језицима (чак полако нестаје и у дијалектима) где се за оба сродника усталио нови уопштени термин *дядя* (види Трубачев 1959:79). У западнословенским језицима уопштава се један од термина за означавање и очевог и мајчиног брата (за полски види Szymczak 1966:96).

¹⁸ До овог разграничења је дошло под утицајем турског језика у коме постоје посебни термини за очеву и мајчину сестру. Међутим, у неким бугарским говорима јавља се диференцијација која није резултат страног утицаја — *леля* „очева сестра“ : *тетка* „мајчина сестра“ (Георгиева, Москова, Радева 1972:166). Чак постоје и мишљења да су Словени имали разграничене термине за очеву и мајчину сестру (Филин, Ф. П., О терминах родства и родственных отношений в древнерусском литературном языке, *Язык и мышление* XI, Москва—Ленинград 1948, 339, цитат према: Бурячок 1961:88).

¹⁹ У низу језика старији и млађи брат/сестра означавају се различитим терминима (мађарски, вијетнамски...). У индоевропској терминологији та разлика је изгубљена (Исаченко 1953:65—66).

сродницима из покољења говорника — старијем брату и старијој сестри²⁰, нпр.:

баћа „старији брат“ : *брат* „брат“ (Орашје); *баћа, бајица, бајић* : *брат* (Херцеговина); *бата* : *брат* (Д. Мутница); *баја* : *браћуја* (Пирот); *баца* : *брат* (Молизе); *бата, лала* : *брат* (Радимња);

дада „старија сестра“ : *сестра* „сестра“ (Д. Мутница, В. Крчимир, Бучум, Врањско Поморавље); *нена, нене, неница, ненка, ненкица, неца* : *сестра* (Херцеговина); *кека* : *сестра* (Радимња); *лалка* : *сестра* (Врање); *лојка* : *сестра* (Свиница); *шоша* : *сестра* (Молизе).

Једна од карактеристика термина крвног сродства јесте и њихова многозначност²¹. Код номинационих термина то може бити последица сливања термина правс и бочне, очевс и мајчине, мушке и женске линије²² (види горе), али има случајева када употреба истог термина за означавање различитих сродника није последица сливања помснутих линија, нпр.: *амица* „стриц; родитељев стриц; очев брат од стрица/ујака/тетке“; *амија* „тетка; родитељева тетка“; *бабо* „отац; родитељев отац“; *данца* „ујак; родитељев ујак“; *мајка* „мајка; родитељева мајка“; *стриц* „стриц; родитељев стриц; очев брат од стрица/ујака/тетке“; *тетка* „тетка; родитељева тетка; родитељева сестра од стрица/ујака/тетке“; *ујак* „ујак; родитељев ујак; мајчин брат од стрица/ујака/тетке“.

Овакве термине можемо поделити у две групе:

а) десигнат је удаљени сродник без посебног термилошког одређења у систему, па се преузимају већ постојећи термини за његово номиновање. Најбољи пример за то су: „родитељев стриц“ — употребљава се или термин *стриц* или термин *деда* или комбинација ова два термина *деда-стрика*; „родитељев ујак“ — *ујак, деда, деда-ујо*; „родитељева тетка“ — *тетка, баба, баба-тетка*.

б) термини који стоје између номинационих и термина за обраћање: *бабо, јапа, мајка, нана*. Иако за номиновање десигната постоји посебан термин, у овом случају *деда, баба*, под утицајем употребе у свакодневном говору термини којима се означавају отац и мајка се устаљују као номинациони и за одређење оца и мајке родитеља²³.

Употреба истог термина за различите сроднике у домену термина за обраћање је далеско шира и флексибилнија него код номинационих термина. Због тога долази до честих укрштања термина:

²⁰ Ову појаву налазимо нпр. у руском (Шарапова 1970:301—302) и бугарском језику (Георгиева, Москова, Радева 1972:168—169).

²¹ Види Георгиева, Москова, Радева 1972:170.

²² Сливање или раздвајање очевс и мајчине, правс и бочне, мушке и женске линије, као и раздвајање сродства по браку и крвног сродства Георгиева и Москова издавају као структурно-конститутивне принципе номинационог (по њиховој терминологији — рсферативног) система сродства (Георгиева, Москова 1976: 105). Заправо се ти принципи свODE на 6., 2., 5. и 7. Креберов принцип.

²³ Не можемо са сигурношћу тврдити да се овде ради управо о номинационим терминима, због непрецизности записивача у погледу сврставања забележених термина у ред номинационих или термина за обраћање.

а) у оквиру праве линије:

Термин којим се обраћа претку у другом колену користи се при обраћању прецима свих даљих колена, нпр.: *деда* „деда; прадеда; чукундеда“; *баба* „баба; прабаба; чукумбаба“.

Истим термином обраћа се родитељу и родитељу родитеља, нпр.: *баба, бабо, ћаћко, јапа, оцо* „отац; деда“; *лика, лила, мајка, мајкица, мама, мамица, наја, нана, нанка* „мајка; баба“²⁴.

б) у оквиру бочне линије:

Термини којима се обраћа рођеном брату или сестри користе се при обраћању свим бочним сродницима истог покољења: *бата, браца, браче, брајо, брале, браша, братенце, братић, брато* „брат; стричев син; ујаков син; теткин син“; *сеја, сека, сестрица, сестричица, сестричка* „сестра; стричева кћи; ујакова кћи; теткина кћи“.

в) код сливања термина праве и бочне линије врло су честе комбинације:

„отац; брат“ — *баца, баћо*;

„отац; стриц“ — *чича, чика, кико, стрико, тајка, тико*;

„отац; стриц; брат“ — *баћа, баја, бата, браца, лала*.

Терминологију сродства сх. језика чини, с једне стране, аутохтона словенска лексика, а с друге — позајмљенице, углавном из суседних језика. Позајмљенице се јављају претсжно у периферијским говорима, у контактним областима, нарочито у дијаспори. Само су турцизми продрли и у унутрашњост сх. језичке територије (последица исламизације дела становништва).

Мали број термина преузет је из албанског: *бир, цуш*; бугарског: *башта*; немачког: *омама, опапа* и румунског језика: *мамујка, верул, веришора*. Све ове позајмљенице су регионалног карактера, тј. нису ушле у стандардни језик.

С друге стране, веома су бројни романизми (далматизми, венецијанизми, италијанизми): *барба, бишноно, дондо, кужин, небуд, непуг, ноно, парент, зерман* итд. и турцизми: *ала, амица, бабо, буразер, даица, хама, теза* итд. Многе од ових позајмљеница су ушле и у књижевни језик.

Својом бројношћу ове две групе позајмљеница су утицале и на терминолошки систем у који су продрле. Романске позајмљенице, значењски неиздиференциране, вишесзначне, упор. нпр.: *барба, дондо, куњад* „стриц; ујак“; *кујин, непуч, невод* „братов син; сестрин син“ истиснуле су из употребе домаће термине с разграниченим значењем и тако утицале на сужавање система. С друге стране, међу турцизмима постоје одређени специјализовани термини којих нема у сх. језику, па су они, у неким сегментима, допринели богаћењу наше терминологије уводећи нова, сх. језику несвојствена разграничења, нпр. *хала* „очева сестра“ и *теза* „мајчина сестра“.

Овим прилогом смо само у основним цртама приказали систем терминологије крвног сродства у српскохрватском језику и дотакли се

²⁴ Види претходни пасус под б).

проблема позајмљеница. У интегралном тексту магистарске тезе разматрамо и питања етимологије, творбе, географске дистрибуције итд. термина крвног сродства.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелетић 1991:

Бјелетић, М., Родбинска терминологија код Срба у Румунији, *Научни састанак слависта у Вукове дане 20/2*, Београд, 391—401

Bodrogi 1962:

Bodrogi, T., Some Problems Regarding Investigation into the Hungarian Kinship Terminology, *Acta Ethnographica* XI/3—4, Budapest, 273—291

Бурячок 1954:

Бурячок, А. А., *Названия родства и свойства в украинском языке*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Киев

Бурячок 1961:

Бурячок, А. А., *Назви спорідненості і своцтва в українській мові*, Київ

Георгиева, Москова, Радева 1972:

Георгиева, И., Москова, Д. и Радева, Л., Терминологична система на крвно родство у българите, *Известия на Етнографския Институт и Музей XIV*, София, 159—174

Георгиева, Москова 1976:

Георгиева, И. и Москова, Д., Система на родството в Средните Родопи, *Родопски сборник IV*, София, 79—115

Исаченко 1953:

Исаченко, А. В., Индоевропейская и славянская терминология родства в свете марксистского языкознания, *Slavia XXIII*, Praha, 43—80

Kroeber 1952:

Kroeber, A. L., *The Nature of Culture* (в. поглавље: Kinship and Social Structure, 169—225), Chicago

Кузнецов 1971:

Кузнецов, А. М., О применении метода компонентного анализа в лексике, *Синхронно-сопоставительный анализ языка разных систем*, Москва, 257—268

Митровић 1985:

Митровић, Ј. Д., Називи за степене потомака и предака код Срба, *Гласник Етнографског музеја у Београду 49*, Београд, 181—182

Моисеев 1963:

Моисеев, А. И., Термины родства в современном русском языке, *Филологические науки 3*, Москва, 120—132

Radłowski 1958:

Radłowski, M., Stosunki rodzinne i społeczne u Drzewian połabskich w świetle szczątków ich języka, *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej 3*, Warszawa, 285—343

Skok:

Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I—IV*, Zagreb 1971—1974

Szymczak 1966:

Szymczak, M., *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa

Трубачев 1959:

Трубачев, О. Н., *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*, Москва

Шарапова 1972:

Шарапова, И. М., О методике собирания и путях изучения терминов родства (на материале рязанских говоров), *Общеславянский лингвистический атлас* 1970, Москва, 299—305

И з в о р и

- Бучум: упитник¹, попунио: Богдановић Н.
 Васојевићи: Стијовић, Р., Из лексике Васојевића, СДЗб XXXVI (1990), 119—379; упитник¹, попунио: Стијовић С.
 Велики Крчимир: упитник¹, попунила: Марковић Ј.
 Врање: упитник²; Златановић, М., Турцизми у говору јужне Србије (Врање и околина), *Прилози проучавању језика* 17, Нови Сад 1981, 179—194
 Врањско Поморавље: упитник¹, попунио: Златановић М.
 Горње Полимље: Барјактаровић, М., Терминологија родбине и својте у Горњем Полимљу, *Гласник Етнографског музеја на Цетињу* I, Цетиње 1961, 123—129
 Деспотовац: упитник¹, попунила: Јовановић Г., информатор: Јовановић Наста
 Доња Мутница: упитник¹, попунила: Ракић-Милојковић С.
 Имотска крајина: Тапоски, Ф., *Rječnik rodbinskih naziva*, Osijek 1986
 Јањево: упитник²
 Јарак: упитник¹, попунио: Бошњакковић Ж., информатор: Тадић Бранко рођ. 1907
 Клокотич (Румунија): упитник за Општесловенски лингвистички атлас
 Лица: Тапоски, ор. cit.
 Љештанско: упитник¹, попунио: Тешић М.
 Молизе: Sujoldžoč, А., Finka, В., Šimunović, Р., Rudan, Р., *Jezik i porijeklo stanovnika slavenskih naseobina u pokrajini Molise, Italija*, *Rasprave ZJ* 13 (1987), 117—145
 Мрковићи: Вујовић, Л., Мрковићки дијалекат, СДЗб XVIII (1969), 73—398
 Никшић: упитник¹, попунио: Сладојевић П.
 Орашје: упитник², попунио: Баотић Ј.
 Пирот: упитник²; Златковић, Д., Пословице и поређења у пиротском говору, СДЗб XXXIV (1988), 341—683; Живковић, Н., *Речник пиротског говора*, Пирот 1987
 Пољница: Ivanišević, Ф., Poljica, ZbNŽO IX (1904), 245—246
 Радимља: Томић, М., Речник радимског говора, СДЗб XXXV (1989), 3—174
 Свиница: Томић, М., Говор Свиничана, СДЗб XXX (1984), 7—265
 Ужице: упитник¹, попунио: Познановић Р.
 Херцеговина: Zovko, I., Rodbinski nazivi u Herceg-Bosni, ZbNŽO VII (1902), 369—381
 Цуце: упитник¹, попунио: Пешикан М.
 Шајкашка: упитник¹, попунила: Драгин Г.

С к р а ћ е н и ц е

- Rasprave ZJ* *Rasprave Zavoda (ranije Instituta) za jezik, Zagreb*
 СДЗб *Српски дијалектолошки зборник, Београд*
 упитник¹ упитник аутора

упитник²
ZbNZO

Упитник за српскохрватски/хрватскосрпски дијалектолошки атлас
Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb

Резюме
Марта Бјелетић

**ТЕРМИНОЛОГИЈА КРОВНОГ РОДСТВА В
СЕРБСКОХОРВАТСКОМ ЈАЗЫКЕ**

Сербскохрватски јазык отличаеца богатој и разветленој терминологијој родства. При истраживању терминологичкој сисгеми родства необходимо разгра-ничити номинационне термины от терминов обрашнения.

Дифференциација номинационних терминов зависи от:

- принадажности к определенноу поколению;
- характера родственной связи (связь по прямой линии или побочная);
- пола родственника
- пола эго;
- пола лица, являющегося одновременно родственником эго и другого лица.

Дифференциација терминов обрашнения зависи, кроме приведенных факторов, и от возраста внутри одного поколения.

Наряду с автохтонной, славянской лексикой в области терминологии родства встречаются и заимствования, среди которых самыми многочисленными являются термины турецкого и романского происхождения.

Рајна Марковић
(Београд)

О НЕПРАВИМ АНТОНИМИМА НА МАТЕРИЈАЛУ ВУКОВИХ ПОСЛОВИЦА

Аутор у овом раду одређује разлике између правих и неправих антонима, а затим наводи различите типове именичких и придевских неправих антонима на основу материјала из Српских народних пословица Вука Стефановића Караџића.

1.1. Етимологија речи антонимија¹, као и уобичајена њена дефиниција² представљају нам ову појаву као значењску супротстављеност језичких јединица различитог ранга.

1.2. Пошто се лексеме могу супротстављати на различите начине, ваљало би успоставити прецизнију дефиницију антонима. *Антоними су лексеме којима се обавезно супротстављају примарне семантичке реализације.* Ово не искључује могућност супротстављања и неких од секундарних семантичких реализација. За праве антониме постоје две могућности:

а) супротстављање само примарних семантичких реализација

б) супротстављање примарних семантичких реализација и супротстављање неких (или свих) секундарних семантичких реализација

Прву могућност илустроваћу антонимским паром *дан—ноћ* (на основу обраде ових лексема у РМС³). Примарна семантичка реализација лексеме *ноћ*: *време од заласка до изласка Сунца, време док је мрачно: помрчина, тама*. Примарна семантичка реализација лексеме *дан*: *време од изласка до заласка Сунца*. Лексема *дан* има седам семантичких реализација, а лексема *ноћ* свега три. Секундарне семантичке реализације ових лексема се не супротстављају.

Другу могућност илустроваћу антонимским паром *велик — мали* (на основу обраде ових лексема у РСАНУ). Примарна семантичка

¹ Грч. *anti* и *onyma*.

² Нпр: Антонимија је „опозитни однос двију лексичких јединица“ (Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива*, Матица хрватска, Загреб, 1969.), или Антонимија се „у свом најопштијем смислу односи... збирно на све типове семантичких супротности.“ (Д. Кристал, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, предговор Р. Бугарски, превели И. Клајн и Б. Хлебеш, Београд, 1988).

³ Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске означаваћу у овом раду РМС, а Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности означаваћу РСАНУ.

рсализација лексеме велик: који је по размерама изнад просечног, нормалног (у једној или више димензија). Примарна семантичка рсализација лексеме мали: који је по димензијама (у једном правцу или у више праваца) испод просечног, нормалног или онога са чим се упоређује. Лексема велик има 29 значења, а лексема мали 28 значења. Дванаест значења ових лексема супротстављају се једно другом. Та значења се односе на степен величине по дужини, ширини, дубини, по недосезању — пресезању, по зрелости, количини, бројности, по густини, друштвеном положају, временски и квалитативно.

1.3. Овај критеријум антонимичности важно је установити из следећих разлога:

Прво. Антонимију ваља омеђити од осталих лексичких појава, и то тражи прецизирање њене дефиниције.

Друго. Много различитих супротстављености међу лексемама на овај се начин искључује из антонимије. Како каже И. Грицкат: „Није искључено да и код одраслог човека речи *мачка* и *миш* могу да изазивају међусобне асоцијације по супротности, пошто постоје укупљене представе о антагонизму тих двеју животиња⁴.“ Али, то ипак нису антоними.

Треће. Супротстављање секундарних значења двеју лексема увек, или готово увек, захтева контекст да би прималац поруке схватио на која значења говорник мисли. Стога је неопходно одвојити оне парове значењски супротстављених речи који антонимски однос остварју самостално од оних које у овоме успевају захваљујући контексту. Већ сама чињеница да се неке лексеме супротстављају и независно од контекста, показује да је ова бинарна лексичка опозиција реална и системска језичка појава⁵.

Четврто. Антонимији се на овај начин обезбеђује лингвистички идентитет. Јединицама чијом анализом утврђујемо постојање или непостојање антонимије не приступамо као појмовима (као логичким јединицама), већ као лексемама одређене семантичке структуре, дакле, прилазимо им као лингвистичким јединицама. Ипак, не треба одбацити ни логички приступ. Истраживање треба вршити лингвистички, а резултате проверавати логички и помоћу језичког осећања говорника.

1.4. Антоними су лексеме које у семантичком смислу одликује припадност једној лексичко-семантичкој групи речи, а у граматичком смислу, припадност истој врсти речи⁷. Припадност истој лексичко- семан-

⁴ И. Грицкат: О антонимији, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* IV—V, Нови Сад, 1961—1962, 88.

⁵ Исп. „Лексички систем је систем лексичких јединица сведених на њихова основна значења; апстракција у језичком систему резултира основним вредностима јединица. Тако је, бар, у лексичком систему.“ Д. Г. Премк: О семантичкој позицији као месту рсализације једне лексеме, *Јужнословенски филолог* XLVIII, Београд, 1992, 22.

⁶ Од велике користи ми је у том смислу била анкета коју сам спровела међу сто ученика Филолошке гимназије у Београду. Циљ анкете био је увид у језичко осећање говорника српског језика у вези с антонимијом. Неки од резултата ове анкете биће представљени у овом раду.

тичкој групи речи потврђује постојање исте архисеме (појмовне вредности) чланова антонимског пара. Архисема лексема *мушкарац* и *жена* је *особа, људско биће*. Семантичке садржаје ових лексема повезује и мноштво других сема које произилазе из архисеме: *способност мишљења, говорна способност, способност стварања оруђа, способност служења оруђем, способност учешћа у друштвеном раду, управни ход*. Супротстављају им се само семе које се односе на пол. Антоними су, дакле, у значењском смислу врло сродне речи.

1.5. Примери правих антонима у народним пословицама:⁸

Сит гладну не вјерује (4937). *Жали ме жива, а немој мртва* (1271). У *жене је дуга коса, а кратка памет* (5800). *Велике рибе мале прождиру* (527). *Женити се млад рано је, а стар доцне је* (1288). *Ласно је здравому болеснога савјетовати* (2809). *Дођоше дивљи, па нишћераше питоме* (993). *Сан је лажа, а Бог је истина* (4714). *Зло се даље чује него добро* (1495). *Ђе је много радости ту има и жалости* (1179).

2.1. Функцију антонима могу вршити (односно ефекат антонима могу изазвати) и семантички, стилски, употребно несразмерне, разнорodne лексеме. То су неправи антоними или квазиантоними⁹. Покушаћу да представим оне типове квазиантонима с којима сам се срела у народним пословицама.

2.2. Лексема чија се примарна семантичка реализација супротставља једној од секундарних семантичких реализација друге лексеме, као и лексема чија се једна од секундарних реализација (или већи број њих) супротставља једној секундарној реализацији (или већем броју њих) какве друге лексеме — није са њом у правом антонимичном односу.

Пример за прву наведену могућност квазиантонимије представља лексички пар *дебео—мршав*. Примарна семантичка реализација лексеме *дебео* (по РСАНУ): *који се истиче величином најмање или двеју мањих димензија, ширином или висином попречног пресека; који се јавља у великом, обилном слоју; задебљао, пун*. Примарна семантичка реализација лексеме *мршав*: *који има недовољно масног и мишићног ткива; недовољно ухрањен; сув*. Ова два значења нису супротстављена, а то значи да ове лексеме нису прави антоними. Примерном значењу лексеме *дебео* супротставља се секундарно значење лексеме *мршав* које је у РСАНУ означено бројем б.а: *који је мале дебљине, малог*

⁷ В. А. Иванова опширно обрађује критеријуме антонимичности и дели их на: 1. лексичко-семантичке: убрајање у једну лексичку семантичку групу речи (припадност једној-истој категорији објективне стварности); постојање супротстављене семантике. 2. граматичке: припадност једној врсти речи; једнако лексичко слагање; затворена структура. 3. функционалне: једнака стилска обојеност; регуларно заједничко појављивање у говору, В. А. Иванова: *Антонимия в системе языка*, Кишинев „Штиинца“, 1982, 5—24.

⁸ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пословице*, Сабрана дела Вука Караџића, књига девета, Просвета, Београд, 1965.

⁹ Термине *квазиантоними* и *квазиантонимија* преузела сам од Ј. А. Новикова. Одустала сам од термина *релативна антонимија*, *смакнута антонимија* и сл. за значењске односе типа *таман — јасан*, због тога што бих онда у антониме морала да уврстим и парове чија се секундарна значења супротстављају, а од секундарних до фигуративних значења само је корак. Тако би се међу антонимима нашли парови: *певати—плакати, љубити—мрзети, планина—равница*, а преко њих и парови типа: *мачка—миш, кокошка—јаје* и др.

попречног пресека, танак. За илустрацију супротстављања секундарних семантичких реализација двеју лексема послужићу се лексичким паром *човек* — *рђа* из народне пословице: Боље се с *чојеком* побити него с *рђом* целивати (417). Секундарно значење лексеме *човек* дато под бројем 3 у РМС — *особа, личност као носилац високих моралних и карактерних особина* супротставља се четвртом значењу лексеме *рђа*, које је квалификовано као фигуративно — *неваљалац, нишков; бедник*.

2.3. Чак и ако су примарне семантичке реализације двеју лексема супротстављене, оне не морају бити антонимичне. Семантички садржај њихових основних значења мора бити симетричан, сразмеран. Прави антоними су *жив* и *мртав*, али *жив* и *убијен* нису симетричне лексеме, па спадају у неправне антониме, јер *убијен* није само онај који није жив, већ онај који је на силу остао без живота (*убити* у РМС: *насилно одузети нечији живот*). Додатна семантичка компонента примарне семантичке реализације лексеме *убијен* која се односи на начин на који је дошло до остајања без живота, ремети симетрију примарних значења лексема *жив* и *убијен* и чини их квазиантонимима. У Речнику антонима М. Р. Љвова стоји да су антоними лексеме *жив*—*мртав*, *нежив*, *убијен*.¹⁰ По мом мишљењу, само су *мртав* и *нежив* у антонимичном односу са *жив*. Примери из народних пословица: Дај ми што у *жива* уста (а у *мртва* ми не треба) (821), Жали ме *жива*, а немој *мртва* (1271). Од *живога* штогађ, а од *мртва* ништа (3958). Паре од *мртва* *жива* чине (4195).

Међу народним пословицама нема примера за *жив*—*убијен*.

Показаћу несиметричност примарних значења још на неким примерима. Лексеме *мудар* и *паметан* су варијанте у супротстављању лексеми *глуп*. *Мудар* — 1. *паметан* и *разборит*, *разуман*. *Паметан* — 1.а. *који има способност расуђивања, који је здрава, нормална ума, разборит, мудар*. *Глуп* — а. *који је умно ограничен, заостао, туп; супр. паметан*.

У народним пословицама лексеме *мудар* и *паметан* супротстављају се лексеми *луд*. То су квазиантоними, јер је *луд* не само умно ограничен, већ и душевно болестан (*луд* — 1.а. *умно поремећен, душевно болестан*). Основно значење лексеме *паметан* супротставља се секундарном значењу лексеме *луд*: *глуп, непромишљен, неразуман; неуравнотежен, пуст*.¹¹

Примери из народних пословица: Боље је с *мудрим* плакати него с *лудим* пјевати (397). Док се *мудри* надмудроваше, *луди* се науживаше (1044). Чег се *мудар* стиди, тим се *луд* поноси (6088).

У народној пословици: Ни *го*, ни *обучен*,¹² супротстављају се лексеме *го* и *обучен*, али то нису прави антоними. Прави антоним лексеме *обучен* је *свучен*, што показују и дефиниције примарних семантичких реализација ових лексема (по РМС): *обући* — 1. *ставити одело, рухо или део одела на тело (своје или туђе)*. *Свучи* — 1. *скинути*

¹⁰ М. Р. Љвов: *Словарь антонимов русского языка*, предговор Л. А. Новиков, Русский язык, Москва, 1985.

¹¹ Дефиниције лексема *паметан*, *мудар*, *луд* и *глуп* преузете су из РМС.

¹² Необјављене пословице из Вукових рукописа, бр. 68.

(одећу, обућу и сл.). Придевом *го* се само констатује особина онога који је без одеће. Придевом *свучен* изражава се и начин на који је неко дошао до те особине. Обучен је онај који има на себи одећу захваљујући стављању те одеће на себе. *Обучен* и *свучен* подразумевају особине и начин на који се до њих дошло. У значењу лексеме *го* нема начина, и недостатак тог семантичког елемента чини је квазиантонимичном с лексемом *обучен*.¹³

2.4. Има примера који показују да се и прави антоними у неким секундарним значењима могу супротстављати на квазиантонимичан начин. М. Ивић анализира семантичке садржаје лексичког пара *би-стар—мутан*. Ове лексеме се супротстављају у примарним значењима, па и у неким секундарним, али „*мутан* редовно, при карактеризовању људског створа, поништава антонимијско партнерство са *бистар*, а задржава га са *јасан*.“¹⁴ И И. Грицкат наводи сличне примере: „Метафора 'крупно писати' ('крупно се писало о томе') значи, 'писати са придавањем великог значаја', али 'ситно писати' не постоји у смислу узгредног, маргиналног бележења о нечем.“¹⁵ Овакви случајеви показују да се полисемантичке структуре чланова антонимског пара не морају развијати на исти начин и да обавезна супротстављеност основних значења антонимично супротстављених лексема, не подразумева обавезну супротстављеност секундарних значења.

2.5. У антонимском ланцу *студен—хладан—прохладан—млак—топликаст—топао—врљн—врео, топао и хладан* су свакако антоними. Међутим, *врео—хладан* и *врео—студен* нису прави антоними. По В. А. Ивановој, парови *огроман—премален, прелеп—одвратан...* нису антоними, јер не можемо говорити о саодносима међу тим речима. Свака од њих ступа у однос са својим неутралним паром: *гигантски* или *огроман* је у односу са *велик*, *одличан* је у односу са *добар*. Овде постоји однос детерминације. Реч *гигантски* зависи од *велик*, али *велик* не зависи од *гигантски* (у дефинисању). Нема сразмере између *микроскопски* и *гигантски*. Реч *добар* постоји зато што постоји *лош* и обрнуто. Реч *предобар* постоји зато што постоји *добар*, а не због *лош*. Речи *одличан, изузетан, божанствен* своја основна значења не изражавају непосредно, него преко речи која је стожер одређеног синонимског реда.¹⁶

У предговору Речнику М. Р. Љвова, Л. А. Новиков објашњава: (+) *большой* — (ø) — *маленький* (—). На основу симетричности ових лексема у ланцу, закључујемо да су то прави антоними, а на основу несиметричности лексема *великий* и *маленький* у антонимском ланцу (+) *великий, большой* — (ø) *маленький* (—), закључујемо да су ово неправи антоними. Л. А. Новиков затим наводи реченицу Достојевског: „Они разделись на две стороны - в одной обожали его, а в другой ненавидели до кровомещения.“ Пошто су *обожавати—мрзети* направи

¹³ Исто важи и за *бос—обуен* (квазиантоними) и *изуен—обуен* (прави антоними).

¹⁴ М. Ивић: Један прилог проблематици метафоре, *Филологија* 14, Загреб 1986, 126.

¹⁵ И. Грицкат: Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије, *Јужнословенски филолог* XLV, Београд, 1989, 20.

¹⁶ В. А. Иванова, *op. cit.*, 13—17.

антоними, да би постигао симетричност слабијег *мрзети*, Достојевски ту реч појачава са *ненавидели до кровомищения: обожаиѣ, любииѣ* — (ѿ) — *ненавидѣиѣ, ненавидѣиѣ до кровомищения*.¹⁷

Мислим да несиметричност у антонимском ланцу није проузроковала квазиантонимију у наведеним примерима, јер би то значило да су *студен* и *врео* прави антоними јер су подједнако удаљени од неутралне тачке (*врео* је максимално топао, *студен* је максимално хладан). *Мрзети* и *обожавати* су квазиантоними зато што је *обожавати* у семантичкој релацији са *волеги*. Достојевски је додатком *до кровомищения* на глагол *ненавидѣиѣ* заиста успоставио симетричност са глаголом *обожаиѣ*, али није постигао антонимичност.

Д. Шипка овако представља антонимске односе између чланова антонимских ланаца:¹⁸

одличан	ужасан	врело	ледено
добар	лош	врѹће	ѿ
	осредњи	топло	хладно

Овај график није без замерки из два разлога. Прво, из њега следи да су *врело*—*ледено* у истом односу као *топло*—*хладно*, и да су *одличан*—*ужасан* у истом односу као *добар*—*лош* тј. да су парови *одличан*—*ужасан* и *врело*—*ледено* прави антоними. Друго, закључивање на основу положаја лексеме у антонимском ланцу није прецизно, јер не можемо бити сигурни у коначан број чланова у томе ланцу. Из антонимског ланца који Д. Шипка наводи следи да *врѹће* нема парњака, а из ланца који сам наводила (*студен*, *хладан*, *прохладан*, *млак*, *топликаст*, *топао*, *врѹћ*, *врео*) следило би другачије сукобљавање и другачији резултат.

Примери за овај тип квазиантонима у народним пословицама: *Предобар недобар* (4470). *Препоштен непоштен* (4478). *Препријатељ непријатељ* (4479). *У стара крвника нема нова пријатеља* (5930). *У старом душманину нема новог пријатеља* (5932).

2.6. Лексички парови типа: *рај*—*пакао*, *анђео*—*ђаво*, *душа*—*тело*, *ум*—*срце* такође нису прави антоними. Л. А. Новиков их, међутим, убраја у посебан тип антонима које назива прагматичким антонима и каже да „испитивање реченица које садрже такве речи, показује да им је својствен однос експресивног контраста потпомогнут другим средствима контекста.”¹⁹

Илустроваћу овај однос лексичким паром *земља*—*небо*. Примарна семантичка реализација лексеме *земља* (по РСАНУ): *планета на којој живимо, трећа унутрашња планета у Сунчевој систему*. Примарна ссмантичка реализација лексема *небо* (по РСАНУ): *бескрајни свемирски, васионски простор са небеским телима који се са Земљине*

¹⁷ М. Р. Львов, *op. cit.*, 26, 27.

¹⁸ Д. Шипка: Симетрија и асиметрија у антонимским релацијама, *Наш језик XXVIII/4–5*, Београд, 1990, 299.

¹⁹ Л. А. Новиков: *Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположностей в лексике)*, Москва, 1973, 154.

поверхине види у облику свода, небески свод. Ове лексеме се не супротстављају у примарним семантичким реализацијама. То не могу бити прави антоними. Ипак, у свакодневној употреби ове лексеме се супротстављају. То показују и народне пословице: Далеко као *небо* од *земље* (829). Иде киша и из *неба* и из *земље* (врло) (1563). Ни на *небу*, ни на *земљи* (кад се ко поноси) (3774).

Прагматички антоними се не супротстављају један другом својим значењима директно, већ преко представа, асоцијација, традиционалних уверења говорника. Тим елементима се пун семантички садржај ових лексема. Ови појмови прерастају у симболе. Симболичка вредност не мора увек бити једносмерна, већ се може раслојавати. Желећи да утврдим ту раслојену симболичку вредност пара *земља—небо*, испитаницима сам у анкети коју сам спровела, поставила питање у којем сам од њих тражила да објасне по чему су речи *земља* и *небо* супротне. Добијене одговоре сам систематизовала и ево резултата. Пар *земља—небо* подразумева следеће супротстављености: доле—горе; додирљиво—недодирљиво; познато—непознато; густо—ретко; тамно—светло; станиште људи—станиште бога; боравиште упокојених неправичних душа—боравиште упокојених правичних душа; рационалност—духовност; реалност—нестварност; стабилност—неухватљивост; достижитост—недостижитост; почетак—крај; живот—смрт; постојеће—непостојеће.

Већина критеријума заснива се на нашим библијским представама о *земљи* и *небу*. Првих пет критеријума почивају на стварним семантичким цртама ових лексема. Оне су нижег ранга и имају релативну вредност, карактеришу *земљу* само у односу на *небо* и обрнуто: *земља* је доле у односу на *небо*, које је горе. Она је позната, густа и тамна само ако се упореди с *небом*, које је много мање познато, светло је и ретко. Све ове семе су важне за успостављање супротности између ових двеју лексема, али су од мањег значаја у семантичкој структури сваке од њих појединачно.

Ако се супротстављеност *земље* и *неба* не заснива на важним семантичким цртама (оним семама које су релевантне за развитак полисемије и деривације), колико је онда спој ових лексема стабилан у класификацији појмова у нашем мишљењу? Разумљиво је да постоји врло чврст спој у нашем мишљењу између ових лексема — антонима које разумевамо једну преко друге, али постоји ли такав спој овде? И. Грицкат у вези с паром *лево—десно* каже: „Јасно је да је реч лево антоним речи десно. И више од тога: лево не може значити ништа друго него супротност деснога.“²⁰

Један (не сувише прецизан, али погодан) начин да то испитам био је да у анкету укључим и тестирање асоцијација. Само 10,7% испитаних имало је као асоцијацију на реч *земља—небо*. Већина осталих асоцијација је у вези с полисемантичком структуром ове лексеме, односно с појмовима непосредно везаним за појам *земље*. Ево неких асоцијација: хладноћа, вода, круг, стабилност, ослонац, трава, свемир, пустош, кућа, њива, поље, тле, хумус, глобус, кугла, универзум, браон.

²⁰ И. Грицкат: О антонимији, 88.

2.7. У неправе антонимс спадају и они лексички парови који се састоје из немаркираног и маркираног члана, а маркирани члан се добија негацијом немаркираног. При том резултат негације није прави антоним већ само негирана лексема: *Јачега* капом, а *нејачега* шаком (1813).

2.8. У квазиантониме треба уврстити и оне парове чија се основна значења супротстављају, али су те лексеме стилски разнородне или се разликују у временској употреби (један је архаизам).

2.9. И синоантонимија је један од видова испољавања неправе антонимије. Примери: *полупун—полупразан*, *полушала—полузбиља*. Синоантонимија је синонимијска употреба антонима.²¹

3.1. Велики број народних пословица своју мисаону и стилску упечатљивост постиже супротстављањем двеју појава, двају појмова. Те супротности имају различиту вредност — антонимску и неантонимску. Различите типове неправих антонима већ сам илустровала примерима из народних пословица. Сада ћу направити нови преглед типова неправих антонима чије ће се тежиште преселити с теоријске анализе квазиантонимије као појаве на груписање фреквентнијих модела неправих антонима међу Вуковим пословицама. Преглед који следи никако није коначан.

3.2. О животињама

Боље је бити *пијевац* један дан него *кокош* мјесец (341). Док *куја* репом не вине, не ће *пас* за њом потрчати (1020). Ја дерем *јарца* а он *козу* (1764).

Као што лексеме *човек—жена* спадају у квазиантониме (јер је примарна семантичка реализација лексеме *човек* у вези с нашом врстом, а *човек* као *мушкарац* секундарно значење) тако ни *петао—кокошка*, *куја—пас*, *јарац—коза* нису прави антоними, јер су *кокошка*, *пас* и *коза* у својим основним значењима називи за врсту. *Крава* и *во* су прави антоними, јер им је хипероним *говече*: Боље је за годину *волом* него сто година *кравом* (бити) (355).

Животиње се осим по полу, у народним пословицама супротстављају и по величини: Бјесјао од *вашке*, пак пао *међеду* у шаке (212).

Постоји и супротност између животиња које се хране једне другима, али ни та релација није антонимична: Ће није *мачке* ту *миши* коло воде (1219). И све *овце* и сити *вуци* (1716). *Овчије* руно, а *вучије* срце (3917).

У народним пословицама супротстављају се и птице које се сматрају храбрим и лепим и оне које се у народу не поштују: Боље је *кукавицу* у руци но *сокола* у планини (имати) (368). Из *вране* што испане, тешко *соко* постане (1597).

3.3. О људима

— Човек вредан поштовања (храбар, поштен) — безвредан човек (кукавица, лажов): Боље се с *јунаком* бити него с *рђом* љубити (416). Боље се с *чојеком* побити него с *рђом* целивати (417).

²¹ О томе: Ю. Х. Караулов: *Общая и русская идеография*, Москва, 1976, 117.

— Пријатељ—непријатељ: До суда *крвници*, а од суда као *браћа* (1076).

— Сународник—странац: Волиј сам *брата* за крвника по *туђина* за господара (имати) (610).

Очигледно је да се многе квазиантонимичне супротстављености могу анализом свести на прави антонимични однос (нпр. квазиантоними *крвник—брат* свODE се на *пријатељ—непријатељ*), али их не проглашавамо антонимима јер им се основна значења не супротстављају.

3.4. О родбинским односима

Лексеме које означавају родбинске односе могу ступати у конверзивне и у квазиантонимичне односе.

Конверзивни однос: Ако смо ми *браћа* нијесу кесе *сестре* (105). *Жена мужа* носи на лицу, а *муж жену* на кошуљи (1280).

Ако је Ана Миланова жена (сестра), онда је Милан Анин муж (брат). Овај тип симетрије је услов за конверзност (аРб⇒бРа).

Квазиантонимични однос: Да Бог ђетету не да оно што му *отац* и *мати* мисле (784). Жени *сина* кад хоћеш, а *кћер* удај кад можеш (1286). Кад се синовац жењаше, *стрица* не питаше, а кад се ражењаше и *стрину* припитиваше (1974). Некоме *мајка*, а некоме *маћеха* (3415).

Лексеме *отац-мајка*, *син-кћерка*, *стриц-стрина* чине скупове који се састоје из два комплементарна елемента. Ово је карактеристично и за нестепеноване антониме (нпр. *мушкарац-жена*, *ожењен-неожењен*). Између чланова пара нестепенованих антонима постоји обавезна упућеност једног на други у дефинисању семантичких реализација. Они се исцрпљују супротстављајући се један другом. Код неправих антонима типа *отац—мајка* овај услов није задовољен. Они се супротстављају један другом, али нису упућени један на други, већ су и један и други упућени на неки трећи појам. Отац и мајка се саодносе са дететом, син и кћерка са родитељима, а стриц је у односу са братовљевим сином (у РМС—очев брат сину). Стрина је у вези са стрицем (стричева жена, жена очева брата).

Ф. Палмер сматра да су рођачки односи занимљиви са становишта симетричности јер они не подразумевају само однос већ и пол. Из реченице *John is Sam's father* не следи обавезно *Sam is John's son* зато што Сем може бити и Цонова ћерка.²²

Резултати моје анкете показују да је помовна веза *брат—сестра* у свести говорника чвршћа од појмовне везе *мајка—отац*. 38,23% испитаних је на стимуланс *сестра* реаговало речју *брат*, а 14,7% је на реч *мајка* реаговало речју *отац*.

3.5. О деловима тела

Ко *лијевом* перчин држи, *десном* сијече кудијер хоће (2391). Тако ми *лијева десној* не помогла! (5264). Тако се *лијевом* не крстио, а *десна* ми усахла! (5433).

²² F. Palmer: *Semantics*, A New Outline, Cambridge, C. U. P., 1976, 83.

Придеви *лева* и *десна* су супстантивизирани и значе *лева рука* – *десна рука*. Међу њима постоји потпуна симетрија и то су прави антоними. Придеви *леви* – *десни* су супротстављени у примарним семантичким реализацијама (да им се супротстављају само овде уочене семантичке реализације то још увек не би био довољан услов за антонимију).

Ако изузмемо ове примере, супротстављене лексеме које означавају делове тела у народним пословицама нису прави антоними. Супротстављање лексема које означавају делове тела у народним пословицама има два основна модела:

1. цело тело — део тела: Ако *коза* лаже, *рог* не лаже (51). Првومه овна а задњему *рог* (4459).

2. један део тела — други део тела: Ако зима *устима* не уједе, она *репом* опине (15). Држи се *главе*, а махни се *ногу* (1116). Не гледа Бог на *каљаве ноге*, већ на чисто *срце* (3343). Тешко *глави* кад *реп* заповиједа (5522). Боље ти је изгубити *главу*, него своју огрјешити *душу* (420).

3.6. Овоземаљско — небеско

У народним пословицама има много примера за прагматичне антониме, о којима је већ било речи у овом раду:

Ако ћу криво, не смијем од *Бога*, Ако ћу право, не смијем од *бега* (117). *Богу* божије, а *цару* цареву (ваља давати) (293). *Бог* на небу, а *цар* на земљи (заповиједа) (269). Пођи за стара, пођи за *цара*; пођи за млада, пођи за *врага* (4304). *Бог* чуо, а *ђаво* не чуо! (294). Добар је *Бог* (али су и *ђаволи* јаки!) (95).

4. Закључак

Значењски супротстављене лексеме могу бити у антонимичном или у квазиантонимичном односу. Прави антоними су лексеме којима се супротстављају примарне семантичке реализације. Оне морају бити семантички, граматички, стилски и функционално симетричне. Уколико оваква симетрија изостане или ако се лексемама не супротстављају примарна већ секундарна значења, овакве парове можемо назвати неправим антонимима или квазиантонимима. Различите типове неправих антонимије народне пословице богато потврђују.

Summary

Rajna Marković

ABOUT IRREGULAR ANTONYMS BASED ON THE MATERIAL FROM VUK'S PROVERBS

In this work the author points at the differences between regular and irregular noun and adjective antonyms, and states different types of irregular antonyms based on Serbian folk proverbs collected by Vuk Stefanović Karadžić.

Мирослав Николић
(Београд)

О ПРОМЕНАМА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ПРАВОПИСА

Сврха овога рада је да покаже извесну једностраност у поимању правописа као строго лингвистичке категорије и да, посебно, укаже на значај очувања стабилности и континуитета у правописној норми.

Прошло је, ево, готово три и по деценије откако је код нас на снази један непромењен (и доскора непромењљив) правопис, онај у издању Матице српске и Матице хрватске (Нови Сад — Загреб 1960). Ових дана, у тмурно пролеће 1994. године, добијамо коначно нови правопис нашег језика, и то не један, већ два: „Правопис српскога језика са речником“ који су израдили Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ђорић и М. Ковачевић (Београд — Никшић 1993) и „Правопис српскога језика“ који су „припремили“ М. Пешикан, Ј. Јерковић и М. Пижурица (Матица српска, Нови Сад 1993). Поред чињенице да се, скоро истовремено, појављују два правописа једнога језика, за наше даље излагање важна је и чињеница да су они у извесној несагласности и са (досадашњим) Правописом МС—МХ (први у нешто већој, други у мањој мери) и међусобно.

Наше ставове о томе, као и схватање о карактеру правописа уопште, а посебно о његовим сталним изменама, изнећемо не директним анализом двају наведених правописних приручника (и њиховим међусобним поређењем), већ посредно — кратким и врло селективним прегледом досадашњих промена савременог српског правописа.

Ако под правописом подразумевамо „договорно и званично утврђена правила за писање речи и употребу реченичних знакова, интерпункције“¹, онда као први у 150-годишњој историји модерног српског књижевног језика можемо (и морамо) узети Вуков, који је у Србији званично прихваћен тек 1868. г.; други је Белићев, у више издања (од 1923. до 1950), од државних органа озваничено и уведено у школе и државну администрацију оно из 1930; трећи, у време писања овога чланка важећи, појавио се 1960. г. као плод договора српских и

¹ *Мала енциклопедија Просвета*, Београд 1978, II/896. (Ово је дефиниција која одражава само једно поимање правописа, али оно није, наравно, и једино; в. у: Р. Симеон, *Енциклопедијски речник лингвистичких назива*, Загреб 1969).

хрватских филолога и књижевника организованог 1954. г., после анкете спроведене у Летопису МС.

Сва три ова правописа (или сви они, ако Белићеве верзије третирамо као различите правописе) заснована су на истом, тзв. фонетском принципу (заправо фонолошком, тачније — претежно фонолошком), који је инаугурисао Вук Стефановић Караџић познатим, од Аделунга одн. од Мркаља преузетим начелом: „Пиши као што говориш“. Белићев Правопис и Правопис двеју матица представљају само даљу разраду и примену тога начела (више или мање доследну), па се о њима не може безрезервно говорити као о новим, већ као о различитим варијантама принципски истога правописа.

Од поменута три правописа само је Вуков истински нов (у пуном смислу те речи). Он чини део, и то важан део, укупне Вукове језичке реформе, у чијем су оквиру ударни темељи савременог српског језичког (па и ортографског) стандарда. Промена језичког и ортографског стандарда, која је увек плод свесног, намерног деловања појединца или колектива, врши се онда када важећи језички и ортографски стандард није у складу са постојећим језичким системом². То, између осталог, значи да је нови, Вуков правопис само последица увођења у књижевност, науку и јавни живот уопште новог језичког система, заснованог на новоштокавској народној основици³.

Великих, суштинских промена књижевнोजезичког система (које су, по правилу, несвесне и споре, еволутивне) није било у поствуковском периоду, па није било ни потребе за битно друкчијим правописом (и битно друкчијом нормом уопште). Било је, међутим, разлога за дораду (па и прераду) Вуковог правописа, и то више. Најважнији од њих је чињеница да тај правопис и није био правопис у савременом смислу речи. Чак и да је лингвистичка наука у Вуково време била на вишем нивоу, Вук, као самоуки филолог, није могао, упркос својој радиности и генијалности, оставити за собом један савремено концептиран, систематичан и систематизован правописни приручник, са потпуним и уређеним пописом правила и одговарајућим примерима⁴.

Ни код самога Вука, ни дуго после њега правописна норма није била стабилизована ни истински стандардизована. Значајан допринос њеном стабилизовању и систематизовању дали су у нашој средини Ст. Новаковић („Основна правила о правопису“, Српска Граматика, 1894, стр. 383—405) и А. Белић (Српски правопис за средње школе, 1914). Не треба, међутим, заборавити ни на Правопис хрватскога

² В. о томе у чланку Д. Шкиљана *Нормирање, стандардизација и кретаност у језику*, зборник „Језик у друштвеној средини“, Нови Сад 1976, 35—37.

³ „Реформа графичке упућује првенствено на избор језика, а тек онда евентуално и на избор ортографског принципа“ (М. Могуш, *О начелу „пиши као што говориш“ код Вука Стефановића Караџића*, Зборник радова о Вуку Стефановићу Караџићу, Сарајево 1987, 92).

⁴ О Вуковој ортографској (и уопште језичкој) реформи писано је веома много. Аутор овога чланка најчешће се, ипак, враћа студији П. Ивића *О Вуковом рјечнику из 1818. године* (Поговор II књ. сабраних дела Вука Караџића, Просвета, Београд 1966). Од најновијих радова указујемо на онс Р. Симића објављене у књизи *О нашем књижевном језику* (Никшић 1991) на стр. 62—418.

или српског језика Ивана Броза, издат у Загребу 1892. г. (од 1904. у обради Д. Боранића), ни Маретићеву Граматику и стилистику хрватскога или српскога књижевног језика из 1899, па ни на Правописни рјечник Милана Петровића из 1906. г., рађен по Броз-Боранићевом Правопису.

И поред тога, може се рећи да су Срби тек 1923. г., педесет и девет година после Вукове смрти, добили прави ортографски приручник, Правопис српскохрватског књижевног језика А. Белића. Принципи на којима се заснива тај правопис изложени су у Белићевјој програмској расправи „О савременом правопису српскохрватског књижевног језика“, објављеној исте, 1923. г.⁵ „Суверени принцип“ којег се он држао у правопису исти је као код Вука, а то је изговор, али, опет, само у оквиру речи: „Оно што се у засебним речима изговара, мора бити дато на писму“.⁶

Према његов правопис садржи „не само основне принципе Вукова правописа, него и начин на који је он те принципе применио“⁷, он се у многим појединостима разликује од Вуковог, а поготову од Вукове праксе. Те разлике нису увек у вези с еволуцијом Вукових ставова и његовим разумљивим колебањем, већ су каткада последица различитог третмана истога, фонолошког принципа. Вук је, нпр., писао не само *делијин*, *судијин* или *биј*, *лиј*, *пиј* него и *авлијски*, *дахијски*, *чаршијски* итд. (па и *судијна*, *шумадијски*, *кутија* и сл.), што у сваком случају противречи начелу „пиши као што говориш“: Он је, опет насупрот говорној пракси, т е ж и о очувању *д* у групама *дс* и *дш* (нпр. *људство*, *одскочити* одн. *одшалица*, *одшетати*)⁸, али у томе није био доследан; чак је у свом Рјечнику (1852) „главнику речи сложених са префиксом *од* упутио на ликове са упрошћеном сугласничком групом, а само је *осједати*, *осједање* и *осјести* упутио на ликове у којима се иницијална група *одс* писала“.⁹

Заснивајући свој правопис на строжој примени утврђених правила, Белић је и основно начело „пиши као што говориш“ спроводио доследније од самог Вука¹⁰, тј. свуда где му се није супротстављало неко друго, важније. Пошто су у ликовима типа *пи*, *пимо*, *чаршински* и сл. „чује само и дуго, без икаквог сугласника *ј*“¹¹, он предлаже да се

⁵ Просветни преглед XL, св. 3—5 (Београд). О овој расправи и уопште о Белићевом граматичком мишљењу у вези с правописом српскохрватског књижевног језика в. у књизи Ж. Станојичића *ГраMATика и језик*, Титоград [Подгорица] 1987, 21—38.

⁶ Просветни гласник XL/3, 130.

⁷ Просветни гласник XL/3, 132.

⁸ „По правилу требало би да се *д* пред *с* претвори у *т*, али будући да се тешко изговара и једно и друго: зато сам ја оставио онако“, тј. држећи се морфолошког принципа (*Српски рјечник* из 1818, стр. XXX).

⁹ Ј. Кашин, *О Српском рјечнику из 1852*, Сабрана дела Вука Караџића, књ. XI/2, Просвета, Београд 1987, 1596—1597.

¹⁰ Као „радикалан Вуковац“, он је био „упорно одан Вуковим принципима због којих је мењао правило тамо где сам Вук није био доследан“, за разлику од Боранића, који је био „истрајно веран Вуку у конкретним решењима“ (П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, 204—205).

¹¹ Просветни гласник XL/3, 135.

тако и пише¹². Тиме се, по Белићевом мишљењу, правопис ослобађа (још) „двјеју неправилности које нимало не увећавају ни његову јасност ни изразитост“¹³. Уосталом, каже Белић, именичка основа одн. чист однос типа *рај* – *рајски* не чува се ни у многим другим придевима изведеним наставком *-ски* (нпр. *ропски*: *роб*, *влашки*: *Влах* и др.). Треба, ипак, приметити да ове и сличне форме нису потпуно аналогне онима на *-иј(ски)*, јер се у њима *ј* губи без икаквог трага (*ј > 0*), док у примерима типа *ропски* основа није окрњена већ измењена (аналогија с *влашки* или *париски* је боља, мада не и идеална).

У случају групе *дс* изговорна норма није јединствена, тј. *дс* се рализује: као *тс* (нпр. *отскочити*), као *с* (нпр. *љуство*) или *ц* (нпр. *љуцки*), при чему се неки примери могу и замсњивати (нпр. *оскочити*, *љуство* итд.). Белић се и овде определио за ортографско поштовање фонетских законитости¹⁴, али се, систематичности ради, морао одлучити за један изговор. Зато предлаже да се свугде где је код Вука *дс* „пише доследно *тс*, [тј.] онако какко се та гласовна група обично у нашем језику изговара“¹⁵. Мислимо да је избор пао на *тс* и због тога што је то варијанта која најмање деформише основу; она, не противречћи закону о једначењу сугласника по звучности (као и *отшетати* и сл.), боље чува етимолошку везу с формом из које је настала него ликови типа *људство*, *оскочити*, *љуцки* и сл. Управо је због тога занимљива, изгледа несумњива, чињеница да Вук „није никада ... писао *т* уместо *д* (дакле, није писао *љутски*, *потсирити* или сл.)“¹⁶.

Ово су били лингвистички разлози за неке измене у дотадашњој ортографској норми и ортографској пракси. Убрзо ће се, међутим, показати и друга, екстралингвистичка, „договорна“ страна правописа, због које ће Белић делимично одустати од претходно образложених и усвојених решења. Тако је, покушавајући да отклони разлике између постојећих правописа на српскохрватском језичком подручју (Белићевог и Бора-нићевог¹⁷), Министарство просвете Краљевине СХС израдило упутство за основне, средње и стручне школе (1929. г.). Белић је, поштујући, можда и невољно, ово упутство, дозволио писање *ј* у придевима на *-ски* типа *чаршијски*, *шумадијски* (поред *чаршииски* и сл.), док у случају групе *дс* имамо компромис друкчије врсте: *д* се пише испред наставака *-ски* и *-ство* (нпр. *људски*, *људство*), али и даље не у *отскочити* и сл.

¹² С разлогом одбацује Вукове форме *судијна*, *Шумадијнка*, *шумадијнски* сл., које су или плод Вукове погрешне перцепције („Судијн ... и остала овакова имена, чини ми се да у женскоме и средњем роду избаце оно пошљедње и“, Српски рјечник из 1818, XVII) или покушај „морфологизирања“ (*шумадијнски* <*шумадински*+ј из основне *Шумадиј*-; истога је порекла и *ј* у *Шумадијнка* <*Шумадин*-).

¹³ Просветни гласник XL/3, 137.

¹⁴ Детаљну анализу Белићевих ставова о писању група *дс*, *тс* даје Ж. Станојичић у књизи *Грамаatika и језик* на стр. 25—27.

¹⁵ Просветни гласник XL/4, 211.

¹⁶ Р. Симић, *О нашем књижевном језику*, 286—287.

¹⁷ Иако се радило само о две концепције истог, вуковског правописа, несрећа је била у томе што је једна „наступала ... као српска, а друга као хрватска“ (П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, 205).

Боранић се вратио својим ранијим решењима уочи рата (што је још један од доказа да правопис није чисто лингвистички феномен), док је Белић у издању из 1950. то учинио само делимично: задржао је *дс у људски, људство*, а одбацио *ј у шумадиски* и сл.

Нове друштвено-политичке прилике довеле су убрзо и до појаве новог правописа, заједничког за цело српскохрватско језичко подручје, у којем се, поред осталог, поново прописује Вуково (и Новаковићево) *одскочити, одшетати и чаршијски*, па се тако круг, бар за неко, надајмо се дуже време затворио, а да се никако не види у чему је добит од његовог исписивања.

Тај правопис, Правопис српскохрватског књижевног језика МС и МХ из 1960, објављиван је касније више пута, али без икаквих измена, фототипски. То никако не значи да није било покушаја његових измена и допуна, а поготову да није било потребе за његовим допунама (о изменама — мало касније). Сви су ти покушаји, као што је познато, пропали јер није било договора, ни лингвистичког, ни (што је за наше прилике особито важно) политичког одн. друштвеног. Веома поједностављено речено, Хрвати (од познате Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика из марта 1967) нису више хтели заједнички, ни постојећи ни иновирани, а Срби — сепаратни правопис.

Тако је настала „пат-позиција“, која се у Хрватској разрешавала израдом и издавањем (уз свеће или мање тешкоће) посебног, „хрватског“ правописа (и других књига с истим задатком), док су се на истоку (пре свега у Србији), уместо допуњених (можда и прерађених) издања постојећег или евентуалне израде новог правописа, почели, све више и све чешће, издавати тзв. саветници, информатори и слични правописни и језички приручници. Познати су били (или су то још увек), између осталих: Српскохрватски у мом цепу М. С. Лалсвића (у више издања, последње, колико нам је познато, Зајечар 1979); Информатор о савременом књижевном језику са речником А. Пеце и М. Пешикана (Београд 1967); лексикон Српскохрватски језик групе аутора и у редакцији А. Пеце и Ж. Станојчића (Београд 1972) (о правопису в. стр. 283-374); Језичко-правописни саветник М. Станића и Д. Морачића (Београд 1981); Речник језичких недоумица И. Клајна (Београд 1987, I изд. 1982); Прилози Правопису групе аутора, приредили М. Пешикан, М. Караца-Гарић и М. Пижурица (Матица српска, Нови Сад 1989); Језички приручник П. Ивића, И. Клајна, М. Пешикана и Б. Брборића у издању Радио-телевизије Београд (1991) и други. (Друкчијег је, више стручно-теоријског него практичног карактера Српскохрватски правопис — Увод у нормативистику Р. Симића издат у Никшићу 1988. г.).

Сви су ови и овакви приручници засновани на Правопису из 1960 (укључујући и Правописни приручник српскохрватског-хрваткосрпског језика С. Марковића, М. Ајановића и З. Диклића, Сарајево 1972. и касније), с тим што се у неким он подробније објашњава, разрађује и допуњује, а у другима и, мање или више, мења. Међутим, већина предложених измена није постала стандардна, пошто оне нису озваничене нити је иза већине њих стајао ауторитет већи од онога који је имала Правописна комисија као аутор Правописа МС—МХ. Да и ово

друго може бити важно, показује судбина Белићеве ортографске реформе из 1923. г., која је код Срба прихваћена „понајвише заслугом његовог огромног ауторитета (иако не без отпора)“¹⁸.

Тако је ортографска норма установљена у Правопису двеју Матица из 1960. г. остала то, практично, до дана данашњег, када јој рок, полако али сигурно, истиче. Поред неких лоших последица, то је произвело и једну добру, која се неправедно и неоправдано занемарује (или, чак, потпуно, превиића), а која није нимало неважна — дошло је, наиме, до знатне стабилизације правописне норме (наравно, само у оној мери у којој је то у једној полуобразованој средини, иначе несклоној поштовању сваке норме, а поготову језичке, могуће).

Много чешће су истицане негативне стране неменења постојећег правописа, од којих је једна заиста изузетно значајна, а то је попуњавање празнина насталих било пропустима самих састављача Правописа из 1960, било као последица каснијег друштвеног, културног, научног и техничког развитка и језичких иновација и промена које су тај развитак пратиле односно, тачније речено, које су тим развитком изазване. Помиње се, често, и отклањање несумњивих (материјалних) грешака, недоследности одн. неуједначености у обради грађе и корекција неких других пропуста. То је не само оправдано већ и нужно учинити.

Можемо, мада то није сврха овога рада, назначити (начелно, категоријски) случајеве који, у складу са овде заступаним ставом, подлежу корекцији (егземплификација је искључиво илустративног карактера):

(1) штампарске грешке, као што је, нпр. *Хѣрцег-Нѣвѣй* у Прав. р., лат. издање (у т. 87 исправно *Хѣрцег-Нѣвѣй*);

(2) примери (најчешће из Прав. р.) који нису у складу с прописаним правилом, нпр.: *Бѣка Кѣторскѣ*¹⁹, са великим *К*, иако је то име залива а не насеља; *ајин ум. (х)аин*²⁰, *Илѣн дѣн*²¹ (поред *Илинѣн*²²), иако је ту придев *Илин* засебна реч као и у *Илијина кућа*²³, *Неслѣвѣн* и сл.²⁴;

(3) примери који припадају истој категорији, а третирани су разл и чито, нпр. *нѣздѣвѣ* (као прилог одн. узвик) ~ *ѣ здѣвѣ* (као узвик при растанку); *ѣдонѣ/до ѣнѣ* ~ *од онѣ*; *Аустро-ѣгарскѣ* ~ *аустроугарска флота*; *Перикло/Перикле* ~ *Херакло* и др.;

¹⁸ П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, 204.

¹⁹ Вероватно преузето из Белићевог Правописа (из 1950). Тако је, иначе, и у речничком делу Информатора А. Пече и М. Пешикана, као и у енциклопедијском лексикону српскохрватски језик (оредница Правописни речник) у редакцији А. Пече и Ж. Станојичића. Међутим, у Речнику МС исправно: *Бѣка кѣторскѣ*.

²⁰ Исп. у т. 48с: „Сугласник ј не пише се ни испред и, када ово стоји иза било којег другог самогласника“ (и примере *каин* и сл.).

²¹ Додатни проблем представља синтагматска форма, данас у стандардном језику ретка.

²² Са кратким -и-, иако је посреди контракција два и (*Илин-<Илијин-*), као и у *Илѣн* и сл. (иако је -иѣ обично кратко, исп. *Николиѣ, Рѣдиѣ* итд.).

²³ У т. 46д управо се наводи *Илија* – *Илијин*.

²⁴ У т. 11а се каже да се великим словом пишу „имена народа и појединих њихових припадника“, а ово није тај случај. У касније објављеним приручницима: *несловен*.

(4) одредбе чија примена изазива комуникацијски шум или нску другу сметњу у језичкој комуникацији и крсацији, нпр. *двадесет петогодишњи*, *двадесет петогодишњак*, *двадесет петогодишњица*; *двадесет седам-осам*; *хтела-не хтела*; *алфа-зраци*, *бета-зраци* и *гама-зраци*²⁵ (ум. *алфа*, *бета* и *гама зраци*); *Це-дур-симфонија* и *Де-дур-симфонија*²⁵ (ум. *Це-дур* и *Де-дур симфонија*) и сл.;

(5) случајсви који нису прихваћени или се нису одржали у пракси, нпр. *ауктор*/аутор, *Борђа* (тал. Borgia) ('Борџија'), *Ируд*/Херод ('Ирод'), *коска/костка*, *маиш-рута*, *масохизам* ('мазо-'), *мёнецер* ('мёнацер'), *Мехико* (држава) / *Мексико* (град) и сл.

Всћина изнетих појава уочена је убрзо по изласку из штампе Правописа МС—МХ, па су всћ 1967. г. у навођеном Информатору А. Пече и М. Псшикана извршене нске корекције и отклоњене многе грешке. У Информатору је (као и у другим, касније објављеним приручницима и чланцима) указано и на појаве које нису из домсна ортографије, всћ граматике²⁶. Међутим, није нужно да она буде заступљена у ортографском приручнику, поготову ако није заснована на претходном истраживању²⁷ и солидној теоријској основи.

Претходно изнети недостаци захтевали би, ипак, само извесну дораду (докодификацију) и прилично ограничену прераду (прескодификацију) постојеће ортографске нормс²⁸, али не и њену замену. Ту се, нарочито у стручним круговима, појављује, међутим, још један моме-нат, који бисмо могли назвати лингвистичком валоризацијом постојећих правила и решења, а она неминовно за собом повлачи мању или већу изммену правописне нормс и проммену правила, знатно ширу и дубљу од обичне корекције. Видели смо претходно како је Белић, иначе изузетно заслужан за израду првог систематичног српског правописа, управо из тих разлога мењао всћ прихваћено *одскочити* у *отскочити*, *чаришјски* у *чаршиски* итд. Упркос њиховој лингвистичкој заснованости и усклађености с усвојеним „фонетским“ принципом, Белићеве форме потцртавају данас наставници српског језика црвеном оловком, а лектори их прогоне као „неисправне“, „погрешне“. Ови познати примери, а и многи други, нису били довољна опомена већини наших савремених нормативиста да једном усвојена и у пракси прихваћена решења не оцењују (више) као добра или лоша, као прихватљива одн. неприхватљива и сл. Ако се то чини, онда се

²⁵ У Прав. речнику акц. *симфонија*, у Србији врло редак.

²⁶ Може се чак рећи да се највише стручних примедба односило на ову област, пре свега на морфологију, нпр. на недоследност, непотпуност или погрешке у алтернацији *к/ц*, *г/з* и *х/с* у дат. -лок. сг. именица ж. рода, у облицима ген. пл. им. истога рода са сугласничком групом на крају основе и др. У граматичку, а не у ортографску норму спада и неуспела дистинкција *краћати* 'постајати кратак' ~ *краћати* 'постајати краћи', дублетизам *Чехиња/Чешкиња* итд. (Из Прав. р.).

²⁷ „Послу нормирања треба да претходи посао дескрипције“ (М. Ивић, *О језику Вуковом и вуковском*, Нови Сад 1990, 94).

²⁸ Граматичку, из наведених разлога, остављамо за сада по страни, као и несавремену, застарелу форму и концепцију самога приручника, лошу формулацију и стилизацију прав. правила и др.

правописна норма третира на исти начин као и граматичка или лексичка.

Правописна норма није, међутим, у толикој зависности од језичког система колико је то граматичка (фонетско-фонолошка, морфолошка, синтаксичка) и лексичка²⁹, а није ни толико важна за језичку делатност колико је то граматичка норма, поготову поједини сегменти ортографске норме, као што је писање великог слова (а и неки други). Вук је, на пример, писао великим почетним словом не само *Србин*, *Турчин* и сл. него и *Српски*, *Турски* итд. Данас пишемо ове и овакве именице великим, али одговарајуће придеве малим почетним словом. Могли смо се, међутим, договорити да задржимо (или вратимо) Вуков начин писања или, чак, увести руски одн. бугарски, по којем се и овакве именице и овакви придеви пишу малим словом. Никако се, пак, не бисмо могли договорити да стандарднојезичка множина од *Србин* буде **Србини*, а од *Турчин* – **Турчини* (позивајући се, нпр., на однос *домаћин-домаћини* и сл.).

Ово указује на делимично и условно произвољан карактер ортографске норме, што је и један од главних узрока њене нестабилности. Он, наиме, омогућује аутору свакога новог правописног приручника (а то су готово увек научници, који по природи свога звања теже оригиналности) да одбаци нека постојећа решења као „нсоправдана“, „нелогична“, „противна принципима“, „супротна духу језика и правописа“ итд. и да предложи нова, „боља“, „логичнија“ или слично. Управо се тако, с таквим и сличним образложењима, мењала правописна норма (и, што је још важније, пракса), па смо од Вуковог и Новаковићевог *одскочити*, *чаршијски* добили Белићево *отскочити*, *чаршиски*, па онда опет, у Прав. из 1960, *одскочити*, *чаршијски*.

Мање-више добро и убедљиво лингвистичко и логичко објашњење може се дати и за различито писање двочланих географских и просторних назива. Белић је у Прав. из 1950. г. имао велика почетна слова код оба члана назива типа *Јадранско Море* и *Катунска Нахија*; у Правопису двеју Матица (из 1960) великим се словом пише само *Ј* у *Јадранско море*, док се у *катунска нахија* обе речи пишу малим словом; насупрот томе, а и насупрот Белићу, група аутора (М. Пешикан и други) Прилога Правопису (1989) предлаже велико слово код првог члана и у *Јадранско море* и у *Катунска нахија*. Тако је и у два најновија правописа, премда се у оном београдско-никшићком размишљало и о томе како би се „много већа једноставност постигла ... укидањем разлике између нпр. имсна места као Нови Сад ... и код осталих (*Београдско Језеро*, *Црни Врх...*)“ (стр. 8).

Сличних заврзлама имамо и у неким другим случајевима, нпр. у писању великог слова у називима догађаја и збивања. Белић је, тако, писао велико *П* у *Први српски устанак*, док је у Правопису из 1960. *п* мало, у новосадским Прилозима (1989) опет велико, у београдско-

²⁹ Има и нешто друкчијих мишљења. Исп. нпр.: „Читалац ... долази до закључка да се правописне норме морају темељити на језичким законитостима“ (Д. Ђупић у рецензији *Правописа српског језика*, стр. 17, објављеној у брошури коју је 1993. г. издала Матица српска, а која садржи и рецензију П. Ивића и уводни текст аутора тога правописа).

никшићком Правопису (из 1993. г.) поново мало, у новом Матичином Правопису (1993) — опет велико!

Овакво шаренило запажено је и у другим сегментима правописа, нпр. у спојеном и одвојеном писању речи, што је, узгред буди речено, важније од употребе великог слова и свакако мање формално питање. Но, и поред тога што је тешње повезано с језичким системом, и оно може бити предмет договора, нагодбе, поготову у неким граничним случајевима, у којима ни морфологија, ни лексикологија не могу недвосмислено рећи шта је реч (сложеница) а шта синтагма (што задаје проблеме нарочито лексикографима и корисницима њихових дела). Познати су многобројни примери колебања, како у правописним приручницима, тако и у пракси, и то врло фреквентних, као што су, између осталих, *до/виђена*, *на/жалост*, *на/изглед*, *на/пример* итд., који се код Белића (1950) пишу, кад имају прилошко значење, заједно, у Прав. МС—ХС (1960) одвојено, док се у Рјечнику — Регистру Прилога Правопису (1989) спојено писање препоручује у прва три случаја, али не и у четвртном (*на/пример*). У Накнадној напомени (стр. 126) спојено се пишу само *довиђена* (као поздрав) и *нажалост*.

Све ово (овде дато само у кратким изводима и поткрепљено само неким примерима), као и коегзистенција двају или више решења (у различитим приручницима, понекад и у истом), иде на руку залагањима за могућност слободног избора у правописној норми³⁰. Мислимо, међутим, да је за нашу средину, у којој је више од 10% одраслог становништва потпуно неписмено, а скоро 40% потпуно необразовано (без завршене осмогодишње основне школе), као и за наш стандардни језик, који нема тако дугу традицију као неки други (нпр. енглески или француски), то прерано.

Нису ту могућност слободног избора имали на уму ни аутори и састављачи наших досадашњих правописа, од Белића наовамо, јер су их, као што смо видели, они „побољшавали“ замењујући поједина претходна правила и решења другим. Тако се, нпр., (и) у приручнику који се зове Прилози Правопису, тј. Правопису двеју Матица из 1960. г., свако одступање од досадашњих правила писања великог слова назива „поправком норме“. Било би, чини нам се, у оваквим и сличним случајевима оправданије говорити о „измени“ или „преправци“, а не (увек) „поправци“ норме. Наиме, по нашем мишљењу, које смо претходно покушали да образложимо и поткрепимо, свако опште правописно правило и свако појединачно правописно решење које је кодификовано и општеприхваћено (или бар широко прихваћено) је добро, а поготову оно које је постало конвенција. Сходно томе, залажемо се за периодичну докодификацију ортографске норме,³¹ а за

³⁰ В. излагање И. Клајна у „Актуелним питањима наше језичке културе“, Београд 1983, 95—97.

³¹ Она је, добрим делом и врло добро, већ била извршена у цитираним Прилозима Правопису (1989), па и у неким старијим приручницима или у скоро објављеном Језичком приручнику РТБ-а (1991).

прекодификацију само када је то нужно (в. напред), кад се не нарушава конвенција и када је корист од промена несумњиво већа од штете коју оне најчешће изазивају. Другим, Ивићевим речима: „Допуне су у начелу добродошле, осим кад предложена решења имају озбиљне слабости, док су измене корисне само ако је ново заиста изразито боље од старог. Ако није ни боље ни горе, већ само друкчије, или ако је само за нијансу боље, штета је већа од користи“³².

Прихватањем принципа (периодичне) докодификације, а не (сталне или периодичне) прекодификације, добили бисмо, истовремено, нужну актуелност правописа, без које би он постао сметња језичкој креативности (што је случај са Правописом МС—МХ из 1960) и пожељну стабилност правописне норме, што је неопходан услов за њено усвајање и прелазак у конвенцију, када није више потребно стално консултовање ортографских приручника, па чак ни они сами. То, идеално стање не може се, међутим, постићи дуплирањем или мултиплицирањем норме ни њеним сталним променама.

Јасно је, надамо се, из досадашњег излагања да неки овдс изнети ставови унеколико одступају од у нас преовлађујућих, али да никако нису јеретички³³. Можда би се, евентуално, таквим могло назвати оно што ћемо, на крају, рећи укратко о општем карактеру нашег правописа, тј. о његовој „фонетичности“, и идеалности српске (вуковске) грађије, о чему се деценијама учи у школи и на факултету и за које зна сваки лаик. „Пиши као што говориш, а читај како је написано“³⁴, „један глас — једно слово“ — то је оно чиме се већ генерацијама поносимо, а на чему нам може позавидети сваки Немац (који, нпр., пише *s* а чита *z* у *Serbien*, *ш* у *Student*, а *с* у *das*) или сваки Енглез, којем је потребно чак 11 слова да би написао презиме највећег енглеског писца Вилеа Шекспира (*Shakespeare*).

Познато је да Немци и Енглези (и не само они) имају тзв. етимолошки правопис, који је, гледано синхронички и уско прагматично, инфериорнији од нашег, претежно фонолошког. Међутим, још давно је, 1923. г., Белић (иначе поборник периодичних правописних измена) приметио да „старе књижевности, са великом прошлошћу и књижевним традицијама, имају историјске или, како се обично мало

³² *Vjesnik*, Zagreb, 14. II 1987, 6/7.

³³ То показује не само цитирано мишљење П. Ивића него и она М. Шипке исказана у чланку *Вукова правописна реформа и проблеми српскохрватског правописа данас*, Зборник радова о Вуку Стефановићу Караџићу, Сарајево 1987, 95—109 или Д. Збиљића објављена у чланку *Прилог расправи о писању великог ималог слова*, Наш језик, XXIX/3—4 (Београд 1993) 241—254 и неких других лингвиста.

³⁴ Мислимо да ово начело није од оних који имају сталну, актуелну вредност и неограничену важност трајања. Она је, наиме, истекла онога тренутка када је то начело прихваћено, тј. победом Вукове језичке и правописне реформе и увођењем новог, на народној основици формираног књижевног језика и усвајањем новог, претежно фонолошког правописа. Од тога тренутка на снази је један други принцип, онај који важи и за друге стандардне језике, а који је Вук назвао начелом „опћените правилности“. Инсистирање на начелу „пиши као што говориш“ представља данас својеврсни анахронизам, чак и ако се под тим не подразумева више Вуково „пиши народним језиком“ (тј. „не пиши рускословенски или сл.), већ (фонолошко) — „пиши као што изговараш“.

нетачно вели, етимолошке правописе³⁵. Из тога, логично, произилази да би и Срби вероватно имали такав правопис да им је неком срећом „књижевна“ традиција толико дуга и да, несрећом, нису имали петовековни државноправни и цивилизацијски дисконтинуитет са (величанственим) својим средњим веком. То што ми данас имамо један идеалан правопис последица је не идеалних историјских и цивилизацијских околности. Било би, по мишљењу аутора ових редова, много боље да је било обрнуто, тј. да није било тако дугог предисторијског мрака и црне турске рупе, па макар нам писмо и правопис били „несавршени“, јер је добитак на ортографској страни много мањи од губитка на свима осталим.

Summary

Miroslav Nikolić

ON THE CHANGES OF THE CONTEMPORARY SERBIAN ORTHOGRAPHY

The author points at certain one-sidedness in understanding orthography as a purely linguistic category, and, especially, at the importance — from the points of view of civilization, culture and literary language — of preserving stability and continuity of orthographic norm.

³⁵ Просветни гласник XL/3, 129. Белић исказује бојазан, а ми наду, да би и Караџићев правопис могао једнога дана постати историјски. За разлику од Белића, не бисмо томе стајали на путу, јер зашто да историјски (српски) народ не добије, у будућности, и историјски (српски) правопис.

април 1994.

FONETIKA I FONOLOGIJA „STANDARDNE NOVOŠTOKAVŠTINE“

STJEPAN BABIĆ — DALIBOR BROZOVIĆ — MILAN MOGUŠ — SLAVKO PAVEŠIĆ — IVO ŠKARIĆ — STJEPKO TEŽAK. **Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku**, Zagreb (HAZU—Globus), 1991, 741 str.

Pred čitaoce je stigla i treća „od četiriju knjiga kapitalnog gramatičkoga djela u kojem se opisuje struktura hrvatskoga književnog jezika“,¹ kao rezultat autorskoga, uredničkoga i recenzentskoga napora grupe najistaknutijih hrvatskih lingvista danas. Njena su četiri krupna poglavlja: *Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika* — 15—60 (Milan Moguš), *Fonetika hrvatskoga književnog jezika* — 61—377 (Ivo Škarić), *Fonologija hrvatskoga književnog jezika* — 379—452 (Dalibor Brozović) i *Oblici hrvatskoga književnog jezika (Morfolologija)* — 453—741 (Slavko Pavešić, Stjepko Težak i Stjepan Babić).

Svako od tih poglavlja zaslužuje opsežnu ocenu, a ja ću ovoga puta pokušati da osmotrim samo ona koja se tiču fonetike i fonologije. I odmah treba reći da oba ta poglavlja donose mnoštvo novih činjenica i novih saznanja o problemima kojima se bave, ali počesto ostavljaju prostor i za ozbiljne nedoumice. Neke od njih, kada je u pitanju fonetika, razjašnjene su u *Predgovoru*, pri čemu se pokazuje da ponešto od onoga što se može smatrati nejasnim, spada, u stvari, u osnove autorske koncepcije. Na primer: fonetika koja je pred nama istovremeno je i 'opća', jer se bavi mnoštvom opštih problema discipline o kojoj je reč, ali i hrvatska, jer je 'oprimjerena' građom iz hrvatskoga književnog jezika.² To je, recimo, jedan detalj i on ne mora biti nerazumljiv, kao što to obavezno ne mora ni jedan drugi: raspored građe u knjizi. Škarić, naime, veli da u njegovom tekstu ne treba tražiti osvetljavanje nekih problema na način na koji je čitalac može biti tradicionalno navikao.

¹ Taj projekat zasnovan je 1969. godine posle hrvatskoga napuštanja Novosadskoga dogovora, a iz njega su ranije objavljeni 'nacrti' za sintaksu i tvorbu (Radoslav Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1986). Kao poslednja knjiga tih nacrtâ najavljena je ona pod nazivom 'sustav naglasaka' (kako je to naznačeno uz napomenu izdavača uz Babićevu) ili 'sistem akcenta' (kako je naznačeno uz Katičićevu knjigu). Ovo pominjem zbog toga što nije jasno po kojim je kriterijima 'sustav naglasaka' izdavan iz celine glasovnog sistema i zašto je, videć se kasnije, Škarić tome problemu posvetio dosta prostora, a Brozović ga potpuno ispustio iz razmatranja.

² Zanimljivo je u vezi sa tim napomenuti da su sve tri dosadašnje knjige nacrtâ zasnovane na 'etnički čistim' hrvatskim izvorima i to se u sadašnjim našim odnosima možda i može razumeti, ali je manje jasno kako se onda u to uklapaju navodi autora da su se koristili i srpskima i da su im često bili 'korisni' i srpski autori, poncađ čak toliko da su na njihovim rezultatima 'temeljili' svoje zaključke.

Tako se, na primer, uz kratko uvodno poglavlje u kome se govor definiše 'kao priopćajno (komunikacijsko) ponašanje', u knjizi razmatraju još dva krupna problemska kompleksa: 1) odašiljanje i primanje govornih signala i 2) „govor kao 'složenost razložljiva na mnogovrsne jedinice'“. Kada je reč o odašiljanju govornih signala, ono je svedeno na opis mehanizama „izgovaranja“ i „opis zvukova koji ishode iz izgovornih pokreta“, a njihovo primanje razmatra se kao „izvanslušno“ i „slušno“. Da bi se sve to šire utemeljilo, govorni organi opisani su vrlo detaljno, s osloncem na najrelevantniju literaturu iz anatomije, fiziologije i akustike. Smisao tih opisa, međutim, nije uvek najjasniji budući da su oni ponekad toliko detaljni da je za njihovo razumevanje neophodno ozbiljnije poznavanje naznačenih oblasti. Takav je, na primer, opis nervnog sistema, počev od strukture nervne ćelije do prikaza „glavnih dijelova mozga“, „rasporeda temeljnih funkcija u moždanoj kori“, opisa disanja, opisa mišića koji pokreću izgovorne organe itd. Ako se glavnina tih razmatranja i može prihvatiti, valja ipak reći da u autorskoj rasprisanosti promaknu i pojedinosti koje nije lako razumeti. Dobar je primer za to opis disanja (str. 100—103) u kome nalazimo i sledeće pasuse: „119 Prvotna je i glavna uloga disanja uzimanje kisika potrebnoga organizmu iz okolnog zraka te izlučivanje ugljičnog dioksida. To je uloga tzv. mirnog disanja koje je nehotimično i refleksno, upravljano iz produžene moždine. Međutim, disanje može biti hotimično i svjesno, upravljano moždanom korom, a upotrijebljeno i za druge svrhe: za raspirivanje vatre, za zagrijavanje ruku, za hlađenje prsta kad se opeče, za nakašljavanje, za zviždanje, pjevanje, govorenje ...“ Ili: „123 Razlikuju se dva tipa disanja: prsno, pretežno rebrima, i trbušno, pretežno trbuhom—ošitom. Ako se prsno disanje odvija uglavnom gornjim rebrima, zove se klavikularno disanje (klavikula — ključna kost). Prsno je disanje češće u žena, pa se zove i žensko disanje, a trbušno je češće u muškaraca i zove se muško disanje. Dobro je međutim da disanje bude istodobno i prsima i trbuhom.“ Ostavimo li za ovu priliku po strani, recimo, „upotrebu disanja za raspirivanje vatre“, u vezi sa drugom tačkom koju smo citirali ostaje više nejasnoća: 1) ako se disanje gornjim rebrima zove klavikularno, kako se zove disanje donjim rebrima?; 2) da li je razlika između ženskog i muškog disanja bitna za identifikaciju glasova?; 3) ako je prsno disanje jednako prirodno koliko i trbušno (ili obratno), zašto je bolje da ono bude „istodobno i prsima i trbuhom“? Nešto što bi moglo ličiti na pokušaj da se odgovori na poslednje pitanje Škarić pominje u drugom pasusu istog paragrafa: „Za jak govor i za pjevanje preporučuje se pojačano trbušno disanje jer ti mišići mogu dati jači i ravnomjerniji potisak zraka. Jak ravnomjeran potisak zraka primjeren napetosti grkljana, a koji se postiže usklađenjem rada trbušnih mišića i ošita, pjevači zovu oslonac glasa (appoggio) i njime dobivaju sigurnost i čistoću glasa.“ I iza takvih formulacija, međutim, ostaje više nerazjašnjenih pitanja, a ovde valja izdvojiti dva: jesu li jak govor i pevanje oblici prirodne fonacije i jesu li oni uopšte mogući bez pojačanog trbušnog disanja?

Na slične će nepreciznosti čitalac u ovoj knjizi naići na više mesta, ali valja reći da su od njih češće one, pre svega — tehničke, koje direktno otežavaju njenu čitljivost. Kada tako govorim, najpre imam na umu činjenicu da su poglavlja u knjizi naznačena tako da ih je ponekad vrlo teško pratiti i razgraničavati. Takvo je, recimo, poglavlje pod naslovom *Izvršni govorni organi* (str. 100), u kome čitamo: „118 Izvršni govorni organi (efektori) stvaraju govorne zvukove. Oni ustitravaju zrak koji dišemo tako da se to titranje može

čuti. Tri se anatomsko-funkcionalne skupine međusobno usklađuju pri stvaranju govornog zvuka: (1) dišni organi (respiratori, aktivatori), (2) organi za glasanje (fonatori, generatori) i (3) izgovorni organi (artikulatori).³ Čitalac bi posle toga normalno očekivao da se pod takvim naslovima pojave tri potpoglavlja i da se u njima opiše svaki od tih organa pojedinačno, ali umesto toga pojavljuju se međunaslovi *Disanje, Glasanje, Građa grkljana, Mijene glasa* i tek iza njih *Izgovorni organi*, pri čemu opet ostaje mnoštvo nejasnoća: među dišnim *organima* pominju se *samo pluća* (pa nije jasno ima li i drugih), fonatori su grkljan i glasnice, a artikulatori se (kao „pokretni organi iznad grkljana“) svode na „govorne šupljine“ (Morganjijeve, faringalnu, nazalnu, oralnu i labijalnu) i zato nije jasno spadaju li tamo zubi, nepca, jezik i jesu li svi ti organi „pokretni“.³

Ostaviću, međutim, tu vrstu primedaba i pokušati da naznačim neke bitne doprinose kojima ova knjiga upotpunjuje, često vrlo bogato, naša dosadašnja znanja o problemima fonetike i fonologije srpskoga ili hrvatskoga književnog jezika, pri čemu ću svoje kazivanje ograničiti na neke krupnije probleme od čijih se razjašnjenja može očekivati i precizniji opis glasova toga jezika pojedinačno i njegovoga fonološkog sistema u celini.

Po Škarićevoj su definiciji „temeljne govorne jedinice“ *slog* i *glasnik*, „dioba govora na najmanje izgovorljive jedinice, na slogove, zove se prva artikulacija govora“, a „raščlamba govora na glasnike zove se druga artikulacija“; slog „mora imati jedan samoglasnik, i smije imati samo jedan samoglasnik“, a u njemu se „mora naći i barem jedan suglasnik, i to na početku da odapne slogovni impuls, ali ih može biti i nekoliko (u hrvatskom najviše pet, u slogu [strast])“. Te jedinice „imaju ulogu da predstave tekst i da ponesu glas, tj. imaju razlikovnu i prozodijsku ulogu“, razlike među glasnicima uspostavljaju se serijom „unutarnjih razlikovnih obilježja“ (npr. /pas/ — /bas/ — /čas/), pri čemu njihov skup „u jednom glasniku čini njegov fonemski sadržaj, a glasnik kojemu se takav fonemski sadržaj uzima i kao jedini njegov sadržaj zove se fonem.“ Tako poredane činjenice nameću potrebu da se razgraniče makar dve ili tri pojedinosti. *Prvo*, ako je u igru odmah uveden i pojam foneme i inherentnih distinktivnih obeležja, postavlja se pitanje zašto se onim dvama nivoima segmentacije (prva i druga artikulacija) nije pridružio i ovaj treći (IDO, po Škarićevoj terminologiji — URO) i, u vezi s tim, zašto i ovde nije makar pomenuta činjenica da se, u fonološkom pojmovnom sistemu, na ravni prve artikulacije izdvaja morfema, a na ravni druge — fonema? *Drugo*, kada se kao „dviye uloge temeljnih govornih jedinica“ određuju „razlikovna i prozodijska“, znači li to da prozodija nije „razlikovna“? *Treće*, Škarićevo određenje sloga koje je ovde naznačeno šire se razmatra na drugom mestu (t. 836 i dalje), gde se pokazuje da na početku sloga ne mora biti suglasnik („da odapne slogovni impuls“). Tamo se slog definiše kao „temeljna ritmička govorna jedinica“ koja „predstavlja samoglasnički glas okinut i prekinut suglasnikom (CVC)“, pri čemu je „u zvučnom pogledu na rubovima sloga tišina, šum ili utišan harmoničan zvuk, a u središnjem je dijelu sloga pojačan harmoničan zvuk“. Bez

³ Uz sve te nejasnoće, ostaju i neke terminološke i o njima ovde nema smisla govoriti, ali valja se makar upitati šta znače 'izvršni govorni organi', a šta 'izgovorni organi'. Rekoh, međutim, da o tome neću govoriti i zadovoljiću se time da ponekad Škarićeve polisemične termine označim polunavodnicima.

obzira, međutim, na nepreciznosti u formulacijama, Škarićeve tablice pokazuju da 60% slogova u našem jeziku ima strukturu CV, a čak u 87,5% konsonant dolazi kao početni član slogovne sekvence. Taj se nalaz, dakle, uklapa u teorijski stav da se slog kao osnovni fonemički oblik zasniva na kontrastu između minimuma i maksimuma izgovorne energije koji nose optimalni suglasnik i optimalni samoglasnik.⁴ Zanimljivo bi bilo, ipak, u vezi sa svim tim reći kakvi se problemi pojavljuju tamo gde uz vokal(e) nema konsonan(a)ta? Škarić, istina, veli da su „okidači i prekidači sloga [...] u prvom redu artikulatori, ali i grkljan te udisajne sile (npr. u hijatu)“, pri čemu je grkljan sam „okidač kad slog iza stanke započinje samoglasnikom (tada se javlja grkljanski [ʔ])“. Uz sonograme koje Škarić donosi na str. 328 (ta ta ta sa sa sa, za za za na na na⁵) dobro bi došao i jedan u kome bi se kao slogovno jezgro nalazili samo vokali (npr. [kao], [zao], [kaouautu] ili sl.).

Vrlo su zanimljiva u vezi sa strukturom sloga i Škarićeva razmatranja o „slogovnim člancima“. Po njemu, raščlanjen (artikuliran) slog može imati šest 'stepenica', od kojih je najviša vokalska, a od nje se naniže s obe strane slogovnog luka spuštaju stepenice „za poluglasnike (i za naš /j/, za prave zvonke suglasnike, za nosne suglasnike (i za naš /v/), za prave zvučne suglasnike i na kraju za prave bezvučne suglasnike“. Nije, međutim, jasno šta dalje znači stav da se u našem jeziku odjednom mogu „ostvariti najviše četiri stepenice“ (npr. slog /smra/) i da se sve „ne mogu ostvariti ni teorijski jer se prve dvije stepenice u istodobnom ostvarenju svode na jednu zbog asimilacije po zvučnosti“. Pitanje je, naime, da li se u slogu /zgra/ posle asimilacije po zvučnosti i dalje nalaze četiri stepenice kao u /skra/ i ako nalaze — koji je smisao pomenute restrikcije? Tačno je, ipak, da se sve te mogućnosti ne mogu ostvariti zbog toga što je osnovna slogovna struktura našega jezika zavisna od strukture inicijalne konsonantske grupe koja može biti najviše tročlana, pri čemu je treći član obavezno zvonak, tj. sonant (ili Škarićevoj terminologiji 'pravi zvonki' i 'nosni (+ v)'). Ako je, dakle, jasno da se ne može ostvariti svih šest stepenica, pitanje je može li ih ipak biti pet? Može, u nekim dijalektima, ali izgleda i u hrvatskom jeziku ako se može verovati Brozovićevu jeziku i njegovim „dvostrukim strjelicama“ (str. 416), i „strjelovitoj brzini“ (418). Tu se, ako dobro shvatam logiku Škarićevog izlaganja, „dvofonemska skupina /je/ ... ostvaruje na dvjema stepenicama“, za razliku od /zgriješiti/ gde se jat kao „poseban fonem /ie/... ostvaruje na jednoj samoglasničkoj stepenici.“⁶

U vezi sa svim tim pitanjima valja, konačno, pomenuti i još jedan aspekt Škarićevih analiza — njegova pravila 'slogovanja'. Čine mi se nespornim slučajevi da se a) „obavezno rastavljaju dva susjedna prava zvonka suglasnika“

⁴ Up. Roman Jakobson i Moriss Halle, *Temelji jezika*. Zagreb, 1988, 37.

⁵ Brojni sonogrami u Škarićevoj knjizi često su vrlo nejasni, s nečtikom legendom, i ne znam jesam li dobro ispod prvog pročitao [sa sa sa]. Kad već govorim o takvim tehničkim manjkavostima knjige, pomenuću ovde samo neke izrazitije: 1) na str. 286, sl. 171, nalazi se 13 sonograma označenih u legendi brojevima, ali se nigde ne vidi koji se broj na koji sonogram odnosi: 2) na str. 179, sl. 81, u legendi je naznačen „D — sonogram neutralnog samoglasnika [e]“, ali njega na slici nema; 3) nejasan je tekst ispod sonograma 112, 114—116, 181.

⁶ U vezi s ovim pitanjem, ne mislim o tome zašto se odjednom 'izgubio' odnos *vrijeme* — *vremena*, *strijela* — *strelica*, *griješ* — *greška* i sl. Pitanje je, uz to, da li petu stepenicu imamo i u /skrijabin/ *Skrjabin* (rusko prezime).

(/ur-lik/, /gor-ljiv/),⁷ b) dva suglasnika u međusamoglasničkom položaju „od kojih je prvi na višoj stepenici sonornosti a drugi na nižoj“ (/bor-ba/, /sanj-ke/, /ov-ca/, c) „ako od dvaju suglasnika u međusamoglasničkom položaju drugi po redu stoji na višoj slogovnoj stepenici nesimetrični ih opći oblik našega sloga oba vuče na početak drugoga sloga (/u-mro/, /po-vla-ka/, /o-smi/).“

Manje je, čini mi se, uverljivo shvatanje da je između „dva suglasnika istog stupnja sonornosti i po izgovornim osobinama podjednako spojiva i rastavljiva“ u međusamoglasničkom položaju „stvarna govorna granica slobodno pomična“ i da je češće /pa-tka/, /u-mno/ nego /pat-ka/, /um-no/. Mislim da bi u ovom slučaju bilo logičnije, recimo, posmatrati /mn/ kao i druge sekvence 'zvonkih suglasnika' (dakle: /um-no/ kao /gor-ljiv/), a može se na ovom mestu uvesti u igru i morfemska granica pa bismo u tom slučaju imali /um-no/ prema /u-mno-ži-ti/ ali i /pat-ka/ kao /bit-ka/. Time bi se tip o kome je reč mogao priključiti onome u kome su „suglasničke skupine prema izgovornim osobinama izgovorno teške“ pa ih normalno deli slogovna granica (/of-sajd/, /noć-ca/, /su-naš-ce/, /ot-por/, /od-bor/, /pod-zi-da-ti/ i sl.), pri čemu je u tročlanim sekvencama to obavezno (/op-sta-ti/, /pot-kre-sa-ti/) kao i uostalom i u četvo-ročlanim (/brat-stvo/, /po-kuć-stvo/ i sl.).

Grupe čiji je prvi član strujni a drugi prekidni „čvrsto su izgovorno povezane“ i u međusamoglasničkom položaju oba suglasnika pripadaju „početku narednog sloga“. Mislim da tako tvrdoj Škarićevoj formulaciji i ovde izmiču primeri u kojima takve grupe mogu biti razbijene morfemskom granicom, makar u primerima tipa /raz-da-ti/, /raz-bi-ti/, /is-ki-da-ti/, /is-pa-sti/ (ili /is-pas-ti/), a u tročlanim grupama to bi moralo biti dosledno: /raz-dra-ži-ti/, /iz-bro-ji-ti/, /is-kla-ti/, /is-plo-vi-ti/ i sl.

Opsežno poglavlje o izgovoru glasnika (t. 183 i dalje) otvara mogućnosti za dublje uvide u prirodu artikulacionih mehanizama i njihovu kompleksniju karakterizaciju. Škarić u njemu najpre definiše „dva temeljna skupa izgovornih osobina: skup oblika i skup načina izgovora“. Po njegovim navodima, naime, za artikulaciju je „važan cjelokupan oblik šupljina ili organa“ a ne samo izgovorno mesto, pri čemu se „oblici šupljina i organa za izgovor mogu opisati osobinama temeljnog i dodatnog mjesta sužavanja govornog prolaza i širinom otvora, nacrtanim temeljnim i dodatnim oblikom prolaza, brojem prolaza (sami usni ili usni i nosni) te opisom putanje zračne struje (središnja ili bočna, ravna ili zakrivljena.“ Na osnovu temeljnog izgovornog mesta, Škarić je glasnike podelio u deset grupa (dvousnjeni, zubnounsneni, zubni, nadzubni, prednjotvrdonepčani, srednjotvrdonepčani, stražnjotvrdonepčani, središnji, mekonepčani i grkljanski), ali za naznaku njihovoga 'fonemskog sadržaja' dovoljnim smatra 'četiri dionice' (usnenu, prednjojezičnu, tvrdonepčanu i mekonepčanu, pri čemu su za potpunu identifikaciju glasa bitna i četiri 'razlikovna dodatna izgovorna mjesta': usneno (sa 'w-sastavnicom'), tvrdonepčano (sa 'j-sastavnicom'), mekonepčano (sa 'o-sastavnicom') i grkljansko (sa 'h-sastavnicom').

Idući tom linijom, Škarić do tančina opisuje artikulacione mehanizme svih 'glasnika' i određuje njihove akustičke karakteristike, a mi ćemo se ovde osvrnuti jedino na njihov inventar (po Brozoviću — to je inventar 'fonova') u „standardnoj novoštokavštini“. U vezi sa tim nameće se više opštih i posebnih

⁷ Iz ovoga opet 'iskače' *strje-*.

problema, a najpre pominjem onaj o njihovom broju koji utvrđuju oba autora: po Škariću, fonema i alofona ima 44, a po Brozoviću — njihov je broj teško precizno odrediti (u svojim matricama fonova on, istina, navodi da ih je 53, ali valja reći da ih je u svojoj raspravi identifikovao i znatno više, a onda ih zanemario — zbog uštede prostora).

Oba su autora, međutim, saglasna da u 'standardnoj novoštokavštini' postoji 30 fonema, a uz njih i /r/ i 'jekavski refleks staroga dugog jata',⁸ a po Škarićevu shvatanju „posebni su alofonski glasnici“ ([i], [w], [ṽ], [ŋ], [ʃ], [ž], [F], [ʒ], [ʒ]) i tri 'nefonemska glasnika' ([ə], [ʔ], [h]). Brozović pominje iste 'fonove' (uz mnoge druge), ali neke od ovih označuje drukčije ([m] m. [ṽ], [f] m. [F]).⁹ Po njemu, s druge strane, [h] predstavlja zvučni alofon grkljanskog [h], a [ʒ] je takav alofon foneme /x/ izgovoren „na istom mjestu usne šupljine gdje izgovaramo glasove k i g“. Škarić, međutim, takvu vrednost uopšte ne pominje: njegovo [h] je bezvučni „grkljanski tjesnačni suglasnik, hak“ (tt. 152. 221), kao uostalom i „grkljanski zatvorni glasnik“ [ʔ], koji se „u nas javlja kad nakon stanke riječ započinje samoglasnikom“.

Svi alofonski glasnici iz Škarićevog spiska poziciono su određeni: [ʃ ž] se realizuju ispred [ć ʒ], [f ʒ ʒ] ispred zvučnih, [m] ispred labijala, [ŋ] ispred velara, [i] je, prema Brozoviću, „naprosto neslogovni oblik za vokal i“, kao što je to i [u] za u (što Škarić ne pominje), dok je [w] „sonantni spirantni suglasnik“ koji se sreće pred vokalima [o u].¹⁰

Ako se sve to može prihvatiti kao manje ili više nesporno, Brozovićeva razmatranja o nekim drugim alofonama počesto se, ipak, čine makar nedovoljno utemeljenima. Tako on, recimo, za ostvarenje [x] i [h] dopušta „mogućnost slobodnoga, individualnog izbora“, a to važi i za [ʒ] i [h]; uz [k g], međutim, on navodi i fonove [k' g' k° g°], ali zbog uštede prostora (!) ispušta [x' x°] ne pominjući [h' h°]. S obzirom na to da sve takve realizacije zavise od poznatih okruženja (što važi i za [l l' l°]), mora se postaviti pitanje i svrsishodnosti i utemeljenosti takvih analiza. Nesporno je, naime, da foneme /l k/ imaju različiti izraz u likovima [li] i [lu], [ki] i [ku], ali je teško reći da istim fonovima pripadaju [l] u [li] i [l] u [le] ili [k] u [ki] i [k] u [ke], jer valja očekivati da su [l k] u [li] i [ki] ipak unekoliko 'povišeni' od onih u [le] i [ke]. Takvi se odnosi, u krajnjoj liniji, mogu uspostaviti i kada su u pitanju izrazi nekih drugih fonemskih klasa ([m] u [mi] i [mu], [b] u [bi] i [bu], [t] i [ti] i [tu], [s] u [si] i [su] i sl.) i nije jasno koji je proizvod između dobitka ako se te nijanse pokažu i štete ako se ne naznače? To posebno važi za [l] čiji izgovor karakteriše „općenito mnogo kolebanja, pod utjecajem dijalekata, no u hrvatskoj tradiciji uporabne ortoepske norme“ ima „vrijednost kakva je u zapadnim mediteran-

⁸ Škarić taj glas beleži kao *ē* ili *iē*, a Brozović to čini malo složenije — kao *ije* presečeno po sredini tankom linijom, tj. *ije*.

⁹ Biće u pitanju nekakva Škarićeva omaška kad u t. 448 veli da je „pravi zvučni suglasnik [ṽ] (tj. [F] pretežno šumnog sastava spektra“, jer na drugim mestima taj suglasnik donosi zajedno sa nazalima (tt. 221, 242, a u t. 910 daje i potvrde (traŋvaj < tramvaj).

¹⁰ Specifičan je ovde položaj [ə] ('šva'), koji predstavlja „mukli slogotvorni glas“ kao pratilačku karakteristiku izolovano izgovorenog suglasnika ([bə], [gə] i sl.), a donekle mi se problematičnim čine fonovi [ʃ ž] zbog toga što takva njihova realizacija ispred [ć d] ipak ne pripada nekakvom 'standardnom novoštokavskom prosjeku'.

skim krajevima, a ne u srednjoj, još manje u istočnoj i jugoistočnoj Evropi, i od takve vrijednosti treba polaziti i kada se izgovor pomiče u smjeru [l'] ili [l''].“ Može to biti baš tako, ali je pitanje ko će i kako uvek znati na čemu se zasniva kontrast između 'zapadnomediterranskog' i 'srednjoevropskog' [l'] ako se to najčešće ne zna ni kada su u pitanju artikulacione nijanse [l] na prostorima hrvatskoga jezika uopšte.

Opsežan je i Brozovićev spisak nazalnih alofona: osim [m n ŋ], u matricu fonema uneo je [m̃ ñ n'̃ ŋ], a iz nje isključio [ŋ̃ m̃ m̃]. Pominjem ovu poslednju grupu zbog toga što se pokazuje da se kao slogotvorni sonantski samoglasnici pojavljuju [ɾ̃ ɭ̃ ŋ̃ m̃] pa se postavlja pitanje mogu li im se priključiti i poslednja dva sonanta koji iz toga spiska nedostaju — [ɭ̃ ŋ̃]? Ako se, naime, [ŋ] potvrđuje primerima koji pripadaju „supstandardnim barbarizmima“ [štemajzŋ] ili se nalaze „na rubu jezičnoga standarda“ [kragŋ], [krafŋ] i sl.), pitanje je može li se [ɭ̃] predstaviti tipom [krem̃] i dijalektizmom [kap̃ca], a [ŋ̃] makar dijalektizmom [og̃ŋlo]? (Time bi se pokazalo da svi sonanti mogu biti, makar fakultativno, silabični i iz njihovoga kruga automatski bi se isključili [v j].)

Posebni problemi nameću se, i u vezi sa naznačenim pojedinostima, iz Škarićeve 'Tablice URO' i iz Brozovićevih 'matrica fonova'. Autori su, recimo, nesaglasni ne samo o broju 'glasnika', odnosno 'fonova', nego se ozbiljno razilaze i kada su u pitanju inventar distinktivnih obeležja i njihova hijerarhija: po Škariću, takvih obeležja ima 11, po Brozoviću — 13. Pri tome oba su autora saglasna samo oko prvih šest obeležja: *vokalnost*, *konsonantnost* (po Brozoviću — *šumnost*), *kompaktnost*, *difuznost*, *gruvisnost* i *akutnost*; Škarić stavlja *povišenost* na 7. mesto, a Brozović na 12. (pri tome Škarić nema obeležje *sniženosti*, a Brozovićeva *bemolnost* nalazi se na 13. mestu); *nazalnost* je kod Brozovića na sedmom a kod Škarića na osmom mestu; Škarićevu *jakost* Brozović označuje i kao *napetost* i kao *bezzvučnost* (pri čemu kao 'jake' Škarić određuje samo bezzvuche konsonante, a Brozović im priključuje i vokale [i u] i refleks 'dugoga jata').

Takva nesaglasnost između autorâ sama je po sebi teško razumljiva, jer u tom slučaju nešto u interpretaciji činjenica ili nije tačno ili bar nije ozbiljno zasnovano (da se ne kaže da je proizvoljno). Čini se, pre svega, da se Brozovićev inventar alofona mora označiti makar kao neutemeljen, jer ako on u različitim raspravama može biti često drastično različit, ostaje pitanje može li se ispuštanje nekih vrednosti iz razmatranja opravdavati uštedom prostora, a da se to ne shvati i kao ušteda naučne istine? Brozović, recimo, u poznatoj raspravi iz 1972. godine identifikuje 32 foneme i 59 alofona, a u knjizi koja je pred nama i jednih i drugih ima ukupno 53, pri čemu su inventar distinktivnih obeležja i njihova hijerarhija, i ranije i sad, i za foneme i za alofone, uvek ostajali isti. Ako je, uz to, inventar fonema nesporan, izrada matrice alofona mora se označiti makar kao problematična, utoliko pre što se njihov broj može slobodno i povećavati i smanjivati i nikad se ne može pokazati kao konačan.¹¹

¹¹ U vezi sa tim, recimo, Škarić izričito naglašava da je „raznolikost ... izgovora glasnika u naravi beskonačna. Unutar jezika su glasnici različiti, različiti su u različitim jezicima, različiti su u svakom jezičnom idiomu, u različitim su okolnostima različiti, svaki ih pojedinac različito izgovara i ne može dva puta zaredom izgovoriti isto. Opis, međutim, te beskonačne raznolikosti nije ni moguć ni smislen,

Druga krupna nesaglasnost između Škarića i Brozovića odnosi se na status sonanata u okviru prvih dvaju distinktivnih obeležja: po Škariću, oni su i 'vokalski' i 'konsonantski', a po Brozoviću — oni *nisu ni vokalni ni šumni*; nije jasno, pri tom, šta u Škarićevoj tablici označuje 'belina' i za 'vokalnost' i za 'konsonantnost' [i w], koje Brozović, kao i sve druge sonante, označuje 'minusom'. Uverljivije bi, čini se, bilo rešenje u kome bi se uz te glasove našao dvoznak, tj. ±, ili '0'. Nedoumica oko 'dvostruke beline' za [i w] proširuje se i na sve ostale slučajeve koji u Škarićevoj tablici nemaju znak 'plus' pa se ne može znati da li njegova 'belina', budući da nigde nema znaka 'minus', uvek i automatski mora značiti 'minus'. U Brozovićevim tablicama, s druge strane, znakovi 'plus' i 'minus' imaju sasvim jasno značenje i kod njega 'belina' znači da za određeni fon određeno obeležje nije bitno.¹²

Ozbiljnih nesaglasnosti između Brozovića i Škarića ima i kad je u pitanju raspored pojedinih glasova prema obeležjima 'kompaktnost' ~ 'difuznost' i 'gravisnost' ~ 'akutnost'. Tako su, recimo, [j] i [ɛ ʒ], prema Brozoviću, kompaktni, dok su, po Škariću, [j ɛ ʒ] difuzni, a [r l] i [ɛ ʒ] nisu ni kompaktni ni difuzni; fonove [g k h] Brozović određuje kao gravisne, dok Škarić veli da oni, kao ni [r l] i [ɛ ʒ] nisu ni akutni ni gravisni. Kada su u pitanju dva tako krupna kontrasta, može se razumeti da se autori ne slože oko toga kako neku vrednost obeležiti, ali u navod da za veliku seriju 'glasnika' nijedna od tih opozicija nije relevantna, u najmanju je ruku teško poverovati, utoliko pre što svi oni po prvom obeležju treba da budu *ili* kompaktni *ili* nekompaktni (tj. difuzni), a po drugom *ili* gravisni *ili* negravisni (tj. akutski), odnosno *ili* periferni *ili* centralni.

Inventar distinktivnih obeležja kojim operišu autori mogao bi se, makar u nekoliko tačaka, znatno uprostiti, a da korektnost opisa ne bude oštećena. Recimo: kontrast 'vokalski' ~ 'konsonantski' (tj. 'šumni') može se razumeti i kao 'vokalski' ~ 'nevokalski',¹³ pri čemu bi vokali bili 'vokalski', sonanti

već samo one koja je zamjetljiva i ponovljiva, tj. one koje stvaraju opažajna obilježja" (t. 183).

¹² Takve slučajeve predstavljaju, recimo: nazalnost za šumne fonove, zvučnost za sonante i vokale, kontinuiranost za vokale, stridentnost za nazale i vokale (ako se, pri tom, iz spiska sonanata isključuje [v j]), to bi se odnosilo na sve sonante, a ne samo na nazale).

¹³ Brozovićevo je razmatranje toga odnosa (t. 32) u nekim pojedinostima ipak ostalo nejasno. On veli da „s pomoću prvih dvaju razlikovnih obilježja dijelimo prvo sve fonove na one koji posjeduju i koji ne posjeduju *vokalnost*... Vokalski su fonovi *vokali*, a ostali su svi po svojoj prirodi *nevokali*. Njih pak dijelimo na one koji posjeduju i koji ne posjeduju *šum*... Fonove što posjeduju *šum* možemo zvati *šumnicima* ili turbulentima (u artikulacijskome nazivlju 'opstruenti')... Nevokale bez šuma zovemo *sonantima* (sonorantima, tj. 'zvonkim fonovima')", pri čemu njihova „posebnost nije u tome da mogu imati i samoglasničku funkciju, to je samo posljedično njihove prirode... Gdjekada se sonanti prikazuju kao fonovi koji posjeduju i šumnost i vokalnost, no ta se obilježja fizički isključuju. Istina jest doduše da u akustičnoj masi nekih sonanata možemo naći, posve rubno, i šum i 'glas', ali glavnina je slobodna od obojega. Sonant se od vokala ne razlikuje time što uz eventualni rubni trag 'glasa' može imati na suprotnoj periferiji i trag šuma — prava je razlika u tome što u glavnini njegove mase nema 'glasa'." Škarić, međutim, veli da sonanti „imaju nazubljen, formantski oblik spektra, kao samoglasnici jer u njima zvuk nastaje rezonantnim oblikovanjem harmonijskog zvuka iz grkljana", po čemu su oni 'vokalski'. S druge strane, „njihova se konsonantnost zvučno očituje u tome što im je zvuk razmjerno slabiji nego u samoglasnika... zato što su glasnice za vrijeme njihova izgovora manje napete nego pri izgovoru samoglasnika, pa je zato i početni zvuk slabiji i spektralnog oblika strmijeg pada prema višim frekvencijama, ali i zato što se zvonki suglasnici izgovaraju s manjim obujmom šupljina i suženijim ili djelomično prekinutim prolazom, pa se tu početni zvuk više prigušuje no što se pojačava."

(‘zvonki’, ‘sonorni’, ‘sonoranti’) — ‘vokalski’ i ‘nevokalski’, a konsonanti (‘šumni’) — ‘nevokalski’. Znatno je u tom smislu jednostavniji odnos ‘kompaktnost’ ~ ‘difuznost’ koji je relevantan jedino za identifikaciju vokala (visoki ~ srednji) dok se kod šumnih fonova ‘difuznost’ može automatski odrediti kao ‘nekompaktnost’. Kada je, uz to, u pitanju celovit sistem šumnih fonova, na sličan se način mogu posmatrati i sledeći parovi distinktivnih obeležja:

- a) ‘gravisni’ ~ ‘akutski’ može se svesti na odnos ‘gravisni’ ~ ‘negravisni’;
- b) obeležjima ‘zvučni’ ‘napeti’ označeni su i zvučnost i bezzvučnost, a dovoljno bi bilo reći da su ‘napeti’ automatski ‘bezzvučni’;
- c) ‘dijeznost’ se automatski može razumeti kao ‘nestridentnost’;
- d) ‘bemolni’ su fonovi automatski ‘gravisni’.

Sve to, u glavnim linijama, važi i za sonantske i vokalske fonove, a tamo gde se mogu pojaviti odstupanja — radi se najčešće o statusu fonova koji su definisani po neuverljivim kriterijima.

Brozović je, inače, precizno definisao mnoge pojmove i razjasnio mnoštvo detalja fonološke strukture „standardne novoštokvaštine“. Kao fonološki nesporne, recimo, on označuje 22 foneme, a posebno ‘proverava’ status ostalih 10 (c é ě ž ŋ ħ | r j ije). Za afrikate, na primer, on veli da nije tačno da su „naprosto spoj zatvornoga i tjesnačnog šumnika, tj. [c] primjerice nije [t] + [s] nego prva i druga trećina fona [t] i druga i treća trećina fona [s]“, što „znači da se afrikati, za razliku od ostalih šumnika, izgovaraju u četiri faze: pristup zatvornog šumnika + trajanje zatvornog šumnika + trajanje tjesnačnog šumnika + odstup tjesnačnog šumnika“ i, polazeći od takvoga određenja njihove prirode, razmatra dalje seriju graničnih slučajeva u kojima se afrikate mogu realizovati ili kao /c ě ž é ž/ ili kao /ts tš dž t’š d’ž/, kao u primerima /s kòckē ~ /skòtskē/, /pòčivā/ ~ /pòtšivā/ i sl. Tu se, dakle, radi o neutralizaciji fonoloških opozicija između fonema i fonemskih nizova, tj. o jednosmernim opozicijama: /ts/ 1- /c/, odnosno /c/ 1- /ts/. Na sličan način Brozović analizira i status drugih fonema iz naznačenoga spiska i sa njegovim zaključcima nije se lako sporiti.

U vezi s celinom Brozovićeve rasprave, međutim, ostaju nedovoljno jasni i neki drugi detalji, od kojih ovde pominjem samo dva. Prvi se tiče spiska od oko 600 minimalnih parova kojima se dokazuje status šumnih fonema (str. 421—425). Takav spisak „s početnim položajem suprotstavljenih fonema“ možda bi imao opravdanja da Brozović odmah iza njega ne napominje da je „lakše naći odgovarajuće primjere u nekim drugim položajima“ pa nije jasno je li bilo neophodno navoditi toliko stotina primera ako su se fonemski kontrasti mogli dokazati i sa mnogo manje drukčijih i isto tako dobrih potvrda. Drugi je mnogo ozbiljniji i tiče se onoga što se u knjizi ne nalazi. Kako smo videli, naime, osnovnu pažnju Brozović je usmerio na određivanje fonetskih karakteristika glasova i njihovoga fonološkog statusa, a ispustio iz razmatranja i prozodijska obeležja (za razliku od Škarića), i utvrđivanje pravila distribucije (i prozodema i inherentno definisanih fonema), i kompletan blok o problemima morfonologije i morfonoloških alternacija. Tako je propuštena prilika da se na jednom mestu definišu i ti aspekti strukture ‘standardne novoštokvaštine’ i razmotre makar neki od onih problema o kojima dosadašnje interpretacije poznatih činjenica ostavljaju dosta

prostora za nesaglasnosti između raznih autora (recimo: bitne prozodijske distinkcije, najvažnije prozodijske alternacije, registar automatskih alternacija, pravila ulančavanja fonemskih jedinica i sl.).¹⁴

Nekima od tih problema više prostora posvećuje Škarić u trećem delu svoje knjige (pod naslovom *Govorni dijelovi*), ali njegovu elaboraciju teško je pratiti kroz složenu tehničku prezentaciju pojedinih poglavlja. Tako se, recimo, u okviru poglavlja *Prozodijska sredstva* pominju *ton* i *intonacija*, *glasnoća* i *naglasak*, *boja glasa* ('voluminoznost', 'zvonkost' i sl.), *spektralni sastav*, *stanke* ('stanke razgraničavanja', 'stanke isticanja', 'leksičke stanke' itd.), *govorna brzina*, *ritam*, *govorne modulacije* (*staccato*, *legato*, *vibrato*, *tremolo*), *način izgovora glasnika* i *znakovi u glasu* pa nije jasno jesu li to sve 'prozodijska sredstva' ili najširi registar karakteristika glasa. S druge strane, na vremenskoj ravni „jezični ili tekstualni slojevi govora“ raščlanjuju se na *diskurs*, *odlomak*, *rečenicu*, *intonacijsku jedinicu*, *govornu riječ*, *slog* i *glasnik*, pri čemu se prva četiri segmenta određuju kao prozodijski sloj rečenice, sledeća dva kao prozodijski sloj reči, a poslednji kao sloj foneme. Iz svega toga za dublje uvide u probleme prozodije čine se najvažnijim ipak dva segmenta: 'intonacijska jedinica' i 'govorna riječ'. Prema Škariću, „rečenice se raščlanjuju na intonacijske jedinice (govorne blokove, skupine riječi, kolone)“, pri čemu svaka od njih „uključuje tri temeljna dijela: intonacijsku jezgru (nukleus, šiljak), intonacijski početak (glavu, prednjak) i intonacijski završetak (rep, stražnjak). Jezgra je intonacijski najviši i najrazlikovniji dio intonativne jedinice“ i čini je „naglašeni slog...“, a u našem jeziku još i slog iza naglašenoga jer je on uz naglasak vezan razlikovanjem uzlaznih od silaznih naglasaka.“ Škarić dalje navodi da 'jezgre' mogu biti silazne, uzlazne, silazno—uzlazne, inverzne, složene i ravne, da se „prozodijske osobine slogova i riječi potpunije ostvaruju samo u riječi koja nosi intonacijsku jezgru“, raspravlja o „raspodjeli prozodije u riječima“, o „standardnoj prozodiji riječi u uporabi“, osvrće se na čakavske i kajkavske prozodijske prilike s „tronaglasnim sustavom“, ali je opšti fonološki pogled na svu tu problematiku prepustio Brozoviću — a on ga glatko zaobišao. Škarić, dalje, razmatra u kratkim linijama i „položajne preinake glasnika“, njihove „adaptacije“ i „asimilacije“, donosi opsežan „popis fonema, njihovih razmjernih učestalosti i položajnih ostvarenja u hrvatskom standardnom govoru“, raspravlja o „slobodnim inačicama“, izgovornim manama, izgovornim pogreškama, fonostilemima i na jednom mestu ističe: „Sve fonemske pretvorbe kao i pravila koja više nisu živa u suvremenom jeziku, ali su nekoć djelovala i izazvala fonemske promjene lika riječi, podrobno su opisani u Fonologiji“ (t. 905). Škarić je, dakle, svoj deo posla obavio najbolje što je umeo, ali je Brozović i taj kompleks problema opet glatko prevideo. („Nesporazumima“ između Škarića i Brozovića koje ovde pominjem mogao bi se dodati i još jedan, onaj koji je Škarić naznačio u t. 69: „Tradicionalno se hrvatski standardni jezik opisivao s 30 fonema i četiri naglasaka riječi uz dvije nenaglašene dužine (sic! — DP). Danas se uvode još dva fonema: samoglasničko /ɾ/ i jat /ě/, a distribucijska se pravila i fonema i prozodema redefiniraju; podroban nov fonološki opis donosi Fonologija u ovoj knjizi.“ Ako se sve to ima na umu,

¹⁴ Tada bismo verovatno dobili i razjašnjenje odnosa *vrijeme* — *vremena*, *strijela* — *strijelica*, koji je napred pominjan.

izgleda da Brozović ni kao recenzent nije pažljivo pročitao Škarićev tekst, jer se jedino tako može razumeti činjenica da je „prevideo“ više od polovine hrvatske fonologije).¹⁵

I da svoje kazivanje ovde zaključimo. 'Nacrti' za fonetiku i fonologiju, kao poglavlja „velike gramatike hrvatskoga književnog jezika“, mogu predstavljati dobru osnovu za dalju razradu i uobličavanje toga „kapitalnoga gramatičkoga djela“. Za kompletiranje poglavlja o fonologiji hoće se, pri tom, još mnogo posla i istraživačkog napora, dok bi se poglavlje o fonetici moglo 'prilagoditi' razumevanju fonetičara, makar u onim delovima za čije su potpune razumevanje neophodna temeljitija znanja iz fizike (akustika) ili medicine (anatomija, fiziologija, neurologija...), a u njemu bi se znatno preglednije mogla organizovati i prezentacija onih činjenica za koje su fonetičari posebno zainteresovani. Mnogo bi, međutim, bilo važnije da se autori 'dogovore' oko toga da iste detalje fonološkoga sistema ne interpretiraju različito, a jedini put da se to postigne bio bi, čini se, u tome da zajednički urade i urede i fonetiku i fonologiju. Tako bi se najlakše izbegla 'fonološka poglavlja' u fonetici i 'fonetska razjašnjenja' fonoloških pojedinosti, a bili bi uklonjeni i već pominjani, sitniji ili krupniji, autorski nesporazumi, kakvi se mogu razumeti u posebnim autorskim tekstovima, ali su nezamislivi kada se nađu među korica- ma iste knjige.

Novi Sad

Dragoljub Petrović

¹⁵ Nejasan je u vezi sa tim i jedan pasus iz Katičićeva *Predgovora* knjizi koja je pred nama: „Još od prvih početaka projekta Dalibor Brozović je preuzeo zadatak da za 'veliku gramatiku' napiše fonologiju. Zbog mnogih njegovih obaveza i teške preopterećenosti taj se rad otegnuo i dovršava se tek sada kada se rukopis knjige sprema za tisak. Glasovi hrvatskoga književnoga jezika, niti ikojega drugog pojavnog oblika standardne novoštokavštine, nisu još sustavno opisani s gledišta fonologije, pa je Brozovićev prilog ovom svesku doista pionirsko djelo.“ Moglo bi to zaista biti tako da uz tu lepu kvalifikaciju ne stoje i one opaske o Brozovićevim 'previdima'. Ali i još neke. Recimo: sve što se ovde o fonološkim problemima može pročitati Brozović je razradio i napisao pre više od 25 godina, a 'nova' je i produbljenja jedino argumentacija kojom se dokazuje fonološki status 'jata' (izložena na 14 stranica!). Ako se tako 'teška preopterećenost' Brozovićeve može posmatrati i sa šaljivije strane, onaj detalj o tome da glasovi hrvatskoga jezika „*niti ikojega drugog pojavnog oblika standardne novoštokavštine*“, demantuje i sam Škarić u svojim *Uvodnim napomenama*, a demantovala bi ga i bibliografija — da je (kao što nije) uz knjigu priložena.

мај 1994.

Правопис српскога језика, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица, Матица српска, Нови Сад 1993, 505 стр.

Правописни приручници спадају по правилу у најдосаднија језикословна дела. Обично су то високо формализоване и схематизоване књиге, писане по моделу: начело — правило — пример(и) — изузаци¹. Нови Матични правопис, који су, како стоји (прескромно) на насловној страни, приредили Митар Пешикан (Правила и њихови основи, стр. 15—327), Јован Јерковић и Мато Пижурица (Речник уз Правопис, стр. 329—503), није од те врсте (или бар не претсжно), већ је то комплексно, вишеслојно научно-стручно дело информативног, едукативног и практичног (функционалног) карактера. Оно се од осталих дела сличне врсте разликује како по избору тема и проблема, тако (или још више) по начину њихове обраде. Међутим, ово дело има и много штошта заједничког са другим нашим правописним приручницима, од чега је најважније поимање ортографије као строго (или претсжно) лингвистичке дисциплине одн. ортографске норме као строго (или у највећој мери) лингвистичке категорије (а не првенствено конвенционалне, узусне и договорне). Важна је, такође, и широко схваћена концепција самога дела, из које је произишао не само ортографски већ скоро универзални књижевнојезички (или бар културнојезички) приручник.

Наши су ортографски приручници одувек садржавали нешто више од пукс ортографске норме, али се ни у једном од њих не обрађују теме као што су, нпр.: Настанак и међусобни однос европских писама (17—21), Примена писама на нашем језичком простору у прошлости (21—23), Мењања и прилагођавања азбукс (23—32), Развитац типова писма (32—35), Главни видови данашњег писма (35—37), Основне норме нашега писма (37—45)² или Комбиновање правописних знакова и видова текста или слога (312—316), нити садрже прилоге попут онога који у новом Матичном правопису носи наслов Имена и њихове норме (317—327).

У оделку о писму могу се наћи и информације о називима словних система и низова, о писању бројева, историјским ћириличним словима и др., као и граfiјски прикази разних видова ћирилице

¹ Тако је, у великој мери, концептиран недавно објављени *Правопис српскога језика са речником* који су израдили Р. Симић, Ж. Станојичић, Б. Остојић, Б. Ђорђевић и М. Ковачевић (Београд—Никшић 1993), што је можда и његова највећа врлина.

² Све из одељка „Писмо“ (стр. 17—45).

(историјске и савремене) и, у мањој мери, латинице. Из прилога о именима (личним и географским) истичемо посебно ауторов (Пешиканов) став (донекле, на жалост, већ закаснио) о томе да „треба заштити од сваког даљег мењања сва наша старинска и самоникла имена“ (326). Од трију неуобичајених, нестандартних прилога правописном приручнику највише одговара онај најкраћи, о комбиновању правописних знакова и видова текста или слога, па би га ваљало задржати и у будућим (прерађеним или скраћеним) верзијама.

У Правопису српскога језика тројице аутора обрађују се и све стандардне теме, од којих неке и нису строго ортографске: Велико слово (46—80), Спојено и одвојено писање речи (81—124), Ијекавско и екавско књижевно наречје (125—137)³, Гласовне промене и односи гласова (138—173), Уобличавање речи из класичних језика и друге интернационалне лексике (174), Транскрипција (186—251), Интерпункција (252—295), Скраћенице (296—302) и Подела речи на крају реда (303—311).

Требало би нам заиста пуно времена и простора да откријемо само садржај набројаних поглавља (нпр. у одељку о прилагођеном писању имена из страних живих језика наводе се имена из преко двадесет релевантних језика) или да само поменемо уже теме које се у оквиру њих обрађују (исп. нпр. из одељка о гласовним променама и односима гласова: Сугласних *x*, Сугласник *j*, Једначење сугласника по звучности, Друга једначења и нека разједначавања сугласника, Упрошћавање сугласничких група, Односи тврдих и умекшаних сугласника (са више подтема), Односи *л* и *о* и Непостојано *а*).

Свака од наведених општих тема обрађена је врло подробно и свестрано, уз редовна уводна објашњења и презентацију начелних ставова, детаљну разраду (па и објашњења) појединих правила и изузетака и богату, разноврсну егземплификацију⁴. Обrade неких тема садрже и дијахронијску релацију, а већина њих и релацију према досадашњој ортографској норми и пракси.

Најважнија је, по нашем мишљењу, релација према Правопису МС—МХ из 1960. г., према којем се аутори односе као основи, бази, из које се један слој преузима неизмењен, други се допуњује а трећи прерађује и мења. Допуна је највише (не и једино) управо тамо где су најпотребније — у одељку о прилагођеном писању имена из страних живих језика, а измена у две типично ортографске области — писању великог слова и спојеном одн. одвојеном писању речи.

У обе су ове области измене тројакe. Тако се, прво, понешто што се у Прав. двеју матица из 1960. писало малим словом сада, у новом Матицином пише великим, нпр.: називи ратова, буна, битака и примирја типа *Први балкански рат*, *Октобарска (социјалистичка) револуција*,

³ Правопис је изишао у два издања: екавском и ијекавском.

⁴ Главнина текста написана је пре преласка из једнога (политичког) времена у друго, што је имало извесног одраза и на тип примера који се наводе и делимичну неактуелност неких од њих. Ово је умногоме надокнађено избором примера који се наводе у Речнику, писаном, разумљиво, после општег дела.

Косовски бој, Пожаревачки мир и сл.; имена некадашњих административних подручја типа *Ријечка нахија, Београдски пашалук, Врбаска бановина* и сл. Обрнуто, треба (од сада) писати малим словом самостално употребљене титуле и звања типа *краљ, краљица, председник, патријарх, папа* и сл., као и други, трећи итд. члан вишечланих неправих и обичајних имена држава типа *Источно римско царство, Турска царевина, Дубровачка република* и сл. и вишечланих назива небеских тела и сазвезђа, нпр. *Мл(иј)ечни пут, Кумова слама* и сл. Коначно, кад вишечлани назив улице почиње управо том речју, она се може писати, као и до сада, великим словом (*Улица Бранка Радичевића*) или малим (*улица Бранка Радичевића*)... У прва два случаја имамо замену старих правила новим, а у трећем се постојећем правилу додаје ново.

Што се тиче друге области, у њој су измене претежно извршене у корист одвојеног писања речи (нпр. *до воље, до тамо, за узврат, на душак, на одмет, на пакост, на пречац, на руку, с главе, у корак, у коштац, у недоглед* итд.), али има и обрнутих примера (исп. *нажалост, наизглед* ('привидно'), *испочетка* и *спочетка* ('испрва', 'спрва'), *успут* и др.); остало је *до виђења* (да ли и као поздрав?), у *ствари* и др.

Нарочито су бројне измене у писању досадашњих полусложеница, од који су неке претворене у сложенице (нпр. *Аустроугарска, аутомеханичар, аутострада, фотомонтажа, пингпонг, цијуцицу* итд.), а неке у синтагме (нпр. *алфа зраци, бруто тежина, жиро рачун, кир Јањин, Радио Београд, радио драма* и др., с тим што се допушта и *радио-драма* итд.)⁵. Има и случајева друкчије врсте (нпр. писање с цртицом *буди-бог-с-нама* и сл., према досадашњем *будибоксанама*⁶ и сл.) и разних других промена, и овде, и у осталим одељцима Правописа⁷.

Те су промене нешто веће него што их аутор ових редова сматра нужним, али су зато мање (и мање радикалне) од оних које су извршене у Правопису групе аутора наведених у напомени бр. 1 (Р. Симића и других)⁸. Можемо их, стога, сматрати релативно умереним, тим пре што има и оних који су тражили (и очекивали) радикалније промене и који су замерали ауторима што смелије не иду на правописне иновације⁹. Посебно је важно то што се у променама ишло обично за

⁵ Цртица се изоставља и у савременим спојевима речи типа *мини мода* (али *мини-анга*), *рок п(ј)евачи* и сл. или у случајевима типа *поп-рок* (или *поп* и *рок*) *музика, аудио и видео касете, видео огласи и рекламе* и сл. „Нема праве потребе за писањем цртице“ (95) ни у конструкцијама типа *берета пништо, тојота аутомобили* и сл., које све више продиру у наш језик из енглеског; ваљало је додати да оне нису сасвим „у духу нашег језика“ и да је боље говорити и писати, кад год је то могуће, *пништо берета, аутомобили тојота* итд.

⁶ У званичном говору аутора овога приказа управо: *будибоксанама* ('врло чудно, потпуно наопако' и сл.).

⁷ Од морфолошких помнићемо само потпуно маргинално *д(ј)евојичин* (али *Миличин*), са не баш убедљивом мотивацијом — „да се избегне гласовно nelaгодно -*ичин*“ (157), нако је, нпр., придев *ичин* (:ична) сасвим обичан. Форме *девојичин* и *Миличин* настале су на н с т и начин, уједначавањем основа одн. аналогичном (према *девојичи-а, Милици-а*), која код неких говорника потискује некада обавезну алтернацију *и* (<к)/*ч*.

⁸ Ово је, по нашем суду, највећи и, чини се, ненадокнадиви хендикеп тога правописа.

⁹ В. напомену уредника (М. Пешкићана) уз чланак Д. Збиљића објављен у Нашем језику XXIX/3—4, стр. 241.

ортографском праксом, док се у случајевима где у пракси постоји колебање чешће оставља постојеће решење (или му се додаје друго) него што се кодификује само ново.

Ипак, свесни (с разлогом) чињенице да ће и ове извршене измене наићи на извесан отпор и створити одржне тешкоће (већини ће ово бити друга, а многим и трећа правописна норма у животу), аутори су прибегли објашњавању и оправдавању учињених иновација и препорукама уместо аподиктичких ставова типа „тако ил’ никако“. Предвиђа се, такође, и један период коезистенције неких старих и нових решења, довољно дуг да се нова правила усвоје и да пресвладају у пракси.

Препоруке су, иначе, начелно прихватљиве, мада није добро то што их је највише тамо где су најнепожељније — код спојеног одн. одвојеног писања речи, а најмање тамо где је изостанак аподиктичкога става најмање штетан — у писању великог слова¹⁰. Што се, пак, објашњења тиче, она показују логику измена и препоручених и кодификованих правила, што је посебно важно за оне који не желе само да знају како се нешто пише већ и зашто се тако пише.

Вишедимензионалност дела, тематски опсег, ширина, дубина и свестраност обраде и ова едукативно-експликативна компонента његова чине Правопис српскога језика помало неподесним за свакодневну употребу, можда и одвећ сложеним. Та сложеност не потиче, међутим, само од примењеног ауторског поступка већ и од сложености саме материје (постоји, нпр., скоро две стотине главних и побочних правила (и њихових варијација) само за писање великог слова и одвојено одн. састављено писање речи, што заиста делује помало депримирајуће). Отуда се можемо у великој мери сложити с ауторима овога правописа кад кажу да су „једноставни ... само они приручници који остављају много празнина и недоречености“ (11).

Ипак, цена коју ће морати да плати онај корисник Правописа који је заинтересован само за релацију „правилно“ ~ „неправилно“ (а таквих би требало да је највише) неће бити сасвим занемарљива, мада је вредност која се за њу добија неупоредиво већа. Осим тога, та је цена знатно снижена „прегледом и сажетком“ на крају неких поглавља (о великом слову и спојеном одн. одвојеном писању речи), а нарочито прилично обимним и функционалним Речником уз Правопис.

Овај је речник у потпуном складу с тзв. општим делом, јер представља пре свега азбучник примера (не баш свих) који се тамо наводе, са упућивањем на одговарајуће тачке или кратким коментарима. Речник садржи и многе друге нормативно релевантне речи (и синтагме), додуше без прозодијских обележја (наакцентоване), што је, ако се има у виду исти поступак примењен у београдско-никшићком Правопису, симптоматично и што би, можда, могло бити први знак

¹⁰ Ово се, с друге стране, може објаснити различитим карактером ових проблема, јер је други (писање великог слова) увек плод конвенције и договора, док први много више зависи од језичког система (у којем су промене, наоко споре, сталне) и чињенице да није увек, у сваком случају, лако одговорити на питање кад нешто престаје бити самостална реч (одн. синтагма) а када постаје део сложенице (одн. сложеница сама).

одустајања од инсистирања на врло сложеним ортоепским правилима (која, уосталом, мало ко и поштује).¹¹

Речник садржи, међутим, и „многе прекоракe у граматичку и речничку културну норму“ (11), у којима има велики број изванредно обрађених и објашњених појединости, пуно нормативистичких података и препорука, али и, разумљиво, извесних недоследности и неуједначености (уз нужну непотпуност).

Из досадашњег је излагања, верујемо, јасно да се погледи аутора овога приказа на правопис (схваћен као ортографска норма и као приручник) унеколико разликују од оних који заступају тројица аутора новогa Матициног правописа (и многи други лингвисти), па и да има неких других ситнијих примедaba. То, међутим, не може ни најмање утицати на његову укупну оцену Правописа српскога језика Матице српске као изванредног, озбиљно и темељито уређеног ортографског и уопште језикословног дела, које представља круну у дугој нормативистичкој делатности његовог главног аутора — М. Пешикана, у коју су вредне драгуље уткала и друга двојица коаутора (Ј. Јерковић и М. Пижурица), а понеки камичак и многи други, у Правопису поменути стручњаци.

Рецимо на крају да је ова значајна књига изашла изванредно технички опремљена, што служи на част издавачу (и штампару) и што само употпуњава укупно повољан утисак о њој.

Београд

Мирослав Николић

¹¹ Наравно, разлози за неозначавање прозодичких особина могу бити чисто практични.

април 1994.

РАНКО БУГАРСКИ: *Језици*, Матица српска, Нови Сад 1993, 130 стр.

У новопокреној библиотеци *Свезнање* Матице српске објављена је крајем 1993. године књига професора Ранка Бугарског *Језици*, у српској лингвистици пионирски покушај да се синтетички размотри глобална проблематика природних људских језика.

Књига *Језици* начињена је од пет поглавља: 1. *Језици у свету*, 2. *Језици у времену*, 3. *Језици у простору*, 4. *Језици у друштву*, и 5. *Језици у појединцу*. На самом крају књиге су још кратка библиографија лингвистичких дела у којима се могу наћи релевантни подаци и размишљања о проблемима који се тичу феномена језика и индекс оних језика који се помињу.

„Језик је медијум помоћу којег човек изграђује и тумачи свет у којем живи, а уз то и основно средство интеракције и комуникације међу људским бићима и битан предуслов свеколиког човековог стваралаштва“. Том дефиницијском реченицом проф. Бугарски отпочиње стратегију пажљивог и прецизног писања у којем се сваки употребљени лингвистички термин дефинише, али се истовремено аутор стара о употребној вредности дела те избегава и дигресије и високостручне елаборације. Желимо истаћи да књига иако има разноврсну практичну вредност, иако је писана популарно, за широку публику, ипак не жртвује научну сериозност у обради захваћене проблематике.

У поглављу *Језици у свету* проф. Бугарски се бави одређивањем броја природних језика, истичући да нумеричке непрецизности потичу из немоћи да се на терену утврде границе између *језика* и *дијалекта*. (Због тога и он прихвата податак да у свету постоји између 4.000 и 5.000 језика). При одређивању језика, како је познато, број говорника или величина територије на којој се користи језик (посматран генетски или вредносно) није од пресудне важности. Кинески језик се, рецимо, обично посматра као један језик (са преко милијарду говорника!), иако је извесно да у њему постоји осам великих дијалеката (уједињених писмом), док релативно мали и до недавно јединствени српскохрватски, вероватно више никада нећемо третирати као један језик. Проф. Бугарски издваја три врсте критеријума који се користе при класификацији језика: *генетске*, *структуралне* и *вредносне*. Прве две класификације су лингвистичке по природи, а трећа ванлингвистичка. Разуме се да генетски критеријуми дају најмањи број језика, структурални нешто већи, а вредносни апсолутно највећи. Од почетка књиге, до

њеног краја, аутор веома богато и интересантно користи примере из ризнице светских језика, узимајући у обзир и оне најмање који имају између десетину и стотинак живих говорника (или су фактички мртви), до језичких система које употребљавају стотине милиона. Посматрајући са мноштва аспеката дилеме при одређивању тачног броја језика, проф. Бугарски констатује да је број прецизно неутврдив и због нестабилности друштвених ситуација (утицај историје, ратова), због појаве смрти језика (узрок може бити геноцид, природна катаклизма или природно ишчезнуће говорника, какав је случај са исторороманским или келтским говором отока Мана). Аутор закључује да је приметна тенденција смањивања броја језика у свету. (Сетићемо се уништења мноштва индијанских племена у САД или тренутно актуелног потискивања латиноамеричких урођеника и њихових језика у области Амазона.) Прво поглавље указује богатом грађом и прецизношћу исказа да је књига *Језици* реализована (и замишљена) као кратка али сфектна и доста богата енциклопедија.

Ако прво поглавље даје генералну синхрону слику стања језика у свету, у поглављу *Језици у времену* проф. Бугарски се занима проблематиком *језичке еволуције* и генетским облицима класификација. Размишљајући о силама дивергенције и конвергенције језика у времену (односно простору), аутор се приклања мишљењу да су обе у актуелном времену присутне. Мада се број природних људских језика смањује, не можемо не приметити и дејство дивергентних сила (прцимо подела српскохрватског на српски и хрватски). Пошто објасни појам *генетске класификације*, а затим и појмове *језичке породице* и *језичке гране* у оквиру породице, проф. Бугарски се зауставља на коментарисању теорије *моногенезе* и *полигенезе* језика у свету, не дајући ниједној предност. Он „у игру“ убацује и трећу, помирену могућност по којој би у појави језика била примарна полигенеза, затим изумирање многих језика и појава једног преживслог језика у улози историјског извора свих осталих.

Не улазећи у прецизнија одређивања карактеристика појединих породица, проф. Бугарски, на основу најновијих класификација у светској лингвистичкој науци, наводи 17 породица: индоевропску, уралску, алтајску, кавкаску, ескимско-алеутску, дравидску, кинеско-тибетску, аустро-азијску, аустронезијску, нилско-сахарску, нигер-кордофанску, којасанску, индо-пацифичку, аустралијску, на-дене и америндијску. Наравно да ће даљу генетску поделу демонстрирати на, за ширу публику најинтересантнијој, матичној индоевропској породици.

У трећем поглављу, *Језици у простору*, аутор се бави арсалним класификацијама, приказујући ситуацију језика по континентима и илуструјући је низом занимљивих података. Проф. Бугарски се кратко задржава на тзв. *типолошким класификацијама*, настајалим у оквиру тражења *језичких универзалија*, да би овај веома интересантни и рецентни део књиге окончао освртом на проблем *језичких контаката*.

Прва три дела књиге *Језици*, дакле, била су посвећена бројности језика у свету, њиховој дијахроној изменљивости и еволуцији и онда, опет, враћајући се на савремену синхрону ситуацију, дистрибуцију

језика у простору (на основу глобалне лингвистичке географије). У четвртном сегменту књиге, проф. Бугарски, пре свега, промишља социјални аспект постојања и употребе разних језика, функционално класификујући језике на основу писмености њихових говорника. Бави се затим *стандардизацијом језика* и читавим низом проблема у вези с тим. Неподударане феономена нација и језика (рецимо у случају енглеског) или државе и језика (ситуација руског на територији бившег Совјетског Савеза после његовог распада), даље усложњава слику, као и полифункционалност језичке материје, појава *диглосије*, *језичких конфликта*, *језичке политике* и *планирања*.

Нарочито истичемо одељак *Језици у Југославији* у којем је веома минуциозно оцртана ситуација свих језика који су били присутни у тзв. другој Југославији. Интересантно је да је на релативно малом простору у употреби било 27 језика (не дијалеката!) од маргиналног јерменског и латиноа (чија је данашња егзистенција на овим просторима под великим упитником) до националних језика — српскохрватског са 16,400.000 говорника, те знатно мањих: словеначког са 1,760.000, македонског са 1,370.000 или мађарског са 410.000 становника. Компликоване консеквенце некадашњих законских одредаба и стања на терену, такође, улазе у сферу ауторових интересовања, те ће ово поглавље бити од изузетне користи људима који ће у будућности покушати да сагледавају интерференције између језика који су донедавно коегзистирали, и утицали једни на друге, у оквиру исте, сада уништене заједнице Јужних Словена. Као и у ранијим поглављима, готово у сваком пасусу, дефинишу се термини у употреби, те је књига *Језици*, права скривница знања и података веома инструктивна за свакога ко се занима темом језика у свету и код нас.

Закључни део ове књиге са колективног, социјалног плана прелази на психолошки. У поглављу *Језик у појединцу* аутор глобално дефинише *билингвизам* и говори о тзв. појму *матерњег језика*. Такође, коментарише и разноврсне варијанте језичке праксе у којој може учествовати појединац у полилингвалном друштву (директно или виртуално).

У оквиру релативно кратке књиге, професор Ранко Бугарски је сместио малу енциклопедију појмова и знања и позабавио се низом наведених проблема, нудећи јасне и колико је то било оствариво, недвосмислене одговоре. Сем бриљантног стила у традицији тзв. београдске школе писања, којим је ова књига написана, импресионира интелектуална ширина и еластичноат ауторових ставова о језику.

Београд

Васа Павковић

март 1994.

Струмички (Македонски) апостол. Кирилски споменик од XIII век. Подготовиле Емилие Блахова и Зое Хауптова, Скопје 1990, I—XXXIX + 398 с.

У низу подухвата које је Македонска академија наука и уметности предузела у издавању словенских средњовековних споменика последњих година издвајамо издање Струмичког (Македонског) апостола. Овај споменик чува се у Народном музеју у Прагу под сигнатуром IX Е 25. Рукопис је у Праг донео Павел Шафарик набавивши га за време свог боравка у Новом Саду између 1819. и 1833. године. Шафарик је Струмички апостол датирао крајем XII или почетком XIII века. С обзиром на то да је ово један од најстаријих сачуваних преписа апостола, одмах је изазвао велику пажњу истраживача. Мада није био издат, овај рукопис обрађивали су много слависти. Поред Шафарика о Струмичком апостолу писали су Срезњевски, Воскресенски, Јиржи Поливка и други. Материјал из Струмичког апостола ушао је у историјске граматике (Цонев, Младенов), хрестоматије (Вондрак) и у велике речнике: Миклопићев и прашки *Slovník jazyka staroslověnského*.

Издање Струмичког (Македонског) апостола садржи и обимну студију палеографских и језичких особина споменика. Затим следи издање Струмичког рукописа са критичким апаратом на 351 страни. На крају је приложен списак апостолских читања као и преглед литургијских перикопа из Струмичког рукописа у поређењу са још три изборна апостола.

Уводна студија. Уводна студија даје историјат споменика, затим кодиколошку и палеографску анализу и исцрпан опис правописа. Према облицима слова, скраћеницама и лигатурама аутори издања исправљају Шафарикову датацију, сматрајући да је Струмички апостол настао у XIII веку, чак у другој половини. Шафарикова претпоставка да је споменик преписан са глаголице не може да се потврди. Аутори сматрају да је споменик настао у неком забаченом провинцијском манастиру, да је преписан са архаичног предлошка а да је писар био прилично неук.

У уводној студији детаљно се описују фонетске, правописне и морфолошке особине споменика. Веома важна је и анализа односа Струмичког апостола са неколико најстаријих словенских преписа апостола. Указује се на подударана са појединим преписима и у текстолошком и у лексичком смислу као и на особености самог

Струмичког. Истичу се највећа подударана између Струмичког и Охридског апостола и у области лексике и у области синтаксе. Одрђени број коруптела које се јављају у оба споменика указују на текстолошку блискост и заједничко порекло. Међутим у структурни текста (у избору читања на одрђене празнике) а посебно у календару, јављају се разлике које се тумаче промном типика. Ова византинизација календара у Струмичком рукопису говори о млађој редакцији у односу на Охридски, јер се сматра да је до промене типика на словенском терену дошло у другој половини XIII века. Интересантна су и извесна подударана са српским Матичиним апостолом из истог времена, у коме, према Јагићевој анализи, има много лексичких иновација.

Издање. Текст Струмичког апостола издат је дипломатички: задржава се оригинална подела на стране и редове, скраћенице се не разрешавају, чува се оригинална интерпункција. Издање је пропраћено изванредним критичким апаратом у коме се дају варијанте из 9 различитих преписа апостола од XII до XIV века више црквенословенских редакција — руске, бугарске, српске и македонске. Критички апарат је подрђен текстолошким аспекту, наводе се све лексичке и синтаксичке разлике. Што се тиче фонетских и морфолошких варијаната, оне се наводе само у случајевима када треба да расветле развој текста Струмичког апостола. У критичком апарату дају се и грчке паралеле песмама које се наводе у литургијским ознакама, као и идентификација псалама и библијских места.

Прилоги. Издање Струмичког апостола допуњено је са три прилога. Први је списак апостолских читања из Струмичког преписа са паралелним местима из Охридског, Енинског, Слечанског, Шишатовачког кодекса и Гршковићевих одломака апостола. Други прилог је списак литургијских читања у Струмичком са паралелним местима у Охридском, Енинском и Слечанском апостолу. Овакав паралелни преглед синаксара и читања у поједине дане на веома прегледан начин омогућава текстолошку и структурну анализу сродности и разлика наведених споменика. Последњи прилог је списак библијских цитата.

Издање Струмичког апостола припремиле су Емилије Блахова и Зоје Хауптова, два угледна стручњака у области старословенистике из Прага, чији је научни рад добро познат у нашој средини. Поздрављамо ову сарадњу колега из различитих словенских центара и надамо се и у будуће новим успешним резултатима овакве заједничке сарадње.

Београд

Радмила Ковачевић

¹ V. Jagić, *Zum Altkirchenslawischen Apostolus I—III*, Wien 1919—1920.

децембар 1993.

МИЛОСАВ ВУКИЋЕВИЋ, *Огледи из дијалектолошких истраживања*, Приштина, 1993, стр. 5—121

У зловремену које нам се десило обрадује нас и по која књига из науке о језику. Кад је из дијалектологије, нарочито, јер је ту рад теренски (ако је истраживачки). Таква је књига *Огледи из дијалектолошких истраживања* Милосава Вукићевића, проф. Филолошког факултета у Приштини.

Ова збирка садржи седам студија: четири о архаичним говорима косовско-ресавског дијалекта (јужна Гружа, Куршумлија, Вучитрн, Доња Брњица) и по један о (и)јекавској оази у југоисточној Македонији, о нишком говору у делима С. Срмца и о дијалектизмима на Косову и Метохији крајем XIX в. према службеној кореспонденцији. Све су, сем студије о говору Д. Брњице, раније објављене, између 1971. и 1992. г.

Из целине радова, с једног места, видн се да Вукићевић увек инвентивно (и прагматично) уочава дијалекатске проблеме и њихову суштину. Истраживања су му поуздана а научна интерпретација тачна. Кад испитује косовско-ресавске идиоме, претежно иде ка периферији да би установио снопове диференцијалних изоглоса према другим дијалектима.

Најобимнији рад је *О говору околине Куршумлије*. Наслов не одговара садржају јер се око Куршумлије диференцирају два говора: а) староседелачки славски и б) миграциони (и)јекавски. Оба су архаична: први је косовско-ресавског (кр.) а други, изгледа, зетско-јужно-санџачког (зјс.) типа; географски, први би се могао означити као топлички славски а други — косаничко-бањски (и)јекавски. На преласку између ових двеју зона постоје и мешани говори у односима интерференције. Према грађи, (и)јекавско становништво, насељено око р. Бањске и Косанице после 1880. г., потиче, претежно, из зсј. крајева. Цела студија О говору околине Куршумлије је, у ствари диференцијална граматика споменутих двају говорних типова према књижевном језику, а у неким (мор)фонолошким категоријама и према дијалектском окружењу. Неки детаљи скрећу пажњу, а два питања могу бити предмет или дискусије или даљих истраживања.

Артикулација куршумлијских вокала не одступа од стандардне. Наведени примери отвореног *e* (*дѣца*) у топличком славском (9—10) могу се објаснити квантитетом и акцентом. И групе *-ѣо* и *-ѣо* у радном

гл. придеву (*видѣо, вѣкѣо*) чувају се увек када су под акцентом (11). Међу примерима за гл. прилог прошли има један стари облик на *-е: седѣће* (35).

Акценатске системе оба говорна типа су трочлане (^, ", ') и сличне, из познатих разлога. Поред два циркумфлекса, који су карактеристични за кр. (и старију српску) акцентуацију, око Куршумлије чује се и дугоузлазни, настао новоштокавским преношењем. Процес је у току. Стандардна српска акценатска система развила се из двочлане (^, "), односно трочлане (^, ", *), коју чувају икавски посавски, северозападни чакавски и неки арханчки босански говори. Са шест потврда: *Цѣр, бѣр, вѣ, нѣж, пѣж, срп* (21), — и Вукићевић нас враћа питању: Не чувају ли се и у поткопаоничкој зони трагови метатонијског акута? На то су скретали пажњу А. Белић (в. Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, IV, 907), Д. Јовић (в. СДЗБ XVII, 27—29), Р. Алексић и С. Вукомановић (в. АФФ 6, 292—293). Наведени примери не припадају (ни данас ни у прошлости) истим акценатским типовима (*цѣр—цѣра; бѣр—бѣра; вѣ—вѣла; нѣж—нѣжа; пѣж—пѣжа, срп—српа*); према врсти преношења, које се ремети аналогijом, акут би могли имати типови *цѣр, вѣ* и *нож*. Наведени примери поново подсећају да поткопаоничку зону треба даље истраживати. Нејасна интонација сличних примера може се и експериментално проверити према стандардном дугоузлазном и посавском или босанском акуту.

Од типа *камен* (краткосилазни води порекло од циркумфлекса) и *браћа* (краткосилазни води порекло од акута) требало је одвојити *пѣток* (краткосилазни добивен метатаксом) и *погѣк* (краткосилазни очуван на ултими). У примеру *траве* акценат није повучен него исконски стари (уп. *глава глави*). Пример *редѣле* (Текстови, 38), ако није грешка, био би једини доказ из кр. говора о поступности метатоније. Нејасно је зашто више прилога у текстовима није акцентовано (*млого, још, прије, боље, сат* = сад; тако и: *тке, ова*).

Вукићевић је први започео испитивање миграционих (и)јекавских говора на југу Србије, који се појављују или у виду компактних ареала или у виду оаза између Копаоника, Јастрепца и Радана (в.: „Ток“ 20—21, Прокупље, 1988, стр. 83—122; Н. Богдановић, *Изоглосе југоисточне Србије*, Ниш, 1992, стр. 59—63). У бањско-косаничком континуант кратког јата је *је* (*вјѣран*) а дугог — *ије* / *ије* (*сијено* / *милијко*). Дуги Вукови рефлекс су иначе веома ретки на целом (и)јекавском комплексу (само: Ускоци, Пива и Дробњаци, источна Херцеговина, југоисточна Босна); по штокавској (и)јекавској периферији (Лика, централна Херцеговина, србијанско Полимље, Вишеградски С. Влах) претежу једносложни. Зато је загонетно да у славском окружењу опстају *сијено* и *милијко*. Познате су различите потврде јатових континуаната са истог терена, чак и код врских (и)јекаваца (С. Павешкић и Ј. Вуковић нпр. у Крешеву и Лепеници). У топличком славском нема изнесађења. Јат је

последно замењено са *e*: (1) у ДЛјд именица *-a* основа (*купѝо ђѣркѣ*), (2) у компаративу (*паметнѣј*), (3) у Ијд, ДИЛмн заменичко-придевске промене (*овѣм бѹдакем*) и (4) у ДЛјд личних заменица *ја, ти* (*ѡај мѣнѣ воде*).

Вукићсвић тачно и једноставно тумачи и остале (мор)фонолошке промене. Тако нпр. *ф* у *уфѣтно* изводи из секвенце *хѣ* преко *хф*. У морфологији нема неочекиваних необичности.

Студија садржи и седам лепих текстова и резиме на енглеском, у коме се понавља социолингвистичка претпоставка да ће куршумлијски (и)јскавски идиом ишчезнути „у догледно време“.

Укратко, све што би захватила монографија о једном говору, садржи и ова студија о два идиома око Куршумлије, који су описани поуздано и једноставно, с мало потврда. Акценатске особине топличког скавскога говора и (и)јскавске оазе у Топлици и Добричу остају ипак у дијалектологији још необрађеним пољима.

Вукићсвић је пронашао и описао још један миграциони (и)јскавски говор у Срстенову код Дојрана (Македонија). Пре ће бити да је дојрански (и)јскавски личког него западнобосанског типа, које раздвајају Пљешевница и Динара (уп. СДЗБ XXVI, 147—232, и XXXII, 36—44, са СДЗБ XXI, 98—130). Нигде фонетизам *љѣк* (53) не иде са *љѣк* (46). У западнобосанском најчешћи су *ѣје* (<*ѣ*) и *ије* (<*ѣ*), а у личком *ѣје* / *ѣје* / *је* и *је*. У дојранској оазису добро је очувана новоштокавска акценатска система, само су, под утицајем дијалекатског окружења, погубљене дужине у многим потврдама. Да је овај миграциони говор са штокавског запада, потврђују балканска изоглоса *же* → *ре* (в. П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Н. Сад, 1985, стр. 16) и Вјд на *-a* именица типа *Мѣлица* (56). Студија има и четири лепа текста.

Промене у прозодији не врше се скоковито него вековима. У огледу о вучитрнском говору Вукићсвић је показао како се косовско-ресавска двоакценатска система (*˘*, *˘*) с почетка XX в. ипак проширила на троакценатску (*˘*, *˘* + *˘*) данас. Нови дугоузлазни настаје деловањем стандарда на субстандард. Рад је методолошки модел за опис кључних тачака косовско-ресавске системе. Метатакситичке појаве, које региструју и Елезовић и Вукићсвић, могу се објашњавати не само утицајем арбанашких дужина него и аналогijом, и фонетски (*кѹлус*, *ѡтац*, *пѣприке*). Шест текстова илуструју вучитрнски говор.

Међу дијалектима тешко је одређивати границе. Теренским испитивањем по јужној Грузи Вукићсвић је утврдио диференцијалне изоглосе косовско-ресавског према шумадијско-војвођанском дијалекту. Предност је дата акценатским особинама. Резултати испитивања добро су представљени потврдама и картом.

Исти циљ (и шири захват) има оглед о говору Доње Брњице, који прати (мор)фонолошке изоглосе косовско-ресавског и призренско-тимничког дијалекта у контакту, крај Приштине. Д. Брњица је у косовско-ресавском ареалу. Брњичка акцентуација је као вучитрнска. У вокалском систему изненађује затворено *ѣ*, које није увек под

дугосилазним акцентом нити је фонолошко јат (уп. *одџело* са *сџлу*, *нејсмо* и *врѐме* са *весџе*). Умекшавање латерала *л* је билингвална појава. Оглед садржи списак топонима и патронима, три текста и карту.

Дијалектизми у књижевном делу имају стилску функцију. Њиховом непредвидивошћу појачава се информативност и експресивност наратива. У опису говора Ниша према делима С. Сремца Вукићевић, разумљиво, предност даје (мор)фонолошким особинама дијалектизма и турцизмима. Рад садржи обимну, добро одабрану и локализовану грађу према дијалектима југоисточне Србије. Препоручује да се испита говор Ниша данас.

Радознао филолог није пропустио прилику да испита, на основу *Протокола Црквено-школске општине у Пећи* (1870—1880), како се вуковски језик пробијао на југ Србије прско школског система.

Књига *Огледи из дијалектолошких истраживања* М. Вукићевића продужава добру традицију испитивања српског дијалектсистема на југу. Кад се ови огледи, сабрани на једном месту, гледају у континуитету те традиције, види се и њихов значај и нови пројекти. Даља истраживања неће се моћи остваривати без увида у ову збирку. И студенти могу наћи у њој више узора за израду својих радова.

Ниш

Радосав Ђуровић

јануар 1994.

ЈЕДАН ЗНАЧАЈАН ЈУБИЛЕЈ

Понекад су објективне околности подешене тако да је шира лингвистичка јавност најмање информисана о научним тековинама и стручном развоју непосредно суседних, тј. географски међусобно најближе распоређених народа. Тако је и име др Марије Дејанове, заслужног бугарског лингвисте — слависте и посебно јужнослависте познато у релативно ужем кругу њене генерације. А ипак су њени радови у списку обавезне литературе намењене свим постдипломцима и докторантима у већој броју високошколских центара широм света. По својој изузетној продуктивности, истраживачким вредностима радова, приоритетним научним прилозима ауторка је још у својим млађим годинама била стасала за то да буде стављена на списак најугледнијих светских слависта. Својим обимним, могло би се рећи — фундаменталним и при том бројним радовима она је посебно заслужна за развој и јужнославистике — с нарочитим обзиром на србокроатистичке и неке словенистичке теме.

Марија Дејанова је рођена у граду Самокову (Бугарска) 21.6.1933. Завршава русистику (научни смер) са одличним успехом на Софијском универзитету 1956. године. Две године ради у свом родном месту као гимназијски професор. Докторандске студије завршава на Институту за бугарски језик при Бугарској академији наука — Одсек за славистику (1958—61. г.) под руководством чувеног бугарског слависте проф. Ивана Лекова. Брани докторску тезу на тему „Имперфекат и аорист у словенским језицима“ (1966. г.). У дискусији поводом те тезе активно учествује и познати совјетски аспектолог Ју. С. Маслов. Од 1962. до 1975. г. М. Дејанова ради у Академији на Одсеку за славистику као научни сарадник. Хабилована је за старијег научног сарадника 1976. године. Њен хабилитациони рад је монографија „Историја сложених прошлих времена у бугарском, српскохрватском и словеначком“ (1970). Била је на специјализацији у Новом Саду код М. Ивић (1965) и у Љубљани код Бр. Погорелец (1965. и 1968). Учествовала је у раду славистичких конгреса одржаних 1963, 1968. и 1973. године. Њена је научна активност посведочена пре свега оном публикационом продукцијом која се остваривала на територији Бугарске. Године 1984. напушта Институт и враћа се у своје родно место (из породичних разлога и због недостатка услова за нормалан научни рад). Наставља да објављује радове из историје бугарског књижевног језика, из теорије есперантског система и из других лингвистичких области. Њен се научни допринос креће у ширем распону од русистике до

есперанта, преко многобројних продубљених студија слависте ширег профила. Свим проблемима прилази с тачке гледишта обогаћеног и рационализованог структурализма. За њене радове је карактеристичан избор глобалних, најчешће необрађених или недовољно интерпретираних тема, самостално експерпирана грађа максималних размера и прецизне селекције. Огроман је и скоро неисцрпан списак обухваћене проблематике: 1. Историја прошлих времена у словенским, претежно јужнословенским језицима — две монографије и шест расправа; 2. Глаголска времена у бугарским и севернословенским језицима и конфронтативан опис бугарског и српскохрватског темпоралног система — једна студија и шест чланака; 3. Историја глаголских облика и синтаксичких конструкција у словенским језицима (словенских глаголских прилога, бугарског „преказаног“ начина, да—конструкција и др.) — једна монографија и пет расправа; 4. Синхрони опис да—реченица у бугарском и словеначком, конфронтативна синтеза — једна монографија и четири чланка; 5. Јужнословенски инфинитив у синхронном, дијахронном и конфронтативном плану — једна монографија и седам чланака; 6. Синхронијски опис глаголског вида у словеначком и словачком, начина глаголске радње у појединим словенским језицима и њихова конфронтација — десет расправа, укључујући и српскохрватско—бугарске конфронтативне описе; 7. Творба речи придевских сложеница у савременим словенским књижевним језицима (на основу грађе из пет језика, укључујући ту и српскохрватски) — део монографије у коауторству; 8. Синтакса реченице у појединим словенским језицима — саставни предикат, предикатски проширак и његови синоними, конфронтативни описи који обухватају и српскохрватски материјал — једна монографија и пет чланака; 9. Односи између језичких нивоа у синхронији и дијахронији — једна монографија у коауторству и два чланка; 10. Историја бугарског књижевног језика — синтакса језика Ивана Богорова — циклус од десет чланака; 11. Есперантологија — четири чланка.

У даљем излагању ће бити приказани претежно они радови који су прилог јужнославистици и претежно србокроатистици.

Још прва њена монографија написана на основу докторске тезе (оригиналан наслов: *Имперфект и аорист в славянските езици*, БАН Софија 1966) импонује већ самим избором тешке, дискутабилне теме, количином обрађеног материјала у синхронији и дијахронији, амбициозно постављеним задацима и, изнад свега, оригиналним и прецизно изнетим решењима. Основно теоретско питање које се поставља тиче се природе језичких категорија времена и глаголског вида: јесу ли то аутономне или као узајамно повезане, понекад чак синкретизоване појаве? Другим речима — да ли је опозиција *имперфект*: *аорист* чисто темпорална или видска? Овај проблем изазвао је многобројне дискусије у славистици 60—их година, па је дошло и до оштрих конфронтација ставова. Систематски однос између имперфекта и аориста испитује се у радовима Дсјановс са позиције Укопсонове теорије о асиметријском односу двочланих опозиција у морфолошком систему одређеног језика. Анализа изабране грађе је усмерена с погледом на два постављена

здатка: 1) Успостављање општих морфолошких значења и важнијих атемпоралних употреба у савременим словенским језицима на основу сагледаних сличности и разлика; 2. Поређење тих језика — како међусобно, тако и са старим словенским текстовима (највише — са старобугарским) како би се оцртали путеви развоја релације „имперфекат—аорист“ с погледом на перфекат, на утицај глаголског вида, лексике и начина глаголске радње. Изведен је синхрони опис имперфекта и аориста у савременим словенским језицима у којима су се ови облици сачували. На основу њиховог систематског односа у старобугарском, староруском и старочешком (утврђено дијахроном анализом Марије Дејанове) одређују се правци у развоју, релације између простих прошлих времена и сложеног перфекта, као и преживљавање етапа током развојног процеса: распадање привативне опозиције *перфекат: аорист* путем прикључивања перфекта у сферу основног значења аориста и имперфекта, постепеног претварања перфекта у немаркирани претерит, мешање функција имперфекта и аориста. Касније се запажа недоследно спроведено ограничење имперфекта једино на глаголе несвршеног вида, односно — ограничење аориста на глаголе свршеног вида. Уместо аориста од несвршених глагола убацује се перфекат несвршених глагола, такође — уместо имперфекта од свршених глагола убацује се перфекат свршених глагола. У комплексу фактора који су допринели претварању перфекта у уопштени претерит истичу се: семантичка еволуција перфекта условљена потребом експресивнијег изражаја, његова конкуренција са имперфектом и аористом на тој основи, место перфекта у темпоралном систему, његова слабија зависност од лексике, глаголског вида и начина глаголске радње итд. Тражи се веза са неким општијим тенденцијама у развоју словенских граматичких система, укључујући развој видске опозиције, који, према М. Дејановој, није основни узрок описаних промена. У полемици са присталицама „видске теорије“ ауторка монографије истиче многобројне дијахроне и синхроне податке који сведоче против изједначавања систематских односа имперфекта са несвршеним видом, односно — аориста са свршеним видом, дакле против тезе о „редундантности“ простих прошлих времена у условима потпуно развијеног глаголског вида. Предложено је једно потпуно прихватљиво и објективно решење дискусије — диференциран хронолошки приступ који разликује полазно стање од каснијих иновација и коначне реорганизације система.

Та је монографија веома значајна, будући да је посебан догађај у славистици, чиме се и обогаћује фонд основних синтетских радова. За јужнославистику је од велике вредности и то што се интерпретира веома богата језичка грађа, а дају се такође и научна тумачења која су значајан прилог граматичком опису појединих језика.

Као други наставак те вишетомне „глаголске серије“ појављује се монографија о сложеним прошлим временима (оригинални наслов *История на сложните минали времена в български, сърбохърватски и словенски*, БАН Софија, 1970). Приликом испитивања распадања темпоралног подсистема за изражавање претходности, ауторка констатије делимично поништавање општесловенског инваријантног значења

плусквамперфекта у споменицима и дијалектима српскохрватског и словеначког језика, што је постигнуто зближавањем употребе перфекта и аориста. Према тој интерпретацији, темпорални систем у књижевном језику јесте скуп трију варијантних система: са старим плусквамперфектом, са новим плусквамперфектом и без плусквамперфекта, који је факултативан. У бугарском се стари инваријант чува, при чему је повећана његова фреквентност и обогатила се квалитативно његова релативна употреба. Чешћи постаје плусквамперфекат од несвршених глагола, а то је доказ да је процес независан од категорије глаголског вида. Насупрот томе, у српскохрватском и словеначком јача условљеност плусквамперфекта видским рестрикцијама — мање распрострањени плусквамперфекат од несвршених глагола раније нестаје неголи плусквамперфекат од свршених глагола. Губљење плусквамперфекта почиње, према М. Дејановој, после претварања перфекта у основни претерит, а то доказује условљеност процеса општим опадањем корелације глаголских времена са диференцијалним обележјем „релативност“ (тј. релативна: нерелативна времена), што је карактеристично за словеначки и српскохрватски. Анализа показује да су у споменицима чести примери са претеритом од несвршених глагола уместо плусквамперфекта такође од несвршених глагола — насупрот тези да видска опозиција замењује опозицију између плусквамперфекта и перфекта. Осим тога, у монографији се прецизирају и потврђују на основу богатих података из споменика закључци из већ познатог рада о имперфекту и аористу који истичу као основни фактор тенденције и законитости у процесу промене систематских односа између перфекта и простих прошлих времена. На основу неких сличности у функционисању темпоралних облика у словенским и несловенским балканским језицима, подржава се теза о балканској језичкој конвергенцији. Према ауторки, то је управо фактор који регулише одржавање или распадање вишечланог темпоралног система у јужнословенским језицима. Управо та широка, прецизно образложена теоретска интерпретација, како и оригинална анализована грађа, сачињавају значајан прилог глобалном тумачењу словенског и посебно јужнословенског темпоралног система.

Од свих многобројних публикација Марије Дејанове посебно треба истакнути њену фундаменталну монографију о српскохрватском инфинитиву, која је значајан догађај у лингвистичком опису јужнословенских језика (оригиналан наслов: *Функционален развој на инфинитива в сърбохрватски език – в сравнение с български* — БАН Софија, 1980). Пре свега, она се истиче изузетном обухватношћу екскерпираних грађе и прецизношћу вишесмерног излагања, које уједињује у једну синтезу различите методолошке приступе: дијахронију, синхронију, лингвогеографију, историју нормирања књижевног језика, типологију и конфронтативну анализу. Полазна тачка јесте функционална и семантичка карактеристика српскохрватског инфинитива у споменицима од XII до XV века, при чему се користи методологија синхроног описа (синхроног пресека у дијахронији). У даљем излагању се истичу процеси из другог периода развоја језика — XVI—XIX век, а то су: развој или ограничење синтаксичких функција инфинитива — преко

његових позиција у реченици, промене у морфолошкој семантици категорије, законитости појаве конкурентне *да*—конструкције. Тражи се унутрашња језичка условљеност процеса напредовања редукције инфинитива у реченици, уз одређивања хронолошких датости (по релативној хронологији). У светлости богатијих српскохрватских података предлаже се први пут нека одређенија шема путева којима се остварио процес губљења инфинитива у бугарском језику — упоређују се примери из оба језика, при чему српскохрватска грађа даје ретроспективну слику ранијих процеса у бугарском језику из старијих периода његовог развоја. Монографија се завршава синхроним описом фреквентности и функционисања инфинитива и конкурентне *да*—реченице у савременим дијалектима (период XIX—XX век) и књижевном језику XX века. Значајан је општи закључак М. Дејанове; он допуњује и прецизира неке друге ауторе који су расправљали о проблематици инфинитива — а то је да је у савременом језику (ситуација до 1980. године, када се појавила књига) инфинитив значајно ограничио сферу употребе у резултату експанзије *да*—конструкција. Тај се закључак аргументује статистичким подацима на основу текстова различитих стилова: научног, публицистичког, литерарног. Широко су заступљене и различите територијалне варијанте књижевног језика, а такође и грађа из трију основних дијалеката. Анализирани споменици су такође максимално разноврсни у жанровском, говорном и територијално—хронолошком погледу. За лингвистику је посебно вредан образложени закључак о балканском карактеру процеса одступања инфинитива у корист *да*—конструкције, при чему се наводе паралелни подаци из других балканских језика. Сасвим основано се инсистира на аналитичким процесима расчлањивања у језичкој интерпретацији, на типолошке специфичности „инфинитивне“ и „двојчане“ (агенс—радиња). За општу лингвистику је важна предложена уопштена карактеристика услова одступања инфинитива и позиција у којима се он задржава — све је то повезано са граматичким функцијама и семантичким зависностима.

Вредело би ову књигу популаризовати међу славистима, па можда и превести на српскохрватски језик, независно од касније насталих промена у књижевнोजезичкој ситуацији. Тамо се приказује реално стање у књижевној и говорној пракси само до пре десетак година, а преглед старијих периода је такође интересантан с обзиром на евентуалне нормативне промене и тражење неких конкретних решења у новим друштвеним реалностима.

Прилог општесловенској синтаксичкој типологији с нарочитим освртом на словеначку граматичку специфичност представља монографија М. Дејанове о зависним реченицама са везником *да* у словеначком језику у поређењу са бугарским (оригиналан наслов: *Подчинени изречения със съюза да в съвременни словенски книжовен език – в сравнение с български* — БАН София, 1985). Приоритет тог рада је неоспоран, будући да словеначки није у том погледу монографски проучаван. Анализиране зависне реченице су стара јужнословенска синтаксичка особина, на основу које се они разликују од северносло-

венских језика, тако да је изабрани феномен од важног класификационог значаја. У центру пажње је словеначки материјал, који се самостално описује и који је полазна тачка конфронтативног приступа бугарском језику. То се захтева у циљу потпуности описа, пошто словеначка *да*—конструкција има ширу функционалну сферу и богатију фреквентност неголи бугарска. Методологија је синхрони опис и конфронтација са бугарским подацима, што је већ по традицији познато из синтаксичких студија словенске сложене реченице. Прилог М. Дејанове у том погледу јесте додатни методолошки потез — истраживање односа између изабраних врста *да*—конструкција и других структура које су им најближе у семантичком погледу. На тај начин се избегава фрагментарност изабраног спектра и утврђује место тих појава у целокупном систему словеначке сложене реченице. Задатак истраживача је да се издвоје посебни типови сложених реченица са везником *да* и осветли место сваке посебне врсте у синтаксичкој структури сваког језика, укључујући ту и стилске разлике, степен сличности, као и разлике у погледу броја и карактеристика појединих типова изабраних реченица.

Својим интересантним резултатима овај би рад био значајан прилог евентуалном исцрпном конфронтативном опису синтаксичких структура словенских језика. Детаљна анализа и поређење грађе словеначког и бугарског језика завршава се закључком да се структуре уведене везником *да* истичу многобројним национално специфичним формалним и функционалним особинама чији је развој учинио минималном исконску генетску сличност. Сам везник има различит третман у везничком систему двају језика, а то је, према ауторки, због блиских веза са другим везницима — буг. *за да*, *че да*, слов. *пај* и др. Због ширег спектра зависних реченица које уводи, словеначко *да* има смањену информативност и то повећава улогу других језичких елемената у обликовању реченице (показних корелатива, реда речи, лексичке семантике управне речи, глаголских облика у зависној реченици). Напредо са тим, М. Дејанова одговара на једно не мање важно теоретско питање — како и у каквој мери нестак инфинитива у бугарском доприноси развоју везника *да* у смислу повећања и богаћења његових функција. Како она констатује — насупрот словеначкој ситуацији, бугарски везник *да* је смањено своју функционалну сферу и због конкуренције нових везника *за да*, *че*. Као еквивалент инфинитива, бугарски *да* + презент има одговарајући морфолошки статус. Ако се узме у обзир развој *да*-реченица у словеначком језику у коме се чувају инфинитив и супин, не би се могло сматрати да је у бугарском језику замена инфинитива утицала на повећање функционалног спектра везника *да*. Тај је закључак нарочито значајан како за конкретну граматичку карактеристику словенских језика, тако и за успостављање кључних типолошких и других општетеоретских зависности. Изнети су уз то и неки закључци о преводилачкој пракси и дидактичком раду.

Од већих радова М. Дејанове треба обавезно поменути њен опис синтаксичких функција и структуре саставног предиката у српскохрватском и бугарском језику (оригиналан назив: *Строеж на съставния предикат в сърбохърватския и българския книжовен език* — сборник

„Въпроси на структурата на съвременния български език“, БАН София 1975). То је први конфронтативни опис двају словенских језика у бугарској славистици. Сви ми који смо тада били почетници у научном раду имали смо одличну прилику да видимо један узор прецизности и методолошке врлине. Како за бугаристику, тако и за србокроатистику такав опис (мада обавештава више о сличностима него о контрастима) свакако је једна важна компонента основног синтаксичког проучавања словенских — посебно јужнословенских језика.

Конфронтативну анализу творбе придевских сложеница, на основу грађе из пет словенских језика (бугарског, српскохрватског, чешког, пољског, руског) врши М. Дејанова као коаутор у колективном раду (оригин. наслов: *Словообразователна и синтактична структура на сложните прилагателни в славянските езици* — М. Дејанова, Л. Лашкова, Е. Пернишка, Д. Станишева, БАН София 1980). Методолошки приступ је на основу теорије творбе речи М. Докулила, уз неке модификације у зависности од конкретног материјала. Одређују се типови, модели и узорци с обзиром на њихове креативне карактеристике. У закључку се даје интересантна синтеза која може много допринети богаћењу у опису те области језичке структуре.

За период од средине 70—их година до свог одласка из Института М. Дејанова је објавила (већином на страницама часописа *Български език*) низ радова из конфронтативне аспектологије, из речничне синтаксе, из типологије неких глаголских конструкција, из творбе речи. У свим тим написима је заступљен српскохрватски материјал. Они допуњују представу о необично широком домену стваралачких научних прилога бугарске ауторке. Добро би било да се они приближе лингвистичкој јавности јужнослависта — носилаца српскохрватског језика. Заиста, велика имена у науци не знају за календарску хронологију. Сви ми понешто дугујемо таквим личностима.

Софија

Лили Лашкова

април 1994.

XI МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ КОНГРЕС У БРАТИСЛАВИ

У Братислави (Република Словачка) у времену од 30. августа до 8. септембра 1993. године одржан је XI међународни славистички конгрес, за који је било пријављено 1.134 учесника, а присуствовало му је око хиљаду слависта са свих континената, међу којима је, природно, највише њих било из словенских земаља. Конгрес је радио у 19 секција, а тематски је био разврстан у пет области: 1. Велика Морава и Словени у контексту европске историје и културе, 2. Хуманизам, ренесанса и барок код Словена, 3. Словенски народни препород у 18. и 19. вијеку и његов међународни контекст, 4. Словенски народи, њихови језици, литература, усмена књижевност, култура и хуманистичке науке у 20. вијеку, 5. Славистика у систему хуманистичких наука — њен предмет, историјски развој, методе и резултати. У данима Конгреса засијedale су и комисије Међународног комитета слависта, којих је преко 20, а обухватају све славистичке и сродне области (словенски лингвистички атласи, фолклор, историја славистике, словенски средњи вијек, Библија, балтичкословенски односи, граматичка структура словенских језика, језички контакти, словенска ономастика, лингвистичка библиографија, социолингвистика, издавачка дјелатност, словенска поетика и стилистика, лексикографија и лексикологија, фразеологија, издавање старословенских споменика, словенски књижевни језици, фонетика и фонологија, књижевна библиографија, лингвистичка терминологија, црквенословенски језик, друштвена мисао Словена, транскрипција, проучавање словенских књижевности — наводим их према редосљеду у конгресним документима).

Из Југославије (Србије и Црне Горе) Конгресу је присуствовало преко 60 слависта, од којих је доста њих у конгресним програмима било предвиђено за тзв. скрипта (са „резервним“ рефератима), али су ипак сви успјели да се представе одговарајућим секцијама. Када се о овоме говори, потребно је рећи да су организатори Конгреса затајили и у познавању тематике не малог броја реферата (резимени су били достављени на вријеме), али не мање и у познавању слависта, јер је међу „резервним“ референтима било подоста у славистици познатих имена (наравно, не само из наше земље). Разлог овоме је, изгледа, несналажење колега из Братиславе, који су од Чеха преузели организацију Конгреса, па се међу оперативним организаторима нашло доста њих који не познају славистичке персоналне прилике. Због међународ-

них санкција учесници из Југославије су били представљени по градовима, за разлику од осталих, који су били представљени по земљама.

Поред рада у пленуму и у секцијама на Конгресу су била организована четири „округла стола“, који су обухватили следеће теме: 1. Етногенеза Словака; великоморавска традиција у историји словенских народа, 2. Словачко-чешки односи у историјским промјенама, 3. Јан Колар и словенски народни препород (идеја словенске узајамности), 4. Словенске књижевности у егзилу у међународном контексту. И у данима овог конгреса, као што је то чињено и за вријеме одржавања ранијих, додијелен је један почасни докторат. Овом приликом звање почасног доктора Универзитета Коменског у Братислави добио је познати њемачки слависта Ернест Ајхлер.

На уводној пленарној сједници поднесени су реферати: 1. В. Бланар — Лингвистичко дјело Људевита Штура у словенском контексту, 2. Н. И. Толстој — Улога великоморавске традиције у словенској култури, 3. Х. Роте — Хуманизам код Словена, 4. Ф. В. Мареш — Стара словенска писменост у свијетлу открића на Гори синајској. Друга пленарна сједница је била завршна, и на њој су се учесници Конгреса упознали са извјештајима комисија према пет области које су чиниле тематику скупа. Констатовано је том приликом да је Конгрес показао стање славистике данас у свијету, а њега карактеришу нови приступи у садржајима и методологији истраживања, али и не мале неприлике у којима се славистичка мисао налази у словенским земљама, које су, све редом, у последњих неколико година претрпјеле жестоке друштвене, политичке и економске промјене. Изабран је нови Међународни славистички комитет, а за предсједника је именован Јан Сјатковски из Варшаве, што значи да ће XII конгрес, кроз пет година, бити одржан у Пољској.

Није могуће давати оцјену резултата Конгреса по областима, што су чак и референти на завршној пленарној сједници истакли. Није чак могуће дати ни оцјену рада секција, јер потпунији увид у њихов рад није било могуће организовати. Међутим, према општим утисцима рекло би се да се највише интересовања показивало за област која је обухватала разматрање проблематике етногенезе Словена (у више секција, и са више становишта). То и није чудно ако се има у виду чињеница да су се између софијског и овог конгреса у словенском свијету десиле крупне промјене, које су, између осталог, довеле до разбијања компактних држава какве су биле СССР, Југославија, Чехословачка, а да су и оне које су остале цјеловите — веома оштро начете синдромом прошлости и доказивања историјске самобитности, да о сепаратизму (и у науци) новостворених држава и не говоримо. (Никаква носталгија према ранијим државама, при томе, није се показивала. Чак су се у рефератима једног учесника из издвојених државица показивале некаква опуштеност и славodobитност због „среће“ коју су им донијеле нове државне околности — са „новим“ условима за развој и размах држава, нација и наука у њима.) Поларизовали су се ставови о двјема теоријама о етногенези Словена, међу којима је подунавско-панонска имала јаке заступнике. Закарпатску теорију више су подржа-

вали археолози. Колико је било могуће сазнати из поврмених боравака у секцији о стногенези, питања из ове тематике покаткад су залазила и у голе политичке претпоставке. Нијесу се, међутим, осјетиле искре судара међу нацијама које су се раздвојиле стварањем нових држава (на бившем совјетском, југословенском или чехословачком подручју), осим у заиста појединачним питањима, какав је случај са статусом дубровачке књижевности (српски слависти су наглашавали да је она „своја“, дубровачка, а хрватски — да је то искључиво хрватска књижевност), или пак са језиком Русина (у једној секцији се доста расправљало о питању да ли је русински језик дио украјинског или је то самосталан језик. Једна колегиница из Украјине „с тугом“ је схватила да се родно посебан русински језик) и сл.

У оквиру Конгреса учесницима су представљени нови пројекти општеславистичког карактера, какав је онај колега из Москве који се односи на савремене информације и технологије везане за коришћење рукописне картотеке староруског речника XI-XVII вијека, или пак онај који су представили колеге из Опола (Пољска) који обухвата изучавање словенских језика у периоду од 1945. до 1995. године (за који смо ми у Србији већ формирали истраживачки тим и конкретизовали теме).

Изложба славистичке литературе на Конгресу показала је само релативан пад издавачке дјелатности у славистици (као и раније, најбогатији штандови су били руски, пољски и бугарски, али ни наш, српски, изложбени простор није показао нарочито изостајање у односу на раније конгресе).

Бројчано једна од најјачих делегација — југословенска, показала је да наша истраживања углавном не заостају за осталом славистичком науком, чак смо Конгрес обогатили појединим освјежењима за која су заслужни наши млађи слависти, особито што се тиче понирања у специфичније међујезичке теме. И по броју и по квалитету реферата, дакле, нијесмо заостали за славистима из осталих земаља. За пријем тако бројне југословенске делегације, упркос различитим препрскама, у великој мјери су заслужне и наше словачке колеге, међу којима морам поменути име др Емила Хорака, који је дуго уочи Конгреса просто бдио над одласком слависта из Србије и Црне Горе у Братиславу.

Учесницима Конгреса колеге из Словачке приредиле су неколико незаборавних екскурзија по Словачкој, почев од старе тврђаве Девин (на ушћу чешко-словачке Мораве у Дунав), прозване код Словака вратима Европс, до Пјешчана (старог бањског љечилишта), Нитре и Трнаве (говори околине Трнаве су једна од основица словачког књижевног језика), или Мартина (на сјевероистоку од Братиславе, са познатим музејима за стнографију и литературу). Једна група Југословена је посјетила Нађмеђер, мјесто гдје је у току Првог свјетског рата робовало преко седам хиљада Срба, о чему данас скоро да и нема помена. Успјели смо да посјетимо и Модру, гдје смо обишли Музеј Људевита Штура, националног препородитеља Словака, и мјесто гдје је трагично рањен (од чега је умро 1856. г.). Штурово име носи славистички институт у Братислави. У Универзитетској библиотеци у Братислави имали смо прилике да видимо рукописне и штампане

драгоцјености, међу којима и познатих личности из српске културне историје (В. Карацића, Ђ. Даничића, Стојана Бошковића, Димитрија Чобића, Никанора Грујића, Јована Илића, Ђорђа Лазаревића, Димитрија Михајловића, Константина Поповића, Јована Рајића, Милована Видаковића, Јоакима Вујића), као и дио српске периодике 19. вијека (Тиролов Банатски алманах за 1826. г., Вукова Даница за 1826, 1827, 1828, 1829. и 1834, Арсенијевићев Глас народа, из 1874, Стојадиновићев Календар за 1848. г. и др.). Смјештај и исхрану учесника Конгреса солидно је организовао Словачки славистички комитет (за Југословене бесплатно), а превоз до Братиславе и назад за учеснике из Србије платило је Министарство за науку и технологију Србије.

Београд

Драго Ђупић

IN MEMORIAM

март 1994.

БЛАЖЕ КОНЕСКИ (1921 — 1993)

Кад скромни пратилац васколиког дела Блажета Конеског застане пред властитом жељом да се на неколико страна осврне на богатство ове чудесне духовне грађевине, најпре осети немоћ и несверицу у ваљан исход својих хтења. Можда управо због тога што се пред уметником речи и стиха, брижљивим истраживачем увелих пергаментских текстова и искричаве народне речи, одједном уплаши једноставности и обичности својих мисли и својих речи. Управо онако како се пишчев јунак из једне приповетке, помало уплашен и покуњен, у последњем тренутку предомишља и уклања с пута драге особе, којој је час пре толико тога имао да каже, „зашто не може со обични зборови да ја домами необичноста, зашто и необичните си имаат секој свој пат и тешко се среќаваат“ („Лозје“, Скопје 1955, 29).

И управо би се под својеврсну необичност могла подвести и сама појава Блажета Конеског, који ће својим плодотворним радом обележити читаво пола века науке и културе на словенском југу. Вслики заљубљеник у литературу и неуморни истраживач језика, један од последњих великана који су готово сами били кадри изнети на плсћима терет читавог свог времена, Конески је за собом, међу стотинама наслова посвећених најразличитијим питањима језика и књижевности, оставио бројна дела трајних научних и уметничких вредности. Може се рећи да готово нема области у којој није поставио основу за будућа истраживања. Док прелиставамо његову богату библиографију, запажамо да су његова научна интересовања зналачки усмеравана према бројним недовољно истраженим македонистичким темама. Она, на пример, задиру у саме зачетке словенске писмености на македонском тлу. Ту су студије о Охридској књижевној школи, Клименту Охридском, Добромировом и Маријинском јеванђељу, Станислављевом прологу, македонској варијанти црквенословенског језика и др. Посебно се на том плану издваја репрезентативно фототипско издање *Врањешничког апостола* с краја 13. века (Скопје 1956), које је приредио Конески, као и његов превод *Тиквешког зборника* (Скопје 1987, коауторство). Но његове жеље и склоности да издваја и прати временске нити различитих појава нису се на овоме могле задржати. Из пера Б. Конеског настали су тако бројни текстови који обрађују период у коме су се појављивали први обриси будућег књижевног језика његовог народа. То су радови посвећени дамаскинарској писмености, затим

језику Ј. Крчовског, К. Пејчиновића, браће Миладинов, Ђ. Пуљевског, Г. Прличева, П. Зографског, К. Мисиркова, К. Рацина и других. Из ове области су и прва вредна монографска остварења, као *Македонска литература во 19 век* (Скопје 1950), *Кон македонска преродба – македонските учебници од 19 век* (Скопје 1959) итд. Своја широка знања о путевима развоја словенске писмености на македонском тлу Конески је у крајње сажетој, али композицијски богатој форми уградио касније у хрестоматију *Македонски текстови, 10—20 век* (Скопје 1972, коауторство).

Познавање сложених књижевнојезичких процеса у словенској писмености овога поднбља омогућило је Конеском да се са пуно компетенције рано окрене и другим лингвистичким питањима, као што је питање нормирања савременог македонског књижевног језика, где је удео Конеског од самог почетка био пресудан, или пак питање развоја македонског језика у дијалекатској и балканистичкој стратиграфији. И овде је иза Конеског остао низ капиталних радова. У Скопљу се 1950. године појављује *Македонски правопис со правописен речник*, где је Конески коаутор, а 1952. његова *Граматика на македонскиот литературен јазик*, прва научна граматика најмлађег словенског књижевног језика. Од 1961. до 1966. године у Скопљу ће изаћи тротомни *Речник на македонскиот јазик, со српскохрватски толкувања*, чији је творац и редактор био Конески. Године 1965. појављује се и његова *Историја на македонскиот јазик*. Издавањем ових дела, млада македонска лингвистичка наука је за само две деценије свога постојања стекла снажну афирмацију и висок научни реноме у славистичком свету. О овим научним остварењима написане су врло повољне критике у науци, а неке од њих појавиле су се и на странама овога часописа, од стране наших врхних стручњака.

Но било је и других лингвистичких области у којима је дошао до изражаја префињени аналитички дух Блажета Конеског. Ту је, на пример, област македонског фолклора, чији је постски аспект најбоље представљен у монографији *Јазикот на македонската народна поезија* (Скопје 1971), област ономастике, коју синтетички најверније представља збирка чланака *Македонски места и имиња* (Скопје 1991), затим су ту бројне студије из дијалектологије, балканологије, нормативистике, стилистике, теорије превођења, са којима Конески учествује на многим научним скуповима широм света и које објављују најпознатији лингвистички часописи од Москве до Њујорка. Монашки веран свом духовном занату, Конески ће се и у својим последњим годинама, са прилично ослабљеним видом, често враћати својој лингвистичкој литератури, ишчитавајући са задовољством, на пример, обимне средњевековне дефтере пресупне ономастичке грађе. Његови широки духовни хоризонти, лирски осенчени, нису га ни тада напуштали, прерастајући повремено у читаве лингвистичке есеје. „Се секавам“, забелсжиће Конески у вези са овим бескрајним низовима имена, „дека слично задоволство сум почувствуваљ читатјќи го оној пасус во 'Романот за Лондон', каде што Црњански не кажува ништо друго, ами само реди

комбинации од имињата на градиштата, каде што минал неговиот главен јунак. *Казабланка*, *Ла Валета*, *Ајачо...*, па пак натаму негде—годе *Казабланка*, за да се сугерира вкрстувањето на патиштата. Притоа посебно важно станува речењето на звуците, додека ту појасните, ту полузагадочните или сосем темните значења на имињата побудуваат низа неопределени претстави, што се прелеваат и прсклопуваат една со друга онака, како кога смс заслужани во некоја музичка творба“ („Македонски места и имиња“, 9).

Рационални дух великог научника увек су пратиле нежне клавијатуре лирских тонова којс су налазиле свога одушка у различитим поетским и прозним здањима, у есејима, книжевним критикама, драмама, преводима и препевима. За Конеским је остао низ поетских збирки у готово полувесковном распону: *Мостот* (1945), *Земјата и љубовта* (1948), *Песни* (1953), *Везилка* (1955, допуњено изд. 1961), *Стари и нови песни* (1979), *Чешимите* (1984), *Послание* (1987), *Црква* (1988), *Сеизмограф* (1989), *Златовре* (1989), *Небесна река* (1991) и *Црни ован* (1993). Узрасле на фолклористичким и митским симболима јужнословенског југа, песме Блажета Конеског представљају необичан спој едноставности и снажне интелектуалне проницљивости. Знатан део овог поетског опуса преведен је на многе светске језике. У новелистици Конески се успешно огледао збирком приповедака *Лозје* (Скопје 1972), а у книжевној критици и есејистици књигама *Беседе и огледи* (Скопје 1972) и *Ликови и теми* (Скопје 1987). Још 1947. године Конески је препевао Његошев *Горски вијенац*, што је книжевна критика врло повољно оценила, да би се касније појавили и други негови вредни преспев и преводи великана светске литературе — Шекспира, Хајнса, Блока, Андрића и других.

Тешко је повсрвати да је уз овакав опсег научних и уметничких интересовања Конески имао снаге и времсена за још једну важну димензију свога рада — друштвену ангажованост. Нашавши се као млад и способан интелектуалац у интелектуалном врху једне новоосноване јужнословенске државе, Конески се нессебично ангажовао у њеном научном и културном профилисању. Његови интелектуални потенцијали, тактичност и готово државничка мудрост, у чијој је основи гордо опстајала идеја југословенства, довеле су га на чело многих научних и културних установа. Штавише, Конески је један од непосредних организатора низа оваквих институција у Републици Македонији, као што је Филозофски факултет, Институт за македонски језик, Македонска академија наука и уметности, Савез друштва за македонски језик и книжевност итд. Од 1958. до 1960. године био је ректор Скопског универзитета, од 1960. до 1964. године председник Савеза књижевника Југославије, од 1967. до 1975. налазио се на челу Македонске академије наука и уметности, као њен први председник, — итд. Велика је заслуга Конеског у организовању бројних научних скупова и културних манифестација, као и за покретање више часописа. Конески је, на пример, један од покретача најпознатијег македонског филолошког часописа *Македонски јазик*, и његов дугогодишњи уредник.

Овако свестранс активности Блажета Конеског донеле су му велики број признања из змље и читавог свста. Био је, на пример, члан више

академија наука (ЈАЗУ — Загреб, САНУ, — Београд, САЗУ — Љубљана, АНУБиХ — Сарајево) и почасни доктор наука на универзитетима у Вроцлаву и Чикагу. Добитник је више награда и признања — награде АВНОЈ-а, награде Савеза писаца СССР-а, Хердере награде, Његошове награде и многих других. Његове јубилеје, посебно шездесетогодишницу живота, на пригодан начин обележили су бројни листови и стручни часописи (Македонски јазик, Литературен збор, Годишен зборник на Филозофскиот факултет, Прилози МАНУ и др.), уз учешће његових пријатеља, колега и ученика из читавог света.

*

Узрастао на делићу балканског етничког мозаика, обележен у класичној култури као PAX BALCANICA, Конески је лако однеговао један филантропски и космополитски приступ народима и људским судбинама. Ипак, једно од кључних места у таквим његовим назорима према балканском етничком миљеу припадало је српском народу. Онако како су се вардарско-моравском долином вековима спајали и стапали сродни етнотипи, тако је и Конеског из његовог родног краја, некадашње Вукашинове и Маркове престонице, животни пут рано усмерио према северу, према срцу Србије. Већ као гимназијалац затичемо га у Крагујевцу, где пише и објављује своје прве песме на српском језику, а затим у Београду, као студента Филозофског факултета. Тада отпочињу бројна његова пријатељства са младим српским интелектуалцима, од којих ће многа неуморно трајати до краја његовог живота. Крај Другог светског рата и формирање нове југословенске државе били су за Конеског велики духовни изазови, којима је најпре одговорио својом спремношћу да учествује у кодификацији књижевног језика македонске републике. Међутим, као добар познавалац српске културе, али и српске баштине у Македонији, Конески ће на најбољи могући начин радити и у корист заједничког живота у новој држави. Већ крајем 1944. године, у раду Филолошке комисије за установање македонске азбуке и македонског књижевног језика, Конески ће се, научно широко и политички неоптерсено, залагати за увођење Вукове граfiје и правописа у Републику Македонију. „Ако имаме извесна навика со употребата на една азбука, а да измислуваме нови букви само за това да се нашата азбука разликуват од некоја друга азбука, това е многу слаб разлог“ — остаће забележене његове речи у стенографским белешкама са једног од тих састанака (С. Ристевски, „Создавањето на современиот македонски литературен јазик“, Скопје 1988, 264).

То је био тск почетак, који је најављивао интерес младог филолога и песника за различита питања српско—македонских језичких и књижевних односа. И заиста, десетине студија и чланака, које су остале иза Конеског, посвећене су овим питањима. Предмет њихових анализа су, на пример, Вукова реформа, Доситејева и Његошева поезија, поједина Белићева научна тумачења, затим српска грађанска лирика у Македонији, контакти српске и македонске народне поезије, српски утицаји у македонским текстовима 19. века, македонско—вој-

вођанске културне везе, Пејчиновићсво Житије Кнеза Лазара, Псјчиновићева писма кнезу Милошу, србизми у језику Р. Жинзифова и др. Посебно се својом дубоком пронишљивошћу истичу интересовања Конеског за недовољно истражене старе језичке везе између Срба и словеномакедонских етничких енклава, посебно на правцу Црна Гора — западна Македонија, прско данашње албанске територије. Заједно са својим сарадником Б. Видоским, Конески је, чини се први пут после општих Белићсвих промишљања на ову тему, јасно указао на правце даљих истраживања овога питања, па унеколико и подстакао оваква интересовања на српској страни. У сваком случају, кад једнога дана буду пажљиво пописани, ови радови ће представљати вредну научну библиографију, неходну у лингвистичким и књижевним истраживањима ове врсте.

Зато је за великог тумача и приврженика српске културе, заљубљеника у Вука, Његоша, Андрића и Десанкиног звезданог сапутника, српски народ одувек могао имати само најлепше речи. Знатан део свога стваралачког опуса Конески је објавио у Србији, а много тога је овде и преведено. У бројним научним, стручним и књижевним часописима са задовољством су објављивани његови прилози. Готово читаво пола века, од 1949. године па до своје смрти, овај „научник караџићевских димензија“, како га назива П. Ивић, члан је редакције часописа који му управо посвећује ове странице. Као чест и увек радо виђен гост, Конески се појављивао у Србији и када се почела рушити она заједничка држава, коју је пола века стрпљиво и с љубављу градио, онако како је стварао у науци и поезији. Појављивао се међу нама и када је то представљало готово својсврсну храброст. Најновија политичка престројавања на Балкану и његова духовна растакања учинила су га зато помало неподобним у сопственој средини. Он је, међутим, и томе одолео. А онда се његошевски гордо и андрићевски мирно, из „доба контекмплатације“, како је називао своје позне године, преселио у вечност.

„Како да сум застанал на бегот на Радика каде што сум стоел некогаш одамна. Местото го препознавам како исто (или барем ми се чини така), но водата што тсчела тогаш покрај моите нозе веќе одамна стигнала до морсто, а натаму вјаса и оваа сега. Тоа е основен закон на веков и светов. Уште Хераклит Мрачниот рекол: 'Сѐ тече'" („Македонски места и имиња“, 15).

Београд

Првослав Радић

април 1994.

KENNETH E. NAYLOR
(1937—1992)

Rođen 27. februara 1937. godine u Filadelfiji (Philadelphia, Pennsylvania), preminuo je 10. marta 1992. godine u Kolambusu (Columbus, Ohio), proživевši samo pedeset i pet godina: profesor slavistike u Departmanu za slovenske i istočnoevropske jezike i književnosti Državnog univerziteta Ohajo (Department of Slavic and East European Languages and Literatures, The Ohio State University) — Kenet Nejlor, popularni crnopusi, razboriti a srčani — Ken. Malo je ljudi u naučnom svetu koji poznajemo što su u sećanje svojih saradnika, đaka, prijatelja i poznanika uspeli za sobom ostaviti pohranjen toliko dubok i harmoničan otisak nekoliko na prvi pogled nesaglasnih strana istoga lika: ljudsku i prijateljsku, razumnju i duševnu, ozbiljnu i duhovitu, radnu i dokonu, čutljivu i razgovorljivu, pri tom istraživačku, nastavničku, izdavačku, spisateljsku ... No, podimo redom — kad nam je već sudbina takva da upravo najtužnijim mogućnim povodom o tim činjenicama glasno i jasno prozborimo.

Naš poštovani i voljeni kolega Nejlor studirao je i diplomirao francusku lingvistiku na Kornelu (Cornell University, Ithaca, New York, 1954—1958), studirao i magistrirao opštu lingvistiku na univerzitetu Indijana (Indiana University, Bloomington, Indiana, 1958—1961), specijalizovao južnoslovensku lingvistiku na Univerzitetu u Novom Sadu (1962—1963), pohađao doktorski program i doktorirao slovensku lingvistiku na Čikaškom univerzitetu (The University of Chicago, Chicago, Illinois, 1963—1966). Ceo radni vek, po vlastitom priznanju i sudu onih koji su mu radnu i životnu putanju dobro poznavali — proveo je na širokoj stazi koju su mu bili utabali njegovi omiljeni profesori, među njima ponajviše Edvard Stankjevič (Edward Stankiewicz), Milka Ivić i Pavle Ivić. U svakom slučaju, bio je školovan kod znamenitih lingvista njegovoga doba, u dobrim tradicijama praškog i američkog strukturalizma, u vreme cvetanja lingvističke nauke među njenim humanističkim susedama, i bio sasvim svestan toga i srećan zbog toga.

Posle kratkotrajne asistature na Čikaškom univerzitetu (1961—1962), Nejlor započinje srazmerno munjevitju nastavničku akademsku karijeru: 'Assistant Professor' na Pitsburškom univerzitetu (University of Pittsburgh, Pittsburgh, Pennsylvania, 1964—1966), i na Državnom univerzitetu Ohajo (1966—1969), kojem ostaje veran do samoga svoga fizičkoga kraja (što je za američke akademske prilike srazmerno retka pojava), kao 'Associate Professor' (1969—1975), te kao 'Full Professor' (1975—1992). Na Državnom Univerzitetu Ohajo bio je profesor slovenske i južnoslovenske lingvistike u Departmanu za slovenske i istočnoevropske jezike i književnosti. Bio je omiljeni profesor i

inspirator generacijama mladih slavista i budućih slavista. Vodio sedam doktorskih radova, tridesetak magistarskih, pomagao studentima da svoje radove prirede za stručna glasila i naučna okupljanja, predavao nesebično i na drugim školama i univerzitetima, rukovodio ili bio član u tridesetak akademskih komisija i komiteta, pri tom jedna od najaktivnijih ličnosti u Centru za slovenske i istočnoevropske studije (Center for Slavic and East European Studies) na Državnom univerzitetu Ohajo, i njegov izvršni direktor. U trenutku smrti bio je i glavni urednik publikacije *The Ohio and East European Newsletter*. Član Međunarodnog komiteta slavista i njegovih komisija. Bio je član i sekretar Američkog komiteta slavista (American Committee of Slavists). Član, sekretar i potpredsednik Američkog društva za studije Jugoistočne Evrope (American Association for Southeast European Studies), član uprave međunarodnog društva „Nikola Tesla“, i tako dalje.

U izdavaštvu, zadužio nas je članstvom u redakcijama (= 'Editorial Board') i uređivanjem posebnih svezaka u naučnim glasilima: *Slavic and East European Journal*, *American Bibliography of Slavic and East European Studies*, *Balkanistica. A Journal of Southeast European Studies*, *Folia Slavica*, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*. Osim u navedenima, objavljivao i u mnogim drugim značajnim lingvističkim i filološkim publikacijama: *American Contributions to the International Congress of Slavists*, *Canadian Slavonic Papers*, *Slavic Review*, *Makedonski jazyk*, i u mnogim drugim. Najčešće je publikovao u slavističkim, jugoslavističkim, serbokroatističkim i balkanističkim naučnim i stručnim glasilima širom Amerike i Evrope. Kod nas ponajviše objavljivao u periodičnim publikacijama: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Referati i saopštenja* i *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* (začudo, nije imao prilike sarađivati u *Južnoslovenskom filologu*, te njegovo ime u njemu ostaje beleženo samo u *Bibliografiji Južnoslovenskog filologa*). Do sada je u štampanom obliku svetlost dana ugledalo oko 130 Nejlorovih radova u nauci i struci.¹ U pripremi je premijerno objavljivanje, i to na srpskohrvatskom jeziku, knjige-antologije Nejlorovih radova: Kenet Nejlor — *Sociolingvistički problemi među Južnim Slovenima* (iz zaostavštine Keneta Nejlorora priredio i preveo — Miroljub Joković, predgovor — Pavle Ivić, Nejlorova biografija i redakcija prevoda — Milorad Radovanović, Biblioteka „Studije o Srbima“, Matica srpska — Vukova zadužbina — Dečje novine, Novi Sad — Beograd — Gornji Milanovac, 1994).

Znalac mnogih svetskih, a osobito slovenskih jezika (fluentni govornik srpskohrvatskog — pri tom), Nejlor je učestvovao u gotovo svim važnijim slavističkim naučnim zbivanjima i okupljanjima u svetu njegovoga doba, bio u tom smislu i redovnim i aktivnim učesnikom na svetskim kongresima slavista i u američkim prigodnim publikacijama tim povodima. Bio je čest gost i gotovo neispustivi deo Međunarodnog slavističkog centra Srbije. Sa radošću je, jednom godišnje barem, putovao u Evropu, posebno u slovenske zemlje, ponajviše u Jugoslaviju (ukupno šest godina fizičkog ljudskoga veka proboravio, zapravo, u njoj), redovno pri tom i u Beograd i u Novi Sad (gde je u više

¹ Detaljniji uvidi u biografske i bibliografske podatke o Kenetu Nejloru mogu se naći u sledećem izvoru: Milorad Radovanović i Wayles Browne, „Kenneth E. Naylor (1937—1992) [Biografski i bibliografski osvrt]“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XXXV—2, Novi Sad, 1993, 191—199.

navrata boravio u dužim studijskim i predavačkim misijama, i stekao mnogo, mnogo prijatelja — razume se). Tako je, kažemo, postao 'neispustivim delom južnoslovenske, posebno jugoslavističke i serbokroatističke, a naročito novosadske i beograške lingvističke radionice i predavaonice'. Smrt ga je zatekla u planiranju neostvarene istraživačke i predavačke misije, kojom je, posredovanjem Fulbrajtove komisije, trebalo da jedan semestar u 1992. godini proboravi u Novom Sadu, Beogradu i Nišu. Tema za predloženi studijski boravak bila mu je, ne slučajno, upravo ekstremno istorijski i aktuelno važna: Sociolingvističke relacije između Srba i Hrvata u 19. i 20. veku (*Sociolinguistic Relations of the Serbs and Croats in the 19th and 20th Centuries*). Za tako revnosno naučno i predavačko druženje sa našim istorijskim i savremenim temama, Nejlror je bio i odlikovan Ordenom jugoslovenske zvezde sa zlatnim vencem. Razmatranju naših jezičkih, kulturnoistorijskih, političkih i socioloških tema posvećen je bio i jedan od poslednjih radova Keneta Nejlora, izašao upravo u vreme njegove smrti, a nastao kao rezultat dinamične i plodne naučne diskusije na jednoj naučnoj konferenciji u Londonu (School of Slavonic and East European Studies, University of London), održanoj jedne nedelje na početku septembra 1989. godine (dakle u vremenu koje je neposredno prethodilo samom završnom činu raspada tadašnje Jugoslavije!): *The Sociolinguistic Situation in Yugoslavia, with Special Emphasis on Serbocroatian* (u zborniku: *Language Planning in Yugoslavia*, Edited by Ranko Bugarski and Celia Hawkesworth, Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1992, 80—92).

Ljubitelj lingvističke, filološke, slavističke, balkanističke i jugoslavističke knjige, zapravo strasni bibliofil (u konkurenciji sa poklonicima modernijih naučnih informativnih medijuma, u tom smislu redak među malobrojnim preostalima, u Americi barem), Nejlror je kroz decenije marljivoga skupljačkoga rada pasionirano bogatio i ustrojjavao i svoju ličnu zbirku knjiga i periodike, ali i ogromne bibliotečke fondove biblioteke Državnog univerziteta Ohajo (The Ohio State University Libraries), kao i zbirku knjiga Departmana na kojem je odano i predano decenijama sa studentima radio. U onim oblastima znanja u kojima je knjige i časopise najradije sakupljao, ponajviše je, ne slučajno, i sam autorski objavljivao, kao *lingvista*, *filolog*, *slavista*, *jugoslavista*, te možda čak ponajviše — upravo kao *serbokroatista* i doista, najviše je publikovao u oblasti serbokroatistike, sa posebnim naglaskom na područjima fonologije, morfologije i morfofonologije u gramatičkoj problematiki, pri čemu se, ipak, najtemeljnije bio u tom spisateljskom pogledu posvećivao sociolingvističkim aspektima standardizacije srpskohrvatskoga jezika, i u njegovoj dijahronijskoj, i u njegovoj sinhronijskoj perspektivi, pitanjima varijantnog raslojavanja srpskohrvatskog jezičkog standarda (dakle pitanjima srpskohrvatskih jezičkih standardâ), odnosno pitanjima planiranja jezika i jugoslovenske jezičke politike (bivao, u svojstvu eksperta, i tumačem srpskohrvatskih jezičkih razmirica — pred Komitetom za spoljne poslove u Predstavničkom domu američkog Kongresa, a povodom javne rasprave o upotrebi jezika u emisijama za Jugoslovene u radiostanici Glas Amerike). Publikovao je i u oblastima uporedne gramatike slovenskih jezika, i balkanistike, a umeo se stručno pozabaviti i pitanjima drugih slovenskih jezika i njihovih kultura. Poznat je bio kao marljiv i oštar, ali pravedan prikazivač i kritičar slavističke, lingvističke i filološke naučne produkcije. Istovremeno — i kao bibliograf. U

tom je smislu ostala neispustiva, kao bibliografski doprinos od trajne naučne upotrebljivosti i vrednosti, bibliografija koju je Kenet Nejlor, kroz niz godina, objavljivao u *Zborniku Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, a u koautorstvu sa njegovim velikim prijateljem, na žalost, takođe preminulim, novosadskim kolegom Jovanom Kašićem: *Prilozi bibliografiji jugoslovenske lingvistike na strani*.

Umro je, dakle, internacionalista i humanista po ubeđenju, pri tom jedan od najiskrenijih i najpostojanijih prijatelja Jugoslavije i Srbije u svetu, i to upravo u vreme zamaha zbivanja čije je korene i dugo proučavao i duboko poznao, tužnih i surovih zbivanja čije je nagoveštaje, pomalo, bio i slutio, i kojima je nameravao, u funkciji nesebične, požrtvovane pomoći nama, posvetiti, na žalost zauvek neostvarive, naredne godine svoje istraživačke i predavačke životne misije. Testamentom je začeo *fond za osnivanje stalnog profesorskog mesta za južnoslovensku lingvistiku u Departmanu za slovenske i istočnoevropske jezike i književnosti na Državnom univerzitetu Ohajo*. (Fond nosi njegovo ime i otvoren je za donacije.) Naš kolega i prijatelj — Kenet Nejlor počiva na groblju *Pleasant Grove* — u *Itaci*.

Novi Sad

Milorad Radovanović

март 1994.

ФРАНЦЕ БЕЗЛАЈ
(1910—1993)

Смрћу великог словеначког лингвисте Францета Безлаја настала је огромна празнина у јужнословенској науци о језику. Највећи губитак претрпеле су словеначка ономастика и етимологија, али његов одлазак знатно осиромашује и сербокroatистику. Балто—словенске студије остале су без вредног посленика и упорног заговорника. Славистика је изгубила особито, оригиналног и надахнутог ономастичара и етимолога. Умро је један изузетно вредан и предан научник и професор, уредник најзначајнијих словеначких лингвистичких часописа *Slavistična revija* и *Jezik in slovstvo* покретач часописа *Onomastica Jugoslavica*, редовни члан САЗУ и ванредни ЈАЗУ, аутор иза кога остају три капитална дела новије словеначке лингвистике: *Slovenska vodna imena I—II*, *Eseji o slovenskem jeziku* и *Etimološki slovar slovenskega jezika I—II* (недовршен, без III тома).

Родио се 1910. у Литији. Гимназију је похађао у Крању и Љубљани. Студије славистике започео је у Љубљани, а наставио на Карловом универзитету у Прагу. Његово бављење експерименталном фонетиком у тамошњој лабораторији професора Хлумског резултирало је докторском дисертацијом *Oris slovenskega knjižnega izgovora* одбрањеном 1939. у Љубљани код професора Нахтигала и Рамовша.

Наредних десетак година радио је као гимназијски професор, занимајући се књижевношћу, нарочито чешком, а бавио се и преводњем. Тек 1950. прелази на Универзитет, прво као лектор за чешки језик, а затим као професор упоредне словенске лингвистике. Филозофског факултета у Љубљани. Руководећи ономастичко—етимолошком секцијом Института за словеначки језик издао је пробну свеску Етимолошког речника словеначког језика (1963), те је 1964. године изабран за редовног члана Словенске академије знаности и уметности.

Франце Безлај је пример научника који се, силом прилика, релативно позно појавио у струци (од доктората на тему фонетике до следећег стручног рада *Doneski k poznavanju glagolskega aspekta* прошло је девет година), још касније у области која ће постати његово трајно опредељење (ономастички радови уследили су тек неколико година касније), да би на крају оставио не само богату библиографију (преко 200 јединица), већ и дубок и особит траг у словеначкој лингвистици. Млади фонетичар и бохемиста годинама је предано радио и на

сакупљању и исписивању грађе за Етимолошки речник словеначког језика. У међувремену је, оштрећи своје перо на рецензијама, улазио у ономастику, нарочито се задржавши на делу Ј. Хубшмита о прединдоевропским лексичким слојевима у источним Алпима. Као ономастичар се појавио са запаженим радом *Sinonima za pojem 'locus fluminis profundior'* (1954) за којим су уследили *Krčevine, Zanimivosti iz toponomastike, O besedah in imenih* (све 1955), а затим и I том капиталне студије *Slovenska vodna imena* (1956. и 1961). Ф. Безлаја нису интересовале само све гране ономастике већ и сви аспекти њеног положаја међу осталим лингвистичким дисциплинама, односа према другим наукама којима „служи“, сва питања која она поставља, али и решава — свим тим бави се његов рад *Stratigrafija Slovanov v luči onomastike* (1958) писан за славистички конгрес у Москви, објављен у *Slavističnoj reviji* (1958) а затим, нешто измењен и проширен, и у нашем часопису (ЈФ XIII, 1958).

Ономастика је трајно остала предмет Безлајевог занимања и љубави, но он ју је правилно схватио као средство, као једног од најсигурнијих сведока далеке историје, али и драгоценог судију у етимологији, последњем пољу његовог интересовања.

Појавом пробне свеске *Etimološkega slovarja slovenskega jezika* Франце Безлај је стекао име и у етимологији. Тако је почео да испуњава завет проф. Рамовша који је још четврт века раније младом доктору фонетике наменио тај задатак. Он је сам годинама био практично једини последњик на том великом делу. За то није требало само скупљати грађу и дати понеку нову етимологију, већ му поставити концепт, методологију — одредити се према осталим словенским етимолошким речницима, искористити њихова достигнућа и дати истовремено нешто ново чиме би ESSJ пружио допринос славистици већи него што је пуко увећавање инвентара словенских етимологија словеначким материјалом. Оно по чему се ESSJ препознаје јесте језгровитост, концизност одредница, а лични печат ауторов чини знатно поклањање пажње ономастички, супстратним слојевима и адстрату, те редовно указивање на балтичке паралеле. Преглед постојећих решења често је праћен ауторовим оригиналним предлозима који, чак и када их не можемо сасвим прихватити, подстичу на размишљање.

Везе Франце Безлаја са српскохрватском етимологијом и ономастиком превазилазе границе које намеће природна блискост словеначког и нашег језика. Иако су његови етимолошки узорци били Махек и Фасмер, за Безлаја је од огромног значаја био контакт са етимолошким ерудитом какав је био Петар Скок, велики етимолог у чију је радионицу и лично ушао. Као једини слависта који је систематски прочитао Скоков *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* и исцрпно га је приказао (прва два тома у часопису *Етимологија* 1971. и 1973., а затим сва три у *Радовима АНУБиХ* LX, књ. 19, 1977) понудивши уз те коментаре, без претензија на коначност, и низ исправки и нових решења. Његово накнадно читање Скока донело је серију прилога под насловом „*Na robu srbohrvatskega (in slovenskega) etimološkega slovarja*“ у часопису *Jezik in slovstvo* (1972/3/4, 1976). И

најзад, али не на крају, већ веома болестан и оронуо, професор Безлај је прихватио нашу иницијативу за сарадњу и примио у своју радионицу два сарадника новооснованог пројекта Етимолошког речника српско-хрватског језика. Ставио нам је на располагање своју библиотеку и картотеку, а испратио нас саветом: „Пишите, само пишите“¹. Ту се још једном показало оно што се из његове богате библиографије¹ не може видети: Франце Безлај био је велики научник, али ништа мањи професор. Оставио је себи достојне наследнике и на факултету и у малом ауторском колективу који довршава његов етимолошки речник. Докле год га је здравље служило, држао је предавања на Семинару за словеначки језик и књижевност на различите, увек занимљиве теме. Врхунац његовог приближавања језичке науке ширим круговима образованих лаика представљају *Eseji o slovenskem jeziku* (1967), који се истовремено неретко цитирају у етимолошкој литератури.

Професор Безлај (за нас који смо макар само кратко били његови ученици он је био пре свега професор), напустио је своје место у радионици Етимолошког речника словеначког језика, али је претходно себи осигурао трајно, и то међу почаснима, место у словеначкој лингвистици. Стекао га је марљивом преданошћу послу у коме он као научник и професор, ни у најдубљој старости, никако није успевао да утажи своју радозналост нити исцрпе инвентивност.

Београд

Јасна Влајић—Поповић

¹ Приредила Аленка Шивиц—Дулар за часопис *Onomastica Jugoslavica* 9, Загреб 1982. посвећен Безлајевој седамдесетогодишњици, са пригодним библиографским прилогом Ф. Јакопина. Та библиографија открива и једну пасију младога Безлаја, пчеларство, коме је посветио низ прилога објављених крајем 40-их година под псеудонимом Иноценц Ревај.

БИБЛИОГРАФИЈА

Библиографија за 1992. годину¹

расправа и дела из словенске и индоевропске филологије и опште лингвистике која су изашла у Југославији²

Ову библиографију израдили су: за српскохрватски језик — *Марта Бјелетић, Миоград Јовановић, Ксенија Кончаревић, Снежана Петровић, Андреј Пешикан, Љиљана Спасић, Михаило Шћепановић*, за остале језике — *Љиљана Спасић и Вања Станишић*.

Скраћенице³

Anali	Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, Dubrovnik
ANU BiH	у појединим насловима: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
АП	Археографски прилози, Београд
АФФ	Анали Филолошког факултета, Београд
БВ	Библиографски вјесник, Цетиње
BZL	Bilten Zavoda za lingvistiku, Zagreb
Бока	Бока, Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Хови
Vestnik	Vestnik (Društvo za tuje jezike in književnost), Ljubljana
BaO	Васпитање и образовање, Подгорица
ViO	Vzgoja in izobraževanje, Ljubljana
Гзб ФФУС	Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот, Скопје
Гзб ФилолФУС	Годишен зборник на Филолошкиот факултет на Универзитетот, Скопје
GjASShF	Gjurmime Albanologjike, Serija e Shkencave Filologjike (Албаноолошка истраживања, Серија филолошких наука), Приштина
Гл	Гласник Црногорске академије наука и умјетности, Подгорица
Glasnik SM	Glasnik Slovenske matice, Ljubljana
ГлЕИ	Гласник Етнографског института, Београд
ГНФ	Годишњак Наставничког факултета, Никшић
Grada	Grada za povijest književnosti Hrvatske, JAZU, Zagreb
ГФФНС	Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад
DHK	Dani hrvatskog kazališta, Split

¹ Библиографске јединице заостале из ранијих година обележене су знаком * после редног броја, нпр. 3*.

² У 1992. години нису се појавиле следеће публикације: Наш језик, Преводилац, Преводна књижевност, Славистички зборник, Зборник Филозофског факултета у Београду, Живи језици, Зборник историје књижевности, Књижевна историја, Ковчежић, Народно стваралаштво, Ономатолошки прилози, Зборник радова ИСЈК Нови Сад, Свеске друштва за румунски језик и Филолошки преглед.

³ Уређивачки одбор обавештава читаоце да не да добија прилоге за библиографију ЈФ из Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине и Македоније.

ЖА	Жива антика, Скопје
ЖЈ	Живи језици, Београд
ZbVPŠPz	Zbornik radova, Viša pedagoška škola, Prizren
ЗБИК	Зборник историје књижевности, Београд
ЗБМСКЈ	Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад
ЗБМСС	Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад
ЗБМСФЛ	Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад
ZbSVS	Zbornik Spolku vojvodinskih slovistikov, Novi Sad
ЗБФФ	Зборник Филозофског факултета, Београд
ЗБФФН	Зборник радова Филозофског факултета, Ниш
ЗБФФП	Зборник Филозофског факултета, Приштина
ZESCCP	Zagreb, English-Serbo-croatian Contrastive Project
ZZK	Zavod za znanost o književnosti, Zagreb
ZZPZ	Zbornik Zavoda za povijesne znanosti, Zagreb
ZZSš	Zbornik Zagrebačke slavističke škole, Zagreb
ZLFF	Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb
ZR	Zadarska revija, Zadar
IFF	Institut za filologiju i folkloristiku, Zagreb
ISJK	у појединим насловима: Institut za strane jezike i književnost, Novi Sad
JAZU	у појединим насловима: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
JiS	Jezik in slovstvo, Ljubljana
JSSS	Jugoslovenski seminar za strane slaviste, Zadar
ЈФ	Јужнословенски филолог, Београд
КЖ	Културен живот, Скопје
КИ	Књижевна историја, Београд
KK	Književni krug, Split
КњЈ	Књижевност и језик, Београд
Ковчежић	Ковчежић, прилози и грађа о Доситеју и Вуку, Београд
Копча	Копча — Преводилачке споне, зборник радова, Нови Сад
ЛЗБ	Литературен зборник, Скопје
ЛМС	Летопис Матице српске, Нови Сад
Мак	Македонистика, Скопје
МЈ	Македонски јазик, Скопје
MR	Macedonian Review, Skopje
МС	Матица српска, Нови Сад
МФ	Македонски фолклор, Скопје
МН	Matica hrvatska, Zagreb
НЈ	Наш језик, Београд
NRazgl	Naši razgledi, Ljubljana
н. с.	у појединим насловима: нова серија
НССУВД	Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд
НСтв	Народно стваралаштво, Београд
NT	Naše teme, Zagreb
NU	Narodna umjetnost, Zagreb
ОЈ	Onomastica Jugoslavia, Zagreb
ОП	Ономатолошки прилози, Београд
ПД	Просветно дело, Скопје
ПК	Преводна књижевност, Београд
Пос. изд.	у појединим насловима: посебно издање
ПР	Просвјетни рад, Подгорица
Прил	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
Прил МАНУ	Прилози на Македонската академија на науките и уметностите, Одделение за лингвистика и литературна наука, Скопје

PrNShJK	Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti, Banja Luka
Radovi ANU BiH	Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo
Radovi SSFF	Radovi Sveučilišta u Splitu, Filozofski fakultet, Razdio filoloških znanosti, Split
Раз	Разгледи, Скопје
Разв	Развиток, Битола
RZJ	Rasprave Zavoda za jezik, Zagreb
RZZR	Radovi Zavoda za znanstveni rad, Varaždin
RZSF	Radovi Zavoda za slavensku filologiju, Zagreb
RSZ	Radovi Staroslovenskog zavoda, Zagreb
RSI	Radovi Staroslovenskog instituta, Zagreb
RCZR	Radovi centra za znanstveni rad, Vinkovci
RFFZ	Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar
SAZU	u pojedinim naslovima: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
САНУ	у појединим насловима: Српска академија наука и уметности, Београд
СДЗБ	Српски дијалектолошки зборник, Београд
SDPLJ	Savez društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije
SJ	Strani jezici, Zagreb
SMNHSJ	Suvremena metodika nastave hrvatskog ili srpskog jezika, Zagreb
SLP—J	Studia linguistica Polono—Jugoslavica
SNL	Sveučilišna naklada, Liber, Zagreb
Сов	Современост, Скопје
SodP	Sodobna pedagogika, Ljubljana
SOL	lingvistički časopis, Zagreb
SR	Slavistična revija, Maribor
SRAZ	Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia, Zagreb
CC	Славистични студии, Скопје
SSJLK	Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Predavanja, Ljubljana
SSFFZ	Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Zadar
Стр	Стремеж, Прилеп
SCSCI	Studii contrastive serbocroato-italiani, Zagreb
UR	Umjetnost riječi, Zagreb
HDZ	Hrvatski dijalektološki zbornik, Zagreb
ХСРКИ	Хорватско-сербско-руские контрастивные исследования, Загреб
HFD	Hrvatsko filološko društvo, Zagreb
ЦАНУ	у појединим насловима: Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица
ЋР	Ћакavska rič, Split
ЅК	Ѕkolska knjiga, Zagreb

I. Општи теоријско-методолошки проблеми

1. Bondarko Alexander V., в. бр. 20.
2. Бугарски Ранко, Језички ниво, дискурс, текст: појмовно-терминолошки осврт, НССУВД 21/2 (1992), 14—19.
Резиме на енглеском.
3. *Valjevac Naila, О могућим pristupima izučavanju jezika, Književni jezik XX/1—2 (1991, Sarajevo) 23—30.
4. Vojnović Tadej, в. бр. 26.
5. Вукшић-Перовић Славица, Мушко—женске комуникације — хијерархија или опозиција, Овдје 286 (1992, Подгорица) 21—23.

6. Glovacki-Bernardi Zrinjka, в. бр. 13.
7. Гортан-Премк Даринка, О месту речи у језичком систему, АФФ 19 (1992) 151—156.
Резиме на руском.
8. Grković Jasmina, в. бр. 27.
9. Дудок Мирослав, Секвенцијска граматика текста и оријентатори текста, НССУВД 21/2 (1992) 62—66.
Резиме на руском.
10. Ђукановић Јован, Задаци наше лингвистичке германистике, АФФ 19 (1992) 17—28.
Резиме на немачком
11. Žibreg Ivona, Milorad Radovanović (ed.), Yugoslav General Linguistics, Linguistic Literary Studies in Eastern Europe, 26, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 1989, VIII+381, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 204—207.
Приказ.
12. Zgusta Ladislav, в. бр. 24.
13. *Jernej Josip, Zrinjka Glovacki-Bernardi, O tekstu, Zagreb 1990, SJ XX/1—2 (1991) 104—106
Приказ.
14. Кликовац Душанка, *Naučna argumentacija je putovanje i druge metafore*, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 179—184.
Са литературом.
Резиме на енглеском.
15. Ковачевић Милош, Антиципација неких текстуалнолингвистичких рјешења у теорији реторичких фигура, НССУВД 21/2 (1992) 46—56.
Резиме на руском.
16. *Kolka Aleksandar, Značenje i smisao u interkulturnoj komunikaciji, SJ XX/1—2 (1991) 9—15.
17. Kretschmer Anna, Теорија дискурса у дијахроној лингвистици, НССУВД 21/2 (1992) 57—61.
Резиме на руском.
18. *Maček Dora, *Topics in Cognitive Linguistics*, Amsterdam/Philadelphia, 1988, SJ XX/1—2 (1991) 96—103.
19. Nowakowska-Kempna Iwona, Nazwy artefaktów i abstraktów w analizie prototypowej, 36МСС 42 (1992) 157—165.
Са литературом.
20. Piper Predrag, Alexander V. Bondarko, *Functional Grammar: A Field Approach*. Translated by I. S. Chulaki. — Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Company, 1991. — 207 p. (Linguistics and Literary Studies in Eastern Europe 35), ЈФ XLVIII (1992) 163—169.
Приказ.
21. Половина Весна, Реформулација смисла у дискурсу и језички нивон, НССУВД 21/2 (1992) 110—117.
22. *Popović Marko, Amsterdamska škola funkcionalne gramatike, КњЈ XXXVIII/3 (1991) 315—334.
23. Radovanović Milorad, в. бр. 11.
24. Риствић Стана, Ladislav Zgusta, *Priručnik leksikografije*, „Svjetlost“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo 1991, str. 335, ЈФ XLVIII (1992) 181—185.
Приказ.
25. Сааведра Димка, Факт и дискурс, НССУВД 21/2 (1992) 37—45.
Резиме на руском.
26. Savić Svenka, Tadej Vojnović, „Nek' božja riječ dođe u naš život“ : diskursne osobine propovedi, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 133—159.
Рад је рађен у оквиру пројекта „Како дискурс и типологија одржавају конгницију“.
Са литературом.
Резиме на енглеском.

27. Sapir Edward, *Jezik*. Prevod s engleskog Jasmina Grković, Dnevnik, Novi Sad 1992, 188, 20 cm. — (Biblioteka Studije ; 1).
28. Смольская Аделанда, Неке дискурсне функције изведеница, НССУВД 21/2 (1992) 78—81.
Резиме на руском.
29. Тодоровић Јован, Александрина Цермаповић, Значење знакова (писмена) на неолитској керамици, CATENA MUNDI II, 832—835.
30. Цермановић Александрина, в. бр. 29.

II. Примењена лингвистика

а) Питања превођења, учења језика и сл.

31. Буњак Петар, Проблем еквиметрије у нашим песничким преводима Асника и Конопњице, АФФ 19 (1992) 465—476.
Резиме на руском.
32. Глишовић Душан, Племдоје за међународну стандардизацију превода, Мостови XXIII/1—2 (1992, Београд) 76—77.
33. Ђорђевић Ивана, Енглеске и шкотске народне баладе у преводу Тодора Тошића, Мостови XXIII/1—2 (1992, Београд) 78—85.
34. Ђукановић Маја, Појам дискурса са становишта теорије превођења, НССУВД 21/2 (1992) 89—93.
Резиме на француском.
35. Игњачевић Светозар М., Аница Савић-Ребац као преводилац енглеске поезије, АФФ 19 (1992) 497—518.
Резиме на енглеском.
36. Маројевић Радмило, Први руски препевы Хасанагинице, АФФ 19 (1992) 257—264.
Резиме на немачком.
37. Сибиновић Миодраг, Његош и поезика превода Вуковог доба, АФФ 19 (1992) 441—454.
Резиме на руском.
38. Стакић Јелена, Европски преводилачки сусрети, Мостови XXIII/1—2 (1992, Београд) 102.
Хроника Европских преводилачких сусрета одржаних 20. и 21. марта 1992. у Паризу.
39. Фрајнд Марта, Процеси превођења у дијагоналном и дијахронијском преводу, Мостови XXIII/1—2 (1992, Београд) 70—75.

б) Контрастивна проучавања језика

40. Boldocký Samuel, Číslovky v spisovnej slovenčine a v spisovnej serbohorvátčine, Nový život, roč. 44, 1—3 (1992, Novi Sad) 65—67.
41. Вересаев В. А., Семантическая классификация номинаций сверхъестественных существ в русском и себском фольклоре, ЗМСС 42 (1992) 121—124.
Са литературом.
42. Зенчук Валентина, О неким синтаксичким и стилистичким особинама у српскохрватском и руском језику, НССУВД 21/2 (1992) 142—147.
43. Ивић Милка, *Further Insight into Contrastive Analysis* (= Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe [LLSEE] Vol. 30), Jacek Fisiak (ed.), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia 1990, I—VII+610, JФ XLVIII (1992) 171—176.
Приказ.
44. Јовић Душан, Футур и аспект у француском и српскохрватском језику, АФФ 19 (1992) 177—184.
Резиме на руском.

45. Лапкова Лилија, Конфронтативна испитивања словенских језика и дискурс, НССУВД 21/2 (1992) 5—13.

Резиме на руском.

46. Laiškova Lili, Povodom jedne fusnote, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 210—211.

О конструкцији *без да* у српскохрватском и бугарском језику и поводом њене интерпретације.

47. Marićová Anna, Podnetná práca z konfrontačnej lingvistiky, Nový život, roč. 44, 4—6 (1992, Novi Sad) 127—128.

Приказ: Zborník prác zo IV. sympózia Kontrastívne jazykové výskumy, Novi Sad 1991, 408 s.

48. Миркуловска Милица, За семантиката на префиксалните деривати деривирани од основниот глагол *каза/каже* во македонскиот и полскиот јазик, 36МСС 42 (1992) 167—172.

Резиме на полском.

49. Mitrićević Vera, Neke tipološke razlike između slovenskog Severa i srpskohrvatskog jezika, 36МСФЛ XXXV/1 (1992) 7—25.

У чланку се изnose резултати истраживања у оквиру пројекта Filološkog fakulteta у Београду „Konfrontaciono proučavanje srpskohrvatskog i drugih slovenskih jezika“.

Са литературом.

Резиме на енглеском.

50. Petronijević Božinka, Konnotation in translationslinguistischer Sicht, illustriert am Beispiel des serbokroatischen Augmentativus und dessen Entsprechungen im Deutschen, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 169—177.

Са литературом.

Резиме на српском.

51. *Poljarević Ale M., Klara Poljarević, Poslovice, fraze i stalni izričaji u kontrastu, SJ XX/1—2 (1991) 79—85.

52. Poljarević Klara, в. бр. 51.

53. Проничев В. П., Именные односоставные побудительные предложения в сербскохрватском и русском языке, 36МСС 42, (1992) 151—156.

Са литературом.

54. Tomić Mlle, Nada Tomić, Ghid de conversație român-sîrb și sîrb-român /Rumunsko-srpski i srpsko-rumunski priručnik, Dečje novine, Gornji Milanovac 1992, 257, 20 cm.

55. Tomić Nada, в. бр. 54.

56. Fisiak Jacek, в. бр. 43.

57. Хрват Смилја, Реципрочни глаголи у српскохрватском и немачком језику, АФФ (1992) 67—72.

Резиме на немачком.

III. Прасловенски језик, словенска језичка заједница и посебна питања појединих словенских језика

58. *Bondarenko Ivan Petrovič, Novi oblici u organiziranju učenja ruskog jezika na kratkim tečajevima u jezičnoj sredini, SJ XX/1—2 (1991) 16—23.

Превела Милица Букарица.

59. Brabcová Radoslava, Jazykové sloupky (Olga Martinová - Alena Polívková - Škvorová Daniela), Praha 1991, 36МСС 42 (1992) 196—197.

Приказ.

60. Букарица Милица, в. бр. 58.

61. Грковић-Мејнор Јасмина, Н. И. Толстой, История и структура славянских литературных языков, Москва, 1988, стр. 1—239, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 208—210.

Приказ.

62. Guiraud-Weber Marguerite, в. бр. 72.

63. Ефремова Т. Ф., П. Пипер, Дискурс у речнику и речник у дискурсу (*Руско-српскохрватски граматички речник као конфронтативни опис новог и познатог*), НССУВД 21/2 (1992) 20—29.

С литературом.

Резиме на руском

64. Ивић Павле, в. бр. 68.

65. Kostel'nik Gavril, в. бр. 74.

66. Martinová Olga, в. бр. 59.

67. Милинковић Љубо, Руски језик за економисте, са пословном кореспонденцијом, 3. измењено и допуњено издање, Савремена администрација, Београд 1992, 422, 24 ст.

68. Петровић Драгољуб, Павле Ивић, *Изабрани огледи* (I. О словенским језицима и дијалектима, 1—273; II. Из историје српскохрватског језика, 1—325; III. Из српскохрватске дијалектологије, 1—295). Ниш („Просвета“), 1991, ЈФ XLVIII (1992) 145—161.

Приказ.

69. Пипер Предраг, в. бр. 63.

70. Polívková Alena, в. бр. 59.

71. Popović Marko, О slovenskim restriktivnim i nerestriktivnim premodifikatorima i postmodifikatorima upravnog člana, ЗМСФЛ XXV/1 (1992) 33—40.

Резиме на енглеском,

72. *Raguž Dragutin, Marguerite Guiraud-Weber, L'aspect du verbe russe, Aix-en-Provence 1988, SJ XX/1—2 (1991) 106—109.

73. Радич Првослав, Над графсмама К. П. Мисиркова, КњЈ XXXIX/1 (1992) 45—52.

74. *Рамач Јулијан, Словник лексики Гаврила Костел'ника, слова восточно-словянског и пол'ског походзєня, Руске слово, Нови Сад, 1991, 160, 22 ст.

В. бр. 325.

75. Sawicka Irena, Ljudmil Spasov, Фонологија на современиот македонски стандарден јазик, св. 1 Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1991, 123, 24 ст.

76. Spasov Ljudmil, в. бр. 75.

77. Скок. П., Доказак Словена на Медитеран, CATENA MUNDI I, 83—94.

Прештампан ранији рад.

78. Стакић Милаан, Консонантске алтернације изведених именица и предсва у јужнословенским језицима, АФФ 19 (1992) 157—175.

Резиме на немачком.

79. Стијовић Светозар, в. бр. 81.

80. Толстой Н. И., в. бр. 61.

81. Ђупић Драго, Стијовић Светозар, Словенизми у Његошевим пјесничким дјелима, ВаО 4 (1992) 102—105.

82. *Фејса Михайло, Англијски елементи у руским језику, Руске слово, Нови Сад 1990, 167, 23 ст.

83. Škvorová Daniela, в. бр. 59.

IV. Етимологија, историја речи, тумачења речи, ономастика, збирке речи

84. *Ajëti Idriz, Për kontributin e gjuhësisë Shqiptare në studimet etimologjike të Shqipërisë, GjASShF 19 (1990) 7—20.

85. Вербер Еуген, Анђели, Источник I/2, (1992, Београд) 119—123.

О пореклу и значењу именице *анђео*.

86. *Doçi Rexhep, Onomastika shqiptare Kosovare para betejës së Kosovës, GjASShF 19 (1990) 169—183.

87. *Doçi Rexhep, Vellazëri ilire shqiptare të asimiluara në sllave në dritën onomastike — gjuhesore, GjASShF 20 (1990) 229—260.

88. Драпковић Владо, Значење једне синтагме из „Горског вијенца“, АФФ 19 (1992) 185—189.
О значењу синтагме „причина управа“.
Резиме на француском.
89. Дридарски Мирјана, Бајка у семантичко-етимолошком освјетљењу, Расковник XVIII/67—68 (1992, Београд) 123—128.
90. Динић Јакша, в. бр. 218.
91. *Zakrajšek Katjuša, О upotrebi i semantičkoj vrednosti reči „dežela“, КњЈ XXXVIII/3 (1991) 366—370.
92. Комадинић Гроздана, Ткачка лексика Драгачева, Научна књига, Београд 1992, 94, 24 cm.
93. *Kryeziu Bahtijar, Toponimia e fshatrave Kranidell dhe Sedllar të Hashanisë, Gjuha shqipe IX/1 (1990, Priština) 43—58.
94. Марковић Јордана, Микротопонимија Великог Крчимира, ЗбФФН 2—3 (1991—1992) 59—74.
95. Маројевић Радмило, Русь и Срьбле (прилог реконструкцији њихове узајамне историје), ЗбМСФЛ XXXV/1 (1992) 27—32.
Чланак је ауторов превод реферата који је читан на међународној научној коференцији „Русь и Срьбле к реконструкцији их взаимной истории“ (Смоленск, 25. V 1991).
Резиме на руском.
96. Михајловић Велимир, Име по заповести. Императивни ономастикон српскохрватског језика, Нолит, Београд 1992.
В. бр. 112.
97. Михајловић Велимир, Руковет презимена, (Колибаба: Осокоља, Адровић, Адумовац, Ајеаз, Алабаш, Алавања, Афрић, Ахић, Баглама, Бадалић, База, Бакар, Варагић, Варница, Вртодушић, Гапић, Гарабиљеви, Гарћић, Гемаљевић, Генчић, Герзић, Губа), ЗбМСФЛ XXXV/2 (1992) 63—74.
Резиме на руском.
98. Михајловић Велимир, Из наше митологије, Расковник XVIII/69—70 (1992, Београд) 112—121.
Етимологија митонима: *вилман* и *кундипица*.
99. Михајловић Велимир, Из наше митологије: *гуцул*, Расковник XVIII/67—68 (1992, Београд) 145—147.
100. *Мујај Назал, Antroponimia shqiptare e Rugovës, Gjuha shqipe IX/1 (1990, Priština) 16—20.
101. Павловић Трифун, Божић није само верски празник, Стремљења XXXII/7—9, (1992, Приштина) 172—176.
О именицама *Божјић* и *Бадљак*.
Са литературом.
102. Павловић Трифун, Називи Београда кроз векове и презимена која су по њему настала, Књижевна реч XXI/405, (1992, Београд) 1, 6—7.
103. Петровић Миодраг М., Црковњници у српским законским споменицима, АП 14 (1992) 15—23.
Резиме на руском.
104. Петровић Снежана, Парне речи и понављања турског порекла у српскохрватском језику кроз разне језичке нивое, НССУВД 21/2 (1992) 102—109.
Са скраћеницама.
Резиме на руском.
105. Пецо Асим, Лексичке слојевитости у роману „Судилиште“ Чесе Вуковића, АФФ 19 (1992) 111—129.
Резиме на руском.
106. Пецо Асим, Адаптација личних имена оријенталног поријекла у српскохрватском језику, ЗбМСФЛ XXXV/1 (1992) 131—140.
Резиме на руском.
107. Попов Миливој (записивач), Језичке старине из Војводине, Расковник XVIII/67—68 (1992, Београд) 53—58.

Списак следећих речи са описом значења: *анта, ајдамачина, балабан, бречити, бугра, бркљача, бичкаш, воштити, дура, дрндара, дођош, ђикалица, енга, енгебуле, ешкуг, жишка, замарјан, излаз, јаловац, кулов, кркљуш, клопаруша, клинда, лампови, лечкање, луштика, мамуза, мурдерење, оплезина, окапина, оте, панта, пустољина, реска, тоља, турне, ћећерашка, ценфлина, шапка.*

108. Попов Миливој (записивач), Језичке старине из Војводине, Расковник XVIII/69—70 (1992, Београд) 69—71.

Списак следећих речи са описом значења: *нузид, њацкати, њакати, ракила, рускавица, скергечити, скачкати (се), савлајсати, самица, футирати, фићингов, хајдара, хурда, цимил, чакај, џангало, шућка.*

109. Prčić Tvrtko, в. бр. 348.

110. Реметић Слободан, Над остацима двојине у ономастици источне Босне, ЗБФФН 2—3 (1991—1992) 33—38.

111. Рудаљев В. Г., О историји етничког имена Словена, CATENA MUNDI I, 66—69.

Прештампан ранији рад.

В. бр. 399

112. Стијовић Рада, И леп прилог ономастици и занимљиво штиво о именима. Велимир Михајловић; Име по заповести. Императивни лексикон српскохрватског језика, Београд (Нолит), 1992, стр. 365, Задужбина V/20 (1992, Београд) 12.

Приказ.

113. Стипчевић Никша, Етимолошке белешке: 1. *ижињ*; 2. *јаргањ*; 3. *тамажа-тамажити*; 4. *аера*; 5. *рогарја*; 6. *леуун*, Прил 57—58 (1991—1992) 63—71.

114. Стипчевић Никша, Етимолошке белешке : романизми у пастирској терминологији Срема, ЗБМСФЛ XXXV/1 (1992) 41—43.

Резиме на енглеском.

115. Ђорић Божо, Антропоними и текст, НССУВД 21/2 (1992) 133—141.

Резиме на руском.

116. *Ђорић Божо, Антропоними и граматика, КњЈ XXXVIII/3 (1991) 296—403.

117. Ђорић Божо, Антропоними и творба речи, КњЈ XXXIX/1 (1992) 29—37.

118. Ђушић Желько, Фитонимске основе у косовскометохијској топонимији, Баштина 3 (1992, Приштина) 46—62.

Резиме на енглеском.

119. Цветковић Никола, Шарооки, румени бик, о феномену језика српског села. Стремљења XXXII/5—6 (1992, Приштина) 166—172.

V. Несловенски језици

120. Bradić Olga, Francois Mangenot, Francuski, za medicinski, stomatološki, farmaceutski, veterinarski i defektološki fakultet, 2. izdanje, Naučna knjiga, Beograd 1992, 224, 24 cm.

121. Будисављевић Нада, в. бр. 125.

122. *Црепајац Љиљана, Грчко изходиште и путеви грчке реторичке и поетичке терминологије, ЗБФФ XVII (1991) 187—197.

Резиме на немачком.

123. *Чурковић-Калебић Сања, О неким деривацијским облицима унутар минималног вокабулара енглеског језика електроничарске струке, SJ XX/1—2 (1991) 24—30.

124. Ђуђуз Љубица С., English in electrical engineering I, Електротехнички факултет, Београд 1992, 55, 24 cm.

125. Димитријевић Наум, Карин Радовановић, Нада Будисављевић, Уџбеник енглеског језика књ. 1, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1992, 339, 25 cm.

126. *Фишер-Поповић Ана, Енглески језик, за студенте саобраћајног факултета, 3. издање, Саобраћајни факултет, Београд 1991, 140, 24 cm.

127. Franchi Erio, в. бр. 144.

128. *Glumac Dušan, Gramatika starojevrejskog jezika, Piščevo izdanje, Beograd 1989, 214, 23 cm.

129. Grahek Sanja, в. бр. 131.

130. Groot Casper de, в. бр. 141.
131. Jović Dušan, Sanja Grahek, Morfemi „déjà“ i „encore“ u modernom francuskom jeziku, Beograd 1991, КњЈ XXXIX/1 (1992) 82—83.
132. Кундаковић-Копривица Милена, Француски разговорни језик — типови дијалога према емоционалној ангажованости саговорника, АФФ 19 (1992) 211—230.
Резиме на француском.
133. Лаинових Ристо, Француски језик за студенте филологије и социологије, 2. кориговано издање, Издавачка јединица Универзитета, Ниш 1992, 119, 24 cm.
134. Magdu Lia, Limba română vorbită în Voivodina, (Rumunski govorni jezik u Vojvodini), Lumina (Pančevo) 1—3 (1992) 73—78.
135. Mangelot Francois, в. бр. 120.
136. *Marković Milvija, Gramatika u jeziku je priča o nama u prostoru i vremenu, SJ XX/1—2 (1991) 73—78.
О употреби глаголских времена и облика у енглеском језику.
137. *Mulaku Latif, Ndrishimet gjuhësore të disa toponimeve me origjinë serbokroate dhe Shqipe, GJASShF 19 (1990) 127—137.
138. Пејаћ Зора, Уџбеник енглеског језика за студенте дефектолошког факултета, 2. изд. Научна књига, Београд 1992, 290, 24 cm.
139. *Polovina Pera, Francuski pravopis sa vežbama u laboratoriji i slušaonici, 5. dopunjeno izdanje, Naučna knjiga, Beograd 1991, 198, 24 cm.
140. Поповић Бранислава, Немачке граматике на српскохрватском говорном подручју до 1941, АФФ 19 (1992) 29—50.
С литературом.
Резиме на немачком.
141. *Popović Marko, Kasper de Hrot (Casper de Groot), Struktura predikata u funkcionalnoj gramatici mađarskog jezika, KnjJ XXXVIII/4 (1991) 512—515.
Приказ.
142. Поповић Михаило, Синтаксичка и семантичка анализа француских глагола savoir и connaître, АФФ 19 (1992) 197—209.
С литературом.
Резиме на француском.
143. Радовановић Карин, в. бр. 125.
144. Stipčević Nikša, Erio Franchi, Osnovi italijanskog jezika, 4. dopunjeno izdanje, Prosveta, Beograd 1992, 627, 20 cm.
145. Terić Gordana, Strutture e valori del possessivo in italiano, Facolta di lettere, Belgrado 1992, 315, 20 cm.
Превод дела: Структуре и вредности посесива у италијанском језику.
146. Тошић Јелица, Енглески језик, за студенте Факултета заштите на раду, за смерове заштите на раду, заштите од пожара, заштите животне средине, Издавачка јединица Универзитета у Нишу, Ниш 1992, 155, 24 cm.
147. Вукобрат Слободан, Универзитетска настава енглеске књижевности и усвајање стручне терминологије, НССУВД 21/2 (1992) 148—154.
Резиме на енглеском.

VI. Балканологија

148. Будимир М., Са словенског Олимпа, CATENA MUNDI I, 120—127.
Прештампан ранији рад.
В. бр. 399.
149. Будимир М., Pelasto-slavica, CATENA MUNDI I, 75—82.
Прештампан ранији рад.
В. бр. 399.
150. Будимир М., Са балканских источника, CATENA MUNDI II, 852—855.
Прештампан ранији рад.
В. бр. 399.

151. *Murati Qemal, Probleme të historisë së gjuhës shqipe në dritën e studimeve ballkanologjike, GJASShF 20 (1990) 261—274.
152. *Sitov A. P., Kategorija e admirativit në gjuhën shqipe dhe bashkëgjegjësitë e saja ballkanike, GJASShF 20 (1990) 137—171.
153. Скок П., Словенство и арбанаске експанзије, CATENA MUNDI I, 543—546. Прештампан раднији рад.
В. бр. 399.
154. Станишић Вања, О старости балканског консонантизма, CATENA MUNDI I, 70—74.
В. бр. 399.
155. Stanišić Vanja, „Vinča — Schrift“ oder „Vinča — Zeichen“, Balcanica XXIII (1992, Beograd), 187—197.
Резиме на српском.

VII. Старословенски језик и његове редакције

156. Јерковић Вера, Житије светог кнеза Лазара (палеографска, ортографска и језичка анализа преписа из XV века) ЗбМСФЛ XXXV/1 (1992) 51—67.
Резиме на руском.
157. Јовановић Гордана, О односу јеванђељске лексике у руској и српској редакцији, АФФ 19 (1992) 265—269.
Резиме на енглеском.
158. Поповић Марко, О непотпуности у одређивању партиципа у конструкцији *dativus absolutus* на примерима из Зографског јеванђеља, ЈФ XLVIII (1992) 111—122.
Резиме на енглеском.
159. Филеки Стјепан, Рукопис Мирослављевог јеванђеља, Задужбина V/20 (1992, Београд) 7.

VIII. Српскохрватски језик

а) Фонетика (експериментална, физиолошка) и фонологија

160. Живановић Ђорђе, Шта је Вук могао научити од Копитара о акцентовању, АФФ 19 (1992) 231—256.
Резиме на руском.
161. Пецо Асим, Из наше акценатске проблематике, ЗбФФН 2—3 (1991—1992) 20—32.
162. Пецо Асим, Енклитике и квалитет, ЗбМСФЛ XXXV/2 (1992) 99—114.
Резиме на руском.
163. *Пецо Асим, Михаило Стевановић, Књига о акценту књижевног језика, Београд 1991, КњЈ XXXVIII/4 (1991) 505—511.
164. Rakić Stanimir, Imenički sufiksi i akcenat, ЗбМСФЛ XXXV/1 (1992) 141—159.
Са литературом.
Резиме на енглеском.
165. Стевановић Михаило, в. бр. 163.

б) Граматика и граматичка питања

166. Арсенијевић Нада, Прилог семантичко-синтаксичкој анализи основних глагола аудитивне перцепције, ЗбМСФЛ XXXV/2 (1992) 185—190.
Резиме на руском.
167. Bračková Radoslava, Коришћење елементарних текстуалних граматика у драмама Лазе Костића, НССУВД 21/1 (1992) 277—284.
Резиме на руском.

168. Васић Вера, Павица Мразовић, Зора Вукадиновић, Граматика српскохрватског језика за странце, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Срем. Карловци и Добра вест, Нови Сад 1990, стр. 743, 36МСФЛ XXXV/1 (1992) 257—259.

Приказ.

169. Влајић-Поповић Јасна, Један семантички помак код ономотопејских и експресивних глагола: „ударати“ — „јести“, НССУВД 21/2 (1992) 125—132.

Са скраћеницама.

Резиме на енглеском.

170. Вукадиновић З., в. бр. 168, 176.

171. *Глибановић-Вајзовић Ханка, Адаптација именица оријенталног поријекла категорији српскохрватског рода и броја, Књижевни језик XX/1—2 (1991, Сарајево) 45—56.

172. Гортан-Премк Даринка, О семантичкој позицији једне лексеме, ЈФ XLVIII (1992) 13—23.

Резиме на руском.

173. Гортан-Премк Даринка, Стана Ристић, *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику* (лексичко-граматички приступ), Институт за српскохрватски језик (Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 9), Београд 1990, стр. 1—172, ЈФ XLVIII (1992) 177—179.

Приказ.

174. Gorup Radmila J., On interpreting serbocroatian conditionals, 36МСФЛ XXXV/1 (1992) 109—130.

Са литературом.

175. Gorup Radmila, The Motivation for the Fixed Order of Clitics in Serbo-Croatian, ЈФ XLVIII (1992) 25—34.

176. *Дабих Богдан Л., П. Мразовић, З. Вукадиновић, Граматика сх. језика за странце, Нови Сад 1990, КњЈ XXXVIII/2 (1991) 248—257.

Приказ.

177. Ивић Милка, О „денотативном“ и „конотативном“ карактеризовању, ЈФ XLVIII (1992) 1—11.

Резиме на енглеском.

178. *Јокановић-Михајлов Јелица, Интензитетска обележја исказа у јавном комуницирању, КњЈ XXXVIII/4 (1991) 470—475.

179. Јокановић-Михајлов Јелица, Прозодијска средства у организацији дискурса, НССУВД 21/2 (1992) 118—124.

С литературом.

180. Катнић-Бакарчић Марина, Градациони конектори у српскохрватском језику, НССУВД 21/2 (1992) 82—88.

Резиме на руском.

181. *Ковачевић Милош, Нецеситативно-финалне зависносложене реченице у српскохрватском језику, КњЈ XXXVIII/3 (1991) 285—295.

182. Марјановић Слободан, Глаголски облици у временским и погодбеним реченицама у прози Растка Петровића, 36ФФН 2—3 (1991—1992) 53—58.

183. Милојевић Јелисавета, Именичке сложене са глаголском компонентом у српскохрватском језику, ЈФ XLVIII (1992) 35—66.

Резиме на енглеском.

184. Мразовић П., в. бр. 168, 176.

185. Norris David A., Дискурс у савременом српском роману: употреба енглеског језика у Селенићевом роману „Очеви и оци“, НССУВД 21/2 (1992) 94—101.

186. Остојић Бранислав, Из црногорске лексикографије и лексикологије, Унн-рекс, Никшић 1992, 204, 20 стр.

187. Оташевић Ђорђе, Биљана Сикимић, Творба окازیонализма у српскохрватском језику, ЈФ XLVIII (1992) 67—78.

188. Петровић Владислава, Глагол *гледати* као синтаксичка и семантичка јединица, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 161—167.

Резиме на руском.

189. Петровић Владислава, Прилог класификацији допунских конструкција у српскохрватском језику, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 115—132.

Резиме на руском.

190. Ристаћ Стана, в. бр. 173.

191. Сааведра Димка, Контрафактивни предикати у главним реченицама са зависним допунским реченицама, 36МСС 42 (1992) 173—179.

Са литературом.

192. Сикимић Биљана, в. бр. 187.

193. Стевановић Михаило, Његошове елипсе, АФФ 19 (1992) 73—82.

Резиме на руском.

194. *Чигоја Бранкица, Неки облички дублети у акузативу јединине, КњЈ XXXVIII (1991) 233—237.

в) Нормативна питања и питања развоја књижевног израза

195. Брборић Вељко, *Језички приручник*, Београд 1991, КњЈ XXXVIII/2 (1991) 258—261.

Приказ истоимене књиге групе аутора у издању Радио-телевизије Београд.

196. Брборић Вељко, Радоје Симић, *Српскохрватски правопис – нормативистичка испитивања у ортографији и ортоепији*, Београд 1991, Повеља XXII/1—2 (1992, Краљево) 85—86.

197. Вуковић Борислав, О писму и националној самосвести, Баштина 3 (1992, Приштина) 225—229.

Приказ књиге Радмила Маројевића, *Ћирилица на раскршћу векова. Огледи о српској етничкој и културној самосвести*.

198. Ивић Милка, в. бр. 205.

199. Ивић Павле, Дијалекатска основица предвуковског књижевног језика у његовој последњој фази, АФФ 19 (1992) 83—110.

Резиме на немачком.

200. Ивић Павле, в. бр. 207.

201. Клаји Иван, Народ — шта то беше, Задужбина V/17 (1992, Београд) 5.

Поводом представе о „чистом народном језику“.

202. Клаји Иван, Двоазбучно неписмени, Задужбина V/18 (1992, Београд) 6.

О грешкама у употреби ћирилице и латинице.

203. Маројевић Радмило, в. бр. 197.

204. *Мршевић-Радовић Драгана, Шаблонски еуфемизми и језичка култура, КњЈ XXXVIII/4 (1991) 454—459.

205. Николић Мирослав, Милка Ивић, О језику Вуковом и вуковском, Нови Сад 1990, 36МСФЛ XXXV/1 (1992) 253—256.

Приказ.

206. Пешкић Митар, О имену нашег језика, Задужбина V/18 (1992, Београд) 3.

207. Реметић Слободан, Драгоцена књига о Вуку. Први том Целокупних дела Павла Ивића — у издању Издавачке књижарнице Зорана Стојановића, Задужбина V/17 (1992, Београд) 3.

Приказ.

208. *Симић Радоје, Цртице о интерпункцији (I) КњЈ XXXVIII (1991) 361—365.

209. Симић Радоје, в. бр. 196.

210. Ђорић Божо, Предизборно ћутање или предизборна шутња, КњЈ XXXIX/2—4 (1992) 142—143.

211. *Ђупић Драго, Језик на распећу, КњЈ XXXVIII/4 (1991) 407—418.

О позицији српског језика у друштвеном окружењу.

212. Ђупић Драго, Примјена прописа о језику, Задужбина V/18 (1992, Београд)

г) Дијалекти

213. Арсенијевић Нада, Морфолошке карактеристике говора Боботе (код Вуковара), 36МСФЛ XXXV/1 (1992) 213—236.
214. Богдановић Недељко, Изоглосе југоисточне Србије, Просвета, Ниш 1992, 80, 24 стр.
215. Богдановић Недељко, Неке особине говора Великог Алаша [код Липљана на Космету], Баштина 3 (1992, Приштина) 39—45.
Резиме на енглеском.
216. Божовић Маринко, Акценат у говорима Средњег Ибра, Баштина 3 (1992, Приштина) 23—38.
Резиме на руском.
217. Букумирић Милета, Пастирска лексика села Гораждевца, 36МСФЛ XXXV/1 (1992) 161—193.
Резиме на руском.
218. Динић Јакна, Речник тимочког говора (други додатак), СДЗб XXXVIII (1992) 379—586.
219. *Драгичевић Милан, О Богдану Ластавици и његовој студији „Коренички говор“, КњЈ XXXVIII (1991) 377—379.
220. Ђуровић Радосав, О прелазним говорима јужне Босне и високе Херцеговине, 36ФФН 2—3 (1991—1992) 39—52.
221. Ђуровић Радосав Ј., Прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине, СДЗб XXXVIII (1992) 9—378.
С литературом.
222. Ивић Павле, Инвентар морфолошке проблематике штокавских говора, 36МСФЛ XXXV/1 (1992) 195—212.
Резиме на руском.
223. Ивић Павле, в. бр. 68.
224. Јовановић Миодраг, Главне сличности и разлике између пиперског и црмничког говора I, Овдје 286 (1992, Подгорица) 42—45.
225. Јовановић Миодраг, Главне сличности и разлике између пиперског и црмничког говора II, Овдје 287—288 (1992, Подгорица) 42—43.
226. Ластавица Богдан, в. бр. 219.
227. Марковић Јордана, Један успешан научни скуп, Задужбина V/19 (1992, Београд) 11.
Осврт на научни скуп Говори призренско-тимочке зоне и суседних дијалеката (Нишка бања 18—20. јуна, 1992).
228. Митровић Бранислав, в. бр. 335.
229. Петровић Драгољуб, в. бр. 68.
230. Пецо Асим, Дијалекатске одлике пјесничког дискурса у Крњевићевој збирци „Стећак небески“, НССУВД 21/2 (1992) 30—36.
Резиме на руском.
231. Пецо Асим, Једна фонетска специфичност централнобосанске штокавштине, ЈФ XLVIII (1992) 95—109.
Резиме на француском.
- У додатку пет карата.
232. Собољев Андреј Н., Дијалекатски текстови из села Вратарница, 36МСФЛ XXXV/1 (1992) 237—251.
Резиме на руском.
233. Станковић Станислав, Неке од карактеристика власотиначког говора, Задужбина V/17 (1992, Београд) 4.
234. *Hafliović Senahid, Iz leksike govora jugoistočne Hercegovine i Južne Dalmacije, Književni jezik XX/1—2 (1991, Sarajevo) 107—110.

д) Текстови стари и нови, издања; њихова критика, порекло итд.

235. Бојовић Јован Р., Неки подаци војводе Марка Миљанова Поповића о обичајима у Кучима и неки документи о Кучима у Богишићевом архиву у Цавтату, Историјски записи LXV/1—4 (1992, Подгорица) 31—59.

У прилогу дате Богишићеве забелешке о Кучима „у цјелини, без икаквих интервенција“.

236. Бојовић Јован Р., Рукопис Законака Митрополита Петра Првог Петровића, Историјски записи LXV/1—4 (1992, Подгорица) 31—59.

У прилогу дат Законик на руском језику и фотокопија рукописа.

237. Васиљев Љупка, в. бр. 259.

238. Витић Зорица, Апокриф о гостољубљу Аврамовом у српском рукописном наслеђу, АП 14 (1992) 67—104.

С текстом рукописа и фотографијама.

Резиме на енглеском.

239. Војиновић Станиша, Једна непозната рукописна књига с почетка XIX века, Прил 57—58 (1991—1992) 99—100.

Пјесн Гаврила Ковачевића о српском устанку писана предвуковским писмом.

240. Грбић Душица, в. бр. 259.

241. Грковић-Мејдор Јасмина, в. бр. 259.

242. Гроздановић-Пајић Мирослава, в. бр. 259.

243. Јерковић Вера, в. бр. 259.

244. Јерковић Вера, Прича о Боју на Косову : опис рукописа Универзитетске библиотеке у Београду, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 37—54.

Резиме на руском.

245. Минчић-Обрадовић Кеџија, в. бр. 259.

246. Младеновић Александар, Дневник патријарха Арсенија III Црнојевића о путовању у Јерусалим (текст и филолошке напомене), 36МСФЛ XXXV/1 (1992) 69—107.

Резиме на руском.

247. Младеновић Александар, Непознати документи рашко-призренског митрополита Захарија из друге и треће деценије XIX века, АП 14 (1992) 153—160.

С факсимилима докумената.

Резиме на руском.

248. Недељковић Јасмина, Археографски опис рукописних књига Цетињског манастира, АП 14 (1992) 211—216.

Приказ.

249. Недељковић Јасмина, Две старе српске рукописне књиге из Боке Которске, АП 14 (1992) 55—66.

250. Немировски Е. Л., Новые автографы Вука Стефановича Караджича, 36МСС 42 (1992) 149—150.

251. Петровић Радомир, Криптоним Владислава Граматика у Новој Павлици, Баштина 3 (1992, Приштина) 167—182.

Резиме на руском.

252. Станковић Радоман, Фототипско издање Студеничког типика Св. Саве (препис из 1619. г.) АП 14 (1992) 205—209.

Приказ.

253. Станковић Радоман, Датирање српских рукописних књига у софијском црквеном историјско-археолошком музеју, АП 14 (1992) 25—54.

Са скраћеницама и илустрацијама.

Резиме на руском.

254. Суботин-Голубовић Татјана, Фрагменти службе св. Борису и Глебу у рукопису бр. 32 збирке манастира Дечана, ЈФ XLVIII (1992) 123—134.

Резиме на руском.

255. Суботин-Голубовић Татјана, Две службе св. Јоакиму Осоговском, АП 14 (1992) 105—134.

Резиме на руском.

256. Томин Светлана, Азбучни акростих у девет акатиста светим апостолима Петру и Павлу из збирки српских рукописа, *ЗМСКЈ XL/2* (1992) 348—362.
257. Томин Светлана, Акатистник као врста рукописне књиге : (према југословенским збиркама ћирилских рукописа), *ЗМСС 42* (1992) 125—142.
258. Томин Светлана, Богородичник из збирке рукописа Библиотеке Матице српске, *АП 14* (1992), 135—144.
Са снимком двеју страница.
Резиме на енглеском.
259. Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књига III: Псалтир Гаврила Тројичанина из 1643. године. Аутори Душица Грбић, Ксенија Минчић-Обрадовић, Катица Шкорић, Љупка Васиљев, Јасмина Грковић-Мејдор, Мирослава Грозданић-Пајић. Редактор Вера Јерковић, Библиотека Матице српске, Нови Сад 1992, 137 стр., /16/ стр. с таблама факсимила, 25 см.
260. Филеки Стјепан, Устав студеничког Типика (препис изведен 1619. г.), *Задужбина V/19* (1992, Београд) 7.
У додатку азбука Типика.
261. Шкорић Катица, в. бр. 259.

h) Историја српскохрватског језика

262. Грицкат-Радуловић Ирена, Српски књижевни језик средњег века, *Књижевне новине XLV/837* (1992, Београд) 5.
263. Грицкат Ирена, Из историје борбе за књижевни језик код Срба. Поводом „Землеописанија“ Павла Соларића, *ЈФ XLVIII* (1992) 79—94.
Резиме на руском.
264. Илић Павле, в. бр. 68.
265. Јерковић Јован, Српски говор Бечеја, *ЗМСФЛ XXXV/2* (1992) 89—98.
Резиме на руском.
266. Ковачевић Миљко, Путеви препорода нашег писма, *Задужбина V/19* (1992, Београд) 5.
267. Младеновић Александар, Прилог тумачењу постанка генитивног множинског наставка -а у једном делу српског језика, *ЗМСФЛ XXXV* (1992) 7—36.
Резиме на руском.
268. Младеновић Александар, Назив „српски језик“ — најстарија потврда из XIV века?, *ЗМСФЛ XXXV/1* (1992) 45—49.
Резиме на руском.
269. Петровић Драгољуб, в. бр. 68.
270. Пешикан Андреј, Партикуле уз показне заменичке речи у преписима Душанова законика, *ЈФ XLVIII* (1992) 135—143.
Резиме на енглеском.
271. Реметић Слободан, Ода Његошу. Светозар Стијовић, Славенизми у Његошевим песничким делима, *Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 1992, Задужбина V/20* (1992, Београд) 12.
Приказ.
272. Стијовић Светозар, Славенизми у Његошевим песничким делима, *Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад 1992, 254, 20 цм.*
В. бр. 81, 271.
273. Суботић Јелисавета, Прилог познавању Љубишиног коментара „Горског вијенца“, *Овдје 287* (1992, Подгорица) 38—39.
274. Церовић Илија, Ћирилични натписи на српском новцу од половине XIV века, *Задужбина V/20* (1992, Београд) 9.
275. Церовић Илија, Најстарији ћирилични натписи на српским владарским печатима, *Задужбина V/19* (1992, Београд) 6.
276. Šipka Danko, Путеви канонизације одреднице у нашим рјечницима довуковског периода, *ЗМСФЛ XXXV/2* (1992) 75—80.

е) Стил

277. *Јелић Војислав, Красноречије — реторика — поезика, ЗбФФ XVII (1991) 197—201.

Резиме на немачком.

278. Јовић Душан, Људи и њихов језик у делима Григорија Божовића, Баштина 3 (1992, Приштина) 9—22.

Резиме на руском.

279. Lebeda Renarda, Неке одлике језика штампе (на српскохрватском језичком подручју, НССУВД 21/2 (1992) 67—70.

Резиме на енглеском.

280. Марковић Драгица, Кованице Лазе Костића и дискурс, НССУВД 21/1 (1992) 285—293.

С литературом.

Резиме на руском.

281. Милошевић-Ђорђевић Нада, Још о Вуковој стилизацији српских народних приповедака, АФФ 19 (1992) 363—378.

Резиме на енглеском.

282. *Празић Крунослав, Језик и књижевно дјело, огледи за лингвостилистичку анализу књижевних текстова, 3. проширено издање, Нова просвета, Београд 1985, 249, 20 ст.

283. Радуловић Зорица, Скуп знања о стилу: Радоје Симић, „Увод у филозофију стила“, Свјетлост, Сарајево 1991, Овдје 279 (1992, Подгорица) 36.

284. Симић Радоје, в. бр. 283.

285. Станојчић Живојин, Језичкостилски аспект једне позајмљенице у тексту И. Андрића, АФФ 19 (1992) 131—136.

Резиме на енглеском.

286. *Чаркић Милосав, О једној врсти сложених поетских знакова, КњЈ XXXVIII/4 (1991) 445—453.

287. Чаркић Милосав, Структурно-семантичка ткања „Кликтавог лужја“, Стремљења XXXII/3—4 (1992, Приштина) 164—170.

288. Чаркић Милосав, Фигуре синтаксичког нивоа, Књижевна реч XXI/397 (1992, Београд) 18.

ж) Метрика

289. *Чаркић Милосав, Именичке метаплазме у поезији Лазе Костића, НССУВД 21/1 (1991) 295—302.

290. Чаркић Милосав, Глаголске метаплазме у поезији Ј. Ј. Змаја ЗбМСКЈ XL/2 (1992) 363—372.

291. Чаркић Милосав, Звук и значење, Српски књижевни гласник 5 (1992, Београд) 145—151.

з) Методика наставе књижевног језика

292. Грицат Ирџа, Из историје језичке наставе код Срба, ЗбМСФЛ XXXV/2 (1992) 55—62.

Резиме на руском.

и) Терминологија

293. Владић-Крстић Братислава, Питање терминологије и типолошке класификације у проучавању материјалне културе, ГлЕИ XLI (1992) 163—168.

Резиме на енглеском

О називима за преслицу.

294. Влаховић Петар, Етнос и етногенеза у етнологији — од локалне заједнице до савремених народа, ГлЕИ XLI (1992) 93—106.

Резиме на енглеском.

Етничка терминологија. Значења термина: *етнос*, *етногенеза*, *етничка група*, *локална заједница*, *народ*, *нација*.

295. Живановић Јован, в. бр. 296.
 296. Недељков Љиљана, „Српски рјечник за кованице“ из 1877. године Јована Живановића, ЗММФЛ XXXV/2 (1992) 81—88.
 Резиме на руском.
 297. Радовић-Тешкић Милица, Родбина и својта, а у речнику. Радомир Д. Ракић: Терминологија сродства у Срба, ед. Етноантрополошки проблеми, Монографије, Књ. 13, изд. Одељење за етиологију Филозофског факултета, Београд 1991, Задужбина V/17 (1992, Београд) 13.
 Приказ.
 298. *Ракић Радомир Д., Терминологија сродства у Срба, Етноантрополошки проблеми 13, Одељење за етиологију Филозофског факултета, Београд 1991.
 В. бр. 297.

ј) Народне умотворине (текстови, тумачења итд.)

299. Бајић Јово (записивач), Свадбени обичаји на Купрешкој висоравни, Задужбина V/20 (1992, Београд) 8.
 300. Божовић Гојко, Ход на Савину воду. Драган Лакићевић, Вук и ајдук. Српске народне приче у новим записима, Српска књижевна задруга, 1992. Београд, Задужбина V/20 (1992, Београд) 10.
 Приказ.
 301. Буржхарт Дагмар, Питања класификације балканског фолклора, Расковник XVIII/67—68 (1992, Београд) 87—108.
 302. Вујичић Милош (записивач), Народна вјеровања из околине Мојковца, Расковник XVIII/69—70 (1992, Београд) 65—68.
 303. Гвозденовић Славомир, Из народног стваралаштва Срба у Румунији, Задужбина V/19 (1992, Београд) 8.
 У прилозима је донета занимљива лексичка грађа.
 304. Дворнић Милан (записивач), Народне приче барањских Срба, Расковник XVIII/69—70 (1992, Београд) 27—35.
 305. Дворнић Милан (записивач), Обичај „краљице“ код подунавских Шокаца у Барањи, Расковник XVIII/69—70 (1992, Београд) 62—64.
 Песме које „краљице“ певају.
 306. Костић Лаза В. (записивач), Народне приче из лужничког краја, Расковник XVIII/69—70 (1992, Београд) 36—38.
 307. Лакићевић Драган, Вук и ајдук. Српске народне приче у новим записима, Српска књижевна задруга, Београд 1992.
 В. бр. 300.
 308. Лубен Халил, Два непозната фолклорна записа Петра Кочића, Расковник XVIII/67—68 (1992, Београд) 72—82.
 У прилогу здравица „Ва славу“ и песма „Брат и сестра“ са Змијања.
 309. Манаћ Драгослав Форски (записивач), Народне изреке, пословице и клетве из Лужнице, Расковник XVIII/69—70 (1992, Београд) 42—48.
 310. Марковић Радул (записивач), Народне питалице, Расковник XVIII/69—70 (1992, Београд) 39—41.
 311. Марковић Радул (записивач), Српске народне клетве, Расковник XVIII/67—68 (1992, Београд) 23—31.
 312. Миладиновић Саво (записивач), Песме са посела и војничке песме, Расковник XVIII/69—70 (1992, Београд) 3—22.
 313. Миладиновић Саво (записивач), Песме које су се певале у Топлици на славама и свадбама, Расковник XVIII/67—68 (1992, Београд) 3—22.
 314. Ножинић Дражен (записивач), Народна бајања на Кордуну, Расковник XVIII/67—68 (1992, Београд) 39—52.
 315. Трифуноски Јован Ф. (записивач), Предања о манастирима из околине Скопља, Расковник XVIII/67—68 (1992, Београд) 32—38.

316. Ђупурдија Бранко (записивач), Српске народне песме из Дрежнице у Горском Котару, Расковник XVIII/69—70 (1992, Београд) 23—26.

IX. Речници стари и нови српскохрватског језика (српскохрватског и ког страног језика)

317. Брајовић Снежана, в. бр. 321.

318. *Brkić Svetozar, Branko Momčilović, Srpskohrvatsko engleski rečnik, 3. izd. Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1991, 416, 18 cm.

319. Burzan Mirjana, Vladislava Petrović, Jožef Vajda, Srpsko-mađarski rečnik glagolske rekcije — Szerb-magyar igei vonzatok szótára, Zavod za izdavanje udžbenika, Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta, Novi Sad 1992, 263, 20 cm.

320. Vajda Jožef, в. бр. 319.

321. Вујакија Милан, Лексикон страних речи и израза, 4. допуњено и редиговано издање, Просвета, Београд 1992, 1025, 24 cm.

Редактори 4. издања: Снежана Брајовић и др.

322. Vukić Radomir, Srbochorvátско-slovenský slovník, Nový život, roč. 44, 7—8 (Novi Sad, 1992) 179—180.

Приказ. В. бр. 330.

323. Грујић Брагислав, Речник француско-српски српско-француски, са кратком граматицом француског језика, 30. издање, Обод, Цетиње 1992, 631, 18 cm.

324. Динић Јакша, в. бр. 218.

325. Duličenko Aleksandar, Julian Ramač, Slovník leksiki Gavrila Kostel'nika, Novi Sad 1991, Шветлосц XXX/1, Нови Сад 1992, 57—61.

В. бр. 74.

326. *Đukanović Jovan i dr., Nemačko-srpskohrvatski rečnik, 2. izd. Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1991, 330, 18 cm.

327. Збиљић Драгољуб, Милош Московљевић, Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником, Београд 1990, Школски час српскохрватског језика и књижевности X/1 (1992, Горњи Милановац) 72—73.

328. Imperl Nikola, Džepni srpsko-engleski rečnik, Praktična knjiga, Beograd 1992, 242, 9 cm.

329. Imperl Nikola, Džepni englesko-srpski rečnik, Praktična knjiga, Beograd 1992, 262, 9 cm.

330. Јепковић Јован, Emil Horák : Srbochorvátско-slovenský a slovensko-srbochorvátsky slovník, Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, Bratislava 1991, 5-756, 36МСС 42 (1992) 186-190.

Приказ. В. бр. 322.

331. Клајн Иван, Речник нових речи, Матица српска, Нови Сад 1992, 378, 20 cm. — (Библиотека Корист и разонода).

В. бр. 343, 349.

332. Klajn Ivan, в. бр. 343, 349.

333. Klajn Ivan, в. бр. 341.

334. Лађевић Милица, Двојезични речници српског језика, Српскохрватско-словачки Словачко српскохрватски речник Задужбина V/20, (1992, Београд) 6.

335. Митровић Бранислав, Речник лесковачког говора, 2. издање, Lenex, Београд 1992, 448, 25 cm.

Предговор Боривоје Митровић.

336. Митровић Боривоје, в. бр. 335.

337. *Mićunović Ljubo, Savremeni leksikon stranih reči, Književna zajednica Novog Sada, Univerzitetska riječ, Novi Sad, Nikšić 1988, 647, 21 cm.

338. *Mićunović Ljubo, Savremeni rečnik stranih reči, Književna zajednica Novog Sada, Univerzitetska riječ, Novi Sad, Nikšić 1988, 549, 20 cm.

339. Momčilović Branko, в. бр. 318.

340. Московљевић Милош, в. бр. 327.

341. Musić Srđan, Ivan Klajn, Italijansko srpskohrvatski rečnik, 2. izdanje, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1992, 430, 18 cm.
342. Невекловски Герхард, Нацрт за речник српских народних приповиједака, Задужбина V/17 (1992, Београд) 9.
343. Павковић Васа, Речник нових речи, Иван Клајн: Речник нових речи, Матица српска, Нови Сад 1992, Задужбина V/18 (1992, Београд) 6.
- Приказ. В. бр. 349.
344. Петровић Снежана, Стање српско-арапске лексикографије, Задужбина V/19 (1992, Београд) 8.
345. Петровић Снежана, Стање српско-турске лексикографије, Задужбина V/18 (1992, Београд) 10.
346. Petrović Vladislava, в. бр. 319.
347. Петровијевић Божинка, Ономатолошки речници немачког и српскохрватског језика — домети и границе, АФФ 19 (1992) 51—66.
- С литературом.
- Резиме на немачком.
348. Prčić Tvrtko, Transkripcioni rečnik engleskih ličnih imena, Nolit, Beograd 1992, 167, 21 cm.
349. Radovanović Milorad, Ivan Klajn, Rečnik novih reči, Biblioteka „Korist i razonoda“, Matica srpska, Novi Sad 1992, 379, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 201-204.
- Приказ. В. бр. 343.
350. Радовић-Тешкић Милица, Нове речи у новом речнику. Јован Ђирилов, Нови речник нових речи, Бата, Београд 1991, стр. 268, Задужбина V/18 (1992, Београд) 15.
- Приказ.
351. Ratač Julian, в. бр. 325.
352. Сикимић Биљана, Шпанско-српскохрватска лексикографија, Задужбина V/17 (1992, Београд) 5.
353. *Simić Živojin, Englesko-srpskohrvatski rečnik, 4. izd. Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1991, 446, 18 cm.
354. Tutunović Drita, Dikcionario ladino serbo-Ladino srpski rečnik, Nova, Beograd 1992, 164, 22 cm.
355. Ђирилов Јован, в. бр. 350.
356. Horák Emil, в. бр. 322, 330.

Х. Биографије, аутобиографије и сл. грађа

357. Банашевић Никола, в. бр. 412, 413, 417, 420.
358. Белић Александар, в. бр. 371, 377.
359. Berić Dušan, Zaboravljeni trogirski prevodilac Giambattiste Marina, Прил 57—58 (1991—1992) 38—42.
360. Бошковић Радосав, в. бр. 376.
361. Brown Wayles, в. бр. 372.
362. Војиновић Станиша, Два непозната писма Тодора Станковића упућена Стојану Новаковићу, Баштина 3 (1992, Приштина) 205—219.
363. Јагић Ватрослав, Крижановићев боравак и прогонство у Русији, CATENA MUNDI I, 165—169.
- Прештампан ранији рад.
- В. бр. 399.
364. Јевтић Милош, в. бр. 365.
365. Квапил Мирослав, Милош Јевтић, Са светским славистима, Горњи Милановац 1991, КњJ XXXIX/1 (1992) 79—81.
366. Ластавица Богдан, в. бр. 219.
367. Marina Giambattiste, в. бр. 359.
368. Мирковић Чedomир, Андрић о себи, поводом Вука. Аналогије и сагласности, Задужбина V/20 (1992, Београд) 11.
369. Naylor Kenneth E., в. бр. 372.

370. Новаковић Стојан, в. бр. 362, 373.
 371. *Пецо Асим, Александар Белић у своме времену и данас, КњЈ XXXVIII/2 (1991) 179—191.
 372. Radovanović Milorad, Wayles Browne, Kenneth E. Naylor (1937—1992): (biografski i bibliografski osvrt, 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 190—199.
 373. Самарџић Радован, Стојан Новаковић, највећи национални радник међу Србима, Задужбина V/20 (1992, Београд) 9.
 374. Симић Бригите, Вук и Виланд, АФФ 19 (1992) 321—328.
 Резиме на немачком.
 375. Станковић Тодор, в. бр. 362.
 376. Ђупић Драго, Сјећања на Радосава Бошковића, Стварање XLVII/5, (1992, Подгорица) 445—452.
 377. Ђупић Драго, Сарадња Александра Белића у „Гласнику“, Српски књижевни гласник 1/1 (1992, Београд) 146—154.

XI. Библиографија

378. *Баскић Радмила, L. Lenck and Miloš Okuka, A Bibliography of Recent Literature on Macedonian, Serbo-Croatian and Slovene Languages, München 1990, Спектар VIII/16 (1990, Скопје) 199—200.
 379. Dudok Daniel, в. бр. 380.
 380. Dudok Miroslav, Výberová bibliografia slovakistických prác Daniela Dudka, Nový život, roč. 44, 7—8 (1992, Novi Sad) 164—166.
 381. Dudok Miroslav, Výberová bibliografia slovakistických prác Michala Týra, Nový život, roč. 44, 7—8 (1992, Novi Sad) 171—173.
 382. Lenck L., в. бр. 378.
 383. Љубинковић Ненад, Сведоци добра, сведоци зла — оживљена баштина. (Поводом књиге Милодрага Матицког Библиографија српских алманаха и календара, I, Посебна издања САНУ, едиција „Библиографије“, Књига 1, Београд 1986, стр. 1144), Задужбина V/19 (1992, Београд) 10.
 Приказ.
 384. Матицки Милодраг, в. бр. 383.
 385. Немецкий Е. Л., Южнославянские кирилловские издания в одесской Государственной научной библиотеке имени М. Горького, АП 14 (1992) 7—14.
 Резиме на српском.
 386. Окука Милош, в. бр. 378.
 387. Týr Michal, в. бр. 381.
 388. Циндори-Шинковић Марија, Летопис културног живота: 1904—1907: „Политика“, „Правда“, Матица српска — Институт за књижевност и уметност, Нови Сад — Београд 1992, 483, 24 cm.

XII. О становништву

389. Бакотић Лујо, в. бр. 391.
 390. Божјић Софија, Зборник о Србима у Хрватској 2 (САНУ, Београд 1991), Задужбина V/19 (1992, Београд) 11.
 391. Божјић Софија, Дело непролазне вредности (Лујо Бакотић, Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до уједињења, Београд, 1991), Задужбина V/18 (1992, Београд) 15.
 Приказ.
 392. Божјић Софија, Дубровник и Срби. Јеремија Д. Митровић, Српство Дубровника, Београд, СКЗ, 1992, Задужбина V/20 (1992, Београд) 10.
 Приказ.
 393. Бојовић Јован Р., в. бр. 397, 407.

394. Влаховић Петар, в. бр. 407.
395. Вукчевић Гојко, О поријеклу Илира, Унирекс, Никшић — Подгорица 1992, 208 + прилози, 23,5 x 15,5 cm.
396. Драгић Предраг К., в. бр. 399.
397. Драпковић Александар, Јован Р. Бојовић: Избјеглице из Албаније у Црну Гору 1991. године, Историјски записи LXV/1—4 (1992, Подгорица) 287-289.
Приказ.
398. Ивић Павле, в. бр. 407.
399. CATENA MUNDI: српска историја на светским веригама (приредио Предраг Драгић Кијук), Матица Срба и исељеника Србије, Београд и Ибарске новости, Краљево 1992, I — 880, II — 952, 29 cm.
400. Јучић Чedomир М., Павле Радусиновић, Становништво и насеља Зетске равнице од најстаријег до новијег доба, Никшић 1991, Историјски записи LXI/1—4 (1992, Подгорица) 315—316.
Приказ.
401. Митровић Јеремија Д., Српство Дубровника, Српска књижевна задруга, Београд 1992.
В. бр. 392.
402. Радовановић Миљана, Из проучавања друштвеног живота у шарпланинским жупама, ГлЕИ XLI (1992) 147—156.
Резиме на енглеском.
403. Радусиновић Павле, в. бр. 400.
404. Секулић Милован, Неколико података о положају, погромима и исељавању Срба из Пећи и околине под османском влашћу у последњој деценији XIX и првој деценији XX века, Баштина 3 (1992, Приштина) 109—132.
Резиме на енглеском.
405. Стефановић Димитрије, Духовни и културни живот Срба у Мађарској, Задужбина V/17 (1992, Београд) 7.
О неколико издања са темом о духовном и културном животу Срба у Мађарској.
406. Стјивовић Светозар, Становништво словенског пријекла у Албанији, (Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990. године, Титоград, 1991 стр. 1120), Задужбина V/18 (1992, Београд) 14.
Приказ.
407. Ђирковић Сима, Ивић Павле, Влаховић Петар и Бојовић Јован, Становништво словенског поријекла у Албанији, (Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1991, Титоград 1991), Историјски записи LX/1—4 (1992, Подгорица) 269—276.
Дискусије са промоције Зборника 25. 3. 1992. у Београду.

XIII. Разно

408. Влајић-Поновић Јасна, Словенска етимологија (поводом стогодишњице смрти Франца Миклошића), ЈФ XLVIII (1992) 187—189.
Хроника.
409. Клајић Иван, Графит или жврљотина, Задужбина V/20 (1992, Београд) 3.
410. Медаковић Дејан, „У славу Вукове мисли“, Задужбина V/20 (1992, Београд) 1, 11.
Беседа.
411. Микетић Драган, Један првенац и једна принова. Зборник Филолошког факултета у Приштини, Приштина, 1991, књига I, стр. 310; Баштина, Приштина (Институт за проучавање културе), 1992, свеска 3, стр. 231, Задужбина V/20 (1992, Београд).
Приказ.
412. Милошевић-Ђорђевић Нада, Никола Банашевић, Прил 57—58 (1991—1992) 13—15.

413. Павловић Михаило В., О научном делу професора др Николе Банашевића, Прил 57—58 (1991—1992) 9—10.

Реч на комеморацији одржаној 19. октобра 1992. на Филолошком факултету Београду.

414. Михалк Фридо (Frido Mihalk — Siegfried Michalk), в. бр. 418.

415. Радусиновић Милорад, П., Руски часопис о Вуковом „Српском рјечнику“ 1852. године, Задужбина V/19 (1992, Београд) 6.

О одјеку издања Вуковог Српског рјечника у руској научној јавности. У прилогу дат превод текста.

416. Савић Момчило Д., Ататурков и Вуков рад на реформи ортографије и језика, АФФ 19 (1992) 191—196.

С литературом.

Резиме на италијанском.

417. Стипчевић Никша, Строги поглед Николе Банашевића, Прил 57—58 (1991—1992) 7—8.

Сећање.

418. Тополињска Зузана, Фридо Михалк (6. 10. 1927 — 1992), 36МСФЛ XXXV/2 (1992) 199—200.

In memoriam.

419. Вукић Драго, Међународни конгрес словенских култура, Задужбина V/18 (1992, Београд) 16.

Извештај са Трећег конгреса словенских култура (Москва 22 — 28. маја, 1992).

420. (Уредништво), Никола Банашевић, Прил 57—58 (1991—1992) 3—6.

In memoriam.

Библиографију уредио *Михаило Шћепановић*

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

Словенски језици

ажмикур, знач. 200
 алфа зраци, правопис 245
 амија, знач. 203
 амица, знач. 203
 аскурђел, знач. 200
 Аустроугарска, правопис 245
 аутосемантичне речи, термин 126

бабо, знач. 203
 битница, знач. 135
 Божић, акц. 35
 бојим се да не дођеш : бојим се да
 дођеш, синт. 189, 192
 буди-бог-с-нама, правопис 245
 Bustricius, етим. 140
 бѹсе, фонет. 39

велик — мали, знач. 209—210
 Вѣлко, акц. 35
 весѣље, фонет. 258
 вести са, знач. и упот. 182
 вештак, знач. 134
 виделица, знач. 134
 вијале се вијалице, етим. 157
 вредник, знач. 134

га воло здраво, синт. 45

даица, знач. 203
 дан, знач. 209
 дѣаца, фонет. 255
 дебо — мршав, знач. 211
 десна, знач. 218
 dl/l изоглоса, фонет. 143
 до/виђења, правопис 227
 донжуан, знач. 121

ђ, фонет. 39

експресивност, илокуцијска компонента
 147

екстензија, терм. 156

жвања, етим. 164
 жвйждно је, акц. 35
 жив — мртав, знач. 212

Забава се протегла до у касну ноћ, синт.
 175

зсмља — нсбо, знач. 214—215

-и/-има, морф. 77
 ихати, знач. и упот. 183—184
 -има/-ма, морф. 78—79
 -ин/-им, морф. 78
 Источно римско царство, правопис 245

Јадранско море, правопис 226
 јардовина, етим. 164
 један, функц. 124
 јунак, акц. 35

жања, кањо, знач. 162
 Катунска нахија, правопис 226
 квазиантоними, квазиантонимија, терм.
 211

коментар, илокуцијска компонента 147
 конвенционалност, илокуцијска компо-
 нента 147

Косовски бој, правопис 245
 краљ, краљица, правопис 245

крѣв, акц. 35
 купих цветята за по два лева, синт. 170
 кѹпус, акц. 257
 курајбер, знач. 200
 курђел, знач. 200
 курејбало, знач. 200
 курлебало, знач. 200.
 кућа, знач. 119
 кућа Марије Петровић, синт. 119
 кућа од белог камена, синт. 119

лева, знач. 218

мајка, знач. 203

модификовање информације, илокуцијска компонента, 146

modŕi, знач. 101

много људо : мноштво људи, синт. 123

мрзети — обожавати, знач. 214

мудар — глуп, знач. 212

на земљу, акц. 34

на/жалост, правопис 227

наврдед, знач. 200

не-, знач. и упот. 130—137

небитница, знач. 134—135

несвиделица, знач. 134

невештак, знач. 134

невредник, знач. 134

неправи антоними 209—218

непут, знач. 200

нико није дошао, синт. 189, 197

нису сви дошли : *несви су дошли, синт. 197

номинациони термини, терм. 200

-ње/(-је), морф. 131—133

р у, фонет. 144

Ово дете већ велико, синт. 46

Ово је Маријина кућа : ова кућа је Маријина, синт. 122

одрицање, илокуцијска компонента 146

-ост, морф. 131—133

џтац, акц. 257

пћприке, акц. 257

парђипан, знач. 200

партикуле, терм. и знач. 145—154

пѣтак, акц. 35

*пијем кафу док не долази : пијем кафу док не дође, синт. 191

писаћу док (не) падне мрак, синт. 189

плаветан, упот. 109

плаво, знач. 100—112

плашим се да није касно, синт. 189

плоути/плавати, знач. и упот. 183

под, знач. 125

*ролѣ, знач. и етим. 106—107

Половци, етим. 108

права ти го за без пари, синт. 170

Први српски устанак, правопис 226—227

прид Богом, акц. 34

профани језички тип, терм. 6

радићемо док (не) падне мрак, синт. 194

релативна антонимија, терм. 211

рогуљице, етим. 157

сакрални језички тип, терм. 6

сам гледо, синт. 45

сѣлу, фонет. 258

синовац, знач. 200

синсемантичне речи, термин 126

синий, знач. 104

sinŭ, знач. 101

сињ, знач. 103—104

смакнута антонимија, терм. 211

стриц, знач. 203

сукурдов, знач. 200

тврдња, илокуцијска компонента 146

термини за обраћање, терм. 200

тетка, знач. 203

тј/дј : h/h, фонет. 143

тражење информације, илокуцијска компонента 146

треба да лежите док не оздравите, синт. 195

ћ, фонет. 39

ујак, знач. 203

унук, знач. 200

ф, фонет. 39

х, фонет. 39—40

чајна, чајник етим. 160—161

човек, знач. 212

шт/жд, фонет. 143—144

з (африката), фонет. 39

Несловенски језици

γλαυκός, знач. 102

gōk, упот. 110

κυάνεος, знач. 102

λευκός, знач. 107

РЕГИСТАР ИМЕНА

Adelung, J. K. 221
 Ajeti, Idriz 291
 Eichler, Ernest 268
 Алексић, Радомир 256
 Анић, Владимир 130, 189, 191
 Апресян, Ю. Д. 153, 172, 175
 Арсенијевић, Нада 295, 298

Babić, Stjepan 231
 Бајић, Јово 302
 Bakotić, Lujo 305
 Банашевић, Никола 304, 306, 307
 Baotić, Josip 206
 Барјактаровић, Мирко 206
 Баскић, Радмила 305
 Бахилина, Н. Б. 103, 104, 105, 113
 Bezlaj, France 281—283
 Белић, Александар 1, 2, 3, 51, 74, 76, 79,
 219, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 228,
 229, 256, 274, 304, 305
 Бјелетић, Марта 199—207, 285
 Берић, Душан 304
 Berlin, Brent 99, 100, 113, 115,
 Blapár, Vincent 268
 Bláhová, Emilie 253—254
 Бован, Владимир 165
 Богдановић, Недељко 206, 256, 298
 Bodrogi, T. 200, 205
 Божић, Софија 305
 Божовић, Гојко 302
 Божовић, Маринко 298
 Бојовић, Јован Р. 299, 305, 306
 Boldocky, Samuel 289
 Бондаренко, И. П. 290
 Бондарко, А. В. 287, 288
 Boranić, Dragutin 221, 222, 223
 Бошков, Дана 129
 Бошковић, Јован 6, 27
 Бошковић, Радосав 304, 305
 Бошњакловић, Жарко 206
 Brabcová, Radoslava 290, 295
 Брадић, Олга 293
 Брајовић, Снежана 303
 Browne, Wayles 278, 304, 305
 Брборић, Бранко 223
 Брборић, Вељко 297
 Brückner, Aleksander 107, 113
 Бркић, Светозар 303
 Broz, Ivan 221
 Brozović, Dalibor 231, 234—241
 Бугарски, Ранко 209, 249—251, 279, 287
 Будимир, Милан 294
 Будисављевић, Нада 293

Буюклив, Иван 186
 Букарица, Милица 290
 Букумирић, Милета 298
 Булаховский, Л. А. 2
 Буњак, Петар 289
 Бурячок, А. А. 200, 202, 205
 Бурзан, Мирјана 303
 Burkhart, Dagmar 302

Vaillant, André 2
 Vajda, Jožef 303
 Ваљевац, Наила 80, 287
 Васиљев, Љупка 299, 300
 Васић, Вера 296
 Wijk, van N. 2
 Вербер, Еуген 291
 Вересаев, В. А. 289
 Видоески, Божидар 275
 Витић, Зорица 299
 Владимирова, Л. А. 185
 Владић-Крстић, Братислава 301
 Влајић-Поповић, Јасна 281—283, 296, 306
 Влаховић, Петар 301, 306
 Војиновић, Станиша 299, 304
 Војновић, Тадеј 287, 288
 Волоцкая, З. М. 155, 156, 168
 Vondrák, Václav 253
 Воскресенский Г. А. 178, 181, 184, 253
 Vrana, Josip 185
 Вујаклија, Милаи 303
 Вујичић, Милош 302
 Вујовић, Лука 206
 Вукадиновић, Зора 153, 296
 Вукић, Радомир 303
 Вукићевић, Милосав 255—258
 Вукобрат, Слободан 294
 Вуковић, Борислав 297
 Вуковић, Јован 256
 Вукомановић, Славко 256
 Вукотинковић, Јб. 6
 Вукчевић, Гојко 306
 Вукшић-Перовић, Славича 287

Гамкрелидзе, Т. В. 102, 113
 Ганка, Вячеслав 185
 Гвозденовић, Славомир 302
 Георгиева, И. 200, 202, 203, 205
 Grzybek, Peter 164, 165, 166
 Guiraud-Weber, Marguerite 290, 291
 Glibanović-Vajzović, Hanka 296
 Глишовић, Душан 289
 Glovacki-Bernardi, Zrinjka 288
 Глумац, Душан 293
 Головачева, А. В. 156, 166

- Gorski, Oton 107, 113
 Гортан-Премк, Даринка 117—128, 210, 288, 296
 Gorup, Radmila J. 296
 Grafenauer, I. 160, 166
 Грахек, Сања 293, 294
 Грбић, Душица 299, 300
 Грицкат, Ирена 5—31, 122, 129, 134, 189, 210, 213, 215, 300, 301
 Грковић-Мејуор, Јасмина 288, 289, 290, 299, 300
 Гроздановић-Пајић, Мирослава 299, 300
 Groot, Casper de 294
 Грујић, Бранислав 303
- Дабих, Богдан Ј. 296
 Dahl, Osten 190
 Даль, Владимир 165
 Даничић, Буро 5, 52, 74, 76, 77, 109, 113, 131, 185, 270
 Дворнић, Милан 302
 Дејанова, Марија 259—265
 Derrig, Sandra 102, 113
 Десподова, Вангелија 185
 Дешић, Милорад 75, 77
 Диклић, Звонимир 223
 Димитријевић, Наум 293
 Динић, Јакша 292, 298
 Dürbeck, Helmut 102, 103, 113
 Добрећ, Иван 181
 Дограмаджиева, Е. 185
 Dokulil, Milan 265
 Doçi, Rexhep 291
 Дошњеновић, Јован 26
 Драгин, Гордана 206
 Драгић, Предраг 306
 Драгичевић, Милан 298
 Драгосављевић, А. 5
 Драшковић, Александар 306
 Драшковић, Владо 292
 Дрндарски, Мирјана 292
 Dudok, Daniel 305
 Dudok, Miroslav 288, 305
 Дуличенко, Александар 303
- Györfy, György 108, 113
 Ђорђевић, Ивана 289
 Ђукановић, Јован 288, 303
 Ђукановић, Маја 289
 Ђуровић, Радосав 255—258, 298
- Елезовић, Глиша 257
- Жибрег, Ивона 288
 Живановић, Ђорђе 295
 Живановић, Јован 302
 Живковић, Новица 206
- Жуковская, Л. П. 183
- Zakrajšek, Katjuša 292
 Zargba, Alfred 110, 113
 Збиљић, Драгољуб 228, 245, 303
 Zgusta, Ladislav 288
 Земская, Е. А. 152, 153
 Зенчук, Валентина 289
 Златановић, Момило 206
 Златковић, Д. 206
 Zovko, Ivan 159, 168, 206
 Zore, Luka 104
- Иванова, В. А. 211, 213
 Ivanišević, Fran 206
 Иванов, Вяч. Вс. 101, 102, 113, 156, 166
 Ивић, Милка 1—3, 99—116, 119, 123, 134, 213, 225, 259, 277, 289, 296, 297
 Ивић, Павле 33—49, 58, 75, 76, 77, 79, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 228, 257, 275, 277, 278, 291, 297, 298, 300, 306, 306
 Ivšić, Stjepan 189, 192, 195
 Игњачевић, Светозар М. 289
 Ильинский, Г. А. 2, 186
 Имперл, Никола 303
 Исаченко, А. В. 202, 205
- Jagić, Vatroslav 107, 185, 254, 304
 Jakobson, Roman 113, 234
 Jakopin, Fran 283
 Јевтић, Милош 304
 Јелић, Војислав 301
 Јерковић, Вера 109, 113, 295, 299, 300
 Јерковић, Јован 219, 243—247, 300, 303
 Jernej, Josip 288
 Ефремова, Т. Ф. 291
 Јовановић, Гордана 185, 206, 295
 Јовановић, Миодраг 285, 298
 Јовић, Душан 289, 294, 301
 Јокановић-Михајлов, Јелица 296
 Јоковић, Мирољуб 278
 Јоцић, Мирјана 145, 153
- Kamamoto, Shigeo 113
 Караулов, Ю. Х. 216
 Karadža-Garić, Mevlida 223
 Караџић Стефановић, Вук 5, 6, 26, 109, 110, 113, 131, 209, 211, 212, 216, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 228, 229, 256, 270, 274, 295, 297, 305, 306, 307
 Katičić, Radoslav 231, 241
 Катнић-Бакаршић, Марина 296
 Кашић, Јован 221, 280
 Kvaril, Miroslav 304
 Kay, Paul 99, 100, 113, 115
 Köngäs-Maranda, Elli 156, 166

- Kikuchi, Atsuko 108, 113
 Клајн, Иван 209, 223, 227, 297, 303, 304, 306
 Кликовац, Душанка 288
 Kluge, Friedrich 106, 113
 Ковачевић, Милош 219, 243, 288, 296
 Ковачевић, Миљко 300
 Ковачевић, Радмила 177—187, 253—254
 Којен, Леон 119
 Kolar, Jan 268
 Kolka, Aleksandar 288
 Комадинић, Гроздана 292
 Конески, Блаже 271—275
 Котелова, Н. З. 117
 Кончаревић, Ксенија 285
 Коритар, Јернеј 295
 Костел'ник, Гаврил 291, 303
 Костић, Лаза В. 302
 Kroeber, A. L. 199, 200, 203, 205
 Kretschmer, Anna 288
 Kristof, Andres M. 100, 113
 Cronia, A. 2
 Kryeziu, Bahtijar 292
 Куљбакин, С. М. 186
 Kunihiro, Tetsuya 100, 113
 Кузнецов, А. М. 201, 205
 Купа, Херта 186
 Куидаковић-Копривица, Милена 294
 Kurtz, Josef 2, 185

 Лађевић, Милица 303
 Лаиновић, Ристо 294
 Lyons, John 191
 Лакићевић, Драган 302
 Лалевеић, Миодраг С. 223
 Ластавица, Богдан 298, 304
 Лашкова, Лили 259—265, 290
 Лебда, Ренарда 301
 Левин, Ю. И. 155, 156, 158, 159, 165, 166
 Леков, Иван 259
 Lenck, L. 305
 Lehr-Splawinski, Tadeusz 2
 Lehrer, Adrienne 113
 Ликоманова, Искра 169—175
 Lichtenberk, Frantisek 108, 113
 Лубен, Халил 302
 Лучић, Чедомир М. 306

 Львов, М. Р. 212, 213
 Љубинковић, Ненад 305

 Magdu, Lia 294
 Majar, M. 6
 Majnarić, Niko 107, 113
 Matecki, Mieczysław 2
 Mangelot, François 293, 294

 Мандић, Предраг 33
 Манић-Форски, Драгослав 302
 Maretić, Tomo 221
 Marčš, František Václav 268
 Marina, Giambattiste 304
 Маринковић, Радмила 109, 113
 Marićová, Anna 290
 Марјановић, Слободан 296
 Марковић, Драгица 301
 Марковић, Јордана 206, 292, 298
 Марковић, Милвија 294
 Марковић, Радул 302
 Марковић, Рајна 209—218
 Марковић, С. 223
 Marcu, Rodica 100, 113
 Маројевић, Радмило 155, 166, 289, 292, 297
 Martinet, André 100, 114
 Martinová, Olga 290, 291
 Matešić, Josip 130, 131, 131
 Матицки, Миодраг 38, 305
 Machek, Václav 107, 114, 278
 Maček, Dora 288
 Медаковић, Д. 6
 Медаковић, Дејан 306
 Meillet, Antoine 2
 McDaniel, Chad K. 99, 113
 McNeill, N. B. 99, 100, 114
 Menge, Hermann 107, 114
 Мерешковский, Д. С. 29
 Микетић, Драган 306
 Miklosich, Franz 107, 108, 114, 253, 306
 Mill, J. St. 120
 Миладиновић, Саво 302
 Милинковић, Љубо 291
 Милојевић, Јелисавета 296
 Милошевић-Ђорђевић, Нада 301, 306
 Минић-Обрадовић, Ксенија 299, 300
 Мирковић, Чедомир 304
 Миркуловска, Милица 290
 Митриновић, Вера 290
 Митровић, Боровоје 303
 Митровић, Бранислав 298, 303
 Митровић, Јеремија Д. 305, 306
 Митровић, Ј. Д. 200, 205
 Митрофанова, В. В. 159, 160, 167
 Мићуновић, Љубо 303
 Михайлова, Т. А. 100, 114
 Михајловић, Велимир 292, 293
 Михајловић, Ј. 6
 Michalk, Siegfried 307
 Mitzka, Walter 106, 113
 Младенов, Стефан 253
 Младеновић, Александар 26, 28, 37, 299, 300
 Moguš, Milan 135, 222

- Момчиловић, Бранко 303
 Морачић, Дамњан 223
 Моисеев, А. И. 200, 205
 Москов, Д. 200, 202, 203, 205
 Московљевић, Милош 303
 Мошин, Владимир 185
 Мразовић, Павица 153, 296
 Мркаљ, Сава 26, 220
 Мршевић-Радовић, Драгана 134, 297
 Mujaž, Hasan 292
 Mulaku, Latif 294
 Murati, Qemal 295
 Мурьянов, М. Ф. 111, 114
 Musić, August 2
 Мусић, Срђан 304
 Мџлекова, Мариа 108, 114
- Nahtigal, Rajko 281
 Neweklowsky, Gerhard 304
 Недељков, Љиљана 302
 Недељковић, Јасмина 299
 Naylor, Kenneth E. 277—280, 304, 305
 Немировский, Е. Л. 299, 305
 Николић, Мирослав 219—229, 243—247, 297
 Николова, Цв. 170, 175
 Новаковић, Стојан 109, 114, 159, 160, 161, 164, 165, 167, 220, 223, 226, 304, 305
 Nowakowska-Kempna, Iwona 288
 Новиков, Л. А. 211, 213, 214
 Nožinić, Dražen 302
 Norris, David A. 296
- Окука, Милош 77, 305
 Остојић, Бранислав 219, 296
 Оташевић, Ђорђе 296
- Павешаић, Славко 135, 256
 Павић, Милорад 28
 Павковић, Васа 249—251, 304
 Павловић, Михаило В. 307
 Павловић, Трифун 292
 Palmer, F. R. 100, 114, 215
 Панкратова, Х. П. 185
 Parahagi, Tache 167
 Пејић, Зора 294
 Пенев, Пеньо 181
 Пенев, Й. 173, 175
 Пернишка, Емилија 265
 Петровић, Владислава 296, 297, 303, 304
 Петровић, Драгољуб 77, 231—241, 291, 298, 300
 Петровић, Милан 221
 Петровић, Миодраг М. 292
 Петровић, Наталија 38
 Петровић, Радомир 299
- Петровић, Снежана 285, 292, 304
 Петронијевић, Божинка 290, 304
 Пецо, Асим 51—97, 223, 224, 225, 292, 295, 298, 305
 Пешикан, Андреј 285, 300
 Пешикан, Митар 117, 206, 219, 223, 224, 225, 226, 243—247, 297
 Пижурица, Мато 219, 223, 243—247
 Пипер, Предраг 123, 288, 291
 Pogorelec, Breda 259
 Познановић, Р. 206
 Pokorny, Julius 106, 114
 Polivka, Jiří 253
 Polivková, Alena 290, 291
 Половина, Весна 288
 Половина, Пера 294
 Пољаревић, Але М. 290
 Пољаревић, Клара 290
 Попов, Миливој 292, 293
 Поповић, Бранислава 294
 Поповић, Душан Ј. 33, 42
 Поповић, Иван 48
 Поповић, Љубомир 124
 Поповић, Људмила 105, 114
 Поповић, Марко 189—198, 288, 291, 294, 295
 Поповић, Михаило 294
 Portal, Frédéric 101, 102, 114
 Прањић, Крунослав 301
 Првуловић, Борислав 111, 114
 Преображенский, А. Г. 107, 108, 114
 Проничев, В. П. 290
 Prčić, Tvrtko 293, 304
 Pucić, Medo 109, 115
- Raguž, Dragutin 291
 Радева, Л. 200, 202, 203, 205
 Раденковић, Љубинко 102, 114, 160, 162, 167
 Радић, Првослав 271—275, 291
 Radłowski, M. 201, 205
 Радовановић, Карин 293, 294
 Радовановић, Милорад 277—280, 288, 304, 305
 Радовановић, Миљана 306
 Радовић-Тешаић, Милица 302, 304
 Радуловић, Зорица 301
 Радусиновић, Милорад П. 307
 Радусиновић, Павле 306
 Райков, Б. 185
 Ракић, Радомир Д. 302
 Ракић, Станимир 295
 Ракић-Милојевић, Софија 105, 206
 Раковски, Г. 6
 Ratač, Julian 291, 303, 304
 Ramovš, Fran 281
 Рачева, Мариа 110, 114

- Реметић, Слободан 293, 297, 300
 Ressel, Gerhard 134
 Ressel, Svetlana 134
 Реформатский, А. А. 118, 119, 123
 Ribarova, Zdenka 185
 Ристевски, Стојан 274
 Ристић, Стана 122, 145—154, 288, 296, 297
 Родић, Никола 185
 Rospond, Stanisław, 2
 Rothe, H. 268
 Рудаљев, В. Г. 293
 Rudan, Pavao 206

 Сааведра, Димка 288, 297
 Савић, Момчило Д. 307
 Савић, Свенка 145, 152, 153, 288
 Савић-Ребац, Аница 289
 Sawicka, Irena 291
 Sadnik, Linda 158, 167
 Садовников, Д. Н. 158, 163, 167
 Самарцић, Радован 305
 Sapir, Edward 289
 Сахаровъ, И. П. 158, 167
 Секулић, Милован 306
 Serl, John 145, 147, 151, 153
 Сибиновић, Миодраг 289
 Сикимић, Биљана 155—168, 296, 297, 304
 Silić, Josip 130
 Simeon, Rikard 209, 219
 Simić, Brigitte 305
 Симић, Живојин 304
 Симић, Радоје 219, 220, 222, 223, 243, 245, 297, 301
 Сырку, П. А. 184
 Ситов, А. П. 295
 Siatkowski, Jan 268
 Skok, Petar 105, 115, 200, 205, 282, 281, 295
 Славова, Татјана 179, 180
 Сладојевић, Петар 204
 Смольская, Аделанда 289
 Соболев, А. Н. 298
 Соларић, Павле 7, 26, 300
 Saussure, Ferdinand de 112
 Спасић, Љиљана 285
 Спасов, Људмил 291
 Срезневский И. И. 253
 Стакић, Јелена 289
 Стакић, Милан 291
 Станић, Милија 223
 Станишева, Д. 265
 Станишић, Вања 285, 295
 Stankiewicz, Edward 277
 Станковић, Радоман 299
 Станковић, Станислав 298
 Станковић, Тодор 304, 305
 Станојчић, Живојин 124, 219, 221, 222, 223, 224, 243, 301
 Стевановић, Михаило 1, 122, 192, 295, 297
 Степановић, Предраг 34, 38
 Стефановић, Димитрије Е. 186, 306
 Стијовић, Рада 206, 293
 Стијовић, Светозар 206, 291, 300, 306
 Стипчевић, Никша 293, 294, 307
 Стојановић, Љубомир, 1, 2, 109, 114
 Стойкова, С. 168
 Суботин-Голубовић, Татјана 299
 Суботић, Јелисавета 300
 Судник, Т. М. 162, 168
 Sujoldžić, Anita 206
 Суровцова, М. А. 103, 107, 115

 Тапошки, Franjo 206
 Теžак, Stjepko 231
 Терић, Гордана 294
 Тешић, Милосав 206
 Туг, Michal 305
 Тодоровић, Јован 289
 Толстой, Н. И. 28, 114, 268, 290, 291
 Томин, Светлана 300
 Томић, Миле 206, 290
 Томић, Нада 290
 Topolińska, Zuzanna 122, 307
 Топоров, В. Н. 101, 113
 Тошић, Јелица 294
 Трифуноски, Јован Ф. 302
 Трубачев, О. Н. 113, 202, 206
 Тутуновић, Дрита 304

 Ђирилов, Јован 304
 Ђирковић, Симеон 306
 Cioganescu, Alexandar 165
 Ђорић, Божо 219, 243, 293, 297
 Ђупић, Драго 1, 226, 267—270, 291, 297, 305, 307
 Ђупић, Желько 293
 Ђупурдија, Бранко 303
 Ђуџуз Љубица С. 293

 Угринова-Скаловска, Рада 185
 Ukopson 260
 Unbegaun, Boris O. 103, 115

 Vasmer, Max 107, 115, 282
 Fejsa, Mihajlo 291
 Феке, Егон 129—137
 Fileki, Stjepan 295, 300
 Филин, Ф. П. 202
 Finka, Božidar 206
 Fisiak, Jacek 289, 290
 Фишер-Поповић, Ана 293

- Фомина, М. И. 117
 Фрајнд, Марта 289
 Franchi, Erio 293, 294

 Havránek, Bohuslav 2
 Hadrovics, László 164, 166
 Halle, Morris 234
 Халиловић, Сенахид 298
 Hattori, Shiro 113
 Hauptova, Zoe 253—254
 Herne, Gunnar 100, 101, 103, 106, 111, 115
 Hickerson, Nancy P. 100, 115
 Hirtz, Miroslav 161, 162, 166
 Хлебџ, Борис 209
 Chlumski, Josef 281
 Hawkesworth, Celia 279
 Horák, Emil 269, 303, 304
 Хрват, Смиља 290
 Hubschmit, Johannes 284

 Цветковић, Никола 293
 Цермановић, Александрина 289
 Церовић, Илија 300
 Цивьян, Т. В. 162, 168
 Цыганенко, Г. П. 104, 115
 Циндори-Шинковић, Марија 305
 Цонев, Б. 109, 253

 Црепајац, Љиљана 293

 Чаркић, Милосав 301
 Черепанова, О. А. 115
 Черных, П. Я. 103, 115
 Чигоја, Бранкица 297
 Чурковић-Калебић, Сања 293

 Шарапова, И. М. 200, 203, 206
 Šafařík, Pavel 253
 Шахматов, А. А. 2
 Shevelov, George Y. 106, 110, 111, 115
 Šivic-Dular, Alenka 283
 Šimunović, Petar 206
 Szymczak, Mięczysław 200, 202, 205
 Шипка, Данко 214, 300
 Шипка, Милан 228
 Škarić, Ivo 231—241
 Škvorová, Daniela 290, 291
 Škiljan, Dubravko 220
 Шкорић, Катица 300
 Schmitt, Rudiger 162, 167
 Шокица, Славица 145, 153
 Specht, Fr. 106, 115
 Štur, Ljudevit 269
 Шћепановић, Михаило 285, 307
 Щепкин, В. 185

Регистар израдила *Љиљана Сикимић*